

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ ЗЛОЧИННОСТІ
імені АКАДЕМІКА В. В. СТАШИСА

Питання боротьби зі злочинністю

Вопросы борьбы с преступностью

Issues of Crime Prevention

Збірник наукових праць

Виходить 2 рази на рік

Видається з грудня 1997 року

Випуск 41

Харків
«Право»
2021

*Рекомендовано до друку вченою радою Науково-дослідного інституту
вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса
Національної академії правових наук України
(постанова № 3 від 26.05.2021)*

Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол.: Б. М. Головкін (голов. ред.) та ін. – Харків :
Право, 2021. – Вип. 41. – 216 с.

Засновники:

Національна академія правових наук України
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності
імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України

Редакційна колегія:

Головкін Б. М. (*головний редактор*), В. С. Батиргареєва (*заст. головного редактора*),
С. Агієвець (Білорусь), П.-А. Альбрехт (Німеччина), Є. Ю. Бараш, Т. Бірмонтієне (Литва),
В. І. Борисов, К. Віак (Польща), Т. Б. Вільчик, М. Галашка (Польща), І. В. Гловюк, В. В. Голіна,
С. Кайа (Латвія), В. Мамадов (Азербайджан), В. І. Маринів, М. В. Троцька, О. Г. Шило

*Згідно з наказом Міністерства освіти і науки України від 17.03.2020 № 409
збірник наукових праць «Питання боротьби зі злочинністю»
включено до Переліку наукових фахових видань України, категорія «Б»*

*Рекомендовано к печати ученым советом Научно-исследовательского института
изучения проблем преступности имени академика В. В. Сташиса
Национальной академии правовых наук Украины
(постановление № 3 от 26.05.2021)*

Вопросы борьбы с преступностью : сб. науч. тр. / редкол.: Б. Н. Головкин (глав. ред.) и др. – Харьков : Право, 2021. – Вып. 41. – 216 с.

Учредители:

Национальная академия правовых наук Украины
Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого
Научно-исследовательский институт изучения проблем преступности
имени академика В. В. Сташиса НАПрН Украины

Редакционная коллегия:

Б. Н. Головкин (*главный редактор*), В. С. Батыргареева (*зам. главного редактора*),
С. Агиевец (Беларусь), П.-А. Альбрехт (Германия), Е. Ю. Бараш, Т. Бирмонтиене (Литва), В. И. Борисов,
К. Виак (Польша), Т. Б. Вильчик, М. Галашка (Польша), И. В. Гловюк, В. В. Голина, С. Кайя (Латвия),
В. Мамадов (Азербайджан), В. І. Марынив, М. В. Троцкая, О. Г. Шило

*Согласно приказу Министерства образования и науки Украины от 17.03.2020 № 409
сборник научных трудов «Вопросы борьбы с преступностью»
включен в Перечень научных профессиональных изданий Украины, категория «Б»*

Адрес редакции: Научно-исследовательский институт изучения проблем преступности
имени академика В. В. Сташиса НАПрН Украины,
ул. Пушкинская, 49, Харьков, 61002, Украина
Тел.: +38 (057) 706-02-91; +38 (057) 700-65-81
E-mail: officemanager@aprnua.net.ua
Сайт: <https://ivpz.kh.ua>

*Recommended for publication by the Academic Council of the Academician Stashis Scientific
Research Institute for the Study of Crime Problems
National Academy of Law Sciences of Ukraine
(Resolution No 3 of 26.05.2021)*

Issues of Crime Prevention : col. of sci. papers / editor. board: B. M. Holovkin (ed. in chief) etc. –
Kharkiv : Pravo, 2021. – Issue 41. – 216 p.

Founders:

National Academy of Law Sciences of Ukraine
Yaroslav Mudriy National Law University
Academician Stashis Scientific Research Institute for the Study of Crime Problems
National Academy of Law Sciences of Ukraine

Editor board:

B. M. Holovkin (*editor in chief*), V. S. Batyrgareieva (*deputy editor in chief*),
S. Ahiyevets (Belarus), P.-A. Albrecht (Germany), Ye. Yu. Barash, T. Birmontiene (Lithuania),
V. S. Borysov, . K. Wiak (Poland), T. B. Vilchyk, M. Galazka (Poland), I. V. Hloviuk, V. V. Golina,
S. Kaija (Latvia), V. Mamadov (Azerbaijan), V. I. Maryniv, M. V. Trotska , O. H. Shylo

*According to the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine of 17.03.2020 No 409
collection of scientific papers “Issues of Crime Prevention”
is included in the List of Scientific Professional Editions of Ukraine, category “B”*

Address of the editorial team: Academician Stashis Scientific
Research Institute for the Study of Crime Problems
National Academy of Law Sciences of Ukraine 49, Pushkinska St., Kharkiv, 61002, Ukraine
Tel.: +38 (057) 706-02-91; +38 (057) 700-65-81
E-mail: officemanager@apnu.rol.net.ua
Website: <https://ivpz.kh.ua>

ЗМІСТ

Від редакційної колегії	11
-------------------------------	----

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

<i>Радутний О. Е.</i> Право та окремі аспекти світу атомів і бітів (робототехніка, штучний інтелект, цифрова людина)	13
<i>Рєпіна Ю. С.</i> Світові стандарти та практики використання штучного інтелекту у судочинстві	29
<i>Батиргарєєва В. С.</i> Наслідки пандемії COVID-19 та шляхи їх усунення: результати опитування громадян України	38
<i>Голіна В. В.</i> Культура і закон у запобіганні правопорушенням у сфері безпеки дорожнього руху в Україні	56
<i>Глинська Н. В., Клепка Д. І.</i> Проблемні питання забезпечення права на оскарження ухвал слідчого судді під час досудового розслідування	63
<i>Степанюк А. Ф., Гальцова О. В.</i> Класифікація і розподіл засуджених до позбавлення волі	73
<i>Лапкін А. В.</i> Щодо трансформації повідомлення про підозру у порушення прокурором публічного обвинувачення	82
<i>Авдєєва Г. К.</i> Місце судової експертизи у науково-технічному забезпеченні слідчої діяльності в умовах змагального кримінального провадження	88
<i>Зуєв В. В.</i> Проблема повідомлення особи про підозру шляхом вручення документів під час надання міжнародної правової допомоги у кримінальному провадженні	94
<i>Гізімчук С. В.</i> Характеристика змісту окремих ознак воєнного стану як обставини, що обтяжує відповідальність за військові злочини	99
<i>Лубенець І. Г.</i> Кримінологічна характеристика злочинів, що посягають на статеву свободу та статеву недоторканість дитини	105
<i>Трагнюк Р. Р.</i> Деякі проблеми атестації прокурорів	112
<i>Колодяжний М. Г.</i> Постпандемічний соціально-економічний апокаліпсис: стан і форми прояву	118

Трибуна докторанта і аспіранта

<i>Демчук П. В.</i> Методологічні засади дослідження принципу законності в кримінальному праві	127
<i>Донченко А. А.</i> Поняття та значення своєчасності кримінальних процесуальних рішень досудового розслідування	138
<i>Зелінська І. А.</i> Способи службового підроблення в системі криміналістичної характеристики злочинів	146

Квітка О. О.

Безпосередній об'єкт кримінального правопорушення, передбаченого ст. 281 КК України..... 151

Новожилів В. С.

Попередження вторинної віктимізації як завдання кримінального провадження 165

Приходько О. В.

Громадський порядок у вимірі конституційної економіки 182

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Батиргарєєва В. С.

Відгук офіційного опонента на дисертацію А. В. Андрушка «Злочини проти волі, честі та гідності особи (кримінально-правове та кримінологічне дослідження)» 189

Борисов В. І.

Відгук офіційного опонента на дисертацію О. С. Чорної
«Кримінальна відповідальність за невиконання судового рішення 202

Дроздов О. М.

Рецензія на монографію В. А. Завтура «Особливості доказування при застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження слідчим суддею та судом: теорія і практика..... 208

Іваницький С. О.

Нова концепція діяльності прокурора у кримінальному провадженні.
Рецензія на монографію А. В. Лапкіна «Прокурор у кримінальному провадженні: теоретичні, правові та організаційно-методичні проблеми»..... 211

СОДЕРЖАНИЕ

От редакционной коллегии.....	11
-------------------------------	----

НАУЧНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Радутный А. Э.

Право и отдельные аспекты мира атомов и битов (робототехника, искусственный интеллект, цифровой человек)	13
--	----

Репина Ю. С.

Международные стандарты и практики использования искусственного интеллекта в судебных системах.....	29
---	----

Батиргареева В. С.

Последствия пандемии COVID-19 и пути их устранения: результаты опроса граждан Украины.....	38
--	----

Голина В. В.

Культура и закон в предотвращении правонарушений в сфере безопасности дорожного движения в Украине	56
--	----

Глинская Н. В., Клепка Д. И.

Проблемные вопросы обеспечения права на обжалование определений следственного судьи во время досудебного расследования	63
--	----

Степанюк А. Ф., Гальцова Е. В.

Классификация и распределение лиц, приговоренных к лишению свободы	73
--	----

Лапкин А. В.

О трансформации уведомления о подозрении в возбуждение прокурором публичного обвинения	82
--	----

Авдеева Г. К.

Место судебной экспертизы в научно-техническом обеспечении следственной деятельности в условиях состязательного уголовного производства	88
---	----

Зуев В. В.

Проблема сообщение лицу о подозрении путем вручения документов при оказании международной правовой помощи в уголовном производстве	94
--	----

Гизимчук С. В.

Характеристика содержания некоторых признаков военного положения как обстоятельства, отягчающего ответственность за воинские преступления	99
---	----

Лубенец И. Г.

Криминологическая характеристика преступлений, посягающих на половую свободу и половую неприкосновенность ребенка.....	105
--	-----

Трагнюк Р. Р.

Некоторые проблемы аттестации прокуроров.....	112
---	-----

Колодяжский М. Г.

Постпандемический социально-экономический апокалипсис: состояние и формы проявления.....	118
--	-----

ТРИБУНА ДОКТОРАНТА И АСПИРАНТА

Демчук П. В.

Методологические основы исследования принципа законности в уголовном праве	127
--	-----

Донченко А. А.

Понятие и значение своевременности уголовных процессуальных решений досудебного расследования	138
---	-----

Зелинская И. А.	Способы служебного подлога в системе криминалистической характеристики преступлений	146
Квитка А. А.	Непосредственный объект уголовного правонарушения, предусмотренного ст. 281 Уголовного кодекса Украины	151
Новожилов В. С.	Предупреждение вторичной виктимизации как задача уголовного производства	165
Приходько Е. В.	Общественный порядок в фокусе конституционной экономики	182

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

Батыргареева В. С.	Отзыв официального оппонента на диссертацию А. В. Андрушко «Преступления против свободы, чести и достоинства личности (уголовно-правовое и криминологическое исследование)»	189
Борисов В. И.	Отзыв официального оппонента на диссертацию Е. С. Черной «Уголовная ответственность за неисполнение судебного решения	202
Дроздов А. М.	Рецензия на монографию В. А. Завтура «Особенности доказывания при применении мер обеспечения уголовного производства следственным судьей и судом: теория и практика»	208
Иваницкий С. А.	Новая концепция деятельности прокурора в уголовном производстве. Рецензия на монографию А. В. Лапкина «Прокурор в уголовном производстве: теоретические, правовые и организационно-методические проблемы»	211

CONTENS

From the editorial board	11
---------------------------------------	----

SCIENTIFIC RESEARCH

Radutniy O. E. Law and some aspects of the world of atoms and bits (robotics, artificial intelligence, digital human being).....	13
Riepina Yu. S. Global Standards and practices of artificial intelligence applying in judicial systems	29
Batyrgareieva V. S. Consequences of the COVID-19 pandemic and ways to eliminate them: the results of a survey of Ukrainian citizens	38
Golina V. V. Culture and law in the prevention of road safety offenses in Ukraine	56
Hlynska N. V., Klepka D. I. Problematic issues of ensuring the right to appeal against the decisions of the investigating judge during the pre-trial investigation	63
Stepanyuk A. F., Haltsova O. V. Classification and distribution of persons sentenced to imprisonment	73
Lapkin A. V. On the transformation of the notification of suspicion of public prosecution by the prosecutor	82
Avdeeva G. K. The place of forensic examination in the scientific and technical support of investigative activities in the context of adversarial criminal proceedings.....	88
Zuiev V. V. The problem of notifying a person of suspicion by handing over documents during the provision of international legal assistance in criminal proceedings.....	94
Hizimchuk S. V. Characterization of the content of some signs of martial law as an aggravating circumstance for military crimes	99
Lubenets I. H. Criminological characteristics of crimes that infringe on sexual freedom and sexual inviolability of the child	105
Tragniuk R. R. Some problems of attestation of prosecutors.....	112
Kolodyazhny M. G. Postpandemic socio-economic apocalypse: state and forms of manifestation.....	118

PH. D. STUDENTS' AND POSTGRADUATE STUDENTS' TRIBUNE

Demchuk P. The methodological grounds of the research legality principle in criminal law	127
Donchenko A. A. Concepts and meanings timeliness of criminal procedural decisions of pre-trial investigation	138
Zelinska I. A. Methods of official forgery in the system of forensic characterization of crimes.....	146

<i>Kvitka O. O.</i>	
Direct object of a criminal offence under the Art. 281 of the Criminal Code of Ukraine.....	151
<i>Novozhylov V.S.</i>	
Prevention of secondary victimization as the objective of criminal procedure.....	165
<i>Prykhodko O. V.</i>	
Public order within the constitutional economics	182

SCIENTIFIC LIFE

<i>Batyrgareieva V. S.</i>	
Response of the official opponent to the dissertation of A. V. Andrushka «Crimes against the will, honor and dignity of the person (criminal law and criminological research)».....	189
<i>Borisov V. I.</i>	
Response of the official opponent to the dissertation of O. S. Black «Criminal liability for non-compliance with a court decision».....	202
<i>Drozdov O. M.</i>	
Review of the monograph by V.A. Zavtura «The peculiarities of proving in consideration and adoption of applications to enforce measures of ensuring criminal proceedings by investigating judge and court».....	208
<i>Ivanytskyi S. O.</i>	
A new concept of the prosecutor's activity in criminal proceedings. Review of the monograph by A. V. Lapkin «Prosecutor in criminal proceedings: theoretical, legal and organizational-methodological problems».....	211

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Шановний читач може запитати, а чому на обкладинці цього випуску збірника наукових праць «Питання боротьби зі злочинністю» земна куля у мерехтливих графічних символах, при виді яких виникає асоціація зі світом інформаційних технологій? Відповімо...

Висловлювання «майбутнє вже настало» сьогодні перестає бути лише алегоричною фігурою мови, адже бажання людини наблизити майбутнє, зазирнути за риндлерівський горизонт подій відкрило портали, через які це майбутнє швидко рухається до нас, пильно вглядаючись у наше з вами життя. І під цим поглядом людина якось по-іншому почала відчувати плин часу, відведений історії панування *Homo sapiens* над біологічним різноманіттям, та ставитися до своєї, здавалося б, неперевершеної ролі бути деміургом усього суцього: часу обмаль, а пануюча роль – річ швидкоплинна. Одного дня породжені людським розумом сутності доведуть, що людина – ні що інше, як черговий (читай – проміжний) етап еволюції Всесвіту. Тому вже зараз сумніви у міцності власного становища змушують нас задалегідь визначити «правила гри у шахи» для двох реальностей – атомів фізичного світу та бітів інформації. У перекладі на мову юриспруденції це означає, що право щодо «цифри» і «фізики» має діяти перспективно, аби упередити кремнієво-вуглецевий апокаліпсис...

Саме цій актуальній темі присвячена центральна стаття нашого збірника «Право та окремі аспекти світу атомів і бітів (робототехніка, штучний інтелект, цифрова людина)», підготовлена Олександром Радутним. Ще деякий час тому ідеї Олександра викликали серед багатьох із них нічого, крім дивування, але вже сьогодні він є визнаним трендсеттером створення правової «оболонки» для цифрової людини, робототехніки, IoT (Internet of Things) та ін. Учений пішов навіть далі, замислившись над відповіддю на цілком резонне запитання: а що нам, землянам, роботи, якщо одного разу створений нами самими штучний інтелект «вирішить», що ера панування людства підходить до свого заходу?

Так сталося, що майбутнє, прийнявши вигляд проблеми штучного інтелекту, зазирнуло на сторінки нашого видання й у публікації Юлії Рєпіною

під назвою «Світові стандарти та практики використання штучного інтелекту у судочинстві». Водночас не лише окреслені проблеми можуть вплинути на наше майбутнє. У світі все ще не знижується градус тривоги за найближчу та віддалену перспективу суспільства у планетарному масштабі й через чисельні соціально-правові і кримінологічні наслідки пандемії COVID-19, не говорячи вже про проблему впливу на людський потенціал самої хвороби. Вже сьогодні можна стверджувати, що ця нова проблема принесла нам інформаційне перевантаження фейковими відомостями, «війну вакцин», розкол населення у своєму ставленні до необхідності дотримуватися карантинних правил і т. ін. Тому хочеться звернути увагу читача й на підготовлену мною статтю під назвою «Наслідки пандемії COVID-19 та шляхи їх усунення: результати опитування громадян України». У статті я намагаюся донести думку, що колективна свідомість жителів України, яка віддзеркалює подію пандемії, свідчить про перебування нашого суспільства у фазі сингулярності, яка здатна назавжди змінити усталений світопорядок будь-якого соціального організму.

І хоча всім нам зараз доводиться бути почасти фізиками-релятивістами та біологами-інфекціоністами, однак необхідно продовжувати висвітлення й багатьох тем юридичного плану, що є не менш важливими для нашого суспільства, ніж дотримання правопорядку у пандемічний період або правова «оболонка» паритету атомів і бітів. До того ж ми зацікавлені в тому, щоб розв'язання суто правових проблем відбувалося у парадигмі «нормального», за словами Томаса Куна, стану функціонування науки. Для нас це такі теми, як, зокрема, забезпечення права на оскарження ухвал слідчого судді під час досудового розслідування (автори відповідної статті Наталія Глинська і Дарина Клепка), класифікація і розподіл засуджених до позбавлення волі (Анатолій Степанюк і Олена Гальцова), місце судової експертизи у науково-технічному забезпеченні слідчої діяльності в умовах змагального кримінального провадження (Галина Авдєєва) та ін.

Окремо хотілося б звернути увагу на статтю Володимира Голіни під назвою «Культура і закон у запобіганні правопорушенням у сфері безпеки

дорожнього руху», в якій у властивій манері небайдужого до стану правопорядку громадянина і вченого гостро підіймається питання формування у країні культуролого-правового напрямку в системі забезпечення дорожнього руху та експлуатації транспорту як запобіжника злочинному безладу, що нерідко призводить до непоправних наслідків.

Від визнаних метрів юридичної науки не відстає й талановита молодь. На сторінках нашого видання ми із задоволенням представляємо роботи тих, хто тільки-но розпочинає шлях у науці. Але вже зараз масштаб задумів молоді вражає, адже аспіранти беруться за розв'язання складних проблем, таких як методологічні засади дослідження принципу законності в кримінальному праві, попередження вторинної віктимізації у світлі завдань кримінального провадження та ін.

У своєму науковому виданні ми взяли за правило популяризувати наукові «новинки», що викликали чималий інтерес у дослідницькому серед-

овищі і належать до категорії «must read». У цьому випуску розміщені рецензії та відгуки на монографію Андрія Лапкіна, докторську дисертацію Андрія Андрушка та ін.

Наша високопрофесійна команда, шановний читачу, доклала чимало зусиль, щоб продемонструвати, що питання конвергенції наук, зокрема, юридичної, і високих технологій є тим трендом, який уже визначає наше теперішнє життя. Якщо уважно придивитися до обкладинки цього випуску, то можна побачити, як мовою штучного інтелекту ми зашифрували основні хештеги номеру.

... Без сумніву, ми «чуємо» час, а тому активно намагаємося попадати в такт дихання просторово-часового континууму, розрив якого треба не допустити всіма силами. ...

З повагою
заступник головного редактора
В. С. Батургарєва

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

DOI: 10.31359/2079-6242-2021-41-13
УДК 340.111.5 004.8; 17.023.33

О. Е. Радутний, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права № 1 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID ID: 0000-0002-6521-3977
Researcher ID: E-6683-2015

ПРАВО ТА ОКРЕМІ АСПЕКТИ СВІТУ АТОМІВ І БІТІВ (РОБОТОТЕХНІКА, ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ, ЦИФРОВА ЛЮДИНА)

Постановка проблеми. Інформаційні технології, що сприяли появі Всеосяжного Інтернету (Internet of Everything), штучного інтелекту, Big Data (обсягів інформації настільки великих розмірів, що традиційні способи обробки не можуть бути застосовані до них), хмарних обчислень, 3D-друку, цифрової людини (вдосконаленої завдяки біоінженерії, у тому числі, генної інженерії, нанотехнологіям, високотехнологічним імплантам, або шляхом перенесення свідомості на іншій носій¹), а так само новому оберту автоматизації та роботизації, існують і розвиваються на перехресті двох реальностей – атомів фізичного світу та бітів (у перспективі – кубітів) інформації. Вони підкоряються різним законам природи і суспільства, але це не заважає їм здійснювати взаємні перетинання та вплив.

Обидві реальності атомів фізичного світу та бітів інформації, кожна окремо або разом, впливають на право та його галузі у меншій або більшій мірі. Взаємний вплив відбувається й у зворотному напрямку. Але якщо в одних випадках право позбавлене доступу до певних областей (наприклад, не принципово, якою є правова характеристика теорії великого вибуху, теорії струн, траєкторії руху планет чи елементарних часток), то в інших воно через своїх провідників здійснює спроби відповідної регламентації (зокрема, у випадках клонування,

трансплантації органів або проведення абортів, видобутку та обігу криптовалют, використання імплантів, чіпів та об'єктів робототехніки під керуванням штучного інтелекту, роботизації та автоматизації, утворення раніше невідомої віртуальної сутності та повноцінного залучення її до кола суб'єктів правовідносин, як це сталося свого часу з юридичною особою, регламентацією та упорядкуванням на рівні кримінального права природного або неприродного способу статевих відносин (ст. 155 КК України), об'єднання вуглецевої технології, що має справу з тілом живої істоти, з кремнієвою технологією² у вигляді штучного інтелекту, імплантів, об'єктів робототехніки, результатом чого може стати перенесення структури мозку людини нейрон за нейроном на неорганічний або напіворганічний носій, в тому числі на хмарну платформу обчислень, тощо).

У переважній більшості випадків право реагує на нові виклики ретроспективно, проходячи шлях від з'ясування важливості певної проблематики та усвідомлення необхідності її регулювання на рівні окремого конфлікту до розробки загальнообов'язкового правила поведінки.

Втім, щодо робототехніки, штучного інтелекту, квантового комп'ютеру, Всеосяжного Інтернету (Internet of Everything), 3D-друку, Big Data, хмар-

¹ Радутний О. Е., 'Цифрова людина з точки зору загальної та інформаційної безпеки: філософський та кримінально-правовий аспект' (2018) 2 Інформація і право 158–171

© Радутний О. Е., 2021

² Kaku Michio, *Physics of the Impossible: A Scientific Exploration Into the World of Phasers, Force Fields, Teleportation, and Time Travel*. Doubleday Publishing, Duke University Libraries (2008) 233

них обчислень, цифрової людини та інших високо-технологічних аспектів буденності та найближчого майбутнього право має реагувати наперед, адже будь-який із проривів у зазначених галузях, а так само їх ланцюгова реакція можуть не залишити часу і можливостей для цього. Першочерговими завданнями для ревізії правової доктрини з метою її вдосконалення вбачаються питання, які пов'язані з вищезгаданими та іншими революційними досягненнями практично в будь-якій галузі знань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомі внески у дослідження взаємовпливу права та сучасних технологій вже здійснені Emily M. Weitzenboeck, Ryan Calo, Peter M. Asaro, Christoffer Hernæs, P. Čerka, J. Grigienė, G. Širbikytė, S. Chopra, L. White та ін., у галузі вітчизняного права – Д. С. Азаровим, О. А. Барановим, В. С. Батиргареевою, Ю. В. Бауліним, В. І. Борисовим, В. М. Брижком, М. В. Карчевським, В. А. Мисливім, А. А. Музикою, В. О. Навроцьким, В. І. Павликівським, В. Г. Пилипчуком, Н. А. Савіною, Є. Л. Стрельцовим, В. Я. Тацієм, В. О. Туляковим, П. Л. Фрісом, М. І. Хавронюком Є. О. Харитоновим, О. І. Харитонову, К. В. Юртаєвою та іншими поважними колегами й науковими розвідниками. Проте, ця сфера продовжує бути настільки багатомірною, що залишає поле для подальшої діяльності.

Мета статті полягає в аналізі взаємовпливу права та окремих аспектів нових технологій, пов'язаних, зокрема, зі штучним інтелектом, робототехнікою та цифровою людиною, а так само суспільно значущих наслідків такого взаємовпливу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним з тектонічних рухів суспільних процесів сьогодення виступає початок глобального *перерозподілу всього* (Redistribution of Everything). Про нього було оголошено Клаусом Швабом (Klaus Martin Schwab), засновником та виконавчим директором міжнародної неурядової організації «Всесвітній економічний форум» (World Economic Forum, Женева, Швейцарія). Під іншою назвою цей процес відомий як четверта промислова революція. Ознаками такого перерозподілу виступають зміна парадигми трудових відносин (самозайнятість типу freelance, платформи типу Uber або повна відмова від офісних приміщень за прикладом компаній Twitter та Slack, які, з одного боку, надають працівникові певної свободи вибору робочого завдання, гнучкості графіку його виконання поряд з усуненням витрат часу та ресурсів на вирішення

транспортної проблеми, можливості облаштування робочого місця на свій смак та міжнародної співпраці, але, з другого боку, позбавляють соцпаketу, оплачуваних вихідних та відпусток, покладають додаткові витрати на організацію робочого місця, призводять до скорішого вигорання через недотримання балансу між роботою та особистим життям, а так само звільняють роботодавця від численних обов'язків); поступове привчання представників робочих та інших спеціальностей середньої ланки до того, що в їх послугах не настільки зацікавлені, як раніше (так, сьогодні 70 % американців не є вигідним повертатися на роботу у зв'язку з високим рівнем виплат по безробіттю через COVID-19¹); пропозиція безумовного доходу без виконання будь-якої роботи (наприклад, упродовж 2017 р. у Фінляндії у порядку експерименту сплачували 2 тис. безробітним громадянам по 560 євро на місяць); суттєве обмеження пересувань по всьому світу; посилення географічної локалізації, у тому числі запровадження акценту перебування в одному визначеному місці (stay home – залишайся вдома); розширення обсягу і змісту відомостей, які збираються та обробляються щодо окремої особи, зокрема у вигляді цифрового сліду; перетворення приватної інформації на один із головних товарів ХХІ ст. Також сюди слід віднести заходи посилення контролю (відеоспостереження, трекінг самопочуття та настрою, пульсу, тиску, серцевого ритму, кількості пройдених за день кроків, часу ефективного сну тощо), в тому числі через засоби персональної електроніки wearable electronics – фітнес-браслети, датчики ЕКГ та серцебиття тощо – від Apple, Fitbit, Moov, Google, Microsoft, Sony, Samsung, Misfit, Pebble, Puma та ін. Ще одними примітними ознаками є введення нових різновидів ідентифікації у додаток до існуючих, заміна працівників за окремими видами професій на алгоритми або роботизовані пристрої, неадекватний баланс між кількістю професій, які зникають (кур'єр, бухгалтер, аудитор, водій, касир, медик-діагност, шахтар, вантажник, працівник конвеєру тощо), та кількістю професій, які з'являються. Важливим чинником є зворотний рух капіталу і повернення виробництва із країн або регіонів з дешевою робочою силою (Китай, Індія, Індонезія) до материнських юрисдикцій (США, Західна Євро-

¹ Benen Steve, 'For 14th straight week, unemployment filings top 1 million' (MSNBC, June 25, 2020) <<https://www.msnbc.com/rachel-maddow-show/14th-straight-week-unemployment-filings-top-1-million-n1232091>> (дата звернення 12.02.2021)

па), що одночасно вказує на скорочення потреби у численних робітниках та солдатах і поступово зменшує зацікавленість із приводу соціального, медичного та іншого захисту населення. Відбувається укрупнення політичних наддержавних структур (Європейський союз, Північноамериканська зона вільної торгівлі), зміцнення транснаціональних корпорацій (як-от: Amazon, Apple, Cisco, Goldman Sachs, General Electric, General Motors, Boeing, ECCO, Johnson&Johnson, Hewlett-Packard, IBM, Intel, Kraft Foods, Microsoft, Morgan Stanley, Nestle, Oracle, Pfizer, Siemens, Unilever, Yahoo тощо), технологічних та інформаційних гігантів (Amazon, Microsoft, Apple, Google, Facebook, YouTube), які впливають на державу (наприклад, Twitter заблокував акаунт президента США), перебирають на себе певні її привабливі можливості, але не поспішають бути обтяженими її обов'язками. Відбувається зміна ландшафту впливу і контролю над інформацією; соцмережі (Instagram, Telegram, WhatsApp, Facebook, Twitter, YouTube) стали потужним політичним інструментом; має місце зменшення ролі журналістів (хоча їх тільки-но почали окремо захищати – статті 345¹, 347¹, 348¹, 349¹ КК України), коли ньюзмейкери¹ напряму комунікують з аудиторією у бажаному ключі та поза необхідність давати відповіді на незручні питання.

Зміщення акценту у бік роботизації у всіх сферах економічної діяльності здатне спровокувати маргіналізацію значних груп населення або цілих регіонів. У зв'язку з чим може загостритися проблема звичайної злочинності одночасно з появою її нових форм, які, у свою чергу, схильні до озброєння передовими технологіями (використання дронів, тепловізорів або трекінгових систем відстежування, мережі Darknet як підпільного інформаційного ринку, здійснення атак комп'ютерними вірусами, створення фішингових інтернет-сторінок або цифрових образів певної особи, нелегальне копіювання даних, підміна телефонного або іншого трафіку, несанкціоноване втручання до комп'ютерних систем, у тому числі, до особистого кабінету гравця у комп'ютерну гру, та одержання внаслідок цього доступу до його облікового запису з подальшим виведенням раніше накопичених ресурсів, які можуть бути як заробленими під час виконання завдань, так і придбаними за грошові одиниці) та прогресивними методами

¹ Примітка. Ньюзмейкер (від англ. newsmaker – той, хто створює новини) – особа, діяльність якої передбачає публічність і становить постійний значний інтерес для ЗМІ.

організації процесу (франчайзинг – для поширення глобального бренду, наприклад, наркокартелю Los Zetas на всю територію Мексики та Центральної Америки, корпоративна соціальна відповідальність – покращення іміджу серед місцевого населення, офшоринг – перенесення виробництва сировини до країн зі слабким урядом та вищим рівнем насильства, концентрична диверсифікація бізнесу – вихід на нові галузі з розширенням кола споживачів, наприклад, перевезення нелегалів поряд із наркотрафіком, горизонтальна диверсифікація – пропозиція нової продукції у межах тієї самої індустрії, наприклад, нелегальна торгівля біометричними даними поряд з інформацією, яка ідентифікує особу, запровадження монополії як різновиду монополії, коли один покупець диктує ціни на всю продукцію, яку пропонують до продажу на нелегальному ринку) тощо.

У сфері управління процесу глобального перерозподілу спираються на апробовані методи відволікання уваги, створення штучної проблеми для запропонування заздалегідь готового рішення, впровадження низки непопулярних рішень через використання поступової стратегії (вікно Овертона), посилення почуття власної, національної, расової або гендерної провини, відстрочки виконання непопулярного рішення, звернення до населення як до дітей, тримання його у невігластві, підсилення емоцій, пропаганди посередності тощо.

У сфері права аналізовані процеси ініціюють регламентацію нових відносин, укладів та необхідність протидії новим різновидам девіантної поведінки. Так, потребує певного переосмислення визначення початкового моменту життя людини, який починається з 14-го тижня після запліднення (Резолюція сесії Ради Європи по біоетиці від 1996 р.), або момент привнесення свідомості у будь-яке фізичне тіло, або момент привнесення певної інформації (хвильової соліторно-голографічної форми) у білково-нуклеїновий організм тощо. Але це потягне за собою перегляд або уточнення ознак складів значної кількості кримінальних правопорушень, у тому числі за статтями 134, 115–119 КК України. Існує потреба у правовій регламентації прижиттєвого використання цифрового образу (даних профілю певної особи на інформаційних платформах, зокрема у соціальних мережах, у тому числі візуальні або аудіовізуальні зображення, які використовуються для ідентифікації такої особи на платформах відеоконференцій, електронної пошти, у пошукових запитах тощо), або після її смер-

ті (завантаження в алгоритм штучного інтелекту всієї вказаної інформації з наступним наданням можливості спілкуватися з цифровим образом на підґрунті подолання відомого тесту Тьюрінга), а так само встановлення відповідальності за протиправні дії у зазначеній сфері.

Прийшов час починати працювати над розробкою норм про відповідальність за протиправне використання результатів поєднання біології з інформаційними технологіями, маніпуляцію речовинами в атомному або молекулярному масштабі за допомогою нанотехнологій, розробку та використання персоналізованої біологічної зброї, що використовує унікальну біологічну, в тому числі генетичну, інформацію конкретної людини або певної людської групи, штучне підроблення та використання, в тому числі на місці вчинення кримінального правопорушення, зразків крові, слини або інших біологічних матеріалів з ДНК-профілю конкретної людини або певної людської групи, генетичну дискримінацію, протиправне створення нових біологічних видів за допомогою синтетичної біології, ідентифікацію думок (визначення об'єкта, про який думає людина) за допомогою пристроїв на базі функціональної магнітно-резонансної томографії або їх навіювання¹, протиправне втручання в роботу нейропротезів або імплантів на базі штучного інтелекту, створення дублікату особистості, протиправне копіювання або повне перенесення (без залишків на первинному носіїві) свідомості, інтелекту та особистості людини на цифровий або інший носій, привласнення та(або) використання чужої особистості на підставі підробки або копіювання генетичних особливостей біологічного тіла та(або) інформаційної особистості на підґрунті її цифрового сліду, згвалтування або інше насильство щодо віртуального персонажу (аватару), чим спричинюється шкода його власнику через майже повне ототожнення (таку справу у 2007 р. розслідувала поліція Бельгії з приводу зараження комп'ютерним вірусом, що дозволив агресору отримати повний контроль над аватаром потерпілої особи у грі Second Life та графічно вчинити над ним жорстоку сексуальну наругу²) тощо.

¹ Lesley Stahl, 'How Technology May Soon «Read» Your Mind – Incredible Research Lets Scientists Get A Glimpse At Your Thoughts' (CBS News, Dec 31, 2008) <<https://www.cbsnews.com/news/how-technology-may-soon-read-your-mind>> (дата звернення 12.02.2021)

² Benjamin Duranske, 'Reader Roundtable: «Virtual Rape» Claim Brings Belgian Police to Second Life' (Virtually Blind – Virtual Law – Legal Issues That Impact Virtual Worlds, April 24th, 2007) <<http://virtuallyblind.com/2007/04/24/open-roundtable-allegations-of-virtual-rape-bring-belgian-police-to-second-life>> (дата звернення 12.02.2021)

Зазначене переформатування суспільних відносин стало можливим саме на підґрунті нових технологій та завдяки ним. Крім вищезазначених, сюди також слід віднести Інтернет мікроорганізмів, RFID-татування, появу нових речовин та матеріалів (зокрема, вуглець з циліндричною структурою, графен, що у сто разів міцніший за сталь, але у шість разів легший за неї та є кращим електропровідником³), квантову технологію, принципи якої будуються на використанні кубіту (одиниця, нуль або третій стан), замість двійкової системи обчислення у вигляді біту (одиниця або нуль), матеріалізацію певних комп'ютерних кодів у тривимірні об'єкти за допомогою 4D-друку, коли біти інформації перетворюються на матеріальні об'єкти органіки та(або) неорганічного світу з додатковими властивостями і здатні змінювати свої характеристики під впливом води, температури, світла або інших подразників тощо.

Завдяки роботизації та автоматизації рутинних або ризикованих процесів людина поступово усувається від процесу обробки інформації, прийняття рішень та їх реалізації. У багатьох випадках це є цілком виправданим, адже все більше стає неможливим конкурувати з алгоритмами штучного інтелекту, які саме призначені для того, щоб перевершити людину у конкретно визначеній діяльності, усунути людський фактор у вигляді похибок, помилок та недосконалостей когнітивних функцій (слабка пам'ять, концентрація уваги, піддатливість до стресу тощо) та фізичних можливостей (сила, витривалість, сприйняття всіх сигналів оточуючого світу тощо).

Так, у галузі медицини штучний інтелект опрацьовує медичні дані зі знімків УЗД, КТ, МРТ (система Zebra Medical Vision⁴), розробляє медикаменти, тестує їх шляхом обчислень і формулює остаточні рекомендації для пацієнта (Atomwise⁵, Berg Health⁶), здійснює високоточну діагностику (Deepmind Health від Google, Asterys, Watson for Oncology та Watson Health від IBM, Ada від британської однойменної компанії), у тому числі на підставі генетичного аналізу (Sophia Genetics⁷),

³ Nancy S. Giges, 'Top 5 Trends in Nanotechnology' (The American Society of Mechanical Engineers, Mar 4, 2013) <<https://www.asme.org/topics-resources/content/top-5-trends-in-nanotechnology>> (дата звернення 12.02.2021)

⁴ Zebra Medical Vision: Transforming patient care with the power of AI <<https://www.zebra-med.com>> (дата звернення 12.02.2021)

⁵ Atomwise: Artificial Intelligence for Drug Discovery <<https://www.atomwise.com>> (дата звернення 12.02.2021)

⁶ BERG: Back to Biology <<https://www.berghealth.com/>> (дата звернення 12.02.2021)

⁷ Sophia: Democratizing Data-Driven Medicine <<https://www.sophia-genetics.com/>>

стежить за післяопераційним станом пацієнта (розробка Sense.ly від стартапу з Сан-Франциско, США), визначає ступінь терміновості щодо надання медичної допомоги (програма на базі штучного інтелекту у клініці UCLH у Великій Британії) тощо.

У галузі транспорту безпілотні засоби під керуванням штучного інтелекту апіорі не порушуватимуть жодні правила, діятимуть у повному зануренні у поточну ситуацію та на підвищеному рівні постійної уваги, маючи постійних зв'язок з іншими об'єктами інфраструктури. При цьому від майбутніх користувачів не вимагатиметься обізнаності у правилах дорожнього руху та експлуатації транспорту (вже сьогодні окремі прототипи проєктуються без крісла водія).

За таких умов виявиться очевидною відсутність фактичної підстави юридичної (цивільної, кримінальної тощо) відповідальності у поведінці користувача алгоритму штучного інтелекту – лікаря, пасажера або власника транспортного засобу, адже вся інформація була оброблена, рішення прийняті та виконані фактично без його участі. Традиційний доктринальний підхід нібито дозволяє відшукати підставу такої відповідальності за допомогою інституту джерела підвищеної небезпеки, але не витримує критики у розглядуваному випадку, оскільки: 1) навряд чи надалі відшукуються серед фізичних осіб кандидати на роль цапа-відбувайла без вини винуватого (адже на п'ятому рівні автоматизації відповідно до класифікації Асоціації інженерів-автобудівників SAE International від «0» – відсутність автоматизації до «5» – повне безумовне автоматичне керування¹ водію дозволяється спати, читати, будь-яким чином відволікатися; але залишається відкритою відповідь на риторичне запитання, чи здатний він за відведені кілька мілісекунд повернути свою увагу, об'єктивно оцінити обстановку, прийняти виважене рішення та виконати його, тим самим перевершити штучний інтелект, який взаємодіє з іншою дорожньою інфраструктурою, має постійний зв'язок з усіма об'єктами транспортної системи, в тому числі через супутникову навігацію); 2) володільцем джерела підвищеної небезпеки,

[ps://www.sophiagenetics.com/home.html](https://www.sophiagenetics.com/home.html)> (дата звернення 12.02.2021)

¹ John Rosevear, 'Self-Driving Cars: Understanding the 6 Autonomous Levels – What do terms like «Level 4» and «Level 5» mean? Here's the complete guide' (The Motley Fool, Sep 6, 2018) <<https://www.fool.com/investing/2018/09/06/self-driving-cars-understanding-6-autonomous-level.aspx>> (дата звернення 12.02.2021)

зокрема, щодо транспортного засобу, є не його власник або користувач, але особа, яка ним керує (однак саме така особа відсутня в автономному транспортному засобі).

На противагу цьому в інших ситуаціях, коли розробник допустив власні прорахунки, або користувач своїми власними діями або бездіяльністю спричинив шкоду, питання про відповідальність вирішується традиційним шляхом, у тому числі з урахуванням специфіки та особливостей джерела підвищеної небезпеки².

Аналогічна проблема складності пошуку фактичної підстави юридичної відповідальності обов'язково виникне і щодо розробника алгоритму штучного інтелекту, коли буде досягнуто найбільш амбіційну мету – наділити штучний інтелект властивістю бути повністю обізнаним у принципах своєї роботи, спроможним до самовдосконалення (перша версія відшукує помилки або недосконалість всередині себе, виправляє їх, утворює вдосконалену версію самої себе і так переписує власну програму до нескінченності), тобто вийти за початково окреслені межі³. Розробник обов'язково повідомить майбутнього користувача та всіх інших зацікавлених осіб про те, що у процесі користування чинна версія програми (алгоритму) буде саморозвиватися, і через деякий час вона суттєво відрізнятиметься від тієї, яка свого часу вийшла від нього, а тому не перебуватиме під його контролем (протилежна і добре відома ситуація: апгрейд (модернізація) програмного забезпечення під контролем з боку відповідальної особи, що має місце у переважній більшості сучасних пристроїв). Таке повідомлення усуватиме відповідальність розробника на підставі обгорткової ліцензії або угоди користувача. За таких умов притягнення розробника (виробника) до будь-якої форми юридичної відповідальності в ситуації подальшого саморозвитку і самовдосконалення його виробу (повна або суттєва зміна його характеристик і властивостей на підставі власного перманентного вдосконалення, що є одним з бажаних напрямів розвитку нейромереж штучного інтелекту), буде грубим порушенням принципів

² Мисливий В. А. «Кримінально-правова охорона кібернетичної безпеки в умовах глобалізації» *Кримінально-правове забезпечення сталого розвитку України в умовах глобалізації: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* (Харків, 12–13 жовт. 2017 р.) 122–126; Харитонов Є О, Харитонova О. І. «До проблеми цивільної правосуб'єктності роботів» *Інтернет речей: проблеми правового регулювання та впровадження: Матеріали другої наук.-практ. конф.* (Київ, 29 лист. 2018 р.) 42–46

³ Радутний О. Е. «Суб'єктність штучного інтелекту у кримінальному праві» (2018) *Право України* 123–136

правової держави, верховенства права та правової визначеності. Тут ще раз слід підкреслити, що йдеться лише про випадки, які є новими викликами для сучасної правової доктрини, коли продукт стає автономним щодо розробника або користувача.

Із цього приводу у Резолюції Європарламенту 2017 р. із рекомендаціями Комісії з питань цивільно-правових норм з робототехніки (European Parliament resolution of 16 February 2017 with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics (2015/2103(INL))¹ зазначається про таке: у перспективі можливості штучного інтелекту можуть, в решті решт, перевершувати інтелектуальні здібності людини (п. «Р» Вступу); роботи все більше стають схожими на агентів, які можуть взаємодіяти зі своїм середовищем та вносити в нього значні зміни; постає питання про правову відповідальність за шкоду, спричинену діями робота (п. «Z» розділу «Відповідальність»); автономність робота можна визначити як його здатність приймати рішення та реалізувати їх самостійно, поза зовнішнім контролем та впливом (п. «AA» розділу «Відповідальність»); чим вищим є ступінь автономності робота, тим менше він може розцінюватися як простий інструмент у руках третіх осіб – виробника, оператора, водільця, користувача тощо; це порушує питання про те, чи є достатніми звичайні правила правової відповідальності ..., необхідно розробити нові принципи та правила, які б вносили більше прозорості щодо правової відповідальності третіх осіб за дії або бездіяльність роботів, які не дозволяють установити причинно-наслідкові зв'язки з поведінкою конкретної людини (п. «AB» розділу «Відповідальність»); стандартні правила настання відповідальності не є достатніми у тих випадках, коли шкода була нанесена внаслідок прийняття рішень, які робот приймає самостійно; у цих випадках не видається можливим визначити сторону, яка повинна сплачувати компенсацію та відшкодувати спричинену шкоду (п. «AF» розділу «Відповідальність») тощо.

Одним із варіантів розв'язання цієї проблеми є пропозиція, в тому числі у згаданій Резолюції Європарламенту 2017 р., щодо формування нового суб'єкта правовідносин, зокрема, визнання ним штучного інтелекту найвищого ступеню розвитку. Вона активно дискутується у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі і спирається на кон-

цепцію А. Тьюрінга (Alan Mathison Turing) щодо створення програми, яка отримує більшу частину знань за рахунок самостійного навчання, аніж завдяки завантаженню початкових даних.

Якщо здатність до саморозвитку, самонавчання та самостійного прийняття рішень може означати наявність волі та певну її свободу, то, на думку Р. Čerka, J. Grigienė та G. Sirbikytė², це вказує на необхідність наділення штучного інтелекту статусом суб'єкта права, якщо буде визнано можливим покласти на нього відповідальність за власні автономні рішення та дії. Згідно з позицією Christoffer O. Hernæs³, якщо штучний інтелект може нести юридичну відповідальність за свої дії, тоді він повинен мати фізичну, юридичну та цифрову ідентичність, подібну людині; якщо у штучного інтелекту є ті ж юридичні обов'язки, що і у людини, то у нього повинні бути такі ж юридичні права, як у людини.

М. В. Карчевський також не виключає, що в недалекому майбутньому системи (роботи) зі штучним інтелектом можуть бути визнані суб'єктом правових відносин⁴, наводячи слушний приклад із рабами у давньому Римі, про яких теж ніхто не міг би у такому сенсі й подумати. На думку О. А. Баранова, при цьому не вдасться обмежитися простою зміною суб'єктного складу правовідносин за рахунок додавання роботів зі штучним інтелектом, адже необхідно буде вирішити багато правових проблем у регулюванні, пов'язаних із тією обставиною, що людина є біологічною істотою, якою не є робот. Тож першочергові завдання полягають у визначенні для роботів понять, критеріїв, змісту та обсягів правоздатності, дієздатності і деліктоздатності, вирішенні проблеми встановлення спеціальної або загальної правосуб'єктності та багато інших. Роботи-андроїди можуть виступати стороною у суспільних відносинах тому, що вони здатні самостійно оцінювати дії інших суб'єктів і самостійно формувати або змінювати мету та зміст своїх дій, їх дії не можуть бути заздалегідь

² Čerka P, Grigienė J, Sirbikytė G, 'Liability for damages caused by artificial intelligence' (Computer Law & Security Review 31(3), April, 2015. Vol. 31. Issue 3. – P. 376–389) <https://www.researchgate.net/publication/275411835_Liability_for_damages_caused_by_artificial_intelligence> (дата звернення 12.02.2021)

³ Hernæs Christoffer O, 'Artificial Intelligence, Legal Responsibility and Civil Rights' (TechCrunch, Aug 22, 2015) <<https://techcrunch.com/2015/08/22/artificial-intelligence-legal-responsibility-and-civil-rights/>> (дата звернення 12.02.2021)

⁴ Карчевський М В, 'Правове регулювання соціалізації штучного інтелекту' (2017) 2 Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка 99–108

передбачені¹. Втім, виважена обачливість пропозиції О. А. Баранова про можливість визнання робота зі штучним інтелектом не рівноправним актором (діючим суб'єктом, який вчиняє дії, що спрямовані на інших), а лише правовим еквівалентом фізичної або юридичної особи як суб'єкта правовідносин², тобто правовим сурогатом, має, скоріш за все, підґрунтям саме несподіваність того виклику, який постав перед сучасною правовою доктриною. Але слід погодитися з тим, що зміст та обсяг прав і обов'язків штучного інтелекту повинен мати свою специфіку і дещо відрізнитися від правосуб'єктності існуючих правових персон (фізична, юридична особа та держава, а так само всі похідні від них варіанти не мають повного співпадіння, більше того, таке співвідношення і не вимагається).

Разом із тим не існує узгодженої позиції з приводу поняття інтелекту людини. Так само відсутня загальноновизнана дефініція штучного інтелекту, що не слід оголошувати слабким місцем, адже це дозволяє постійно її удосконалювати. Втім, для правової регламентації необхідно мати певний варіант, який слід обрати за точку відліку.

Оксфордський словник³ пропонує визначення штучного інтелекту як теорії і розробки комп'ютерних систем, здатних виконувати завдання, які зазвичай вимагають людського інтелекту, таких як візуальне сприйняття, розпізнавання мови, прийняття рішень і переклад між мовами. За іншою дефініцією штучний інтелект є розробкою гнучкого агента, здатного адаптуватися до різних ситуацій, які раніше не були відомі і не вивчалися через досвід, та досягати мети, що є недоступним для традиційних комп'ютерних систем⁴. Згідно з позицією О. А. Баранова штучний інтелект являє собою певну сукупність програмних і апаратних методів, способів і засобів (комп'ютерних програм), які реалізують одну або кілька когнітивних функцій, еквівалентних відповідним когнітивним функціям людини⁵.

¹ Баранов О А, 'Інтернет речей (IoT): мета застосування та правові проблеми' (2018) 2 Інформація і право 31–45

² Баранов О А, 'Інтернет речей (IoT): робот зі штучним інтелектом у правовідносинах' (2018) 5–6 Юридична Україна 75–95

³ Artificial intelligence. English Oxford Dictionaries <https://en.oxforddictionaries.com/definition/artificial_intelligence> (дата звернення 12.02.2021)

⁴ João Paulo A Lenardon, 'The regulation of artificial intelligence' (Tilburg University, 2017) <<http://arno.uvt.nl/show.cgi?fid=142832>> (дата звернення 12.02.2021)

⁵ Баранов О А, 'Інтернет речей і штучний інтелект: вигоди проблеми правового регулювання' *IT-право: проблеми*

У переважній більшості випадків ідея щодо створення штучного інтелекту не ставила за мету розробку сутності, яка б мала схожі на людину тіло, душу або емоції (зовсім іншим напрямом виступають Голем⁶, істота Віктора Франкенштейна⁷ та інші, які не є предметом цього дослідження) або сповідувала певну мораль (яка, насправді, може різнитися залежно від політичних, релігійних, расових, національних, гендерних, корпоративних або інших поглядів чи уподобань). Тож питання про тілесність штучного інтелекту (чи має це бути певний об'єкт робототехніки, або зовні схожий на людину андроїд, або програма на певному пристрої чи у хмарі) так само посідає далеко не перше місце.

Інколи штучний інтелект ототожнюють із поняттям «робот» (штучно створений об'єкт або система, що наділена можливістю сприйняття та обробки інформації та що діє відповідно до оточуючого світу⁸), у зв'язку з чим відбувається не достатньо коректний перехід до розгляду його суто технічних функцій. Поряд із цим здійснюються спроби напрацювання певних критеріїв, за якими штучний інтелект має відрізнитися від інших кібернетичних систем⁹.

Утім, більш принциповим є питання щодо обрання методу створення штучного інтелекту. Але його вибору перешкоджає насамперед згадана відсутність більш-менш узгодженої позиції щодо фундаментального поняття «інтелект» у його загальному розумінні¹⁰. Отже, відсутність законодавчих дефініцій, у тому числі штучного

і перспективи розвитку в Україні : збірник матеріалів II-ї Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 17 листопада 2017 р.) 18–43

⁶ Голем (івр. גולם) – відомий персонаж єврейської міфології, людиноподібна істота, штучно створена з глини рабинами-кабалістами, зокрема, Йехудою Лівом бен Бедалем, махаралем із Праги, мав спроможність виконувати певні дії після «програмування» його кабалістичними заклинаннями (The Legend of Golem <<http://www.prague.net/golem>> (дата звернення 12.02.2021)

⁷ Персонаж готичного роману «Франкенштейн або Сучасний Прометей» (Frankenstein: or, The Modern Prometheus) англійської письменниці Мері Шеллі (Mary Shelley, уродженої Mary Wollstonecraft Godwin), анонімно опублікованого у 1818 р.

⁸ Calo R, 'Robots in American Law' (University of Washington School of Law Research Paper. California Law Review. P. 531) <<https://ssrn.com/abstract=2737598>> (дата звернення 20.02.2021)

⁹ Draft Report with Recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics 2015/2103 (INL)

¹⁰ Burkeman Oliver, 'Why can't the world's greatest minds solve the mystery of consciousness?' (The Guardian, 21 January, 2015) <<https://www.theguardian.com/science/2015/jan/21/sp-why-cant-worlds-greatest-minds-solve-mystery-consciousness>> (дата звернення 20.02.2021)

інтелекту, незважаючи на те, що це має принципове значення для правового регулювання, управління та контролю, продовжує утворювати проблему, яку слід вважати однією з найбільш актуальних для сучасної доктрини в сфері правового регулювання науково-технічного прогресу.

Водночас основні варіанти розробки штучного інтелекту можуть базуватися на підґрунті дослідження побудови та функціонування інтелекту людини¹: 1) за структурою – з'ясування роботи мозку на рівнях біології, хімії та електропровідності (вивчення його структури і зв'язків після заморозки та зняття шару за шаром); 2) за функціями – відтворення тієї чи іншої когнітивної властивості, яка притаманна людині.

У свою чергу, під когнітивними властивостями або функціями людини розуміють² найбільш складні функції головного мозку, за допомогою яких здійснюється процес раціонального пізнання світу³ і забезпечується цілеспрямована взаємодія з ним, зокрема, сприйняття інформації, її обробка та аналіз, мислення, включаючи здатність узагальнювати та робити висновки, виявляти подібності та відмінності, формально-логічні операції, установлення асоціативних зв'язків, запам'ятовування і зберігання інформації (пам'ять), обмін інформацією (в тому числі за допомогою мови), цілеспрямована рухова активність (праксіс) тощо.

З огляду на вказані функції основними напрямками створення штучного інтелекту є підстави вважати такі:

1) символічний, або метод копіювання, що базується на символах, виконанні алгоритмом певних правил, точних покрокових інструкцій згідно із заздалегідь визначеним протоколом (наприклад, як доросла людина вивчає нову для себе іноземну мову, або спроба відтворити політ птахів за допомогою накладних крил, або алгоритм Google Translator до використання нейронних мереж тощо);

2) статистичний, або метод розгадки принципу, який використовує великі статистичні вибірки та дані, досвід, повторення, тренування і змагання,

¹ Pei Wang, 'What Do You Mean by «AI»? (Proceedings of the 2008 conference on Artificial General Intelligence 2008: Proceedings of the First AGI Conference. P. 362–373) <<http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/similar?doi=10.1.1.205.9443&type=sc>> (дата звернення 20.02.2021)

² Захаров В В, Локшина А Б, 'Ведение пациентов с когнитивными нарушениями. Когнитивные нарушения в обшклинической практике' (2009) 4 Врач 21–25

³ Яковлев В А, *Когнитивные расстройства в зрелом и пожилом возрасте. Психологические методы диагностики: Методическое пособие* (РИЦ МГГУ им. М. А. Шолохова, 2011) 43

зворотній зв'язок, самонавчання (наприклад, як дитина вивчає свою першу мову за допомогою батьків та оточення, алгоритм Google Translator з використанням нейронних мереж та завантаженням бази документів ООН на всіх наявних мовах світу, програма AlphaGo, що переграла у 2016 р. Лі Седоля в го, а Deep Blue – Гарі Каспарова у шахи у 1997 р., політ літака завдяки усвідомленню принципу щодо необхідності створення різниці тиску повітря над крилом та під ним тощо).

На підставі другого, більш ефективного методу відбувається поділ різновидів штучного інтелекту на такі класи:

1) слабкий штучний інтелект (Weak Artificial Intelligence, WAI), вузький штучний інтелект, або обмежений штучний інтелект (Artificial Narrow Intelligence, ANI), прикладний (Applied Artificial Intelligence, AAI)⁴ – орієнтований на вирішення одного чи кількох завдань, що виконує або може виконувати людина, але перевершує останню у такому виконанні (наприклад, Управління з контролю за продуктами і ліками США (FDA) затвердило діагностичний пристрій IDx-DR на базі штучного інтелекту, який не потребує людини-медика для інтерпретації результатів щодо діагнозу захворювання очей⁵);

2) сильний штучний інтелект (Strong Artificial Intelligence, SAI), або загальний штучний інтелект (Artificial General Intelligence, AGI)⁶ – орієнтований на вирішення всіх завдань, які виконує або може виконувати людина;

3) штучний суперінтелект (Artificial Superintelligence, ASI)⁷ – набагато розумніший, ніж кращий

⁴ Smith Agnese, 'Artificial intelligence' (National Magazine, 14 Sep 2015) <<http://nationalmagazine.ca/Articles/Fall-Issue-2015/Artificial-intelligence.aspx>> (дата звернення 20.02.2021); Gary Lea, 'The Struggle To Define What Artificial Intelligence Actually Means' (Popular Science, September 3, 2015) <<https://www.popsoci.com/why-we-need-legal-definition-artificial-intelligence>> (дата звернення 20.02.2021); Tim Urban, 'The AI Revolution: The Road to Superintelligence' (Wait But Why, January 22, 2015) <<https://waitbutwhy.com/2015/01/artificial-intelligence-revolution-1.html>> (дата звернення 20.02.2021)

⁵ Angela Chen, 'AI software that helps doctors diagnose like specialists is approved by FDA' (The Verge, Apr 11, 2018) <<https://www.theverge.com/2018/4/11/17224984/artificial-intelligence-idxr-fda-eye-disease-diabetic-rethiopathy/>> (дата звернення 20.02.2021)

⁶ Copeland B J, 'Artificial intelligence (AI)' (Britannica Technology, Jan 12, 2017) <<https://www.britannica.com/technology/artificial-intelligence>> (дата звернення 21.02.2021)

⁷ Nick Bostrom, 'How long before superintelligence?' (Oxford Future of Humanity Institute. University of Oxford. Originally published in Int. Jour. of Future Studies, 1998, vol. 2) <<https://nickbostrom.com/superintelligence.html>> (дата звернення 21.02.2021)

людський інтелект практично в будь-якій сфері, включаючи наукову творчість, загальну мудрість і соціальні навички, може мати свідомість і мати суб'єктивні переживання¹.

Навіть у випадку слабого штучного інтелекту може постати питання про суб'єкта відповідальності (у наведеному прикладі щодо результатів лікування захворювання очей, коли на етапі остаточного діагностування у ньому не брала участі жодна людина, натомість, брав участь діагностичний пристрій IDx-DR на базі штучного інтелекту). Крім того, слабкі різновиди штучного інтелекту можуть у будь-який момент за допомогою Всеосяжного Інтернету (Internet of Everything) раптово або очікувано об'єднатися між собою і перетворитися на Artificial Superintelligence (діалектичний принцип переходу кількості в якість).

Потреба у визнанні штучного інтелекту певного ступеню розвитку суб'єктом правовідносин зумовлюється тим, що, набуваючи ознаки автономності від людини, поступово важелі прийняття рішення у певних ситуаціях перекладаються з людини на алгоритм (наприклад, високочастотний трейдинг на фондовій біржі, медичне діагностування, призначення та реалізація протоколу лікування, керування безпілотним транспортним засобом тощо). Завдання розробки штучного інтелекту – заміна людини в небезпечних умовах або складних ситуаціях (наприклад, військова техніка, безпілотні автомобілі на шляхах загального користування, які ап'орі мають дотримуватися відповідних правил, у тому числі безпеки), автоматизація і суттєве прискорення рутинних процесів, виконання завдань, що є надмірними для людини (вивчення та аналіз всієї існуючої інформації з приводу певної проблематики, її обробка в обсягах Big Data), відшукування очевидних та неочевидних зв'язків (наприклад, штучний інтелект винайшов у зубній пасті ліки від малярії² або навчився аналізувати рівень нудьги студентів під час лекції³) тощо, тобто заміна людини там, де

вона може схибити (за інформацією видання The Economist, до 90 % дорожньо-транспортних подій відбуваються через помилки людини⁴) чи взагалі не є здатною виконати певне завдання через обмеженість своїх фізичних ресурсів або когнітивних можливостей.

Таким чином, йдеться не про продукт (мікрохвильова піч, верстат, програма керування польотами або військовий дрон під керуванням оператора), що залишається незмінним або перебуває під постійним контролем з боку розробника (виробника) або користувача, в тому числі через постійні оновлення. Мова йде про алгоритм (або їх сукупність у межах нейронних мереж), який через деякий час після виходу від розробника змінюється на щось інше і вже не перебуває під його контролем.

Така правова реальність зумовлюється об'єктивними обставинами розвитку науково-технічного прогресу. Втім, історії розвитку права відомі, як мінімум, дві події, які йшли від протилежного, але теж мають наслідком народження нових правових сутностей, що надалі настільки закріпити свій правовий статус, що сьогодні він не викликає подив та(або) сумнів.

Першою з них є вигадка юридичної особи – віртуального утворення, яке ніхто ніколи не бачив, про його існування дізнаємося лише з паперів (наприклад, статут, положення або витяг з Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань). До того ж його існування базується не на об'єктивних обставинах, а на підґрунті колективної угоди. Життєдіяльність такого утворення відбувається тільки через маніфестації інших осіб (уповноважених фізичних осіб). Із ним не є можливим установити безпосередню комунікацію, адже це є можливим лише через певних посередників. З огляду на останню обставину тварини, рослини, інші живі істоти, вся ноосфера, географічні об'єкти та планета Земля не є чимось гіршим, а тому теж можуть мати своїх посередників. Цьому є сучасні правові прецеденти. Так, у 2016 р. Законом Нової Зеландії «Te-Awa-Tupua» (Te Awa Tupua – Whanganui River Claims Settlement – Bill)⁵ річка Вангануї оголошена такою що наділена власними юридичними права-

¹ Баранов О А 'Интернет речей і штучний інтелект: витоки проблеми правового регулювання' *IT-право: проблеми і перспективи розвитку в Україні* : збірник матеріалів II-ї Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 17 листопада 2017 р.) 18–43

² Kate Kelland, 'Toothpaste ingredient could fight malaria, research shows' (Reuters, Jan 18, 2018) <<https://www.reuters.com/article/us-health-malaria-toothpaste/toothpaste-ingredient-could-fight-malaria-research-shows-idUSKBN1F715N/>> (дата звернення 21.02.2021)

³ Shivali B, 'Teacher spots students bored in class with face-tracking technology' (Global Times, Sep 11, 2016) <<http://www.globaltimes.cn/content/1005893.shtml/>> (дата звернення 21.02.2021)

⁴ Look, no hands. Automotive technology: Driverless cars promise to reduce road accidents, ease congestion and revolutionise transport (The Economist, Technology Quarterly, Aug 30th 2012) <<http://www.economist.com/technology-quarterly/2012/09/01/look-no-hands>> (дата звернення 21.02.2021)

⁵ Te Awa Tupua Whanganui River Claims Settlement Bill (New Zealand Legislation, Parliamentary Counsel Office) <<https://www.legislation.govt.nz/bill/government/2016/0129/latest/DLM6830851.html?src=qs>> (дата звернення 21.02.2021)

ми. У такий спосіб було утворено новий правовий суб'єкт. Річка Вангануї на законодавчому рівні визнана живим та неподільним цілим, вона є єдиною сутністю від гір до моря, включаючи всі фізичні та метафізичні елементи; місцеві жителі вважають її своїм предком (у преамбулі до Конституції цієї країни так само вказується на усвідомлення відповідальності перед Богом, попередніми, нинішнім та прийдешніми поколіннями).

Крім того, юридична особа не має душі (ще на Ліонському соборі 1245 р. Папа Римський Інокентій IV здійснив класифікацію персон на фізичних осіб, що мають душу, та юридичних осіб, які не мають ані душі, ані совісті, ані волі, ані свідомості, а тому вони не здатні грішити і здійснювати покаєння¹). І це теж не стало перепорою на шляху до одержання нею статусу повноцінного суб'єкта правовідносин. Винахід цієї нової сутності був деміургічним актом творіння чогось з нічого, але за усвідомлення певної потреби. Така ж сама потреба виникає і щодо штучного інтелекту, який, крім усього іншого, позбавлений недоліків юридичної особи щодо об'єктивації та належної комунікації.

Оскільки питання про віднесення тих чи інших утворень до суб'єктів правовідносин (у тому числі за гендерною ознакою або кольором шкіри) та розширення їх кола (наприклад, за рахунок представників інопланетної цивілізації, якщо раптом трапиться відповідний контакт) перебуває виключно у сфері колективної домовленості або примусу, тож слід визнати відсутність формальних перешкод для визнання штучного інтелекту таким, що набуватиме статусу правової особи.

Другою подією слід вважати появу векселю або іншого подібного документу, що дозволяє не переміщувати гроші та будь-які матеріальні цінності, натомість покласти їх в одному місці, але одержати в іншому. Руху підлягають не самі гроші у вигляді банкнот або металевої монети, а інформація. Так само й у сучасному світі все більше зникає потреба у тому, щоб реальні атоми фізичного світу (матеріальні цінності, фіатні гроші тощо) переміщувалися з одного місця в інше, адже достатнім стає рухати одиниці інформації.

Тож там, де раніше вбачалися лише відокремлені об'єкти або поняття, нині відшуковуються системні взаємозв'язки, які несподівано сплітаються один

¹ Берман Г. Дж., *Западна традиція права: епоха формування* (Изд. гр. ИНФРА-М – НОРМА, 1998) 97, 152, 209–215. оригінал: Berman Harold J., *Law and Revolution* (Harvard University Press, 1983).

з одним у динамічному мешворці (meshwork² – інтеграція ієрархій та мережа взаємозв'язків, яка самоорганізовується), що об'єднує всі технології між собою, в тому числі вуглецеву з кремнієвою. У зв'язку з цим є підстави визнати поступове підтвердження передбачення Германа Гессе у творі «Гра в бісер» (нім. Das Glasperlenspiel, 1943, Нобелівська премія у 1946 р.) щодо синтезу всіх мистецтв та наук у межах єдиної вигаданої гри в бісер, майстром переплетіння асоціативних візерунків якої був герой оповіді.

На перший погляд, пропозиція щодо визнання штучного інтелекту суб'єктом правовідносин може викликати незгоду, обурення або подив. Але, скоріш за все, свого часу пропозиція щодо запровадження у правовідносинах нового суб'єкту під робочою назвою «юридична особа» так само викликала подібну реакцію. Водночас «штучний інтелект» як самостійний актор у більшості випадків є позбавленим згаданих недоліків юридичної особи. Він може втілюватися в об'єкті робототехніки (мати фізичну тілесність), якщо це потрібно, бути більш ефективним за людину у багатьох напрямках діяльності останньої, з ним можна встановити надійний і ефективний контакт та постійну комунікацію, його поступово наділяють властивістю автономності та правом приймати рішення незалежно від людини у багатьох ситуаціях тощо.

Крім того, за твердженням S. Chopra та L. White³, у галузі права наявність свідомості на кшталт людської не є необхідною або достатньою умовою для надбання правосуб'єктності. Цьому є підтвердження у вигляді правових персон юридичної особи або держави.

Ознаки, якими наділяється суб'єкт правовідносин, зокрема, здатність мати права, нести обов'язки та зазнавати юридичної відповідальності, не є тотожними певним природним властивостям. Вони виникають внаслідок волевиявлення з боку суб'єкта, який на цей момент вже є наділеним силою впливу та влади. Завдяки цьому волевиявленню поступово зникає рабовласництво, жінки та люди з відмінним від білого кольором шкіри одержують політичні, економічні та інші права і свободи. Поряд виникають нові суб'єкти

² Meshwork (Merriam-Webster.com Dictionary, Merriam-Webster) <<https://www.merriam-webster.com/dictionary/meshwork>> (дата звернення 21.02.2021)

³ Chopra S, White L, 'Artificial Agents – Personhood in Law and Philosophy' (Proceedings of the 16th European Conference on Artificial Intelligence, August 2004, p.635–639) <<http://www.sci.brooklyn.cuny.edu/~schopra/agentlawsub.pdf>> (дата звернення 21.02.2021)

(зокрема, додержавні політичні організації, за допомогою яких здійснюється право народів на самовизначення – Фронт національного визволення Алжиру, Організація народів Південно-Західної Африки у Намібії, Фронт визволення Мозамбіку, Національний фронт визволення Сегієм-ель-Хамра і Ріо-де-Оро у Західній Сахарі), яких охоче приймають до клубу правових персон, зникають раніше існуючі суб'єкти (такі індивіди-суверени, як окремі монархи, релігійні організації у формі орденів, вільні міста або неєвропейські корінні народи, з якими європейські правителі уклали міжнародні договори). В той час окремі суб'єкти зберігаються й дотепер (наприклад, Суверенний Військовий Орден Госпітальєрів Св. Іоанна Єрусалимського Родосу й Мальти (Sovereign Military Hospitaller Order of St. John of Jerusalem of Rhodes and of Malta), скорочено – Мальтійський орден, який підтримує дипломатичні відносини з 104 державами і є спостерігачем при ООН).

Штучному інтелекту або андроїдам не обов'язково виборювати свої права (із цього приводу яскраву ілюстрацію наведено у шведському серіалі «Справжні люди» (Åkta människor, 2012–2014 рр., випуску за сценарієм Л. Лундстрьома з наступним британо-американським рімейком «Люди» (Humans), 2015–2016 рр., у комп'ютерній грі «Детройт: стати людиною» (Detroit: Become Human), 2015 р. випуску) як народам Азії, Африки або Європи під час самовизначення. Такі права поряд з обов'язками можуть бути заздалегідь сформульовані та регламентовані обачливим людством, вершина антропоцентричної піраміди якого розхитується під натиском появи набагато сильнішого інтелекту, серед тих, з яким вдалося не лише зустрітися, й установити комунікацію. Можливості для цього вже розглядаються у межах численних проектів та інших ініціатив, зокрема, у згаданій Резолюції Європейського парламенту від 16.02.2017 р. (European Parliament resolution of 16 February 2017 with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics (2015/2103(INL))¹ та поданому на розгляд Конгресу США законопроекті «Fundamentally Understanding The Usability and Realistic Evolution of Artificial Intelligence Act of 2017» (or the «Future of Artificial Intelligence Act of 2017» (Акт про майбутнє штучного інтелекту)². На

¹ European Parliament resolution of 16 February 2017 with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics (2015/2103(INL))

² Bill H. R.4625 «Fundamentally Understanding The Usability and Realistic Evolution of Artificial Intelligence Act of 2017» or the «Future of Artificial Intelligence Act of 2017»

наш погляд убачаються підстави підтримати подібні ініціативи у межах вітчизняного законодавства, для чого не обов'язково чекати на приклади інших країн.

Зі свого боку, поява цифрової людини зумовлюється одвічним соціальним запитом щодо звільнення біологічного тіла від численних хвороб та вразливостей, пригальмування процесу старіння, максимального подовження життя, надбання нових властивостей, що виходять за визначені природою межі.

Цифрова людина фактично являє собою наступну ланку еволюції. Ідеологія процесу має підґрунтям філософську течію трансгуманізму (його відомими представниками є Nick Bostrom, James Burke, Martin Rees, Allen Buchanan, Dan Brock, Norman Daniels, Daniel Wikler, Hans Moravec, Raymond Kurzweil, Robert Ettinger тощо) та теорію техніко-фізіологічної еволюції Р. Фогеля (Robert Fogel) про можливість неодноразово згаданого об'єднання вуглецевої технології (людина) з кремнієвою технологією (штучний інтелект, імпланти, об'єкти робототехніки), або перенесення свідомості чи структури мозку людини нейрон за нейроном на неорганічний або напіворганічний носій.

Завдяки цьому така еволюція стає більше штучною, ніж це зумовлюється біологією та природним відбором. Але останній з певного часу і сам по собі перебуває під соціальним табу. У протилежному разі не знаходили б підтримки заклики до рятування життя дітей з уродженими вадами, догляду за ними або невиліковно хворими тощо.

Разом із тим, маючи занадто тривале довголіття або безсмертя, покращені фізичні властивості (сила, витривалість, гнучкість, швидкість, зір, слух, сприймання всіх сигналів оточуючого світу, в тому числі ультразвуку та інфразвуку, тощо) та когнітивні функції (ідеальна пам'ять, обробка значних обсягів інформації, прийняття рішень на прискорених швидкостях упродовж секунд або мілісекунд, концентрація уваги, відшукування та виправлення помилок всередині програми керування імплантами тощо), цифрова людина може мати дещо інші погляди на оточуючий світ, іншу мораль та інші орієнтири, що, у свою чергу, впливатиме на уявлення про право та справедливість. Можливо, що, замість природного права, світоглядним дороговказом для цифрової людини стане право *надприродне*. Також не виключається можливість того,

(December 12, 2017, 115th Congress 1st Session) <<https://www.congress.gov/bill/115th-congress/house-bill/4625/text>> (дата звернення 21.02.2021)

що цифрова людина може поставитися до нижчої ланки у вигляді *Homo sapiens* так само, як остання вдало конкурувала зі своїми попередниками та сучасниками (*Homo habilis*, *rudolfensis*, *ergaster*, *erectus*, *floresiensis*, *antecessor*, *heidelbergensis*, *neanderthalensis*, *rhodesiensis*, *cepranensis*, *georgicus* тощо). Спільнота цифрових людей може утворити новий прошарок у суспільстві або нову касту вищих істот. Отже, право вже сьогодні може спробувати запобігти такому розвитку подій. На підставі своїх покращених фізичних властивостей та когнітивних функцій цифрова людина набуватиме ознак нового різновиду спеціального суб'єкта кримінальних та інших правопорушень.

Із другого боку, цифрова людина сама може бути об'єктом протиправного впливу у випадку незаконних дій або бездіяльності щодо її імплантів, у тому числі на базі штучного інтелекту, та(або) іншого програмного забезпечення. В окремих випадках не виключається посередня винність (ч. 2 ст. 27 КК України – «... шляхом використання інших осіб, що відповідно до закону не підлягають кримінальній відповідальності за скоєне...»), коли контроль над цифровою людиною буде захоплений зловмисником.

Разом із цим слід визнати, що чинне законодавство є підготовленим для реагування на більшість різновидів зовнішніх протиправних втручань у роботу важливих інфраструктур, які охоплюють практично весь життєвий простір (система енергопостачання, транспорт, фінансові ринки, охорона здоров'я, алгоритмічне правосуддя, прикордонний контроль, військове забезпечення тощо) і працюють на базі вразливих технологій. Окремі екзотичні випадки, пов'язані, зокрема, з використанням біометричних даних (наприклад, створення для демонстрації на міжнародному конгресі хакером Я. Крислером (Jan Krissler) на нікнейм Starbug дактилоскопічного макету відбитку папілярних узорів пальців міністра оборони ФРН Урсули фон дер Ляйен (Ursula von der Leyen) лише з використанням кількох фотознімків¹), теж можуть бути кваліфіковані на підставі чинних норм. Так само у випадку виявлення внутрішніх недоліків (помилки, дефектів, недбало прописаних комп'ютерних кодів, використання примітивних паролів тощо) з боку розробників або користувачів є відсутніми

¹ Protalinski Emil, 'Chaos Computer Club claims it can reproduce fingerprints from people's public photos' (VentureBeat, December 28, 2014) <<https://venturebeat.com/2014/12/28/chaos-computer-club-claims-it-can-reproduce-fingerprints-from-peoples-public-photos/>> (дата звернення 21.02.2021)

підстави для перманентного посилання на недосконалість правової регламентації як обґрунтування неефективності дій правоохоронних структур.

Але поки залишається поза увагою проблема відсутності прозорості алгоритмів та «чорної скриньки» штучного інтелекту, коли самі розробники не є впевненими в тому, що вони розуміються на всіх нюансах його роботи. Так, алгоритми, які були розроблені професором Стенфордського університету, піонером у використанні генетичного програмування для оптимізації складних проблем, творцем скретч-карти Д. Коза (John R. Koza), десятки разів самостійно повторно відтворювали винаходи, які вже були раніше запатентовані людиною-винахідником, але інколи пропонували «зайві» компоненти, з якими пристрої працювали навіть краще, ніж запропоновані винахідниками-людьми². У довгостроковій перспективі це ставить під сумнів можливість контролю з боку людини, у тому числі у зв'язку з відсутністю єдиного вразливого ядра, коли певний алгоритм штучного інтелекту може бути розпорошений всюди за технологією блокчейну в мережі Всеосяжного Інтернету.

Наведене вказує на одночасну зміну реальностей атомів фізичного світу та бітів інформації, а так само на трансформацію правової реальності, яка за своєю природою є не менш умовною, ніж будь-яка інша. Тож, за аналогією із законами робототехніки А. Азімова³ можливо спробувати сформулювати подібні настанови щодо держави: 1) держава не може заподіяти шкоду людині або своєю бездіяльністю дозволити, щоб людині була заподіяна шкода; 2) держава повинна підкорятися волевиявленню народу, за винятком тих наказів, які суперечать першому закону; 3) держава повинна захищати саму себе, якщо тільки її дії не суперечать першому і другому законам; 4) держава не може заподіяти своїми діями чи бездіяльністю шкоду людству. Але при цьому слід визнати, що подібно до ідеалістичного характеру законів робототехніки (робот у військових або поліцейських заходах якраз і призначений для нанесення шкоди людині, а тому не буде підкорятися наказам адресата свого впливу), ті самі вади можуть

² Koza J R, Keane M A, Streeter M J, Mydlowec W, Yu J, Lanza G, 'Genetic Programming IV: Routine Human-Competitive Machine Intelligence' (Springer, 2003) <<http://www.springer.com/la/book/9780387250670>> (дата звернення 21.02.2021)

³ Asimov, Isaac. *I, Robot*. Greenwich, Conn: Fawcett Publications, 1950. – укр. переклад: Азімов А. *Я, робот*. Науково-фантастичні оповідання – Київ: Веселка, 1987. – 270 с.

виникнути й на шляху державотворення майбутнього. Свавілья держави або іншого суб'єкта легального насильства має бути обмежене, скоріш за все, іншим формулюванням – «робот, штучний інтелект або держава не можуть заподіяти шкоду людині або людству, або своєю бездіяльністю дозволити, щоб людині або людству була заподіяна шкода, не інакше, ніж у порядку та у спосіб, передбачений законом». Утім, це породжує ще більше запитань з приводу того, що слід вважати у конкретній ситуації законним наказом: чи є такими всі накази військового командування або представника державної влади у межах його актуальних повноважень, якщо ця влада надалі була визнана злочинною, наприклад, міжнародним трибуналом, або як робот чи штучний інтелект може дізнатися про це, як він має діяти, якщо за його передбаченням існує висока ймовірність саме такого рішення у майбутньому з боку трибуналу або іншої компетентної інстанції?

Покоління, яке зростає на нових технологіях, товарах, продуктах, послугах та інструментах (BioTech, NanoTech, blockchain, криптовалюта, RetailTech, FinTech, LegalTech, Digital-marketing, Grid-технології, GovTech, Всеосяжний Інтернет, хмарні технології, 3D-друк, Big Data, e-ID, TeleHealth, ePrescription, е-демократія, Digital-страхування тощо) все складніше буде розуміти нормативні приписи та моральні обґрунтування попередників. Наукові методи спостереження, висунення гіпотез і проведення експерименту можуть бути суттєво прискорені за допомогою аналізу й обробки інформації, що розсіяна по численних базах даних і сьогодні поки що не може бути системно оброблена. Не виключається більш глибоке злиття світу атомів і бітів, цифрового та фізичного світу до повного їх ототожнення. У штучному інтелекті людство може винайти нову релігію та отримати нову вищу сутність, провідниками якої можуть стати представники цифрового людства. Сценарії такого розвитку можуть бути як сприятливі, так і нищівні. Але у будь-якому випадку сьогодні слід додавати максимальних зусиль для створення передбачуваного та прийнятного оточуючого світу.

Висновки. Нові технології у більшості випадків позбавлені вектора добра або зла, такими їх утворює відповідне використання. Тому їх заборона буде позбавлена ефективності, натомість, їх необхідно виважено регламентувати та заохочувати у бажаних напрямках. Інформаційні технології іс-

нують і розвиваються на перехресті двох реальностей – атомів фізичного світу та бітів (у перспективі – кубітів) інформації. Вони підкоряються різним законам, але здійснюють взаємний вплив, у тому числі на реальність світу права.

В епоху глобального перерозподілу всього (Redistribution of Everything) першочерговими завданнями для правників стає необхідність удосконалення всієї правової доктрини та окремих її аспектів, які пов'язані з роботизацією та автоматизацією, Всеосяжним Інтернетом (Internet of Everything), Інтернетом мікроорганізмів, штучним інтелектом, Big Data, хмарними обчисленнями, 3D-та 4D-друком, цифровою людиною, біоінженерією, генною інженерією, нанотехнологіями, високотехнологічними імплантатами, RFID-татуванням, новими речовинами та матеріалами, квантовою технологією тощо.

Існує висока ймовірність маргіналізації значних груп населення або цілих регіонів у зв'язку з прискореною роботизацією та відтоком капіталу з країн із дешевою робочою силою до материнських юрисдикцій. У зв'язку з цим рівень звичайної злочинності може бути різко підвищений, крім того, слід зважувати на озброєння злочинного світу передовими технологіями (використання дронів, трекінгових систем відстежування, мережі Darknet, здійснення атак комп'ютерними вірусами, створення фішингових інтернет-сторінок, протиправне використання цифрового образу конкретної особи тощо) і методами організації та адміністрування певними процесами (франчайзинг, корпоративна соціальна відповідальність, офшоринг, концентрична або горизонтальна диверсифікація бізнесу) тощо.

На додаток до попередньо висловлених аргументів убачаються прийнятними додаткові аргументи щодо можливості визнання штучного інтелекту суб'єктом правовідносин, а цифрової людини новим спеціальним суб'єктом правопорушення або об'єктом злочинного впливу.

Право у переважній більшості випадків реагує на нові виклики ретроспективно, але щодо нових технологій, у тому числі робототехніки, штучного інтелекту, квантового комп'ютера, Всеосяжного Інтернету (Internet of Everything), цифрової людини та інших високотехнологічних аспектів сучасного та майбутнього суспільства воно має реагувати наперед, адже будь-який із проривів у зазначених галузях, а так само їх ланцюгова реакція можуть не залишити часу і можливостей для цього.

REFERENCES

*List of legal documents***Legislation**

3. European Parliament resolution of 16 February 2017 with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics (2015/2103(INL).
4. Bill H. R.4625 «Fundamentally Understanding The Usability and Realistic Evolution of Artificial Intelligence Act of 2017» or the «Future of Artificial Intelligence Act of 2017» / December 12, 2017, 115th Congress 1st Session.
5. Te Awa Tupua Whanganui River Claims Settlement Bill / New Zealand Legislation, Parliamentary Counsel Office.

Bibliography**Authored books**

1. Asimov Isaac, *I, Robot* (Greenwich, Conn: Fawcett Publications, 1950) (in English)
2. Kaku Michio, *Physics of the Impossible: A Scientific Exploration Into the World of Phasers, Force Fields, Teleportation, and Time Travel* (Doubleday Publishing, Duke University Libraries, 2008) (in English)
3. Berman Harold J., *Law and Revolution* (Harvard University Press, 1983) (in English)

Edited books

4. Artificial intelligence (English Oxford Dictionaries, 2021) (in English)
5. Meshwork (Merriam-Webster Dictionary, 2021) (in English)
6. Yakovlev V A, *Kognitivnie rasstroistva v zrelom i pogilom vozraste. Psihologicheskie metodi diagnostiki: metodicheskoe posobie* [Cognitive disorders in adulthood and old age. Psychological diagnostic methods: Methodological guide] (RIZ MGGU im. M A Sholohova, 2011) (in Russian)

Journal articles

7. Baranov O A, 'Internet recheyi i shtuchniy intelekt: vitoki problemi pravovogo reguluvannya' [The Internet of Things and artificial intelligence: the origins of the problem of legal regulation] (2017) IT-pravo: problemi i perspektivi rozvitku v Ukraini [IT-law: problems and prospects of development in Ukraine] Lvivska politeknika 18–43 (in Ukrainian)
8. Baranov O A, 'Internet recheyi (IoT): meta zastosuvannya ta pravovi problemi' [Internet of Things (IoT): purpose and legal problems] (2018) 2(25) Informazia i pravo 31–45 (in Ukrainian)
9. Baranov O A, 'Internet recheyi (IoT): robot zi shtuchnim intelektom u pravovidnosinah' [Internet of Things (IoT): a robot with artificial intelligence in a legal relationship] (2018) 5–6 Uridichna Ukraina 75–95 (in Ukrainian)
10. Benen Steve, 'For 14th straight week, unemployment filings top 1 million' (2020) MSNBC, NBC News Digital (in English)
11. Bostrom Nick, 'How long before superintelligence?' (1998) 2 Oxford Future of Humanity Institute (in English)
12. Burkeman Oliver, 'Why can't the world's greatest minds solve the mystery of consciousness?' (2015) The Guardian (in English)
13. Calo Ryan, 'Robots in American Law' (2016) University of Washington School of Law Research Paper No. 2016–04 (in English)
14. Čerka P, Grigienė J, Širbikytė G, 'Liability for damages caused by artificial intelligence' (2015) 31(3) Computer Law & Security Review 376–389 (in English)
15. Chen Angela, 'AI software that helps doctors diagnose like specialists is approved by FDA' (2018) The Verge (in English)
16. Chopra S, White L, 'Artificial Agents – Personhood in Law and Philosophy' (2004) Proceedings of the 16th European Conference on Artificial Intelligence (in English)
17. Copeland B J, 'Artificial intelligence (AI)' (2017) Britannica Technology (in English)
18. Duranske Benjamin, Reader Roundtable: «Virtual Rape» Claim Brings Belgian Police to Second Life' (2007) Virtually Blind – Virtual Law – Legal Issues That Impact Virtual Worlds (in English)
19. Giges Nancy S., 'Top 5 Trends in Nanotechnology' (2013) The American Society of Mechanical Engineers (in English)
20. Hernæs Christoffer O, 'Artificial Intelligence, Legal Responsibility and Civil Rights' (2015) Techcrunch (in English)

21. Karchevski M B, 'Pravove reguluvannya sozIALIZAZII shtuchnogo intelektu' [Legal regulation of socialization of artificial intelligence] (2017) 2(78) Visnik Luganskogo dergavnogo universitetu im. E O Didorenka [Bulletin of Luhansk State University of Internal Affairs named after E. O. Didorenko] 99–108 (in Ukrainian)
22. Koza J R, Keane M A, Streeter M J, Mydlowec W, Yu J, Lanza G, 'Genetic Programming IV: Routine Human-Competitive Machine Intelligence' (2003) Springer (in English)
23. Kharitonov E O, Kharitonova O I, 'Do problem zivilnoi pravosubektnosti robotiv' [To the problem of civil legal personality of robots] (2018) Kriminalno-pravove zabezpechennya stalogo rozvitku Ukraini v umovah globalizazii [Proceedings of the second international scientific-practical conference Internet of Things: problems of legal regulation and implementation] Kiev, KPI imeni Igora Sikorskogo, Politehnika 42–46 (in Ukrainian)
24. Kelland Kate, 'Toothpaste ingredient could fight malaria, research shows' (2018) Reuters (in English)
25. Lea Gary, 'The Struggle To Define What Artificial Intelligence Actually Means' (2015) Popular Science (in English)
26. Lenardon João Paulo A, 'The regulation of artificial intelligence' (2017) Tilburg University (in English)
27. 'Look, no hands. Automotive technology: Driverless cars promise to reduce road accidents, ease congestion and revolutionise transport' (2012) The Economist, Technology Quarterly (in English)
28. Misliviy V A, 'Kriminalno-pravova ohorona kibernetichnoyi bezpeki v umovah globalizazii' [Criminal protection of cyber security in the context of globalization] (2017) Kriminalno-pravove zabezpechennya stalogo rozvitku Ukraini v umovah globalizazii [Proceedings of the international scientific-practical conference Criminal and legal support of sustainable development of Ukraine in the context of globalization] Kharkiv, Pravo 122–126 (in Ukrainian)
29. Protalinski Emil, 'Chaos Computer Club claims it can reproduce fingerprints from people's public photos' (2014) VentureBeat (in English)
30. Pei Wang, 'What Do You Mean by «AI»?' (2008) Proceedings of the First Artificial General Intelligence Conference, 362–373 (in English)
31. Radutniy O, 'Subektnist shtuchnogo intelektu u kriminalnomu pravi' [Subjectivity of artificial intelligence in criminal law] (2018) 1 Pravo Ukraini 123–136 (in Ukrainian)
32. Radutniy O, 'Zifrova ludina z tochki zoru zagalnoyi ta informaziynoy bezpeki: filisofski ta kriminalno-pravoviy aspekt' [Digital human being in terms of general and information security: philosophical and criminal law aspect] (2018) 2(25) Informaziya i pravo 158–171 (in Ukrainian)
33. Rosevear John, 'Self-Driving Cars: Understanding the 6 Autonomous Levels – What do terms like «Level 4» and «Level 5» mean? Here's the complete guide' (2018) The Motley Fool (in English)
34. Stahl Lesley, 'How Technology May Soon «Read» Your Mind – Incredible Research Lets Scientists Get A Glimpse At Your Thoughts' (2008) CBS News (in English)
35. Smith Agnese, 'Artificial intelligence' (2015) National Magazine (in English)
36. Shivali B, 'Teacher spots students bored in class with face-tracking technology' (2016) Global Times (in English)
37. Zakharov V V, Lokshina A B, 'Vedenie pazientov s kognitivnimi narusheniyami' [Management of patients with cognitive impairment] (2009) 4 Vrach 21–25 (in Russian)
38. Urban Tim, 'The AI Revolution: The Road to Superintelligence' (2015) Wait But Why (in English)
39. Wei Xiaoyong, 'Teacher spots students bored in class with face-tracking technology' (2016) Global Times (in English)

**Радутний О. Е. Право та окремі аспекти світу атомів і бітів
(робототехніка, штучний інтелект, цифрова людина)**

Стаття присвячена дослідженню взаємовпливу окремих аспектів світів атомів і бітів, а у найближчій перспективі – кубітів, та світу права. В епоху глобального перерозподілу всього (Redistribution of Everything) першочерговими завданнями для вдосконалення правової доктрини вбачаються питання, що пов'язані з роботизацією та автоматизацією, Всеосяжним Інтернетом (Internet of Everything), Інтернетом мікроорганізмів, штучним інтелектом, Big Data, хмарними обчисленнями, 3D- та 4D-друком, цифровою людиною, біоінженерією, генною інженерією, нанотехнологіями, високотехнологічними імплантами, RFID-татуванням, новими речовин та матеріалами, квантовою технологією тощо.

Звертається увага на можливість маргіналізації значних груп населення або цілих регіонів у зв'язку з прискороною роботизацією та відтоком капіталу з країн з дешевою робочою силою до материнських юрисдикцій.

Пропонується здійснювати випереджувальне реагування на озброєння злочинного світу передовими технологіями (використання дронів, трекінгових систем відстежування, мережі Darknet, здійснення атак

комп'ютерними вірусами, створення фішингових інтернет-сторінок, використання цифрового образу конкретної особи тощо) та методами організації певних процесів (франчайзинг, корпоративна соціальна відповідальність, офшоринг, концентрична або горизонтальна диверсифікація бізнесу) тощо.

Наведено додаткові аргументи з приводу можливості визнання штучного інтелекту суб'єктом правовідносин, а цифрової людини новим спеціальним суб'єктом правопорушення або об'єктом злочинного впливу.

Ключові слова: штучний інтелект, цифрова людина, право, суб'єкт правовідносин, спеціальний суб'єкт, об'єкт злочинного впливу, Darknet, роботизація, Всеосяжний Інтернет.

Радутный А. Э. Право и отдельные аспекты мира атомов и битов (робототехника, искусственный интеллект, цифровой человек)

Статья посвящена исследованию взаимодействия между отдельными аспектами миров атомов и битов, а в ближайшей перспективе – кубитов, и мира права. В эпоху глобального перераспределения всего (Redistribution of Everything) первоочередными задачами для совершенствования правовой доктрины являются вопросы, связанные с роботизацией и автоматизацией, Всеобъемлющим Интернетом (Internet of Everything), Интернетом микроорганизмов, искусственным интеллектом, Big Data, облачными вычислениями, 3D- и 4D-печатью, цифровым человеком, биоинженерией, геной инженерией, нанотехнологиями, высокотехнологичными имплантатами, RFID-татуированием, созданием новых веществ и материалов, квантовой технологией и т.п.

Обращается внимание на возможность маргинализации значительных групп населения или целых регионов в связи с ускоренной роботизацией и оттоком капитала из стран с дешевой рабочей силой к материнским юрисдикциям.

Предлагается осуществлять опережающее реагирование на вооружение преступного мира передовыми технологиями (использование дронов, треккинг-систем отслеживания, сети Darknet, осуществление атак компьютерными вирусами, создание фишинговых интернет-страниц, использование цифрового образа конкретной личности и т.д.) и методами организации определенных процессов (франчайзинг, корпоративная социальная ответственность, офшоринг, концентрическая или горизонтальная диверсификация бизнеса) и др.

Приведены дополнительные аргументы относительно возможности признания искусственного интеллекта субъектом правоотношений, а цифрового человека новым специальным субъектом правонарушения или объектом преступного воздействия.

Ключевые слова: искусственный интеллект, цифровой человек, право, субъект правоотношений, специальный субъект, объект преступного воздействия, Darknet, роботизация, Всеобъемлющий Интернет.

Radutny O. E. Law and some aspects of the world of atoms and bits (robotics, artificial intelligence, digital human being)

The article is devoted to the study of the interaction of certain aspects of the worlds of atoms and bits, and in the near future – qubits, and the world of law. In the era of global Redistribution of Everything the priorities for improving legal doctrine are issues related to robotics and automation, Internet of Everything, Internet of microorganisms, artificial intelligence, Big Data, cloud computing, 3D and 4D printing, digital human being, bioengineering, genetic engineering, nanotechnology, high-tech implants, RFID tattoos, new substances and materials, quantum technology, etc.

Attention is drawn to the possibility of marginalization of large groups of the population or entire regions due to accelerated robotization and the outflow of capital from countries with cheap labor to maternal jurisdictions.

It is proposed to carry out a proactive response to the armament of the criminal world with advanced technologies (drones, tracking systems, Darknet, computer viruses, phishing websites, illegal using of digital image of a particular person, etc.) and methods of organization (franchising, corporate social responsibility, offshoring, concentric or horizontal business diversification), etc.

Additional arguments are given regarding the possibility of recognizing artificial intelligence as a legal persona and digital person as a new special criminals or an object of criminal influence.

Key words: artificial intelligence, digital human being, law, legal persona, special criminals, object of criminal influence, Darknet, robotics, Internet of Everything.

Стаття надійшла до редакції: 12.03.2021 р.

Прийнята до друку: 15.04.2021 р.

Ю. С. Рєпіна, кандидат економічних наук, доцент, науковий співробітник відділу дослідження проблем кримінального процесу та судоустрою, Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України
ORCID ID: 0000-0002-3157-3181

СВІТОВІ СТАНДАРТИ ТА ПРАКТИКИ ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ У СУДОЧИНСТВІ¹

Постановка проблеми. Характерними ознаками сьогодення все більш наочно стають якісні зміни, що активно і прискорено впливають майже на кожну сферу людської діяльності. Науково-технічна революція (далі – НТР) – процес триваючий, який, розпочавшись у Середні віки з появи праць М. Коперника та І. Ньютона, продовжується і в наш час завдяки докорінним зрушенням наукового знання і техніко-технологічного прогресу. У середині ХХ ст. з’являються і стрімко розвиваються інформаційні технології (далі – ІТ), створюється перший комп’ютер. Такі технології за своєю сутністю є інноваційними. Так, досягненням комп’ютерних наук стає поява потужних комп’ютерних систем, розвиток телекомунікаційних мереж, розробка інструментального і прикладного програмного забезпечення, разом з якими зароджується найперспективніший науковий напрям – штучний інтелект (далі – ШІ). Сфери застосування систем ШІ є необмеженими – від створення роботів, що самостійно приймають рішення, до машин із можливостями самонавчання.

Англійський математик А. Тьюрінг у 1950 р. опублікував статтю «Обчислювальні машини та інтелект»², де зазначив, що «наш інтерес до «мислячих машин» виник завдяки машині особливого роду, яку зазвичай називають «електронним, або

цифровим комп’ютером»³. Він запропонував відповіді на запитання: «Чи можуть машини мислити?», і показав, що ці машини призначені для виконання будь-яких операцій подібно людині. Так, обчислювальні машини розв’язують розрахункові задачі будь-якої складності, а оскільки всі цифрові комп’ютери є логічно ідентичними (не треба створювати нову машину під кожну нову задачу) – то їх усі розв’язуватиме лише один комп’ютер, якщо наділити його відповідною програмою»⁴.

Сучасні ІТ впливають на все різноманіття людського буття і сфера судочинства не є виключенням. ШІ є тією інноваційною технологією, яка може вплинути на якість здійснення правосуддя, покращити судові процеси, з одного боку, та сприяти ефективності праці судді, з другого. Отже, використання таких інструментів та сервісів у судовій системі спрямоване на підвищення потенціалу та якості судочинства, а тому їх дослідження є актуальною науковою проблемою. Враховуючи відсутність реальних результатів використання ШІ в судовій системі України та суміжних галузях, вивчення світових практик може виявитися корисним і далекоглядним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Європейська комісія з ефективності правосуддя Ради Європи (далі – СЕРЕЈ) на 31-му пленарному засіданні у м. Страсбурзі (3–4 грудня 2018 р.) прийняла Європейську хартію етичного використання ШІ

¹ *Примітка.* Стаття написана у межах розробки фундаментальної теми «Теоретичні основи якості кримінального процесуального законодавства України», яка досліджується фахівцями НДІ вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України.

² Turing A M 'Computing Machinery and Intelligence' <<https://www.csee.umbc.edu/courses/471/hahers/turing.pdf>> (дата звернення 23.02.2021)

³ Матвійчук А 'Можливості та перспективи створення штучного інтелекту' (2011) 12 Вісник Національної академії наук України 36–51 http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnanu_2011_12_9 (дата звернення 23.02.2021)

⁴ Матвійчук А

у судових системах та суміжному середовищі (European ethical Charter on the use of Artificial Intelligence in judicial systems and their environment)¹ (далі – Хартія).

Прийняття цього документа передувала велика робота, багато дискусій із приводу теперішнього й майбутнього ШІ у праві загалом і судочинстві, зокрема².

Так, Консультативна рада європейських суддів (далі – КРЕС) ще у листопаді 2011 р. підготувала Висновок № 14 (2011) «Судочинство та інформаційні технології»³, у якому йдеться про застосування сучасних ІТ у судах, концентрується увага на можливостях, які пропонують ІТ щодо взаємодії та впливу на судову владу і судочинство.

Рада суддів України затвердила Стратегію розвитку судової системи в Україні на 2015–2020 роки⁴ (далі – Стратегія), у тому числі, за напрямом «Електронне правосуддя», реалізація якого передбачає вирішення певних стратегічних питань, серед яких, зокрема, використання інноваційних технологій та поліпшення судового процесу. В документі наголошується, що ІТ – ключовий інструмент для поліпшення доступу до правосуддя, підвищення ефективності судів та управління судовими справами. Стратегія є одним з етапів впровадження Стратегічного плану (далі – СП) розвитку судової влади України, ухваленого на XI З'їзді суддів України, який є вищим органом суддівського самоврядування. Отже, суддівська спільнота усвідомлює перспективність використання інноваційних технологій, що в комплексі з іншими заходами здатні

забезпечити ефективність правосуддя загалом, а отже – довіру суспільства до судів.

У грудні 2020 року розпорядженням Кабінету Міністрів України № 1556-р була схвалена Концепція розвитку ШІ в Україні⁵, зокрема, за напрямом правосуддя. У цьому документі наголошується, що Хартія стала першим кроком Європейської комісії з питань ефективності правосуддя до сприяння відповідальному використанню ШІ в Європейській судовій системі відповідно до цінностей Ради Європи. Отже, завдання вивчення світових стандартів використання ШІ в судовій системі та суміжних галузях є актуальним, та враховуючи відсутність нормативного регулювання використання ШІ у цій царині в Україні, цілком обґрунтованим.

Проблемам та перспективам впровадження ІТ у вітчизняне судочинство, електронному правосуддю останніми роками приділяється все більше уваги з боку наукової фахової спільноти. Так, дослідженням новітніх процесів та процедур у судовій галузі присвячені роботи українських науковців: О. В. Бринцева, Н. Ю. Голубевої, Б. А. Заплотинського, П. В. Казакевича, Н. В. Кушакової-Костицької, В. С. Мильцевої, М. І. Смоковича, А. В. Столітнього та ін. Радутний О. Є. досліджує ШІ як суб'єкта кримінальних правовідносин. Поява та розвиток ШІ у філософському вимірі розглядали, зокрема, А. В. Матвійчук⁶, В. К. Фінн⁷ та ін.

Використання інструментів і сервісів ШІ у судочинстві – це проблема, що потребує подальших теоретичних розробок, враховуючи безупинний розвиток ІТ, а також викликані такими якісними змінами технологічні нововведення у судовій системі. Судочинство адаптується до нових умов, об'єктивно з'являються нові завдання, а, отже, і потреба у їх розв'язанні.

Метою статті є розгляд світових стандартів та практик використання штучного інтелекту у судочинстві.

Виклад основних положень. КРЕС у Висновку № 14⁸ оцінює ІТ як засіб покращення здійснен-

¹ European ethical Charter on the use of Artificial Intelligence in judicial systems and their environment / Adopted at the 31st plenary meeting of the CEPEJ (Strasbourg, 3–4 December 2018). URL: <https://rm.coe.int/ethical-charter-en-for-publication-4-december-2018/16808f699> (дата звернення 25.02.2021)

² Див., наприклад: Rissland Edwina L., Ashley Kevin D., Loui R. P. 'AL and Law: A fruitful synergy' (2003) 150 Artificial Intelligence 1–15. <<https://core.ac.uk/download/pdf/82691469.pdf>>; Dabass J., Dabass B. S. 'Scope of Artificial Intelligence in Law' (Preprints, 2018) <<https://www.preprints.org/manuscript/201806.0474/v1>>; Рейлінг Д. 'Информационные технологии в судах Европы: мнения, практика и инновации' (hcc¹) <home.hccnet.nl/a.d.reiling/html/Information%20Technology%20in%20courts%20in%20Europe%20Russian%20version.pdf>; Reiling Dory. 'Speaking notes. Round table on artificial intelligence in the legal domain' (hcc¹) <home.hccnet.nl/a.d.reiling/html/180627%20AL%20and%20justice%20for%20CEPEJ.pdf>

³ 'Судочинство та інформаційні технології: висновок КРЕС № 14 (2011)' (Судова влада України) <https://court.gov.ua/userfiles/visn_14.doc> (дата звернення 15.02.2021)

⁴ Стратегія розвитку судової системи в Україні на 2015–2020 роки: Затв. Радою суддів України 11 грудня 2014 р. URL: [http://court.gov.ua/userfiles/strateg_14_20\(1\)](http://court.gov.ua/userfiles/strateg_14_20(1)) (дата звернення 23.02.2021)

⁵ Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні: розпорядження КМУ від 02.12.2020 р. № 1556-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#n8> (дата звернення 23.02.2021)

⁶ Матвійчук А. 'Можливості та перспективи створення штучного інтелекту' (2011) 12 Вісник Національної академії наук України 36–51. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnau_2011_12_9 (дата звернення 23.02.2021)

⁷ Фінн В. К. *Искусственный интеллект. Методология, применение, философия.* (Красанд, 2011) 447

⁸ 'Судочинство та інформаційні технології: висновок КРЕС № 14 (2011)' (Судова влада України) <https://court.gov.ua/userfiles/visn_14.doc> (дата звернення 15.02.2021); Рейлінг Д

ня судочинства, що має полегшити доступ до правосуддя, покращити процес розгляду та руху судових справ, підвищити рівень діяльності суду взагалі.

ІТ, на думку КРЕС, відіграє центральну роль в наданні інформації суддям, адвокатам та іншим зацікавленим особам у системі правосуддя, громадськості та ЗМІ. При цьому ІТ мають бути адаптованими до потреб суддів та інших користувачів системи, що, в будь-якому разі не повинно порушувати гарантії та процесуальні права, принцип неупередженості при розгляді справи.

Судді мають брати участь у прийнятті всіх рішень стосовно використання та розвитку ІТ у судовій системі. КРЕС попереджає, що слід брати до уваги потреби тих осіб, які не в змозі використовувати засоби ІТ. Судді повинні бути вповноваженими наполягати на особистій присутності зацікавлених осіб, наданні друкованих документів та усних засіданнях. Крім того, ІТ не можуть замінити повноваження судді стосовно вивчення та оцінки доказів.

КРЕС заохочує використання ІТ із метою посилення ролі судової системи у дотриманні верховенства права у демократичних державах, але застерігає, що ІТ не повинні втручатися у повноваження судді та підривати керівні засади судочинства у відповідності до статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (European Convention on Human Rights (далі – ЄКПЛ)).

СЕРЕJ визнає, що сьогодні роль ШІ у суспільстві посилюється. Водночас очікується, що його використання стане засобом ефективного та якісного правосуддя. Цьому висновку передували дослідження, результати науково-практичних конференцій у вигляді рекомендацій, протоколів намірів тощо, в яких були консолідовані думки та погляди як юристів-науковців, так і практиків на проблеми застосування ШІ у правовому середовищі. Більше того, СЕРЕJ сподівається на позитивний ефект від широкого впровадження ШІ для суспільств загалом та судових систем, зокрема. Тому в межах власних повноважень СЕРЕJ офіційно проголосила п'ять фундаментальних принципів, які знайшли своє обґрунтування у Хартії¹.

Хартія призначається особам публічного і приватного права, відповідальним за створення й впро-

вадження інструментів і сервісів ШІ, що включають процес прийняття судових рішень та дані (машинне навчання або будь-які інші методи, що впливають із науки про дані). Також вона має спрямовувати діяльність державних органів, щодо законодавчого (нормативного) регулювання, розвитку, контролю або використанню таких інструментів і сервісів.

Під ШІ Хартія розуміє набір наукових методів, теорій та технологій, що мають на меті відтворення за допомогою машини когнітивних здібностей людського мозку.

Сучасні розробники шукають машини, здатні вирішувати складні задачі або комплекс завдань, які раніше розв'язували люди. Однак термін «штучний інтелект» критикується експертами, які розрізняють «сильний» (здатний вирішувати спеціалізовані та різноманітні проблеми повністю автономно) і «слабкий», або «помірний», штучний інтелект (висока продуктивність у сфері навчання). Окремі експерти доказують, що «сильний» штучний інтелект потребуватиме значних успіхів у фундаментальних дослідженнях, а не лише простих удосконалень ефективності існуючих систем, здатних моделювати світ у цілому. Інструменти, визначені в Хартії, розроблені з використанням методів машинного навчання, тобто на базі «слабкого» штучного інтелекту.

СЕРЕJ наголошує на тому, що використання ШІ має заохочуватися державою, але в межах відповідальності. Державне регулювання цієї сфери потребує спрямування і врахування фундаментальних прав людини, проголошених ЄКПЛ і Конвенцією про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних (Convention for the protection of individuals with regard to automatic processing of personal data (далі – Конвенція про захист персональних даних)), та принципів Хартії.

Судове рішення у цивільних, господарських та адміністративних справах, що оброблене ШІ, за задумом розробників, допоможе збільшити ймовірність передбачення закону, який застосовується, та його змісту. Щодо кримінальних справ, то при використанні ШІ необхідно враховувати величезну кількість застережень задля недопущення дискримінації на основі конфіденційних даних відповідно до права на справедливий суд. Незалежно від того, де саме застосовується ШІ (наданні юридичних консультацій, розробці або прийнятті судових рішень, консультуванні безпосереднього користувача), важливо, щоб обробка здійснювалась за допомогою зовнішньої та незалежної експертної

¹ European ethical Charter on the use of Artificial Intelligence in judicial systems and their environment / Adopted at the 31st plenary meeting of the CEPEJ (Strasbourg, 3–4 December 2018). URL: <https://rm.coe.int/ethical-charter-en-for-publication-4-december-2018/16808f699> (дата звернення 23.02.2021)

оцінки програми, яка є прозорою (транспаретною), безсторонньою, справедливою, сертифікованою.

Принципи ефективного використання ШІ у судочинстві, що проголошені у Хартії – це суттєві характеристики, які відповідають за правильне функціонування системи і без яких її призначення не реалізується.

Першим принципом Хартія називає принцип поваги до фундаментальних прав: має бути забезпечена гарантія відповідності інструментів та сервісів ШІ правам людини і основоположним свободам (перш за все тим, які проголошено ЄКПЛ та Конвенцією про захист персональних даних).

Обробка судових рішень і даних повинна мати чіткі цілі, сумісні із правами і свободами та бути гарантованою ЄКПЛ і Конвенцією про захист персональних даних. При використанні інструментів ШІ у випадках правового спору, допомоги у прийнятті судового рішення або надання керівництва громадськості необхідно забезпечити дотримання/не порушення гарантій права на доступ до правосуддя та права на справедливий суд (рівність прав та повага до змагального процесу). Крім того, обов'язковим є належне додержання принципів верховенства права та незалежності судді у процесі прийняття рішень.

Тому перевага має надаватися таким типам програмних розробок: або «етичним за задумом» («ethical-by-design», етичний вибір за інерцією здійснюється розробниками програми і тому не залишається користувачу), або «орієнтованим на права людини» («human-rights-by-design»). Це означає, що на окремих етапах проектування та навчання програми інтегруються правила, які забороняють прямі або непрямі порушення захищених конвенціями фундаментальних прав.

Другий принцип – принцип недискримінації, що передбачає створення дієвих запобіжників розвитку або посилення будь-якої дискримінації між особами або групами осіб.

ШІ здатен виявити існуючу дискримінацію шляхом групування систематизованих даних щодо окремих осіб або груп осіб, тому державні та приватні уповноважені особи повинні переконатися, що інструменти ШІ не відтворюють та не посилюють таку дискримінацію, а також не призводять до детермінованих аналізів або використання. Особлива увага має бути привернута як на фазу розвитку, так і на фазу розгортання, особливо, коли обробка безпосередньо або опосередковано базується на «чутливих» даних, серед яких: расова/етнічна приналежність; соціально-економічне ста-

новище; політичні погляди; релігійні/філософські вірування; членство у професійних спілках; генетичні/біометричні дані; дані, пов'язані зі здоров'ям або сексуальним життям/орієнтацією. При виявленні фактів такої дискримінації уповноваженим особам необхідно застосувати коригувальні заходи для обмеження/нейтралізації цих ризиків. Проте для її подолання слід заохочувати використання засобів машинного навчання та багатодисциплінарного наукового аналізу.

Третій принцип – принцип якості та безпеки, що передбачає повагу до обробки судових рішень та даних, коли необхідно використовувати сертифіковані джерела та нематеріальні дані з моделями, розробленими міждисциплінарним способом, у безпечному технологічному середовищі. Розробники моделей машинного навчання мають тісно співпрацювати з експертами відповідного напрямку у системі правосуддя (суддями, прокурорами, адвокатами тощо) та дослідниками/науковцями в галузях права та соціальних наук (наприклад, економістами, соціологами та філософами). Отже, формування змішаної проектної команди в нетривалих циклах створення функціональних моделей – один з організаційних методів, що надає можливість скористатись міждисциплінарним підходом. Існуючі етичні гарантії повинні постійно поширюватися серед проектних груп та посилюватися за допомогою зворотного зв'язку.

Дані, засновані на судових рішеннях, які входять до програмного забезпечення, що реалізує алгоритм машинного навчання, повинні надходити від сертифікованих джерел і не піддаватися змінам, доки вони фактично використовуються механізмом навчання.

Окрім того, створені моделі та алгоритми також мають зберігатися і використовуватися у захищеному середовищі з метою забезпечення цілісності і непорушності системи.

Четвертий принцип – принцип відкритості (транспарентності), безсторонності і чесності, що передбачає доступні й зрозумілі способи обробки даних та задіяння зовнішніх перевірок.

СЕРЕJ вважає, що важливо досягти балансу між інтелектуальною власністю на певні методи обробки та необхідністю прозорості (доступу до процесу проектування), безсторонності (відсутності упередженості), справедливості та інтелектуальної цілісності (пріоритет інтересів справедливості) при використанні інструментів, які можуть мати юридичні наслідки або суттєвий вплив на життя людей. Слід чітко визначити, що ці заходи застосовуються

до проектування та експлуатації ланцюгів, оскільки процес відбору та якість і організація даних прямо впливають на фазу навчання.

Перший варіант включає повну технічну прозорість (наприклад, відкритий вихідний код і документацію), яка іноді обмежується захистом комерційної інформації. До системи також можуть додаватися зрозумілі пояснення (для опису того, в який спосіб виробляються результати) шляхом спілкування (комунікації), наприклад, про природу послуг, що пропонуються; розроблені інструменти; показ та ризики помилок. Незалежним органам та експертам має доручатися сертифікація й перевірка методів обробки або надання попередньої консультації. Органи державної влади мають проводити сертифікацію, яка підлягатиме регулярному перегляду.

П'ятий принцип – принцип «під контролем користувача» наголошує на виключенні підходу, який наказує, та на існуванні гарантії поінформованості суб'єкта-користувача, який контролює свій вибір (своє рішення). Автономність користувача має бути збільшена і не обмежуватися інструментами та сервісами ШІ. Користувач у будь-який момент має мати можливість переглянути судові рішення та дані, які використовуються ним, і не продовжувати обов'язкову прив'язку до цих рішень та даних, враховуючи специфічні особливості конкретної судової справи.

Користувач повинен бути поінформований чітко та зрозумілою мовою щодо обов'язковості, чи не обов'язковості рішення, яке запропоноване інструментом ШІ із прив'язкою до різних доступних опцій, а також про його право на отримання юридичної консультації та право на доступ до суду. Він також повинен бути чітко поінформованим про будь-яку попередню обробку судової справи шляхом застосування ШІ до або під час судового процесу і мати право на заперечення, вимагаючи, щоб його справа була розглянута судом у контексті ст. 6 ЄКПЛ. Іншими словами, при впровадженні будь-якої інформаційної системи, заснованої на ШІ, повинна бути розроблена програма комп'ютерної грамотності для її користувачів та запропоноване обговорення за участю фахівців системи правосуддя.

СЕРЕJ наполягає на тому, щоб принципи, проголошені Хартією, застосовувались повсюдно у судових системах, а їх реалізація моніторилась та оцінювалась державними і приватними суб'єктами з метою постійного вдосконалення практики.

На думку професійного судді Д. Рейлінг (Нідерланди), яка активно бере участь у дискусіях з питань застосування ІТ в правовій сфері, ШІ у судочинстві¹, останній може бути корисним для різних видів судових справ, але з деякими відмінностями. Так, аналізуючи статистику розгляду судами Нідерландів судових справ, вона помітила, що із 1,5 млн. справ на рік велику частку складають, так звані, рутинні справи – справи з передбачуваним результатом, у яких рішення виносяться на основі наданої інформації. Це характерно, в більшій мірі, для судових справ із сімейних та трудових відносин. Суд у таких справах розглядає механізм вирішення правового конфлікту, запропонований сторонами цього конфлікту, з точки зору його законності і нагадує нотаріуса. До таких справ можна віднести, наприклад, розлучення подружжя за наявності взаємної згоди, встановлення батьківського піклування, припинення трудових відносин тощо. Отже, судові рішення у таких справах є документом, який значною мірою виробляється автоматично, підтверджуючи, що домовленість відповідає закону.

У більш складних справах, де наявний спір про право, а особливо у кримінальних справах, потреби в ІТ взагалі та ШІ, зокрема, інші. Отже, ШІ може виконувати несхожі ролі для різних видів справ (типів процесів) у судах.

ШІ здатен структурувати інформацію. У складних судових справах може бути корисним розпізнавання образів у текстових документах та файлах справ. Наприклад, у США є пошук електронної інформації (eDiscovery) – процес виявлення, збору та надання відомостей, що зберігаються на цифрових носіях. eDiscovery використовує метод навчання у технології ШІ щодо винайдення найкращого алгоритму пошуку релевантних розділів у великому масиві інформації. Сторони у справі погоджують пошукові терміни та кодування, що будуть використовуватися. Суддя визначає докази. Цей процес значно швидший та точніший, ніж пошук, зроблений людиною. Ця методологія дослідження документів визнана судами США та Великої Британії.

ШІ може консультувати, надавати корисні поради особам, які шукають розв'язання своїх юридичних проблем, та правникам. У такому випадку ШІ не лише надає релевантну інформацію, а й відповіді на запитання користувачу. Користувач

¹ Напр., Рейлінг Д.; Reiling Dory

є вільним, він може скористатися або не скористатися порадою. Ця здатність ШІ стає можливістю певної особи запобігти майбутній правовій суперечці. Підтримка у розробці судового рішення або принаймні його частини може зробити процес його прийняття позбавленим монотонних дій. Перевіреним прикладом є Solution Explorer («Оглядач рішень» – зовнішній інтерфейс CRT, використовує питання-відповіді для надання індивідуалізованої юридичної інформації зрозумілою мовою, а також безкоштовні інструменти самопомочі для вирішення спорів без необхідності подачі позову до суду, застосовує базову форму ШІ – експертну систему, яка спеціалізовані юридичні знання робить широко доступними для громадськості) у цивільному суді (CRT) в Британській Колумбії у Канаді, який використовує ШІ, і є одним із перших прикладів онлайн-вирішення судових спорів у світі.

ШІ викликає високий рівень інтересу до себе завдяки можливості до передбачити результати судового розгляду. Непередбачуваний результат судової справи є ризиком. При більш складних справах цей ризик зростає. Отже, цікавим є саме той ШІ, який при прогнозуванні зменшує такий ризик.

Група американських учених розробила програму, здатну передбачити результати судового розгляду справ у Верховному Суді США. Ця програма використовує інформацію по справі, а також про політичні уподобання та проведення голосування окремих суддів. Програмою заявлена сімдесят відсотків точність результату.

Ще один приклад – прогноз ШІ рецидиву у кримінальних справах у США. Американські судді використовують цей інструмент у своїй щоденній практиці. Разом із тим доведено, що він переоцінює ймовірність рецидиву у афро-американських підсудних, оскільки використовує дані з минулого.

Міністерство юстиції Естонії звернулось до ІТ-спеціалстів з проханням створити робота-суддю, який вирішуватиме спори за дрібними позовами до 7 тис. євро. Метою його запровадження є значне зниження навантаження на державний апарат. Проект знаходиться на стадії розробки. Очікується, що стартує він із розгляду справ про конфлікти з контрактами. Передбачається, що обидві сторони будуть завантажувати всі необхідні документи та іншу відповідну інформацію, а програма прийматиме рішення, яке пізніше може бути оскаржене в суді. Розробник запевняє, що система

буде коригуватися після отримання відгуків від юристів і судді¹.

На дискусійне протягом останніх двадцяти років запитання про заміну суддів роботами, наприклад, Д. Рейлінг відповідає, що у найближчому майбутньому це неможливо. Її аргументи: знадобиться багато років, доки ШІ відповідатиме праву на справедливий суд, стандарту, визначеному ст. 6 ЄКПЛ; поки що він здатен надавати допомогу у пошуку та структуруванні інформації, а також поради та пропозиції на правові запити за умови її постійного поповнення². Із фахівцем важко не погодитись.

Висновки. Із середини 90-х років ХХ століття ведуться дискусії про заміну суддів роботами. Дійсно, роботи і комп'ютери все більше беруть на себе фізичну і розумову працю людини. Світовими практиками доведено корисність ІТ для правосуддя, особливо у випадку необхідності обробляти великі обсяги інформації, приймати складні рішення, є й певні здобутки та невдачі при використанні ШІ у судових системах та суміжних галузях різних країн. Досвід використання інноваційних технологій за окресленими напрямками у технологічно високо розвинутих країнах потребує вивчення, він може стати у нагоді при розробці конкретних дій для реформування української судової системи.

Указом Президента України від 07.08.2019 р. № 584³ було затверджено Положення про Комісію з питань правової реформи та її персональний склад (варто сказати, що аналогічні Укази № 440/2010 та № 826/2014 видавались Президентами України у 2010 р. і в 2014 роках). Основним завданням Комісії є сприяння подальшому розвитку правової системи України на основі конституційних принципів верховенства права, пріоритетності прав і свобод людини і громадянина з урахуванням міжнародних зобов'язань України. В Комісії окремо утворена робоча група з питань розвитку законодавства про організацію судової влади та здійснення правосуддя, до якої увійшли професійні судді, авторитетні науковці, народні депутати України. Отже, сподіваємось, що політична воля на створен-

¹ 'В Естонії вже працюють над створенням робота-судді' (LEGALHUB.ONLINE. 27.03.2019) <<https://legalhub.online/legal-tech/uryad-estoniyi-zvernuvsya-do-it-spetsialista-dlya-stvorenniya-roboty-suddi/>> (дата звернення 23.02.2021)

² Reiling Dory

³ Про Комісію з питань правової реформи : Указ Президента України від 07.08.2019 р. № 584 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/421/2019#n11> (дата звернення 23.02.2021)

ня ефективного, доступного, прозорого та сучасного судочинства в Україні наразі вже є.

В Україні задля актуалізації критично важливих для суспільства питань створений Всеукраїнський форум «Україна 30», в рамках якого 1–3 березня цього року обговорювалась тема «Розвиток правосуддя». У якості головного елементу системи удосконалення процесу судочинства і судової реформи, на думку учасників форуму, має стати впровадження цифрових технологій відправлення правосуддя.

У глобального суспільства виникають сумніви у здатності ШІ до поваги фундаментальних прав, захисту даних, справедливого суддівства. Враховуючи це, Рада Європи прийняла першу Етичну хартію використання ШІ в судових системах та суміжному середовищі. Положення Хартії мають бути одночасно імplementовані розробниками інструментів та сервісів ШІ у свої програми, і державою

як гаранта дотримання прав людини в правове регулювання їх застосування в судочинстві. Відповідальність за втілення та дотримання етичних принципів, проголошених у Хартії (поваги до фундаментальних прав; недискримінації; якості та безпеки; відкритості (транспарентності), безсторонності і чесності; «під контролем користувача»), перенесено на стадії їх винайдення, виробництва та використання. Звичайно, що світові стандарти використання ШІ в судових системах та суміжних галузях є дороговказом для вітчизняного судочинства, які мають бути враховані при розробці механізму та інструментів національного нормативно-правового регулювання інноваційних технологій у цій царині.

Національне правосуддя осучаснюється. Цей процес, принаймні зараз, видається довготривалим, а отже, виникатиме необхідність подальших теоретичних досліджень і наукових розробок.

REFERENCES

List of legal documents

Legislation

1. European ethical Charter on the use of Artificial Intelligence in judicial systems and their environment / Adopted at the 31st plenary meeting of the CEPEJ (Strasbourg, 3–4 December 2018). URL: <https://rm.coe.int/ethical-charter-en-for-publication-4-december-2018/16808f699>
2. Pro Komisiuu z pytan pravovoi reformy : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 07.08.2019 r. № 584 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/421/2019#n11> (in Ukrainian)
3. Pro skhvalennia Kontseptsii rozvytku shtuchnogo intelektu v Ukraini : rozporiadzhennia KМУ vid 02.12.2020 r. № 1556- r URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#n8> (in Ukrainian)
4. Stratehiia rozvytku sudovoi systemy v Ukraini na 2015–2020 r. : zatv. Radoiu suddiv Ukrainy 11 hrudnia 2014 roku URL: [http://court.gov.ua/userfiles/strateg_14_20\(1\)](http://court.gov.ua/userfiles/strateg_14_20(1)) (in Ukrainian)

Bibliography

Authored books

1. Finn V K *Iskustvennyi intellect. Metodologii, primeneniie, filosofiia* [Artificial intelligence. Methodology, application, philosophy] (Krasand, 2011) 447 (in Russian)

Journal articles

2. Matviichuk A 'Mozhlyvosti ta perspektivy stvorennia shtuchnogo intelektu' [Opportunities and prospects for creating artificial intelligence] 2011 (12) *Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy* 36–51 <http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnanu_2011_12_9> (in Ukrainian)
3. Rissland Edwina L, Ashley Kevin D., Loui R. P. 'AL and Law: A fruitful synergy' (2003) 150 *Artificial Intelligence* 1–15 <<https://core.ac.uk/download/pdf/82691469.pdf>>

Websites

4. Dabass J, Dabass B S 'Scope of Artificial Intelligence in Law' (Preprints, 2018) <<https://www.preprints.org/manuscript/201806.0474/v1>>
5. Reiling D 'Informatsionnye tehnologii v sudach Yevropy: mneniia, praktika I innovatsii' [Information Technology in European Courts: Opinions, Practice and Innovation] (hcc') <[home.hccnet.nl/a.d.reiling/html/Information %20Technology %20in %20courts %20in %20Europe %20Russian %20version.pdf](http://home.hccnet.nl/a.d.reiling/html/Information%20Technology%20in%20courts%20in%20Europe%20Russian%20version.pdf)> (in Russian)

6. 'Speaking notes. Round table on artificial intelligence in the legal domain' (hcc') <home.hccnet.nl/a.d.reiling/html/180627%20AL%20and%20justice%20for%20CEPEJ.pdf>
7. 'Sudochinstvo ta informatsiini tehnologii : vysnovok KRES № 14 (2011)' [Judiciary and information technology: the conclusion of the CJEU № 14 (2011)] (Sudova vlada Ukrainy) <https://court.gov.ua/userfiles/visn_14.doc> (in Ukrainian)
8. Turing A M 'Computing Machinery and Intelligence' <https://www.csee.umbc.edu/courses/471/hahers/turing.pdf>
9. 'V Estonii vzhe pratsiuiut' nad stvoreniam robota-suddi' [Estonia is already working on a robot judge] (*LEGALHUB. ONLINE*. 27.03.2019) <https://legalhub.online/legal-tech/uryad-estoniyi-zvernuvsya-do-it-spetsialista-dlya-stvorenniya-robota-suddi/> (in Ukrainian)

Репина Ю. С. Світові стандарти та практики використання штучного інтелекту у судочинстві

Стаття присвячена вивченню проблем впливу процесу інформатизації на сферу судочинства, появи інноваційних технологій та їх впровадження у судові процеси. Вкрай актуальною є розробка цих проблем, виходячи із очікуваного спрямування інноваційних технологій, їх інструментів та сервісів на підвищення потенціалу та якості судочинства.

Обґрунтовується, що інноваційні технології істотно поліпшують організацію судових процесів і що вагоме місце серед них мають зайняти технології штучного інтелекту, які нині стали популярним аргументом переважно ненаукових дискусій, присвячених темі реформування вітчизняної судової гілки влади. Щодо дійсно наукових досліджень використання штучного інтелекту, його впливу на результативність та ефективність судочинства, то їх дуже мало. Прогнозується і науковцями, і практиками, що підвищенню якісних показників роботи судів має сприяти, зокрема, використання штучного інтелекту.

Метою статті є розгляд світових стандартів та практик використання штучного інтелекту у судочинстві. Аналізуються інструменти та сервіси штучного інтелекту у судочинстві. Досліджуються вимоги, які висувуються міжнародними інституціями та фахівцями щодо умов запровадження штучного інтелекту у судочинство, проблеми та перспективи його використання у правосудді. Наголошується на обов'язковості обережного і добре поміркованого застосування штучного інтелекту у правосудді.

Практикою доведено, що використання інформаційних технологій у судовій галузі – це безальтернативна необхідність при виконанні завдань, пов'язаних із збиранням, пошуком, обробкою та зберіганням великих обсягів даних, прийнятті складних рішень тощо. Але цілком виправдано виникають сумніви у здатності штучного інтелекту поважати фундаментальні права людини, забезпечувати захист персональних даних, виносити справедливий судові рішення. Враховуючи це, Європейська комісія з ефективності правосуддя Ради Європи (СЕРЕJ) прийняла першу Етичну хартію використання штучного інтелекту в судових системах та суміжному середовищі.

На підставі проведеного дослідження автор робить висновок про неминучість подальшої інформатизації вітчизняного судочинства, а, отже, й про необхідність всебічних досліджень міжнародного досвіду, здобутків і провалів при використанні штучного інтелекту в цій галузі, а також осучаснення правосуддя у такий спосіб.

Ключові слова: штучний інтелект, інформаційні технології, правосуддя, судочинство, етичні принципи, робот-суддя, СЕРЕJ

Репина Ю. С. Международные стандарты и практики использования искусственного интеллекта в судебных системах

Статья посвящена изучению проблем влияния процесса информатизации на сферу судопроизводства, появления инновационных технологий и их внедрения в судебные процессы. Крайне актуальной видится разработка этих проблем, учитывая ожидаемый эффект от использования инновационных технологий, их инструментов и сервисов на повышение потенциала и качества судебного производства.

Обосновывается, что инновационные технологии существенно совершенствуют организацию судебных процессов и что весомое место среди них займут технологии искусственного интеллекта, которые в настоящее время стали популярным аргументом преимущественно ненаучных дискуссиях, посвященных теме реформирования отечественной судебной ветви власти. В это же время действительно научных исследований использования искусственного интеллекта, его влияния на результативность и эффективность судопроизводства очень мало. Прогнозируется и учеными, и практиками, что на повышение качественных показателей работы судов может повлиять, в частности, использование искусственного интеллекта.

Цель статьи – рассмотрение международных стандартов и практик использования искусственного интеллекта в судебных системах. Анализируются инструменты и сервисы искусственного интеллекта при судопроизводстве. Исследуются требования, которые выдвигают международные институции и специалисты, к условиям введения искусственного интеллекта в сферу юстиции, проблем и перспектив его использования в право-

судии. Высказывается предупреждение по поводу осторожного и тщательно продуманного применения искусственного интеллекта в правосудии.

Практика показала, что использование информационных технологий в судебной отрасли – это безальтернативная необходимость при решении задач, связанных со сбором, поиском, обработкой и хранением огромных объемов данных, принятии сложных решений и др. Но также полностью оправданно появление сомнений в способности искусственного интеллекта уважать фундаментальные права человека, обеспечивать защиту персональных данных, выносить справедливые судебные решения. Учитывая эти и другие обстоятельства, Европейская комиссия по эффективности правосудия Совета Европы (СЕПЕJ) приняла первую Европейскую хартию этического использования искусственного интеллекта в судебных системах и смежных областях.

В результате проведенного исследования автор делает вывод о неизбежности дальнейшей информатизации отечественной судебной системы, и, следовательно, необходимости всесторонних исследований международного опыта, достижений и провалов при использовании искусственного интеллекта в данной сфере, а также модернизации правосудия таким способом.

Ключевые слова: искусственный интеллект, информационные технологии, правосудие, судопроизводство, этические принципы, робот-судья, СЕПЕJ

Riepina Yu. S. Global Standards and Practices of Artificial Intelligence Applying in Judicial Systems

The article is devoted to the study of the problems of the influence of the informatization process on the sphere of justice, the emergence of innovative technologies and their implementation in judicial systems. The development of these problems seems to be extremely urgent, taking into account the expected effect of the use of innovative technologies, their tools and services on increasing the potential and quality of judicial proceedings.

It is substantiated that innovative technologies significantly improve the organization of trials and that artificial intelligence technologies will take a significant place among them, which have now become a popular argument in predominantly unscientific discussions on the topic of reforming the Ukrainian judicial system. At the same time, there is very little really scientific research on the use of artificial intelligence, its impact on the productivity and efficiency of justice. It is predicted by both scientists and practitioners that, in particular, the use of artificial intelligence may affect the improvement of the quality indicators of the work of courts.

The purpose of the article is to review global standards and practices for the use of artificial intelligence in judicial systems. Artificial intelligence tools and services in justice are analyzed. The article examines the requirements put forward by global institutions and experts to the conditions for the introduction of artificial intelligence into the sphere of justice, the problems and prospects of its use in justice. A warning is issued against the careful and carefully considered use of artificial intelligence in justice.

Practice has shown that the use of information technologies in the judicial industry is an uncontested necessity when solving problems related to the collection, search, processing and storage of huge amounts of data, making complex decisions, etc. But it is also fully justified to raise doubts about the ability of artificial intelligence to respect Fundamental Rights, ensure the protection of personal data, make fair judgments. With these and other circumstances in mind, Council of Europe European Commission for the efficiency of justice (СЕПЕJ) adopted the first European ethical Charter on the use of Artificial Intelligence in judicial systems and their environment.

As a result of the study, the author concludes that further informatization of the Ukrainian judicial system is inevitable, and, therefore, the need for comprehensive research of international experience, achievements and failures in the use of artificial intelligence in this area, as well as the modernization of justice in this way.

Keywords: artificial intelligence, information technology, justice, judicial systems, ethical charter, robot judge, СЕПЕJ

Стаття надійшла до редакції: 22.03.2021 р.

Прийнята до друку: 20.04.2021 р.

В. С. Батиргарєєва, доктор юридичних наук, професор, директор Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, головний науковий співробітник Науково-дослідного інституту інформатики і права НАПрН України
ORCID ID: 0000-0003-3879-2237

НАСЛІДКИ ПАНДЕМІЇ COVID-19 ТА ШЛЯХИ ЇХ УСУНЕННЯ: РЕЗУЛЬТАТИ ОПИТУВАННЯ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ¹

Постановка проблеми. Всесвітня пандемія гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, та її наслідки стали одними із серйозних викликів людству за останні сімдесят років. Адже кількість померлих від цієї хвороби є найбільшою втратою людського потенціалу від часів Другої світової війни. Ці втрати перебільшили навіть число загиблих від геноциду в Камбоджі (1975–1979 рр.), корейської війни (1950–1953 рр.) та війни у В'єтнамі (1955–1975 рр.). Станом на кінець березня 2021 р. від цієї хвороби у світі вже померло 2 801 858 осіб², в Україні – 32 825³. Що стосується рецесії світової економіки, то якщо «вартість» Другої світової війни, за думкою аналітиків, оцінювалася у 6 % глобального ВВП⁴, то лише за підсумками I кварталу 2020 р. ВВП країн Євразії через кризу вже впав на 3,6 % порівняно із показником IV кварталу 2019 р.⁵, хоча за прогнозами, що були надані на

початку 2020 р. Організацією економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), падіння глобального ВВП за весь рік очікувалося на рівні 4,5 %⁶.

Наведені показники свідчать про те, що йдеться лише про очевидні факти негативних наслідків пандемії, які можна обрахувати і які є значущими для світу та держав у цілому. Але, окрім цього, існує чимало наслідків, які уявляються вельми важливими для будь-якого пересічного громадянина, адже, у першу чергу, саме людський ресурс потерпає від цих наслідків. Тому практика із виявлення проблем, з якими стикається населення тієї чи іншої країни в умовах нинішньої кризи, має стати невід'ємним інструментом у розробці відповідних шляхів подолання або принаймні нейтралізації чисельних негативних наслідків, викликаних пандемією гострої респіраторної хвороби COVID-19.

Із цією метою групою дослідників НДІ вивчення проблем злочинності ім. академіка В. В. Сташиса НАПрН України у межах проєкту під назвою «Соціально-правові та кримінологічні наслідки пандемії та шляхи їх усунення в Україні», що виконується на замовлення Національного фонду досліджень України, в різних регіонах нашої держави проведено онлайн-опитування пересічних громадян щодо наслідків пандемії COVID-19 та шляхів їх усунення. Зазначене дослідження виявило широкий спектр проблем соціально-правового, економічного, медичного, психологічного та ін.

¹ Матеріал підготовлено на виконання проєкту «Соціально-правові та кримінологічні наслідки поширення пандемії та шляхи їх усунення в Україні» (реєстр. номер 2020.01/0155), що виконується за підтримки Національного фонду досліджень України.

² 'В мире коронавирусом заразились более 128,1 млн человек' (ПОЛИТ.РУ, 21 березня 2021) <https://polit.ru/news/2021/03/31/covid19_31_03/> (дата звернення 02.04.2021)

³ Устимович Ю 'Коронавирус в Украине: новый антирекорд в свыше 400 смертей' (the page, 31 березня 2021) <<https://thepage.ua/news/koronavirus-v-ukraine-statistika-na-31-marta-2021>> (дата звернення 02.04.2021)

⁴ 'Вплив коронакризи на економіку. Про що говорили на пресконференції' (Центр економічної стратегії) <<https://ces.org.ua/economic-impact-of-coronavirus-2/>> (дата звернення 01.04.2021)

⁵ Горшкова Н, Войтенко В, Хмелюк Л та ін. 'Україна: вплив COVID-19 на економіку і суспільство (бачення постпандемічного розвитку у 2020–2024 рр. очима експертів та молоді)' (2020) 52 6 Консенсус-прогноз / Департамент стратегічного планування та макроекономічного прогнозування Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України

⁶ 'Коронавірус і світова економіка: криза чи піднесення чекає на фінансові системи, бізнес і ринок праці у 2021 році' (Радіо Свобода, 03 січня 2021) <<https://www.radiosvoboda.org/a/koronavirus-svitova-ekonomika-kryza/31031731.html>> (дата звернення 01.04.2021)

Примітка. Приблизно такі самі прогнози дав й МВФ Докладніше див.: Иванов В, Савинова Е 'Вирусные вызовы: каким стал 2020 год для мировой экономики' (RT на русском) <<https://russian.rt.com/business/article/816217-mirovaya-ekonomika-itogi-2020>> (дата звернення 02.04.2021)

характеру. При цьому необхідно відмітити, що практика збору даних про пандемічну ситуацію у світі та окремих країнах за допомогою використання різних опитувань стала вже поширеною. Так, одним із відомих є опитування, що проводилося експертами із Мерілендського університету на платформі Facebook для отримання глобального уявлення про світову кризу COVID-19 (квітень 2020 р.). Поряд із запитаннями про будь-які симптоми коронавірусу, які виявляються у респондентів, це опитування мало за мету з'ясувати стан психічного здоров'я респондентів та економічні умови, в яких вони вимушені перебувати та які впливають на їх життя¹. Крім того, Інститутом психології РАН було проведено серію експертних опитувань для з'ясування соціально-психологічних умов і наслідків поширення коронавірусної інфекції у світі та окремо взятій країні (протягом 2020 р.)². У квітні 2020 р. Київський міжнародний інститут соціології на замовлення Програми розвитку ООН (ПРООН) «Права людини для України» та за фінансової підтримки Міністерства закордонних справ Данії в Україні провів опитування щодо викликів, пов'язаних із поширенням COVID-19³.

Окремою проблематикою опитувань як експертів, так і пересічних громадян у багатьох країнах сьогодні стала тема обов'язковості / необов'язковості вакцинації населення та вибору (читай – довіри) конкретного виробника вакцини, що загострилася на тлі жорсткої конкуренції фірм, які виготовляють відповідні препарати. На наш погляд, найбільш цікавими та інформативними у зазначеній сфері є соціологічні опитування, проведені компанією із дослідження ринку та рекламної діяльності «Research & Branding Group». Цими

опитуваннями доведено, що спільна боротьба людства проти COVID-19 аж ніяк не виключає конкурентну боротьбу розробників і виробників вакцин між собою, що нерідко супроводжується різними інформаційними вкиданнями, де підносяться «чесноти» одних вакцин і «вади» їх конкурентів, а часом і просто вкидається фейкова інформація, внаслідок чого знижується загальний рівень довіри населення як до вакцинації в принципі, так і до окремих виробників⁴.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Що стосується наукового аналізу проблеми наслідків пандемії COVID-19 та шляхів їх усунення, то зараз нею займається велика кількість вітчизняних і зарубіжних фахівців практично у будь-якій сфері знання. Це робить практично неможливим здійснити хоча б поверхневий огляд усіх або принаймні більшості робіт, не говорячи вже про аналіз достовірності викладених у них відомостей й оцінку коефіцієнта корисної дії цих напрацювань, оскільки кожного дня кількість наукових публікацій зростає у геометричній прогресії. У ситуації інформаційного буму, що склалася в Україні та світі, вважаємо за доцільне згадати лише про науковий доробок творчого колективу фахівців НДІ ВПЗ, адже останніми, як зазначалося вище, за підтримки Національного фонду досліджень України виконується проєкт «Соціально-правові та кримінологічні наслідки поширення пандемій та шляхи їх усунення в Україні», що має конкретні цілі, завдання, базується на єдиній методології та ін. До згаданого творчого колективу входять: В. І. Борисов (керівник проєкту), В. С. Батиргареева, Євтеева Д. П., Каліліна А. В., Колодяжний М. Г., Шрамко С. С. За нетривалий час колективом підготовлено та видано матеріали панельної дискусії науково-практичного семінару «Використання технологій штучного інтелекту у протидії злочинності» (Харків, 2020), а також окремі статті, включаючи публікації в авторитетних міжнародних виданнях⁵.

¹ Carroll Chris 'Maryland Experts, Facebook Partner to Gather Global COVID-19 Symptom Data' (MarylandToday) <<https://today.umd.edu/articles/maryland-experts-facebook-partner-gather-global-covid-19-symptom-data-8d57d9ca-03f2-4bf6-be7a-4c337f690264>> (дата звернення 04.04.2021)

² Юревич А В, Юревич М А 'Социально-психологический контекст распространения коронавирусной инфекции' (2020) Психологическая газета <<https://psy.su/feed/8379/>> (дата звернення 04.04.2021); Ушаков Д В, Юревич А В, Нестик Т А, Юревич М А 'Социально-психологические аспекты COVID-19: результаты экспертного опроса российских психологов' (2020) 41 (5) Психологический журнал 5–17; Юревич А В, Ушаков Д В, Юревич М А 'COVID-19: Результаты второго экспертного опроса' (2020) 41 (6) Психологический журнал 78–85

³ 'Дослідження: пандемія нової коронавірусної хвороби ставить нові виклики перед українцями' (UNDP Україна, 30 квітня 2020) <<https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/press-center/articles/2020/how-ukrainians-are-responding-to-the-new-challenges-of-COVID-19.html>> (дата звернення 31.03.2021)

⁴ Ляшенко О 'Ставлення українців до вакцин проти COVID-19' (R&B Group) <<http://rb.com.ua/uk/blog-uk/omnibus-uk/stavlenja-ukrainciv-do-vakcin-proti-covid-19/>> (дата звернення 31.03.2021)

⁵ Докладніше див.: Batyrgareieva V S, Zaiarnyi O A, Shramko S S 'Prevention of the stigmatization of individuals in response to digital tracking (conceding COVID-19 issue)' (2020) LXXIII (12) Wiadomości Lekarskie 2715–2721; Batyrgareieva V S, Kalinina A V, Babenko A M 'Suicide as an indicator of the public mental health in Ukraine (including period of COVID-19)' (2020) LXXIII (12) (II) Wiadomości Lekarskie 2743–2751; Батиргареева В С 'Основні напрями протидії поширенню дезінформації (на прикладі пандемії COVID-19)' (2020) 2 (33) Інформація і право 121–131; Батиргареева В С, Борисов В І,

Серія проведених із метою реалізації зазначеного вище проекту анкетувань серед пересічних громадян України, їх об'єднань та фахівців із відповідних галузей знань (медицина, санітарно-епідемічна безпека, економіка і фінанси, правоохоронна справа) стала важливим етапом роботи з обраної теми.

Метою статті є, по-перше, висвітлення та аналіз результатів опитування громадян України щодо наслідків пандемії COVID-19 та шляхів їх усунення, а також виявлення тих проблем, які породжені пандемією та потребують свого розв'язання вже найближчим часом; по-друге, оцінка можливостей інтернет-інструментарію для з'ясування суспільної думки з приводу тих чи інших питань.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні існує чотири методи опитування: пошта, телефон, особисті інтерв'ю та електронні мережі¹. Проте останнім часом набули поширення саме різного роду інтернет-опитування (он-лайн/web-опитування). Це стало можливим завдяки широкому доступу до Інтернет-мережі. Так, ще понад 15 років тому у західній соціології із посиланням на джерело National Statistics Omnibus Survey (2005) зазначалося, що якщо у 1998 р. лише 9 % дорослого населення Великої Британії мали доступ до Інтернету вдома, то у 2004 р. цей показник збільшився до 52 %, а на початок 2005 р. уже 59 % дорослого населення цієї країни користувалися Інтернетом².

Інтернет-опитування – метод заочного опитування респондентів. Як справедливо наголошується у спеціальній літературі, до переваг використання зазначеного кількісного методу збору соціологічної інформації належать: висока швидкість збору даних; відсутність впливу інтерв'юера; широта охоплення предмета дослідження; організаційна гнучкість; суворі логіка опитування; використання більш складних опитувальників з аудіо- чи відеоматеріалами та графічними зображеннями³. Проте

існує й чимало недоліків таких опитувань, проведених за допомогою Інтернету. А. П. Казанжи із посиланням на В. Duffy et al. указує на такі з них, як відсутність репрезентативності; стихійність вибірки; неодноразова участь в опитуванні; відсутність даних про генеральну сукупність; навмисна фальсифікація даних; комунікативні проблеми⁴. У новітньому дослідженні, присвяченому порівнянню різних видів опитувань (онлайн-опитувань, так званих телефонних опитувань та інтерв'ю) Van Dat Trana та Lan Anh Luong (2020) дійшли висновку, що в цілому Інтернет-дослідження дозволяють залучити більш обізнану й орієнтовану з конкретного питання вибірку респондентів, ніж особисті опитування⁵. Тому недаремно нами було обрано саме такий метод збору необхідної інформації (Google Форма) щодо наслідків пандемії COVID-19 та шляхів їх усунення в Україні. Отже, у стислий строк нам вдалося зробити своєрідний інформаційний зріз із певної проблеми в усіх регіонах України.

В Інтернет-опитуванні взяли участь 79 % жінок та 21 % чоловіків. Як бачимо, таке співвідношення респондентів свідчить про те, що жінки в оцінці конкретної проблеми виявилися більш активною частиною населення України, ніж чоловіки. Проте така вибірка є валідною, адже надана інформація щодо ставлення до проблеми в цілому та окремих її аспектів, на наш погляд, не залежить від того, чи домінують у виборці, нехай і стихійно утвореної, жінки або чоловіки. Адже хворі серед самих респондентів, їх рідних і близьких, а так само знайомих зустрічаються незалежно від того, респондент якої статі надає відповідь на запитання. Крім того, етіологія розглядуваної хвороби та її прояви не корелюють зі статтю людини, оскільки коронавірус передається повітряно-крапельним шляхом. Тому не мають значення ані вік, ані стать, ані національність людини, у даному випадку такої людини, що бере участь в опитуванні.

Що стосується віку респондентів, то найактивнішою є група у віці від 30 до 44 років. Частка цієї групи складає 49,5 % проанкетованих осіб. До речі, 32,25 % всього населення України припадає на зазначений віковий діапазон⁶. Тому стихійно утво-

Євтеєва Д П, Калініна А В, Колодяжний М Г, Шрамко С С 'Поширення пандемії COVID-19 В Україні: соціально-правові та криміно логічні проблеми' (2020) 40 Питання боротьби зі злочинністю 9–22.

¹ McDonald, H, & Adam, S. 'A comparison of online and postal data collection methods in marketing research' (2003) 21(2) Marketing intelligence & planning 85–95.

² Duffy C, Smith K, Terhanian G, Bremer J 'Comparing data from online and face-to-face surveys' (2005) 47 (6) International Journal of Market Research 615 (P.615–639) <http://www.ipsos-srsl.com/Download/Publication/235_comparing-data.pdf> (дата звернення 31.03.2021)

³ Казанжи А П 'Поняття і значення «ефекту від методу» в «mixed-mode» дослідженнях' (2015) 2 (27) Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки 77–8. (С. 73–81)

⁴ Казанжи А П Так само див.: Duffy C, Smith K, Terhanian G, Bremer J

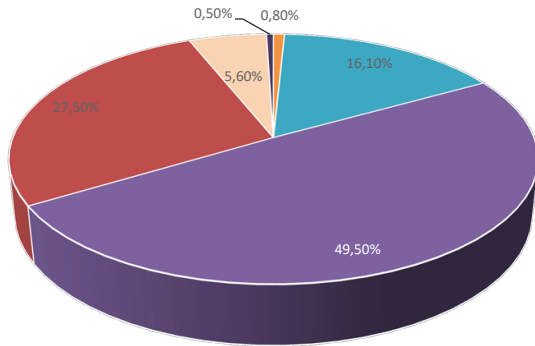
⁵ Van Dat Trana and Lan Anh Luong. 'A study on comparing online, telephone and face to face surveys based on different sampling methods in coffee consumer in Vietnam' (2020) 10 Management Science Letters 671 (P. 665–674)

⁶ Населення України за 2019 рік: Демографічний щорічник (Державна служба статистики України, 2020) 26–27

рена вибірка респондентів у цьому плані все ж таки корелює з віковим складом населення нашої країни. Ця та інші вікові категорії представлені у діаграмі 1.

Діаграма 1

ВІК РЕСПОНДЕНТІВ

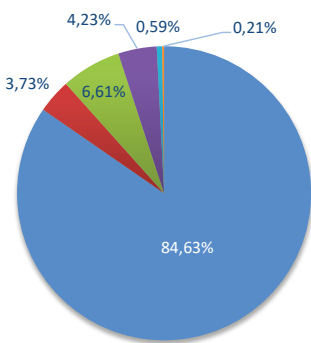

14-18 років 19-29 років 30-44 років 45-59 років 60-70 років понад 70 років

У запропонованому опитуванні взяли участь представники з різним рівнем освіти. Серед них найбільше осіб із вищою (84,63 %) або незакінченою вищою (4,23 %) освітою, що в цілому відбиває тенденцію до підвищення освітнього рівня населення України. Уявлення щодо розподілу респондентів за освітнім рівнем можна отримати із діаграми 2.

Діаграма 2

ОСВІТА РЕСПОНДЕНТІВ

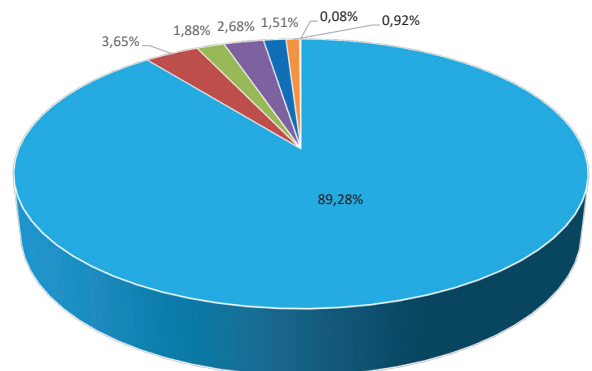
вища освіта повна загальна середня освіта професійна або професійно-технічна освіта неповна вища неповна середня учні

Що стосується такого соціально-економічного статусу осіб, які взяли участь в опитуванні щодо наслідків пандемії COVID-19 та шляхів їх усунення, як зайнятість, то до отриманих щодо цього показника результатів треба підготувати критично, оскільки вони не відбивають соціально-економічну структуру населення країни. Так, наприклад, за

нашими підрахунками в Україні на частку лише фізичних осіб-підприємців у 2019 р. припадало 6,6 % від усіх працездатних осіб¹, незважаючи на кількість працівників, зайнятих у приватному секторі інших організаційно-правових форм господарювання. У нашій же виборці таких осіб виявилось у три з половиною рази менше (1,88 %). Крім того, ще у 2014 р. стверджувалося, що у приватній власності перебуває приблизно 55 % основних фондів країни². Натомість, про належність до державного сектору економіки зазначили 59,28 % респондентів, що виглядає явним дисбалансом на тлі сучасного соціально-економічного розподілу населення України.

Діаграма 3

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ СТАТУС РЕСПОНДЕНТІВ

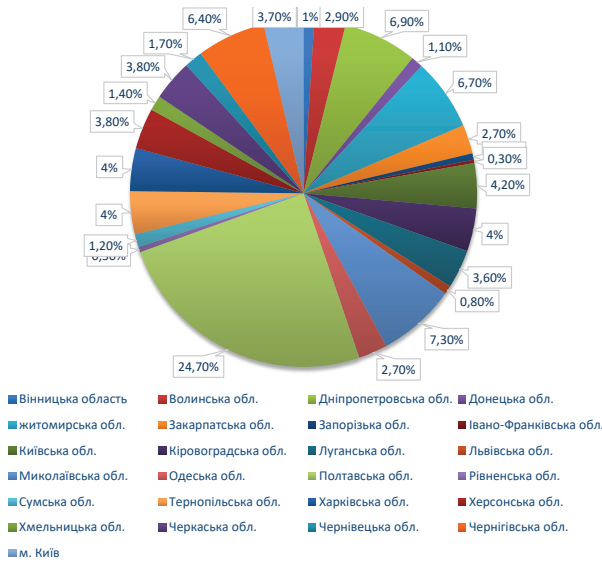
працюють у державному секторі працюють у приватному секторі фізична особа-підприємець студент (учень) пенсіонер безробітний інше

Регіональним зрізом під час висвітлення проблеми охоплено, як уже зазначалося, всі області України, за виключенням Автономної Республіки Крим та непідконтрольних Україні районів Донецької і Луганської областей. При цьому найбільш активними виявилися жителі Полтавської, Миколаївської, Дніпропетровської, Житомирської та Чернігівської областей. До того ж представництво у виборці перелічених областей відбиває активність населення фактично всіх основних регіонів України.

¹ 'Працюючі в Україні. Частина 1' (кваліфікаційна мапа України) [http://www.futureskills.org.ua/ua/news/33#:~:text=За%20даними%20Пенсійного%20фонду%20України,47%2C6%25\)%20-%20чоловіки.](http://www.futureskills.org.ua/ua/news/33#:~:text=За%20даними%20Пенсійного%20фонду%20України,47%2C6%25)%20-%20чоловіки.) (дата звернення 03.04.2021)

² Гудзеляк І, Гудзеляк А 'Приватний сектор і розвиток підприємництва в Україні' (2014) 14 Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Економічна та соціальна географія 100 (С. 99-105)

Діаграма 4
РЕГІОН ПРОЖИВАННЯ РЕСПОНДЕНТІВ

Напевно, та чи інша проблема змушує людину якомога сильніше замислюватися над неї, якщо людина зіштовхнулася з проблемою особисто. Всі ми пам'ятаємо протести у Нових Санжарах (Полтавська область) у лютому 2020 р., причиною яких стало рішення Уряду розмістити у місцевому шпиталі Національної гвардії людей, евакуйованих із китайського міста Ухань, в якому на той час знаходився епіцентр хвороби¹. На той час можливість зараження пересічним громадянином сприймалася як щось екстраординарне. Люди готові були вдатися до крайніх заходів, аби не допустити знаходження поряд із ними хворих на COVID-19. Проте через нетривалий час ця хвороба стала сприйматися як «звичайне» явище, коли знаходження, припустимо, у трудовому колективі явно хворої людини частіше за все перестало викликати з боку інших взагалі будь-яку реакцію. З огляду на це, проводячи наше дослідження, ми вирішили з'ясувати, скільки респондентів або їх рідних чи близьких їм осіб хворіли на COVID-19. Але тут треба зробити одне застереження: в такому опитуванні насамперед зацікавлені ті, хто із відповідною проблемою вже обізнаний на власному досвіді. Тому відповіді на це запитання мають орієнтовний характер. Принаймні інформацію про кількість хворих та їх питому вагу стосовно населенні країни у цілому можна отримати з офіційних джерел МОЗ України на дату проведення дослідження. Повертаючись до отриманих результатів, зазначимо, що п'ята частина

¹ 'Протести в Нових Санжарах' (Вікіпедія) <https://ru.wikipedia.org/wiki/Протести_в_Нових_Санжарах> (дата звернення 30.03.2021)

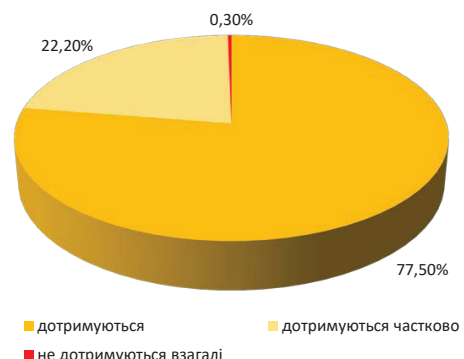
респондентів констатувала факт перенесеного захворювання (19,1 %). Ще 33,1 % висловили непевненість у відсутності в них хвороби.

Діаграма 5
ФАКТ ЗАХВОРЮВАННЯ РЕСПОНДЕНТІВ АБО ЇХ РОДИЧІВ ЧИ БЛИЗЬКИХ ОСІБ НА COVID-19

Логічним продовженням попереднього запитання стала спроба з'ясувати ставлення до карантинних обмежень, викликаних боротьбою з пандемією COVID-19. Опитування виявило, що понад третью частину респондентів (77,5 %) у цілому дотримуються правил карантину. Ще 22,2 % зазначили, що дотримуються цих правил частково, тобто якісь заходи безпеки респондентами виконуються, а якимись вони нехтують. Такий вибірковий підхід залежить від конкретної ситуації. Так, чимало респондентів пояснили, що, наприклад, у громадському транспорті у час-пік вони надягають захисні маски, а на робочому місці цих правил не дотримуються. Натомість 0,3 % тих, хто надав відповіді, заявили, що вони взагалі не дотримуються будь-яких карантинних обмежень.

Діаграма 6
СТАВЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ ДО КАРАНТИННИХ ОБМЕЖЕНЬ, ВИКЛИКАНИХ БОРТЬБОЮ З ПАНДЕМІЄЮ COVID-19

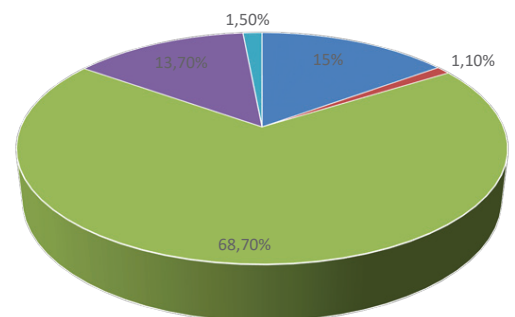
Але, як свідчить світова історія розповсюдження епідемій, навіть однієї людини достатньо, щоб поширилася небезпечна інфекційна хвороба. Із цього приводу підготовлено чимало публікацій, в яких описуються джерела захворювань та можливі шляхи поширення небезпечних хвороб завдяки установленню так званого нульового пацієнта (patient zero), або індексного випадку, тобто першого зареєстрованого пацієнта в межах епідемії захворювання чи першого пацієнта, включеного до епідеміологічного дослідження, що заразився на певну хворобу¹.

На наш погляд, отримані показники цілком релевантні, оскільки відповідні правила стосуються всіх без будь-якого виключення. Єдине, що у цьому зв'язку можна констатувати: правова культура населення України недостатньо висока, що призводить до зниження ефективності будь-яких протиепідемічних заходів. У подібній ситуації незабаром виявилось запитання про ставлення респондентів до осіб, які порушують карантинні заходи. Отже, дослідження показано, що переважна частина українських громадян (68,7 %) негативно ставлять до ситуацій порушення з боку інших осіб карантинних правил, однак зовні своє обурення ніяким чином не виявляють, пасивно спостерігаючи за такими фактами або намагаючись на відстані триматися від таких осіб. Ще 15 % респондентів узагалі нейтрально ставляться до подібних випадків, навіть не акцентуючи на цьому увагу, вважаючи, що це особиста справа кожного – дотримуватися або ні відповідних правил. І тільки у 13,7 % опитаних негативне ставлення не обмежується мовчазним осудом. Вони, зокрема, роблять зауваження порушникам карантинних правил із приводу відсутності захисних масок, просять дотримуватися соціальної дистанції, проводять роз'яснювальну роботу, звертаються до правоохоронних органів із приводу порушення правил карантину органами, установами,

підприємствами, окремими особами, закупають антисептичні засоби за власні кошти та просять користуватися ними та ін. Набуває ознак нігілізму поведінка тих респондентів, які підтримують інших осіб у відмові від дотримання карантинних заходів (1,1 %), пояснюючи свою позицію, наприклад, тим, що подібні обмеження є порушенням прав людини, що заходи, які вживаються державою, є даремними, або пояснюючи це тим, що в їх оточенні ніхто не дотримується карантинних правил. Є й такі, що пов'язують свою відмову від дотримання установлених на час карантину обмежень із намаганням зберегти бізнес. Ще 1,5 % респондентів зазначили, що в різних ситуаціях діють по-різному.

Діаграма 7

СТАВЛЕННЯ РЕСПОНДЕНТІВ ДО ОСІБ, ЯКІ ПОРУШУЮТЬ КАРАНТИННІ ЗАХОДИ

- нейтрально
- підтримують інших осіб у відмові від дотримання карантинних заходів
- негативно, але ззовні не виявляють своє ставлення
- негативно, намагаючись усунути порушення
- інше

Дуже важливою є думка українських громадян із приводу достатності карантинних заходів, запроваджених у державі для зупинення подальшого поширення пандемії COVID-19. Адже від цього, у тому числі, залежить і їх ставлення до необхідності суворо дотримуватися карантинних заходів. Примітно, що українське суспільство у своїй думці із цього питання розкололося надвоє. Майже порівну тих, хто висловив діаметрально протилежні точки зору.

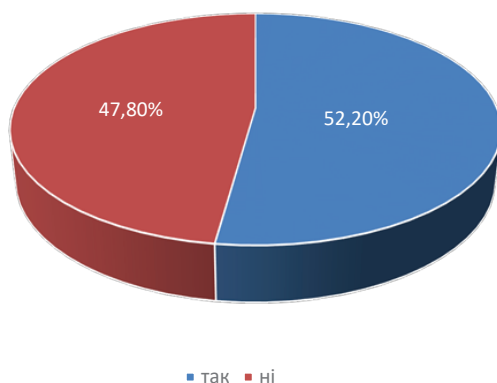
У тих, хто негативно відповів на це запитання, цікаво було дізнатися про ті заходи, яких треба вжити, аби покращити епідемічну ситуацію у країні. І тут у дослідників з'явилася можливість проаналізувати розлогу палітру думок небайдужих громадян. У цілому всі запропоновані заходи доцільно поділити на основні та супутні (або допоміжні), тобто заходи, що у той чи інший спосіб підтримують реалізацію основних. Найчастіше як

¹ Докладніше див.: Giesecke Johan 'Primary and index cases' (2014) 384 (9959) The Lancet journal 2024; Auerbach D M, Darrow W W, Jaffe H W, Curran J W 'Cluster of cases of the acquired immune deficiency syndrome. Patients linked by sexual contact' (1984) 76 (3) The American journal of medicine 487-492; Stevens, C E et al. 'Human T-cell lymphotropic virus type III infection in a cohort of homosexual men in New York City' (1986) 255 Journal of the American Medical Association 2167-2172; McKay RA '«Patient Zero»: the absence of a patient's view of the early North American AIDS epidemic' (2014) 88 Bulletin of the History of Medicine 161-194; Worobey M, Watts T D, McKay R A, Suchard M A, Granade T et al. '1970s and 'Patient 0' HIV-1 genomes illuminate early HIV/AIDS history in North America' (2016) 3 (539) (7627) Nature 98-101; та ін.

основні заходи пропонувалося запровадити повний локдаун із припиненням міжміського і міждержавного транспортного сполучення (особливо на період свят), комендантську годину, карантин вихідного дня (із закриттям навіть аптек і продуктових магазинів), температурний скринінг; безкоштовне тестування всіх громадян та іноземців, що перебувають на території України, принаймні у віці від 12–14 років, та періодичне тестування осіб, що спілкуються з громадянами при здійсненні службових обов'язків; контроль за кількістю людей, що перебувають одночасно у приміщеннях; здійснення ретельної дезінфекції приміщень, вулиць, транспортних засобів загального користування, а не її імітація; безкоштовне лікування хворих на COVID-19, та вакцинація; ізоляція контактних і хворих людей із посиленням відповідальності останніх щодо можливого зараження оточуючих; якомога ширше запровадження дистанційної форми роботи; закриття всіх розважальних закладів на час пандемії; установлення спеціального часу відвідування магазинів літніми людьми; припинення роботи супермаркетів та відкриття так званих МА-Фів; позбавлення пенсіонерів пільгового проїзду і навіть примусова ізоляція вдома людей літнього віку та людей, які за здоров'ям входять до групи ризику; обмеження пересування тих осіб, яким не потрібно добиратися до місця роботи; безоплатна видача масок, рукавичок та антисептиків населенню країни на кшталт країн Європи, Китаю, США; суворе дотримання регламенту перевезення пасажирів громадським транспортом у час пік та ін. Згадали респонденти й про спеціальні мобільні застосунки, пропонуючи за їх допомогою відслідковувати хворих, які покидають свою оселю.

Діаграма 8

ЧИ Є ДОСТАТНІМИ КАРАНТИННІ ЗАХОДИ, ЗАПРОВАДЖЕНІ В УКРАЇНІ, ДЛЯ ЗУПИНЕННЯ ПОШИРЕННЯ ПАНДЕМІЇ COVID-19?

Як бачимо, у цьому переліку йдеться як про введення додатково нових заходів, так й про посилення карантинної дисципліни стосовно дотримання тих заходів, що вже є. Водночас українськими громадянами запропоновано низку заходів, які нами визначено як супутні, або допоміжні. Серед таких, зокрема, названі; принципове застосування штрафних санкцій за недотримання режиму карантину та доведення інформації про штрафи до населення через ЗМІ й інші канали зв'язку; запровадження страхової медицини та соціальної підтримки медиків, вчителів, публічних службовців, військовослужбовців, дітей тощо; модернізація лікарень; зменшення опору української громади з приводу введення додаткових карантинних обмежень; розробка дієвої державної програми щодо боротьби із пандемією COVID-19 та її наслідками, яка б передбачала економічно обґрунтовані, рішучі заходи із визначенням конкретного результату; «переусвідомлення ситуації із захворюванням і надання можливості вести інформаційну роз'яснюючу кампанію фахівцями-вірусологами, а не представниками PR»; розподіл коштів із фонду по боротьбі з гострою респіраторною хворобою COVID-19 належним чином і введення податку «на боротьбу з пандемією»; відновлення в державі діяльності санітарно-епідемічної служби; тощо.

У контексті перелічених заходів, спрямованих на покращення в Україні епідемічної ситуації, хотілося б навести в оригіналі кілька відповідей респондентів:

«Я працюю у соціальній сфері. За службовим обов'язком один раз на тиждень маю відвідувати соціально незахищені сім'ї. Із засобів індивідуального захисту маю лише одноразові маску і рукавички, які, до речі, придбала за власний рахунок. У теперішній час у сім'ях моїх клієнтів багато хворих, але ж вони не звертаються до лікаря через брак коштів або просто через лень. Проводжу з ними бесіди на цю тему, але вони нехтують рекомендаціям. Отже, я жертвую своїм здоров'ям та здоров'ям своїх рідних (маю маленьку дитину). Однак я повинна відвідувати ці сім'ї, не змінюючи ритму своєї роботи. Гадаю, якщо карантин, то він має бути для всіх, у тому числі й для мене...».

«Я б приділив більше уваги інформуванню населення щодо чітких дій при перших ознаках хвороби. На мій погляд, сьогодні не існує чітко налагодженого механізму дій. Люди вимушені у перші дні прояву хвороби шукати ліки, які в телефонному режимі назначив лікар, робити тести, бігати в паніці, шукаючи, де б зробити КТ

(комп'ютерна томографія – примітка В. Б.) і таке інше, продовжуючи при цьому інфікувати багатьох людей. У районних поліклініках кабінети, де приймають хворих із температурою, знаходяться в тих самих місцях, в яких перебувають люди, ще не інфіковані, і у такий спосіб наражають на небезпеку здорових людей».

Ці відповіді є ще одним свідченням того, що чимало пересічних громадян відповідально й вдумливо ставляться до ситуації із пандемією в нашій країні та знають цю ситуацію, образно кажучи, зсередини. Разом із тим є й занепадницькі настрої, на кшталт «пізно щось робити», «заходи потрібно було запроваджувати ще на початку епідемії», «все марно – перехворіємо всі».

Щоб розібратися, з чим можуть бути пов'язані такі настрої, доцільно проаналізувати відповіді на запитання про те, що найбільше за все хвилює українських громадян у сучасних умовах поширення пандемії. Загалом відповіді були цілком передбачуваними. Із запропонованого переліку можливих відповідей на це запитання абсолютна більшість респондентів обрала такі позиції: хвилювання за здоров'я рідних та близьких (88,1 %); хвилювання з приводу власного здоров'я (61,2 %); нестача або відсутність в Україні дієвих ліків від коронавірусу (43,6 %); тривога з приводу матеріального благополуччя родини (37 %); хвилювання за стан здоров'я населення в цілому (35,5 %). Так само значущою є питома вага тих респондентів, що відчувають внутрішні переживання через поширення епідемії (17,6 %). Ще 13 % стурбовані внаслідок можливої продовольчої кризи. Інколи респонденти на запропоноване запитання надавали неформалізовані відповіді, намагаючись якомога повніше пояснити, в чому криються їх побоювання. Наприклад, висловлено думку, що карантинні заходи мають суттєвий негативний вплив не лише на економіку країни, а й на психічне здоров'я громадян, доказом чого є помітне збільшення випадків суїциду. Дійсно, у 2020 р. рівень суїциду в Україні збільшився; 7 654 особи у 2020 р. вчинили самогубство¹, що на 23,7 % більше порівняно із 2019 р.² Раніше автором цієї статті у співавторстві з іншими вченими (А. В. Калініна, А. М. Ба-

бенко) вже зазначалося, що на додаток до основних факторів вчинення самогубств (психічні захворювання, депресивні розлади тощо) під час пандемії COVID-19 виникла низка додаткових факторів, що підвищують ризик суїциду як серед осіб, схильних до нього, так і серед населення загалом³. Так само у відповідях респондентів звучала стурбованість із приводу незадовільного стану української системи охорони здоров'я. Вказувалося, зокрема, на бюрократизм у медичних закладах, погану забезпеченість сучасним медичним обладнанням та лікувальними засобами, недостатні знання медичних працівників, як боротися із хворобою, і, як наслідок, нездатність національної системи охорони здоров'я витримати навантаження із прийому хворих на COVID-19. Стурбовані українські громадяни і з приводу відсутності профільних лікарень та кваліфікованих кадрів у районних центрах, а також із приводу не розробленості дієвих протоколів лікування, недивлячись на величезний штат профільних науково-дослідницьких інститутів, та нез'ясованості віддалених наслідків перенесеного захворювання, процедури вакцинації та якості самої вакцини. Окремо слід наголосити на стурбованості пересічних громадян рівнем освіти і професійної підготовки в умовах тривалого дистанційного навчання під час запровадження карантинних заходів, що виключає можливість отримання повноцінної освіти. Навіть говорять про нове «втрачене покоління». Разом із тим у тривожній риторичі звучать ноти стурбованості про стан дотримання в країні прав і свобод людини, що навряд чи є можливим у ситуації недостатнього розуміння таких з боку самих громадян, які вимушені перебувати фактично в нових для себе соціальних умовах, пов'язаних із карантинним періодом. До цього слід додати й стурбованість щодо реакції української влади, яка не знає, що і як робити, постійно змінюючи «коронавірусну» стратегію заходів подолання хвороби. Також респонденти наголосили на поширенні в Україні неправдивої статистичної інформації щодо стану справ із боротьбою з COVID-19. І лише одиниці висловилися про те, що їх нічого не хвилює в ситуації, що склалася. Навпаки, стверджують, що з'явилось більше часу для роздумів, реалізації ідей, можливостей.

Логічним продовженням відповідей на попереднє запитання є оцінки респондентами свого психологічного стану порівняно з докарантинним періодом. Є обнадійливим, на наш погляд, фактом, що

¹ 7 654 українця покончили життя самоубійством в 2020 (инфографика) (ФОКУС, 29 января 2021) <<https://focus.ua/ukraine/473181-7654-ukrainca-pokonchili-zhizn-samoubiystvom-v-2020-infografika>> (дата звернення 06.04.2021)

² Природний рух населення України за 2019 рік: статистичний збірник (Державна служба статистики України, 2020) 82

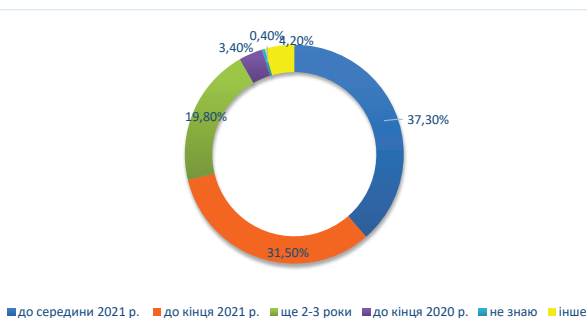
³ Batorygareieva V S, Kalinina A V, Babenko A M

у 39,9 % респондентів психологічний стан не змінився. Водночас 30,1 % у цілому відчувають себе пригнічено. Причому відтінки тривоги варіюються від емоційного вигорання до відверто агресивного ставлення до оточуючих. Чимало українців пов'язують такий пригнічений стан із цілком конкретними причинами. Так, у 15,6 % респондентів психологічний стан зумовлюється постійним емоційним напруженням через страх захворіти, у 11 % – через введення у країні карантинних заходів; у 2,2 % цей стан пояснюється тривогою через економічний спад, невідомість того, що чекає населення України у майбутньому, обмеження пересування простором, байдужість населення і невиконання карантинних правил та ін. Цілком очевидно, що перелічені «відтінки» тривог можуть характеризувати стан однієї людини в будь-якій комбінації. Разом із тим у 1,2 % респондентів психологічний стан порівняно з до-карантинних періодом навіть поліпшився. Інколи респонденти пов'язували це з тим, що вони вже перехворіли на COVID-19.

Сьогодні всіх турбує питання, скільки часу триватимуть карантинні заходи через COVID-19? У цьому аспекті отримані нами відповіді сьогодні слід розглядати, так би мовити, в ретро-ракурсі, але на час проведення дослідження вони мали характер прогнозних.

Діаграма 9

**ЧАС, ЯКИЙ ТРИВАТИМУТЬ
КАРАНТИННІ ЗАХОДИ**

Відповідаючи на це запитання, деякими респондентами (особливо тими, хто не визначився із часом завершення карантинних заходів) робилася примітка щодо обставин, від яких залежатиме час тривання цих заходів. Так, тривалість карантинних заходів у країні респондентами ставилася у залежність від настання інших умов, як-от: завершення пандемії; початок вакцинації, у т.ч. примусової; вироблення колективного імунітету; проведення масових протестних акцій на підтримку припинення карантину; новий перерозподіл олігархатом засобів виробництва та природних ресурсів і зникнення політичної та економічної доцільності про-

довження карантину; впевненість медицини у відсутності загрози майбутніх наслідків, та ін.).

Щоб зрозуміти, наскільки об'єктивну інформацію про поширення пандемії в Україні та за кордоном отримують громадяни, ми з'ясували джерела, до яких останні звертаються. Так, найчастіше необхідну інформацію респонденти отримують зі ЗМІ (телебачення, радіо, друкована преса). На їх частку припадає 63,9 % від усіх опитаних. Офіційними каналами Всесвітньої організації охорони здоров'я, МОЗ України в соціальних мережах та месенжерах користуються 46,2 % українців. До інформаційних порталів новин в Інтернеті звертаються 34,2 %. У свою чергу, офіційними сайтами МОЗ України та Національної служби здоров'я України послуговуються 32,2 % респондентів. Як головне джерело інформації знайомих, друзів, колег розцінюють 21,6 % осіб, що взяли участь в опитуванні. На інші різновиди джерел інформації вказали 1,93 % (офіційні сайти РНБО України, університету Джона Хопкінса та інших установ; безпосередньо в лікарні чи поліклініці, де працюють респонденти, або зі службових документів та ін.). Сумарно кількість наданих відповідей перевищує 100 %. Це пояснюється тим, що респонденти могли одночасно користуватися кількома джерелами інформації.

Для порівняння наведемо дані дослідження, що проводилося у квітні 2020 р. Київським міжнародним інститутом соціології на замовлення Програми розвитку ООН (ПРООН) «Права людини для України»¹.

Рис. 1 Джерела інформації про нову корона вірусну хворобу COVID-19²

¹ 'Дослідження: пандемія нової коронавірусної хвороби ставить нові виклики перед українцями' (UNDP Україна, 30 квітня 2020) <<https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/presscenter/articles/2020/how-ukrainians-are-responding-to-the-new-challenges-of-COVID-19.html>> (дата звернення 10.04.2021)

² 'UNDP Україна' <www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/presscenter/articles/2020/how-ukrainians-are-responding-to-the-new-challenges-of-COVID-19.html> (дата звернення 10.04.2021)

На повноту інформації про конкретну ситуацію з поширенням коронавірусної хвороби, звісно ж, впливає можливість всіх бажаючих зробити необхідне тестування. Тому недаремно під час опитування було поставлено запитання про те, чи завжди людина має можливість зробити необхідні аналізи, адже ціна цих досліджень для соціально незахищених громадян у комерційних медичних лабораторіях є значною. Відповідь на це запитання є важливою ще й тому, що, користуючись, так би мовити, нагодою, лабораторії сьогодні пропонують чимало дороговартісних «ковідних» аналізів, які, показуючи загальний стан організму, тим не менш не дають точної відповіді на головне запитання: «чи хворіє особа на COVID-19?»

Діаграма 10

ДОСТУПНІСТЬ ТЕСТУВАННЯ НА COVID-19 В УКРАЇНІ

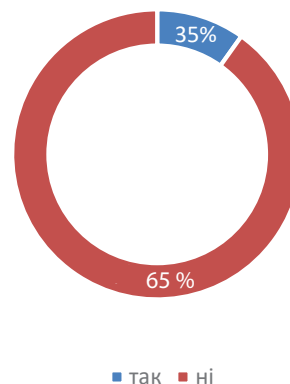
Як показало опитування, чимало респондентів (27,3 %) резонно заявили, що такі тести цілком доступні, оскільки держава надає можливість зробити його навіть безкоштовно. Інша справа, що для цього треба звертатися до державних медичних закладів, із лікарями яких укладена угода на обслуговування пацієнта, або перебувати на стаціонарному лікуванні у лікарнях державної (комунальної) форми власності. Ще 20,2 % відповіли, що необхідні тести можна зробити за власні кошти. Проте 37,3 % опитаних впевнені, що для пересічного громадянина такі тести недоступні. Ще 15,2 % так само констатували про недоступність послуги з тестування, однак не зазначаючи про причину такої недоступності.

З огляду на тяжкий перебіг хвороби і можливі ускладнення від неї, а так само значний відсоток летальних випадків при захворюванні на COVID-19 важливо було з'ясувати, чи розраховують україн-

ські громадяни на доступність, а фактично на результативність медичної допомоги? На жаль, більшість респондентів відповіла, що медична допомога хворим на COVID-19 або тим, хто має схожі симптоми (до підтвердження діагнозу), є недоступною.

Діаграма 11

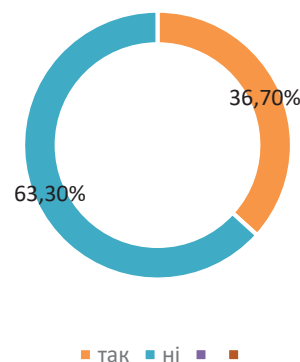
ДОСТУПНІСТЬ МЕДИЧНОЇ ДОПОМОГИ У ВИПАДКУ ПІДОЗРИ АБО ХВОРОБИ НА COVID-19

Напевно, цим фактом частково й пояснюється намагання громадян обмежувати контакти навіть з тими, хто вже перехворів на COVID-19.

Діаграма 12

ОБМЕЖЕННЯ КОНТАКТІВ З ОСОБАМИ, ЯКІ ПЕРЕХВОРИЛИ НА COVID-19

Зважаючи на здатність вірусу передаватися повітряно-крапельним шляхом, а так само через його потрапляння на поверхні предметів із подальшим занесенням до очей, рота або носу, будь-яке скупчення людей впливає на стан поширення хвороби у суспільстві. Тому респондентам ставилося запитання про ті масові події в Україні, що, на їх думку, вплинули на поширення коронавірусної хвороби. Так, 79,2 % із них зазначили, що на погіршення епідемічної обстановки в країні вплинули масові розважальні заходи; 62,1 % вказали

на масові заходи, які організовувалися перед виборами до місцевих органів влади та місцевого самоврядування восени 2020 р. (передвиборча кампанія); 52,9 % осіб, що взяли участь в опитуванні, вказали на масові акції (протестні акції, флешмоби і т.п.); 42,4 % згадали про релігійні зібрання у культових спорудах, на які збирається чимало людей; 38,9 % впевнені, що на подальше поширення вірусної хвороби вплинуло скупчення людей під час голосування на місцевих виборах (2020); на думку 22,9 % однією із причин стало проведення спортивних змагань. Проте респонденти мають рацію, зазначив, що поширенню хвороби сприяє так само скупчення людей у транспорті та на його зупинках, у супермаркетах і будь-яких закладах, де одночасно перебуває чимало людей. Під час аналізу причин подальшого поширення COVID-19 респонденти вказували й на елементарне недотримання санітарних норм (особливо з боку хворих на COVID-19) та безкарність за це, продовження роботи навчальних закладів, дитячих садочків, скупчення людей у чергах до лікаря, відсутність практики розслідування так званих контактних історій, несвоєчасне тестування та тривале очікування його результатів, відмову лікарів призначити тести при зверненні пацієнтів, розкрадання коштів із фонду по боротьбі з гострою респіраторною хворобою COVID-19, спричиненою коронавірусом SARS-CoV-2, та її наслідками, несвоєчасне вживання відповідних заходів владою тощо. Разом із тим серед респондентів зустрічалися й випадки суцільного невігластва, коли стверджувалося, що масові заходи на стан пандемії узагалі не впливають¹.

Розуміючи небезпечність ситуації, респондентам було запропоновано запитання щодо їх ставлення до запровадження жорсткого карантину з метою боротьби із COVID-19. Є примітним, що переважна частина респондентів цілком згодна або схильється до необхідності запровадження заходів жорсткого карантину.

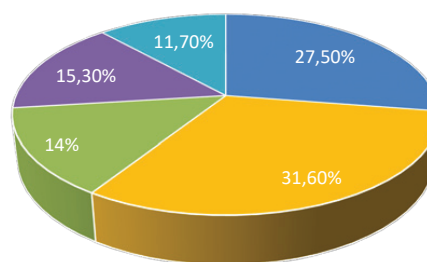
У цьому зв'язку цікаво було дізнатися про те, які карантинні заходи у розумінні респондентів є жорсткими. На думку 59,8 % респондентів, як жорсткі слід розцінювати карантинні заходи, що були введені в Україні навесні 2020 р. Нагадаємо, йшлося про заходи, запроваджені, зокрема, постановами Кабінету Міністрів України від 11 березня 2020 р. № 211, 16 березня 2020 р. № 215,

¹ Примітка. Сума показників перевищує 100 %, оскільки респондентами могло вказуватися одразу на кілька позицій.

2 квітня 2020 р. № 255 та ін.² Ще 39,9 % такими заходами вважають закриття державних кордонів; 36,4 % опитаних вказали на дистанційне навчання школярів та студентів. Обмеження пересування по вулицях населеного пункту у певні години («комендантська» година) є жорсткими заходами для 34,6 %; обмеження руху транспорту (громадського та приватного) – для 33,3 %. Ще 31 % вказали як на жорсткі заходи оголошення у країні надзвичайної ситуації; 16,4 % – введення режиму «карантин вихідного дня»; 2,85 % – інше (наприклад, вказувалося на посилення штрафних санкцій)³.

Діаграма 13

СТАВЛЕННЯ ДО ЗАПРОВАДЖЕННЯ ЖОРСТКОГО КАРАНТИНУ ДЛЯ БОРТЬБИ З COVID-19

■ так ■ скоріше так ■ ні ■ скоріше ні ■ важко відповісти

Фактично більшість із перелічених респондентами заходів комплексно застосовувалася ще навесні 2020 р. І з того часу ми постійно перебуваємо в режимі застосування жорстких карантинних заходів.

Від розуміння того, які карантинні заходи є жорсткими, а тому й необхідними, дослідники перейшли до наступного запитання: введення яких заходів є гостро необхідними для покращення епідемічної ситуації в Україні, що склалася на момент проведення опитування? Дослідниками попередньо був запропонований перелік можли-

² Про запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2: постанова Кабінету Міністрів України від 11 березня 2020 р. № 211 Офіційний вісник України. 2020. № 23. ст. 296; Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 11 березня 2020 р. № 211: постанова Кабінету Міністрів України від 16 березня 2020 р. № 215. Офіційний вісник України. 2020. № 27. ст. 994; Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 11 березня 2020 р. № 211: постанова Кабінету Міністрів України від 2 квітня 2020 р. № 255. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npras/pro-vnesennya-zmin-do-postanovi-kabinetu-ministriv-ukrm020420ayini-vid-11-bereznya-2020-r-211>. (дата звернення 10.04.2021)

³ Примітка. Сума показників перевищує 100 %, оскільки респондентами могло вказуватися одразу на кілька позицій.

вих відповідей на це запитання. Отже, переважна більшість респондентів зазначила про гостру необхідність проведення вакцинації населення від коронавірусної хвороби в якомога стисліше строки (43,7 %) та введення карантинних заходів, що застосовувалися в Україні навесні 2020 р. – 41,4 %. Нагадаємо, в останньому випадку йшлося про комплекс заходів, як-от: заборони відвідування закладів освіти її здобувачами, проведення всіх масових (культурних, розважальних, спортивних, соціальних, релігійних, рекламних та інших) заходів, у яких бере участь понад 10 осіб, роботи суб'єктів господарювання, яка передбачає приймання відвідувачів, регулярних та нерегулярних перевезень пасажирів автомобільним транспортом у приміському, міжміському внутрішньообласному і міжобласному сполученні, перевезення пасажирів метрополітенем та залізничним транспортом в усіх видах внутрішнього сполучення та ін. Так само чимало респондентів висловилися за необхідність повернення до дистанційного навчання школярів і студентів (28,6 %) та повне закриття державних кордонів (27 %). На обмеження можливості пересування громадян по вулицях населеного пункту у певні години («комендантська» година) та обмеження руху транспорту (громадського та приватного) вказали відповідно 18,3 % і 12,8 % опитаних. Також висловлювалися пропозиції щодо введення режиму «карантин вихідного дня» (15,8 %) та оголошення надзвичайної ситуації (11,6 %). Цікавою, на наш погляд, є пропозиція щодо введення загальнодержавного (4,1 %) та місцевого (2,4 %) збору на боротьбу з COVID-19. Є й такі респонденти, які вважають, що не потрібно вживати ніяких карантинних заходів (1,5 %). Свою думку вони пояснювали, зокрема, тим, що подібні заходи суперечать Конституції України, є «знуцанням» з народу, раніше вони вже виявилися недовірними або втрачено час з їх запровадженням. Так само стверджувалося, що надійним захистом людей від коронавірусної хвороби є вироблення колективного імунітету. Тут наведемо думки респондентів:

«<Продовжувати> жити, як і жили раніше. Це не питання часу, COVID-19 стане такою самою хворобою, як звичайний грип, ангіна і т. д. Із цим потрібно змиритися, не видумувати різні карантини, не придушувати своїми діями дрібних підприємців. Дати людям спокійно жити і заробляти».

«Вважаю, що всі заходи, пов'язані з карантинном, є безглуздими та лише знищують економіку».

Водночас у виборці виявилось чимало й тих, хто запропонував свій варіант відповіді (5,8 %). Так, наприклад, респондентами наголошувалося, що вкрай необхідними є такі заходи, як відстеження контактів та ізоляція хворих і навіть контактних осіб, інформування населення про те, як реагує на віруси імунна система та як їй допомагати, закриття дитячих садочків, забезпечення громадян масками та засобами дезінфекції за рахунок держави, забезпечення лікарень всім необхідним для надання кваліфікованої та своєчасної допомоги хворим з обов'язковим безкоштовним тестуванням населення; карантин для осіб, що прибули із-за кордону; боротьба із розповсюдженням фейкових новин; суворий контроль за витрачанням коштів із фонду по боротьбі з гострою респіраторною хворобою COVID-19; обмеження контактів осіб, що входять до групи ризику (мають певні захворювання, похилого віку та ін.), з одночасним відновленням звичайного ритму життя для всіх інших і т. д. Знов зауважимо, що сумарно кількість наданих відповідей перевищує кількість учасників опитування.

Вельми важливим уявляються відповіді на запитання про те, на кого має покладатися нагляд за дотриманням карантинних заходів та обов'язок притягнення до відповідальності осіб, що їх порушують. Отримані відповіді демонструє діаграма 12.

Діаграма 14

СУБ'ЄКТИ, НА ЯКІ МАЄ ПОКЛАДАТИСЯ НАГЛЯД ЗА ДОТРИМАННЯМ КАРАНТИННИХ ЗАХОДІВ ТА ОБОВ'ЯЗОК ПРИТЯГНЕННЯ ДО ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСІБ, ЩО ЇХ ПОРУШУЮТЬ

Інколи респонденти вказували одразу на всі одразу або кілька суб'єктів у різних комбінаціях, в обов'язки яких ставився б нагляд за дотриманням карантинних заходів. Серед інших суб'єктів вказувалося на Державну службу України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів, Державну прикордонну службу. Слід зазначити, що деякі респонденти висловлювалися за відновлення діяльності Державної санітарно-епідеміологічної служби України, ліквідація якої відбулася у березні 2017 р.

Останнім часом все частіше кажуть, що світ ніколи вже не буде таким, як раніше. У цьому зв'язку під час опитування респондентам були поставлені відповідні запитання. При цьому постало цікаве завдання, а саме: перевірити гіпотезу про те, що введення карантину в Україні та світі може мати не лише негативні наслідки, а й певні переваги. І дійсно – лише третина респондентів (35,9 %) висловилися, що немає ніяких переваг. Разом із тим 41,9 % зауважили, що введення карантинних обмежень сприяє розвитку комунікації за допомогою цифрових технологій. Ще 32,9 % побачили переваги, пов'язані з освітньою діяльністю, як-от: відкриття онлайн-доступу до бібліотечних фондів, відкриті лекції науковців в онлайн-форматі. У свою чергу, 30 % респондентів розцінюють як перевагу в ситуації, що склалася, розвиток культурної сфери (відкриття онлайн-експозицій музеїв, доступ до трансляції вистав світових театрів та концертів всесвітньовідомих колективів, відео-формат спілкування з діячами мистецтва і культури тощо); ще 13,8 % згадали про діджиталізацію макро- та мікроекономіки (розвиток ІТ-сфери, збільшення онлайн-продажів). Разом із тим 1,42 % осіб, що взяли участь в опитуванні, вказали, зокрема, на покращення екології внаслідок зупинення виробництва і транспортного сполучення, переоцінку цінностей у житті, можливість самоосвіти і самозайнятості, спрощення порядку постановки і перебування на обліку у центрах зайнятості та ін. Згадали респонденти й про головний позитивний результат введення режиму карантину – зменшення масштабів розповсюдження хвороби, що дає можливість закладам охорони здоров'я впоратися з напливом пацієнтів¹¹.

Однак головний фокус опитування полягав насамперед у з'ясуванні негативних наслідків вве-

дення карантинного режиму. Перше, про що відмітили респонденти, – це економічний спад у державі (82 %), супутником якого є зростання рівня безробіття (79,3 %). Деякі уточнювали, із чим саме пов'язаний економічний спад: відсутність соціальних гарантій для людей та бізнесу, обмежений виїзд громадян України на заробітки, занепад малого бізнесу, інфляція та як наслідок зростання цін тощо.

Три чверті опитаних стурбовані й таким негативним наслідком карантину, як зниження якості освіти школярів та студентів через дистанційний формат навчання (75,1 %). Звісно ж, перелічені та інші наслідки не можуть не впливати на виникнення стану психологічного напруження у суспільстві, на наявність якого вказали 68,7 % респондентів. Напевно, такий стан, у свою чергу, викликається зміною звичного ритму життя (41,6 %), обмеженням вільного пересування, зокрема, осіб похилого віку (22,9 %), неможливістю відвідувати публічні місця (кафе, бари, ресторани, театри, клуби та ін.) (24,8 %) та повноцінно задовольняти потреби у товарах певних категорій (одяг, меблі, прикраси, товари господарського вжитку та ін.) (20,6 %). Як на негативні наслідки українці вказували на занепад культурної сфери, збільшення рівня корупції, тривале очікування на винесення судових та адміністративних рішень, поширення психології споживацтва та безвідповідальності, погіршення стану здоров'я осіб, що хворіють на хронічні захворювання, несвоєчасне виявлення онкологічних захворювань та туберкульозу, погіршення якості медичної допомоги населенню, смертність серед літніх людей, неможливість задовольняти релігійні потреби та ін. (1,4 %).

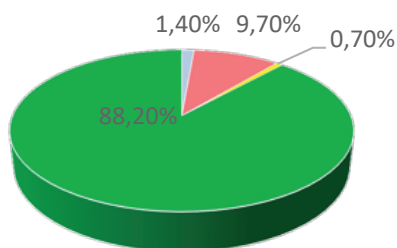
Нескладно помітити, що зміна формату нашого життя, зумовлена поширенням коронавірусної хвороби і реакцією на це у вигляді введення карантинних заходів, корелює з багатьма видами злочинів. Серед них сімейне насильство, різні види корисливих і корисливо-насильницьких злочинів, правопорушення, пов'язані із фальсифікацією лікарських засобів, тощо. Однак особливий наголос треба зробити на шахрайських діях, чимала кількість яких викликана злочинною «творчістю» карантинного періоду. До того ж створює поживний ґрунт так і звана фейкова інформація, що є спекуляцією на гострій соціальній проблемі і що підштовхує зловмисників на протиправні шахрайські дії. У зв'язку із цим респондентам було за-

¹¹ Примітка. Сума показників перевищує 100 %, оскільки респондентами могло вказуватися одразу на кілька позицій.

пропоновано запитання, чи ставали вони жертвами шахраїв та фейкових новин, пов'язаних із COVID-19? Так, з'ясувалося, що за час карантину в Україні кожний десятий респондент ставав жертвою таких злочинних проявів або (та) відчував на собі дію подібних фейкових новин (11,8 %).

Діаграма 15

ВИПАДКИ ШАХРАЙСТВА АБО ВПЛИВУ ФЕЙКОВИХ НОВИН, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ COVID-19

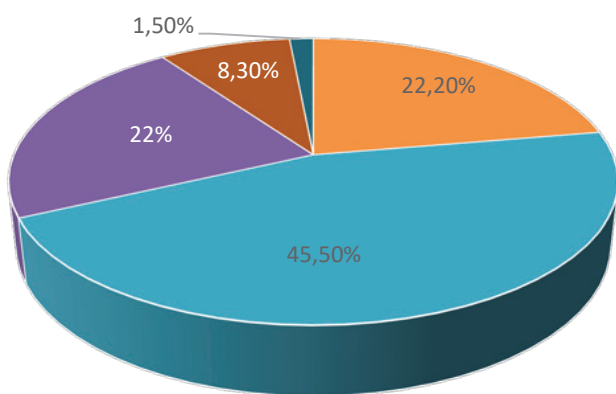

- ставали жертвою шахрайства
- піддавалися лише фейкам
- ставали жертвами шахрайства і піддавалися фейкам
- таких випадків не було

Нарешті, завданням проведеного анкетування стало з'ясування ставлення українських громадян до міждержавного співробітництва щодо запобігання COVID-19.

Діаграма 16

СТАВЛЕННЯ ПЕРЕСІЧНИХ ГРОМАДЯН ДО МІЖДЕРЖАВНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ COVID-19

- міжнародна спільнота докладает максимальних зусиль
- співробітництво є плідним частково
- співробітництво є безрезультатним
- байдуже ставлення
- складно відповісти
- інше

Як бачимо, значна кількість респондентів віддає данину міждержавному співробітництву, зазначаючи, що міжнародна спільнота докладает максимальних зусиль для боротьби із COVID-19 або що співробітництво є плідним, хоча й частково. Разом із тим приблизно п'ята частина опитаних, навпаки, стверджує, що співробітництво є безрезультатним. Крім того, висловлювалася думка, що так зване співробітництво є шкідливим, оскільки представляє собою змову найбагатших і найвпливовіших людей світу; співробітництво є можливим лише в науковому плані; міжнародна грошова допомога (особливо в Україні) витрачається на цілі, не пов'язані із боротьбою з COVID-19, та ін.

Висновки. Вивчення наслідків пандемії COVID-19 та шляхів їх усунення за результатами опитування громадян України довело факт провалу системи колективної безпеки в умовах необхідності рішучому протистояння небезпечній хворобі. Адже масова, або колективна, свідомість і події, що нею віддзеркалюються, свідчить про перебування українського суспільства у фазі сингулярності: замість того, щоб згуртуватися перед обличчям серйозної небезпеки, частина населення України нехтує елементарними правилами перестороги, не дбає про себе і близьких, не говорячи вже про збереження всього суспільства у режимі принаймні штатного функціонування, сперечається з приводу теорії змов, шкідливості вакцинації, недостатності міждержавного співробітництва та ін.

До того ж дослідження виявило низку проблем, які потрібно вирішувати вже найближчим часом. До таких, зокрема, належать: формування у суспільстві так званої карантинної культури і підвищення обізнаності населення з приводу можливих сценаріїв розвитку пандемії, яка триватиме не один місяць, та відповідно шляхів нейтралізації можливих негативних наслідків для життя і здоров'я пересічної людини, проведення системного кримінологічного аналізу злочинності пандемічного періоду, укріплення міждержавного співробітництва для збереження усталеного соціально-економічного формату взаємодії держав і регіонів світу тощо.

Що стосується застосованого методу онлайн-опитування, то цей метод, по-перше, виявився достатньо ефективним й економічним, давши можливість у вельми стислий строк охопити опитуванням всі регіони України, по-друге, дозволив зробити повний зріз епідемічної ситуації у нашій країні у реальному часі.

REFERENCES

*List of legal documents**Legislations*

1. Pro zapobihannia poshyrenniu na terytorii Ukrainy hostroi respiratornoi khvoroby COVID-19, sprychynenoi koronavirusom SARS-CoV-2: postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 11 bereznia 2020 r. №211 Ofitsiyni visnyk Ukrainy. 2020. №23. St. 296 (in Ukrainian)
2. Pro vnesennia zmin do postanovy Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 11 bereznia 2020 r. №211: postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 16 bereznia 2020 r. №215. Ofitsiyni visnyk Ukrainy. 2020. №27. St. 994 (in Ukrainian)
3. Pro vnesennia zmin do postanovy Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 11 bereznia 2020 r. №211: postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 2 kvitnia 2020 r. №255. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-vnesennya-zmin-do-postanovi-kabinetu-ministriv-ukrm020420ayini-vid-11-bereznia-2020-r-211> (in Ukrainian)

*Bibliography**Non-authored books*

1. *Naseleння Ukrainy za 2019 rik: Demografichni shchorichnyk* [Population of Ukraine in 2019: Demographic Yearbook] (Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy, 2020) 181 (in Ukrainian)
2. *Pryrodnyi rukh naseleння Ukrainy za 2019 rik: statystychnyi zbirnyk* [Natural movement of the population of Ukraine in 2019: a statistical collection] (Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy, 2020) 148 (in Ukrainian)

Journal articles

3. Auerbach D M, Darrow W W, Jaffe H W, Curran J W 'Cluster of cases of the acquired immune deficiency syndrome. Patients linked by sexual contact' (1984) 76 (3) *The American journal of medicine* 487–492
4. Batorygareieva V S, Zaiarnyi O A, Shramko S S 'Prevention of the stigmatization of individuals in response to digital tracking (conidering COVID-19 issue)' (2020) LXXIII (12) (2) *Wiadomości Lekarskie* 2715–2721
5. Batorygareieva V S, Kalinina A V, Babenko A M 'Suicide as an indicator of the public mental health in Ukraine (including period of COVID-19)' (2020) LXXIII (12) (II) *Wiadomości Lekarskie* 2743–2751
6. Batorygareieva V S 'Osnovni napriamy protydii poshyrenniu dezinformatsii (na prykladi pandemii COVID-19)' [The main directions of counteracting the spread of misinformation (on the example of the pandemic COVID-19)] (2020) 2 (33) *Informatsiia i pravo* 121–131 (in Ukrainian)
7. Batorygareieva V S, Borysov V I, Yevtieieva D P, Kalinina A V, Kolodiaznyi M H, Shramko S S 'Poshyrennia pandemii COVID-19 v Ukraini: sotsialno-pravovi ta krymino lohichni problemy' [Spread of the COVID-19 pandemic in Ukraine: socio-legal and criminological problems] (2020) 40 *Pytannia borotby zi zlochynnistiu* 9–22 (in Ukrainian)
8. Duffy C, Smith K, Terhanian G, Bremer J 'Comparing data from online and face-to-face surveys' (2005) 47 (6) *International Journal of Market Research* 615–639 <http://www.ipsos-rsl.com/Download Publication/235_comparing-data.pdf>
9. Horshkova N, Voitenko V, Khmeliuk L ta in. 'Ukraina: vplyv COVID-19 na ekonomiku i suspilstvo (bachennia postpandemichnoho rozvytku u 2020–2024 rr. ochyma ekspertiv ta molodi) [Ukraine: the impact of COVID-19 on the economy and society (vision of post-pandemic development in 2020–2024 through the eyes of experts and youth)] (2020) 52 6 *Konsensus-prohnoz / Departament stratehichnoho planuvannia ta makroekonomichnoho prohnozuvannia Ministerstva rozvytku ekonomiky, torhivli ta silskoho hospodarstva Ukrainy* (in Ukrainian)
10. Hudzeliak I, Hudzeliak A 'Pryvatnyi sektor i rozvytok pidpriemnytstva v Ukraini' [Private sector and business development in Ukraine] (2014) 14 *Naukovyi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Ekonomichna ta sotsialna heohrafiia* 99–105 (in Ukrainian)
11. Giesecke J 'Primary and index cases' (2014) 384 (9959) *The Lancet journal* 2024
12. Kazanzhy A P 'Poniattia i znachennia «efektu vid metodu» v «mixed-mode» doslidzhenniakh' [The concept and meaning of «effect of the method» in «mixed-mode» research] (2015) 2 (27) *Aktualni problemy sotsiolohii, psykholohii, pedahohiky* 73–81 (in Ukrainian)
13. McDonald, H, & Adam, S. 'A comparison of online and postal data collection methods in marketing research' (2003) 21(2) *Marketing intelligence & planning* 85–95.
14. McKay R A '«Patient Zero»: the absence of a patient's view of the early North American AIDS epidemic' (2014) 88 *Bulletin of the History of Medicine* 161–194

15. Stevens, C E et al. 'Human T-cell lymphotropic virus type III infection in a cohort of homosexual men in New York City' (1986) 255 Journal of the American Medical Association 2167–2172
16. Ushakov D V, YUrevich A V, Nestik T A, YUrevich M A 'Social'no-psihologicheskie aspekty COVID-19: rezul'taty ekspertnogo oprosa rossijskih psihologov' [Socio-psychological context of the spread of coronavirus infection] (2020) 41 (5) Psihologicheskij zhurnal 5–17 (in Russian)
17. YUrevich A V, YUrevich M A 'Social'no-psihologicheskij kontekst rasprostraneniya koronavirusnoj infekcii' [Socio-psychological aspects of COVID-19: results of an expert survey of Russian psychologists] (2020) Psihologicheskaya gazeta <<https://psy.su/feed/8379/>> (in Russian)
18. YUrevich A V, Ushakov D V, YUrevich M A 'COVID-19: Rezul'taty vtorogo ekspertnogo oprosa' [COVID-19: Results of the second expert survey] (2020) 41 (6) (in Russian)
19. Van Dat Trana and Lan Anh Luonga. 'A study on comparing online, telephone and face to face surveys based on different sampling methods in coffee consumer in Vietnam' (2020) 10 Management Science Letters 665–674
20. Worobey M, Watts T D, McKay R A, Suchard M A, Granade T et al. '1970s and 'Patient 0' HIV-1 genomes illuminate early HIV/AIDS history in North America' (2016) 3 (539) (7627) Nature 98–101

Websites

21. Carroll Chris 'Maryland Experts, Facebook Partner to Gather Global COVID-19 Symptom Data' (MarylandToday) <<https://today.umd.edu/articles/maryland-experts-facebook-partner-gather-global-covid-19-symptom-data-8d57d9ca-03f2-4bf6-be7a-4c337f690264>>
22. 'Doslidzhennia: pandemiia novoi koronavirusnoi khvoroby stavyt novi vyklyky pered ukraintsiamy' [Research: pandemic of new coronavirus disease poses new challenges to Ukrainians] (UNDP Ukraina, 30 kvitnia 2020) <<https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/presscenter/articles/2020/how-ukrainians-are-responding-to-the-new-challenges-of-COVID-19.html>> (in Ukrainian)
23. Ivanov V, Savinova E 'Virusnye vyzovy: kakim stal 2020 god dlya mirovoj ekonomiki' [Viral challenges: what the year 2020 has become for the global economy] (RT na russkom) <<https://russian.rt.com/business/article/816217-mirovaya-ekonomika-itogi-2020>> (in Russian)
24. 'Koronavirus i svitova ekonomika: kryza chy pidnesennia chekaie na finansovi systemy, biznes i rynek pratsi u 2021 rotsi [Coronavirus and the global economy: crisis or boom awaits financial systems, business and the labor market in 2021] (Radio Svoboda, 03 sichnia 2021) <<https://www.radiosvoboda.org/a/koronavirus-svitova-ekonomika-kryza/31031731.html>> (in Ukrainian)
25. Liashenko O 'Stavlennia ukraintsiiv do vaktyn proty COVID-19' [Attitudes of Ukrainians to vaccines against COVID-19] (R&B Group) <<http://rb.com.ua/uk/blog-uk/omnibus-uk/stavlennja-ukrainciv-do-vakcin-proti-covid-19/>> (in Ukrainian)
26. 'Pratsiuichi v Ukraini. Chastyna 1 (kvalifikatsiina mapa Ukrainy)' [Working in Ukraine. Part 1 (qualification map of Ukraine)] <[http://www.futureskills.org.ua/ua/news/33#:~:text=Za%20danymy%20Pensiinoho%20fнду%20Ukrainy,47%2C6%25\)%20-%20choloviky](http://www.futureskills.org.ua/ua/news/33#:~:text=Za%20danymy%20Pensiinoho%20fнду%20Ukrainy,47%2C6%25)%20-%20choloviky)> (in Ukrainian)
27. 'Protesti v Novih Sanzharakh' [Protests in New Sanjari] (VykytedyYa) <https://ru.wikipedia.org/wiki/Протесты_в_Новых_Санжаракх> (in Ukrainian)
28. 'UNDP Ukraina' [UNDP Ukraine] <www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/presscenter/articles/2020/how-ukrainians-are-responding-to-the-new-challenges-of-COVID-19.html> (in Ukrainian)
29. Ustimovich YU 'Koronavirus v Ukraine: novyj antirekord v svyshe 400 smertej' [Coronavirus in Ukraine: a new anti-record of over 400 deaths] (the page, 31 bereznia 2021) <<https://thepage.ua/news/koronavirus-v-ukraine-statistika-na-31-marta-2021>> (in Ukrainian)
30. 'V mire koronavirusom zarazilis' bolee 128,1 mln chelovek' [More than 128.1 million people infected with coronavirus worldwide] (POLIT.RU, 21 bereznia 2021) <https://polit.ru/news/2021/03/31/covid19_31_03/> (in Russian)
31. 'Vplyv koronakryzy na ekonomiku. Pro shcho hovoryly na preskonferentsii' [The impact of the corona crisis on the economy. What was said at the press conference] (Tsent ekonomichnoi stratehii) <<https://ces.org.ua/economic-impact-of-coronavirus-2/>> (in Ukrainian)
32. '7 654 ukrainca pokonchili zhizn' samoubijstvom v 2020 (infografika)' [7 654 Ukrainians committed suicide in 2020 (infographic)] (FOKUS, 29 yanvarya 2021) <<https://focus.ua/ukraine/473181-7654-ukrainca-pokonchili-zhizn-samoubijstvom-v-2020-infografika>> (in Russian)

Батиргареева В. С. Наслідки пандемії COVID-19 та шляхи їх усунення: результати опитування громадян України.

Успіх у протидії подальшому поширенню пандемії гострої, респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, в Україні напряму залежить від дотримання громадянами протиепідемічних вимог. Вони є настільки важливими для збереження здоров'я та соціально-психологічного благополуччя населення, що чимало з них регулюється та охороняються законодавством.

Дослідження ґрунтується на результатах онлайн-опитування 2 388 респондентів, проведеного у листопаді-грудні 2020 р. в Україні. За допомогою цього опитування з'ясовано та проаналізовано рівень свідомості українців у ситуації поширення коронавірусної хвороби, встановлено істотні для пересічних громадян і держави наслідки пандемії COVID-19 та можливі шляхи їх усунення. Під час опрацювання відповідного матеріалу, окрім методу опитування, застосовувалися діалектичний, аналітичний, синтетичний, статистичний та графічні методи. Теоретичною основою є спеціальна література з права, медицини, соціології та статистики.

У статті робиться висновок, що в цілому правосвідомість населення України в умовах необхідності суворого дотримання вимог протиепідемічного законодавства є недостатньо високою, що призводить до зниження ефективності відповідних заходів, запроваджених державою. У свою чергу, це потребуватиме відповідної рефлексії з боку суспільства і держави на негативні соціально-правові і кримінологічні наслідки такої безпечної поведінки громадян України, а також вжиття відповідних зусиль з інформування останніх із приводу погіршення протиепідемічної ситуації в країні внаслідок такого ставлення до правил карантину. Таким чином, результати проведеного онлайн-опитування допоможуть якомога краще організувати заходи, спрямовані на подолання чисельних негативних наслідків пандемії COVID-19.

Ключові слова: пандемія, коронавірусна хвороба, COVID-19, онлайн-опитування, соціально-правові і кримінологічні наслідки, правосвідомість, карантин.

Батиргареева В. С. Последствия пандемии COVID-19 и пути их устранения: результаты опроса граждан Украины.

Успех в противодействии дальнейшему распространению пандемии острой респираторной болезни COVID-19, вызванной коронавирусом SARS-CoV-2, в Украине напрямую зависит от соблюдения гражданами противоэпидемических требований. Они настолько важны для сохранения здоровья и социально-психологического благополучия населения, что многие из них регулируются и охраняются законодательством.

Исследование основывается на результатах онлайн-опроса 2 388 респондентов, проведенного в ноябре-декабре 2020 в Украине. С помощью этого опроса выяснен и проанализирован уровень сознания украинцев в ситуации распространения коронавирусной болезни, установлены существенные для рядовых граждан и государства последствия пандемии COVID-19 и возможные пути их устранения. Во время обработки соответствующего материала, кроме метода опроса, применялись диалектический, аналитический, синтетический, статистический и графические методы. Теоретической основой является специальная литература по праву, медицине, социологии и статистики.

В статье сделан вывод, что в целом правосознание населения Украины в условиях необходимости строгого соблюдения требований противоэпидемического законодательства недостаточно высоко, что приводит к снижению эффективности соответствующих мер, введенных государством. В свою очередь, это требует соответствующей рефлексии со стороны общества и государства на негативные социально-правовые и криминалогические последствия такого беспечного поведения граждан Украины, а также принятия соответствующих усилий по информированию последних по поводу ухудшения противоэпидемической ситуации в стране в результате такого отношения к правилам карантина. Таким образом, результаты проведенного онлайн-опроса могут как можно лучше организовать мероприятия, направленные на преодоление многочисленных негативных последствий пандемии COVID-19.

Ключевые слова: пандемия, коронавирусная болезнь, COVID-19, онлайн-опрос, социально-правовые и криминалогические последствия, правосознание, карантин.

Batyrgareieva V.S. Consequences of the COVID-19 pandemic and ways to eliminate them: the results of a survey of Ukrainian citizens

Success in counteracting the spread of the acute respiratory disease pandemic COVID-19 in Ukraine directly depends on citizens' compliance with anti-epidemic requirements. They are crucial for the health and socio-psychological well-being of the population thus, they are regulated and protected by law.

The study is based on the results of a survey of 2383 respondents (2020, Ukraine). With the help of this survey, the level of consciousness of Ukrainians in the situation of the spread of coronavirus disease was clarified and analyzed, significant for ordinary citizens and the state the consequences of the COVID-19 pandemic and possible ways to eliminate them. In addition to the survey method, analytical, synthetic, statistical, and graphic methods were used to process the relevant material. The theoretical basis is special literature on law, medicine, sociology, statistics.

The legal awareness of Ukraine's population in the conditions of the need for compliance with the requirements of anti-epidemic legislation is not high enough, which leads to a decrease in the effectiveness of measures introduced by the state. This will require establishing the negative socio-legal and criminological consequences of such safe behavior and making reasonable efforts to inform the latter about the deteriorating anti-epidemic situation as a result. In turn, this requires appropriate reflection on the part of society and the state on the negative social, legal and criminological consequences of such careless behavior of citizens of Ukraine, as well as the adoption of appropriate efforts to inform them about the deterioration of the anti-epidemic situation in the country as a result of such an attitude towards quarantine rules. Thus, the results of the online survey will help better organize the best possible activities aimed at overcoming the many negative consequences of the COVID-19 pandemic.

Keywords: *pandemic, coronavirus disease, COVID-19, online survey, socio-legal and criminological consequences, legal awareness, quarantine.*

Стаття надійшла до редакції: 15.04.2021 р.

Прийнята до друку: 12.05.2021 р.

В. В. Голіна, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, головний науковий співробітник відділу кримінологічних досліджень Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташица НАПрН України

КУЛЬТУРА І ЗАКОН У ЗАПОБІГАННІ ПРАВОПОРУШЕННЯМ У СФЕРІ БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ¹

Постановка проблеми. Як показують раніш проведені дослідження, вирішальну роль у створенні дорожньо-транспортних подій відіграє «людський чинник». Недивлячись на те, що в Україні за останні кілька років посилюється увага до розвитку дорожньої інфраструктури, модернізації системи підготовки водіїв, управлінського, інформаційного, нормативно-правового науково-технічного забезпечення сфери безпеки дорожнього руху, проблеми смертності і травматизму від ДТП в Україні залишаються гострими, а ситуація у цій сфері – за деякою оцінкою – навіть катастрофічною. За рівнем тяжких наслідків дорожньо-транспортних подій Україна посідає одне з перших місць в Європі. Статистика за 45 років (1975–2020 рр.) свідчить, що Україна втратила близько 280 тис. осіб різних вікових категорій (у тому числі багато дітей). При цьому майже 2 млн громадян отримали тілесні ушкодження різного ступеня тяжкості. Щороку з карти України умовно зникає населений пункт чисельністю близько 6 тис. жителів². За підрахунками експертів Світового банку, соціально-економічні втрати України від дорожньо-транспортного травматизму оцінюються в 68,6 млрд грн щороку, що становить десь близько 2 % ВВП, включаючи матеріальні витрати, пов'язані з пошкодженням майна та зниженням продуктивності праці, та людські втрати через серйозні травми або смерть³.

Можна припустити, що прийняті заходи (концепції, програми, стратегії, плани, законодавчі акти тощо) або чомусь не спрацьовують, оскільки запобіжний вплив недостатній і не досягає бажаної мети, або вони спрямовані на неналежний об'єкт запобігання, або відповідні заходи взагалі не виконуються. Стає очевидним, що без підвищення правової культури і правосвідомості учасників забезпечення безпеки дорожнього руху, а значить, їх дисципліни і відповідальності, сподіватися на покращення ситуації у цій сфері марно. Однак теоретико-прикладний культуролого-правовий напрям запобігання зазначеним правопорушенням, який поєднував би в єдину систему культурологічні, кримінологічні, правові (адміністративні, цивільні, кримінально-процесуальні, кримінально-правові) заходи, розроблений ще недостатньо. Прикладної культурології так само не створено⁴.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема безпеки дорожнього руху стала планетарною, адже, за даними ООН, у світі щорічно в дорожньо-транспортних пригодах гине понад 1 млн 350 тис. людей, а 50 млн отримують в аваріях каліцтво⁵. Зрозуміло, що без наукового супроводження, без постійного моніторингу генези розглядуваних правопорушень вирішити цю проблему неможливо. У численних роботах учених близького і дальнього зарубіжжя висвітлюються різні її

¹ *Примітка.* Статтю підготовлено на виконання теми фундаментального наукового дослідження НДІ ВПЗ «Стратегія запобігання правопорушенням у сфері дорожнього руху та експлуатації транспорту в Україні» номер державної реєстрації 0120U10561

² Цит. за: Развадовський В. 'До постановки проблеми про визначення сутності поняття державного управління безпекою дорожнього руху' (2006) 6 Право України 90

³ Про схвалення Стратегія підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2024 року: розпорядження Кабінету міністрів України від 21 жовтня 2020 р.

№ 1360-р URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1360-2020-%D1%80#Text> (дата звернення 12.03.2021)

⁴ Подольська С. А., Лихвар В. Д., Іванова К. А. *Культурологія : навч. посібник. Вид. 2-ге перероб. та доп.* (Центр навчальної літератури, 2005) 239

⁵ Мисливий В. А. 'Штучний інтелект як фактор запобігання дорожньо-транспортній злочинності' *Використання технологій штучного інтелекту у протидії злочинності: матеріали наук.-практ. онлайн-семінару* (м. Харків, 5 листопа. 2020 р.) 67

теоретико-прикладні аспекти, надаються рекомендації щодо скорочення проявів автотранспортних пригод, що успішно впроваджуються в запобіжну практику. Серед вітчизняних дослідників (а їх чимало) слід відмітити публікації стосовно конструкції складів злочинів, стану, детермінант, особистості окремих учасників забезпечення безпеки дорожнього руху (водіїв, пішоходів та ін.), механізму вчинення правопорушень проти означеної безпеки, кримінально-правових, криміналістичних, кримінологічних, адміністративних та інших аспектів їх запобігання. Безпосередньо цією проблемою займалися: В. І. Борисов, Г. В. Галімішина, С. В. Гізімчук, Т. О. Гуржій, С. М. Гусаров, О. В. Домашенко, А. Л. Дудніков, В. В. Єгупенко, А. П. Закалюк, В. К. Колпаков, А. Г. Комзюк, А. П. Копейченко, О. М. Костенко, О. Л. Міленін, В. А. Мисливий, О. М. Мойсюк, С. І. Нежурбіда, К. О. Полтава, С. Й. Развадовський, О. А. Собакарь, В. Ю. Шепітько, О. Н. Ярмиш та багато інших. Однак, попри проведенні дослідження, ще залишається багато нерозв'язаних питань, особливо у сфері підвищення рівня безпеки дорожнього руху.

Мета статті полягає у постановці проблеми щодо створення культуролого-правового напрямку в системі забезпечення безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 жовтня 2020 р. № 1360-р було схвалено чергову Стратегію підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2024 року, в якому нагадується, що міжнародне співтовариство приділяє значну увагу розробленню та здійсненню практичних заходів безпеки дорожнього руху, спрямованих на запобігання дорожньо-транспортному травматизму. Основним політичним документом у галузі безпеки дорожнього руху є політична заява, прийнята ООН 10 жовтня 2019 р., щодо концентрації дій та досягнень у галузі безпеки дорожнього руху в рамках наступного десятиліття до 2030 року та скорочення смертності на дорогах на 50 %. На сьогодні в Україні рівень смертності та травматизму від дорожньо-транспортних пригод (далі – ДТП) є достатньо високим, а рівень організації безпеки дорожнього руху (далі – БДР) залишається вкрай низьким, про що у своїх звітах неодноразово наголошували експерти ВООЗ, Світового банку та інших міжнародних інституцій. За питомими показниками аварійності та наслідками ДТП Україна є одним із лідерів серед європейських держав.

Якщо у середньому в державах-членах ЄС на 100 тис. жителів припадає 5 % загиблих у ДТП, то в Україні такий показник становить (за даними 2019 р.) 8,22 % осіб. У 2019 р. в Україні зареєстровано 160 675 ДТП, із них 26 052 – із загиблими та/або травмованими особами (загинуло 3 454 особи і травмовано 32 736 осіб). Понад 33 % загиблих та/або травмованих є пішоходами (1 261 особа загинула і 8 005 осіб травмовано). На дорогах України загинуло 164 дитини та травмовано 4 415 дітей віком до 15 років¹. У 2020 р. сталося 168 107 ДТП (збільшення з попереднім роком на 4,6 %), в яких загинуло 3 541 особи (збільшення на 2,5 %) і травмовано 31 974 особи (зменшення порівняно з даними 2019 р. на 2,3 %)².

Відслідковуючи кількісно-якісні показники дорожньо-транспортних пригод в Україні з постраждалими за останні 15 років (2016–2020 рр.), слід відмітити їх поступову і навіть суттєву позитивну динаміку, однак з певними коливаннями за останні роки. Так, за статистичними даними патрульної поліції МВС України, якщо у 2017 р. було зареєстровано понад 9,5 тис. загиблих і 78,5 тис. травмованих від ДТП осіб, то починаючи з 2015 р., динаміка смертності і травмованості від автотранспортних правопорушень коливається в межах відповідно 3–4 тис. загиблих і 31–35 тис. травмованих осіб³. Тривала і навіть «хронічна» незмінюваність рівнів рядів динаміки цих правопорушень свідчить про те, що діє або діють постійні чинники (фактори), які справляють на досліджуване явище визначальний вплив і формують у рядах динаміки основну тенденцію (тренд)⁴. У багатьох публікаціях, пов'язаних із розглядуваною проблематикою, таким постійно діючим є людський фактор, а конкретніше, як правило, свавільна, безкультурна поведінка учасників безпеки/забезпечення безпеки дорожнього руху. У згаданій стратегії наведені результати проведеного національною поліцією аналізу стану причин аварійності на території України. Основними

¹ Про схвалення Стратегія підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2024 року: розпорядження Кабінету міністрів України від 21 жовтня 2020 р. № 1360-р URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1360-2020-%D1%80#Text> (дата звернення: 11.03.2021).

² 'Статистика ДТП в Україні' (Патрульна поліція) <<http://patrol.police.gov.ua/statystyka/>> (дата звернення: 11.03.2021).

³ 'Статистика ДТП в Україні' (Патрульна поліція) <<http://patrol.police.gov.ua/statystyka/>> (дата звернення: 11.03.2021).

⁴ Голина В. В. (ред) *Правова статистика : підручник* (Право, 2009) 143

причинами скоєння ДТП із загиблими та/або травмованими людьми є: порушення правил маневрування – 22 %; перевищення безпечної швидкості – 34 %; недотримання дистанції – 8 %; порушення правил проїзду перехрестя – 8 %; керування транспортом засобом у нетверезому виді – 3,23 %; виїзд на смугу зустрічного транспорту – 1,35 %; порушення правил проїзду пішохідних переходів – 6 % та ін. Нескладний підрахунок показує, що 82,6 % аварійності, смертності та травмованості в Україні залежить виключно від людського фактору, а саме культури дотримання (за словами професора О. М. Костенка, «модусу обережності»). Він зазначив, що саме соціальна культура громадян забезпечує радикальним чином формування у людей модусу обережності, притаманного особам, у яких воля і свідомість узгоджені із природними законами суспільного життя людей¹. Коментуючи наведені дані Національної поліції України, слід зауважити, що вони є не причинами ДТП (причини «сховані в людині», в її правосвідомості і, можливо, за її межами – підсвідомості), а способами порушення правил дорожнього руху. Можливо, нехтування цим модусом, у тому числі й учасниками дорожнього руху, властиве лише людям сьогодення? Стійке відтворення цих кримінальних правопорушень зумовлено, зокрема, необачністю (40,8 %), легкомудством (30,9 %), недисциплінованістю (біля 15 %), іншими негативними відхиленнями (13,4 %). За даними професора В. А. Мисливого, який здійснював свої дослідження у цій сфері ще у 90-х роках ХХ ст., саме перелічені морально-психологічні якості особистості водіїв автотранспорту є чинниками майже половини ДТП та близько 80 % усіх аварій із тяжкими наслідками, вчинених такими способами, як: перевищення швидкості руху, виїзд на смугу зустрічного руху, порушення правил обгону, маневрування, черговості проїзду перехрестя та ін.² Неможливо не враховувати деліктологічний аспект безпеки дорожнього руху, адже маса правопорушень давно пішла на мільйони. Ступінь їх потенційної загрози для держави і суспільства практично неможливо перебільшити. За словами Т. О. Гуржії, дорожньо-транспортна деліктність – це універсальний індикатор рівня правосвідомості

учасників дорожнього руху, головна передумова аварійності і травматизму на автотранспорті, важливий критерій ефективності управлінських заходів і взагалі державної соціальної політики³. Далі він наводить такі дані: найбільш поширеними деліктами проти безпеки дорожнього руху є перевищення встановлених обмежень швидкості, недодержання вимог дорожніх знаків, розмітки, проїзної частини доріг, зупинки, стоянки, проїзду пішохідних переходів, порушення правил проїзду перехрестя, обгону, зустрічного роз'їзду, безпечної дистанції, користування транспортними засобами в стані алкогольного чи іншого сп'яніння та багато інших. Останній факт звертає на себе особливу увагу, оскільки це один з найвищих показників у Європі (до 0,5 млн випадків)⁴. Щороку на автошляхах України нетверезі водії вчиняють до 7,5 тис. ДТП, в яких гине 700–800 осіб, до 5 тис. зазнають різні травматичні ушкодження⁵. Автори ремствують, що загрозлива тенденція збільшення випадків керування транспортними засобами у нетверезому стані (а це було ще у 2010 р.) пояснюється низькою водійською (і не тільки!) культурою, малоефективністю наявних механізмів контролю, слабкою технічною оснащеністю, а головне – відсутністю державного стратегічного плану запобіжних дій. Вочевидь, на початку ХХІ ст. вони передбачали, що об'єктивні передумови для розв'язання цієї проблеми створюються лише тоді, коли боротьба за тверезість водіїв стане органічним елементом державної політики безпеки дорожнього руху, а її основні напрями, форми та методи будуть закріплені в чинному законодавстві. Причому, оскільки посилення репресій майже ніяк не сприяє протидії розглядуваному виду проступків⁶, вектор запобіжного впливу повинен бути спрямований на пропагандистські, роз'яснювальні, виховні, навчальні та інші заходи непримусового характеру⁷. Всупереч цій спірній, виходячи з наших соціальних умов, позиції законодавець «пішов» іншим шляхом. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення від-

³ Гуржій Т. О. *Адміністративно-правові проблеми забезпечення безпеки дорожнього руху в Україні: монографія.* (Тимченко, 2010) 57

⁴ Гуржій Т. О. 60

⁵ Доненко В. В., Колпаков В. К. *Керування транспортом у стані сп'яніння: адміністративно-деліктні проблеми: монографія.* (Юрид. акад., 2003) 3

⁶ Доненко В. В., Колпаков В. К. 4

⁷ Гуржій Т. О. 51

¹ Костенко О. М. *Культура і закон – у протидії злу: монографія* (Атіка, 2008) 160

² Мисливий В. А. *Злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту: монографія* (Юрид. акад. Мін-ва внутр. справ, 2004) 228–9

повідальності за окремі правопорушення у сфері безпеки дорожнього руху» від 16 лютого 2021 р. № 1231-IX внесені «шокові» зміни і доповнення до існуючого адміністративного і кримінального законодавства¹, що підвищують відповідальність, контроль і особисту безпеку поліцейських. Це свідчить про рішучість держави у такий спосіб посилити рівень безпеки дорожнього руху, досягнувши мети, поставленої у стратегії, – скоротити ДТП до 2024 року на 30 %².

Вважаємо, що саме цим законодавством (можливо, ще недосконалим) закладається важлива складова основи культуролого-правового напрямку запобігання автотранспортним правопорушенням – впливу сили страху перед покаранням на правосвідомість і поведінку учасників дорожнього руху. У свій час, і дещо під іншим кутом зору, Ч. Беккарія писав: треба для запобігання злочинам зробити так, щоб люди боялися порушувати закони, оскільки страх перед законом є благодатним...³ Суворі, а інакше не може й бути, адміністративні стягнення і кримінально-правові покарання – це ті на сьогоднішній день актуальні й переконливі інструменти, за допомогою яких, враховуючи наш національний менталітет, тільки й можна, образно кажучи, підняти і навіть певним способом стандартизувати культуру правосвідомості учасників дорожнього руху. А це означає, що, наприклад, правосвідомістю водія має охоплюватися тверде знання спеціальних і систематизованих техніко-правових норм у сфері дорожнього руху та експлуатації транспорту, правових заборон (недопущення: перевищення швидкості, керування транспортним засобом у нетверезому стані, небезпечне маневрування, проїзду на червоний сигнал світлофора тощо)⁴. І не просто треба усвідомлювати загрозу неминучої відповідальності за порушені правила безпеки дорожнього руху (для

цього необхідно в країні створити передумови їх фіксації), а під страхом невідворотності суворого стягнення чи покарання привчати себе до неухильного дотримання цих правил, тобто до порядку, культури водіння тощо. Так, до ст. 130 Кодексу України про адміністративні правопорушення вищезгаданим законом внесені зміни і доповнення стосовно того, що керування транспортними засобами особами, які перебувають у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або під впливом лікарських препаратів, що знижують їх увагу та швидкість реакції, тягнуть за собою накладання штрафу на водія у розмірі однієї тисячі неоподаткованих мінімумів доходів громадян з позбавленням права керування транспортними засобами на строк один рік, а за повторні протягом року випадки – у розмірі двох тисяч неоподаткованих мінімумів доходів громадян з позбавленням права керування транспортними засобами на строк три роки з оплатною конфіскацією транспортного засобу, який є у приватній власності порушника. Це лише частка змін і доповнень, що наведені нами, до цитованої статті.

Доповнена і стаття 286¹ Кримінального кодексу України: «*Порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами у стані сп'яніння*». Згідно з нею такі правопорушення, що спричинили середні та тяжкі тілесні ушкодження, смерть одного або загибель кількох осіб, караються позбавленням волі відповідно: до 3-х років, від 3 до 8 років, від 5 до 10 років, від 7 до 12 років із позбавленням права керувати транспортними засобами (також відповідно) від 3 до 10 років. Сподіваємося, що ці суворі стягнення і покарання, їх неухильна реалізація при вчиненні правопорушення суттєво вплинуть на ставлення учасників дорожнього руху, у першу чергу, водіїв, на рівень їх усвідомлення суспільної небезпечності заборонених дій і глибину передбачення тяжкості можливих наслідків. Отже, закон своєю об'єктивною суворістю змушує, стимулює підкорятися вимозі «соціальної культуризації» дотримання правил безпеки дорожнього руху. Алегорично водії, інші його учасники стають нібито «заручниками» культури і закону.

Наведемо декілька зауважень стосовно словосполучення «культуролого-правовий напрям» підвищення рівня безпеки дорожнього руху. Цим напрямом ми намагаємося практику (нерідко ха-

¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за окремі правопорушення у сфері безпеки дорожнього руху: Закон України від 16 лютого 2021 р. № 1231-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1231-20#Text> (дата звернення: 11.03.2021).

² Про схвалення Стратегія підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2024 року: розпорядження Кабінету міністрів України від 21 жовтня 2020 р. № 1360-р URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1360-2020-%D1%80#Text> (дата звернення: 11.03.2021).

³ Беккарія Ч. *О преступлениях и наказаниях / сост. и предисл.* (НОРМА-М, 2008) 150

⁴ Міленін О.Л. 'Особенности правосвідомості учасників дорожнього руху' (2000) 12(1) Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ 69–72.

отичну) запобігання автотранспортним правопорушенням поставити на твердий ґрунт науки. Культура – це якісна характеристика розвитку суспільства; це – регулятор, правило або вимога, відповідно до якої люди будують свою поведінку та діяльність. Дії людей регулюються нормами і правилами, які вони для себе встановлюють. Людина може за власним бажанням керуватися ними або ігнорувати їх. Вибір дій залежить від рівня засвоєння культури, у тому числі культури праці. Чим вище рівень культури водія, тим обмеженою стає свобода вибору дій, підвищується «модус обережності» (О. М. Костенко), який сам по собі зобов'язує дотримуватися у тому числі й правил безпеки дорожнього руху¹. Призначення культури, на наш погляд – наставляти, прищеплювати повагу до законів, правил, заборон, викликати страх перед їх порушенням, усувати моральну байдужість до потенційних негативних наслідків, агресивність, брутальність водіїв тощо. Культура – це рівень цивілізованості людини. Водночас суспільству не вистачає усвідомлення і належної стурбованості стосовно доволі низької культури соціальних відносин, чим і пояснюється поширеність «епідемії» правопорушень проти безпеки дорожнього руху. Бажаємо ми того або ні, але від проблеми необхідності «культурофікації» (О. М. Костенко) громадян нам не відмовитися, оскільки на безкультур'ї громадянського суспільства не побудуєш (хіба що ерзац!), а тим більш забезпечити порядок у сфері безпеки дорожнього руху. Час потребує раціональної побудови суспільства, складовими частинами якого є культура і закон.

На пріоритетність розробки культурологічної концепції (напряму) запобігання необережній злочинності, загрозливої для суспільства та національної безпеки держави, наполягають такі вітчизняні вчені, як О. М. Костенко, С. І. Нежурбіда, В. А. Мисливий, К. О. Полтава, О. Л. Міленін, Т. О. Гуржій, В. К. Колпаков та ін. При цьому частіше звертається увага на особистість водія. Водночас, на нашу думку, культурологічним запобіжним напрямом мають охоплюватися і такі складові дорожнього руху та його забезпечення, як: водій-транспорт-люди-дорога-управління-

контроль. Культуризація будь-якого із цих складників єдиного, за суттю, дорожнього руху має специфічний (за різними параметрами) характер і потребує у зв'язку з цим окремого наукового розгляду і пошуку ефективних практичних методів і заходів запобігання автотранспортним правопорушенням. Вважаємо за необхідне ініціювати створення напряму прикладної культуролого-правової безпеки дорожнього руху в Україні, в якій описувалися б, зокрема, рекомендації щодо практичного використання законодавцем і суб'єктами забезпечення безпеки дорожнього руху вітчизняних та зарубіжних культурологічних і правових знань і норм.

Висновки. Критичний стан правопорушень в Україні у сфері безпеки дорожнього руху викликає стурбованість держави і суспільства та вимагає прийняття рішучих заходів і засобів для його поліпшення. Амбітною метою Стратегії підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2024 року, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 жовтня 2020 р., є зниження рівня смертності внаслідок ДТП щонайменше на 30 % до 2024 року, зниження ступеня тяжкості наслідків ДТП для учасників дорожнього руху та зменшення соціально-економічних витрат від дорожньо-транспортного травматизму, а також запровадження ефективної системи управління безпекою дорожнього руху. Розв'язання цієї складної проблеми і досягнення запланованої мети, як показує дослідження, можливе за умови, зокрема, підвищення рівня правосвідомості всіх учасників дорожнього руху шляхом упровадження у практику запобіжної діяльності культуролого-правового напрямку (концепції). Його суть полягає у посиленні правового тиску (стягнень, санкцій, конфіскації тощо) на правосвідомість і, врешті-решт, на культуру поведінки у сфері дорожнього руху та експлуатації транспорту. Відчутне підвищення відповідальності за порушення нормативних заборон і приписів, що свідчить про рішучу політичну волю влади навести порядок у зазначеній сфері, змусить більшість учасників дорожньо-транспортного ланцюгу: водій-транспортний засіб-люди (пішоходи, пасажери та ін.) – дорога (оточуюче середовище, стан) – управління-контроль, переглянути свій «модус необережності», тобто «транспортну культуру». Тому актуальним стає створення напряму прикладної культуролого-правової безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту.

¹ Подольська С. А., Лихвар В. Д., Іванова К. А. 5, 7, 13, 28

Примітка. За їх думкою, культурологія є системою знань про сутність, закономірності існування та розвитку, людське значення та способи пізнання культури, виявлення законів та механізмів функціонування конкретних форм і сторін культури (7)

REFERENCES

*Legislation**List of legal documents*

1. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo posylennia vidpovidalnosti za okremi pravoporushennia u sferi bezpeky dorozhnoho rukhu: Zakon Ukrainy vid 16 liutoho 2021 r. № 1231-ІKh URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1231-20#Text> (in Ukrainian)
2. Pro skhvalennia Stratehiiia pidvyshchennia rivnia bezpeky dorozhnoho rukhu v Ukraini na period do 2024 roku: rozporiadzhennia Kabinetu ministriv Ukrainy vid 21 zhovtnia 2020 r. № 1360-r URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1360-2020-%D1%80#Text> (in Ukrainian)

*Bibliography**Edited books*

1. Holina V. V. (red) *Pravova statystyka : pidruchnyk* [Legal statistics: a textbook] (Pravo, 2009) 196 (in Ukrainian)

Authored books

2. Bekkariya CH. *O prestupleniyah i nakazaniyah / sost. i predisl* [On crimes and punishments / comp. and foreword.] (NORMA-M, 2008) 184 (in Russian)
3. Donenko V. V., Kolpakov V. K. *Keruvannia transportom u stani spianinnia: administratyvno-deliktne problemy: monohrafiia* [Driving while intoxicated: administrative tort problems: a monograph] (Iuryd. akad., 2003) 196 (in Ukrainian)
4. Hurzhii T. O. *Administratyvno-pravovi problemy zabezpechennia bezpeky dorozhnoho rukhu v Ukraini: monohrafiia* [Administrative and legal problems of road safety in Ukraine: a monograph] (Tymchenko, 2010) 438 (in Ukrainian)
5. Kostenko O. M. *Kultura i zakon – u protydii zlu: monohrafiia* [Culture and law – in the fight against evil: a monograph] (Atika, 2008) 352 (in Ukrainian)
6. Myslyvyi V. A. *Zlochyny proty bezpeky dorozhnoho rukhu ta ekspluatatsii transportu : monohrafiia* [Crimes against road safety and transport operation: a monograph] (Iuryd. akad. Min-va vnutr. sprav, 2004) 380 (in Ukrainian)
7. Podolska Ye. A., Lykhvar V. D., Ivanova K. A. *Kulturolohiia : navch. posibnyk. Vyd. 2-he pererob. ta dop.* [Culturology: textbook. manual. Kind. 2nd processing. and ext.] (Tsentri navchalnoi literatury, 2005) 392 (in Ukrainian)

Journal articles

8. Milenin O. L. 'Osoblyvosti pravosvidomosti uchasykiv dorozhnoho rukhu' [Features of legal awareness of road users] (2000) 12(1) *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu vnurishnikh sprav* 69–72 (in Ukrainian)
9. Razvadovskiy V. 'Do postanovky problemy pro vyznachennia sutnosti poniattia derzhavnoho upravlinnia bezpekoiu dorozhnoho rukhu' [Before posing the problem of defining the essence of the concept of state management of road safety] (2006) 6 *Pravo Ukrainy* 90 (in Ukrainian)

Conference paper

10. Myslyvyi V. A. 'Shtuchnyi intelekt yak faktor zapobihannia dorozhno-transportnoi zlochynnosti' [Artificial intelligence as a factor in preventing traffic crime] *Vykorystannia tekhnologii shtuchnoho intelektu u protydii zlochynnosti: materialy nauk.-prakt. Onlain-seminaru (m. Kharkiv, 5 lystop. 2020 r.)* 67 (in Ukrainian)

Websites

11. 'Statystyka DTP v Ukraini' [Accident statistics in Ukraine] (Patrulna politsiia) <<http://patrol.police.gov.ua/statystyka/>> (in Ukrainian)

**Голіна В. В. Культура і закон у запобіганні правопорушенням
у сфері безпеки дорожнього руху в Україні**

У статті започатковується створення інтегрованого теоретико-прикладного напрямку забезпечення безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту, оскільки кількісно-якісні показники транспортних правопорушень в Україні не викликають оптимізму. В основу цього запобіжного напрямку, як ultima ratio, покладена ідея підвищення рівня культури водіїв та інших учасників дорожнього руху шляхом посилення правового тиску на їх правосвідомість. Мова йде не про «зверхність репресії», а про своєрідну примусову «культуризацію» щодо дотримання законодавчих заборон і приписів, порушення яких тягне суворі стягнення, покарання, оплатну конфіскацію транспортного засобу, тривалу втрату водійських прав та інші обмеження. Отже, підвищення рівня правосвідомості як елемента загальної, а точніше «технічної культури», і реальної загрози край серйозних пра-

вових наслідків при вчиненні ДТП змусять осіб насамперед водіїв, підкорятися вимогам цивілізованого користування правом бути учасником безпеки дорожнього руху. Виникає об'єктивна необхідність у розробці напрямку прикладної культурології (культуролого-правового напрямку) безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту, змістовне наповнення якого має покладатися на фахівців-культурологів, правників, техніків, технологів та інших спеціалістів у сфері дорожнього руху.

Ключові слова: стратегія, дорожній рух та експлуатація транспорту, культурологія, культуролого-правовий запобіжний напрям, примусова культуризація учасників дорожнього руху.

Голина В. В. Культура и закон в предотвращении правонарушений в сфере безопасности дорожного движения в Украине

В статті положено начало созданию интегрированного теоретико-прикладного направления обеспечения безопасности дорожного движения и эксплуатации транспорта, поскольку количественно-качественные показатели транспортных правонарушений в Украине не вызывают оптимизма. В основу этого предотвращающего направления, как *ultima ratio*, положена идея повышения уровня культуры водителей и других участников дорожного движения путем усиления правового давления на их правосознание. Речь идет не о «превосходство репрессии», а о своеобразной принудительной «культуризации» по соблюдению законодательных запретов и предписаний, нарушение которых влечет строгие взыскания, наказание, платную конфискацию транспортного средства, длительную потерю водительских прав и другие ограничения. Следовательно, повышение уровня правосознания как элемента общины, а точнее «технической культуры», и реальной угрозы чрезвычайно серьезных правовых последствий при совершении ДТП заставляют лиц прежде всего водителей, подчиняться требованиям цивилизованного пользования правом быть участником безопасности дорожного движения. Возникает объективная необходимость в разработке направления прикладной культурологии (культуролого-правового направления) безопасности дорожного движения и эксплуатации транспорта, содержательное наполнение которого должно возлагаться на специалистов-культурологов, юристов, техников, технологів и других специалистов в сфере дорожного движения.

Ключевые слова: стратегия, дорожное движение и эксплуатация транспорта, культурология, культуролого-правовое предотвращающее направление, принудительная культуризация участников дорожного движения.

Golina V. V. Culture and law in the prevention of road safety offenses in Ukraine

The article begins to create an integrated theoretical and applied direction of road safety and transport operation, as quantitative and qualitative indicators of transport offenses in Ukraine are not optimistic. The basis of this precautionary direction, as the *ultima ratio*, is the idea of raising the level of culture of drivers and other road users by increasing the legal pressure on their legal awareness. This is not about the «supremacy of repression», but about a kind of forced «culturization» of compliance with legal prohibitions and regulations, violation of which entails severe penalties, penalties, paid confiscation of the vehicle, prolonged loss of driver's license and other restrictions. Thus, raising the level of legal awareness as an element of general, or rather «technical culture», and the real threat of serious legal consequences in an accident will force people, especially drivers, to obey the requirements of civilized use of the right to be a participant in road safety. There is an objective need to develop the direction of applied culturalology (culturalological and legal direction) of road safety and transport operation, the content of which should be entrusted to culturalologists, lawyers, technicians, technologists and other specialists in the field of road traffic.

Key words: strategy, traffic and operation of transport, culturalology, culturalological and legal precautionary direction, compulsory culturization of road users.

Стаття надійшла до редакції: 15.03.2021 р.

Прийнята до друку: 20.04.2021 р.

Н. В. Глинська, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, завідувачка відділом дослідження проблем кримінального процесу та судустрою Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України
ORCID ID: 0000-0001-8552-445X

Д. І. Клепка, кандидат юридичних наук, науковий співробітник відділу дослідження проблем кримінального процесу та судустрою Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України
ORCID ID: 0000-0001-8423-4581

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА ОСКАРЖЕННЯ УХВАЛ СЛІДЧОГО СУДДІ ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ¹

Постановка проблеми. Одним зі стрижневих елементів забезпечення права особи на справедливий судовий розгляд у розумінні ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) є законність та обґрунтованість судового рішення. Причому цей стандарт є релевантним не лише до підсумкового судового рішення, що вирішує справу по суті, а й до всіх судових рішень, що ухвалюються в перебігу кримінального провадження. У зв'язку з чим вельми затребуваною є належна якість рішень слідчого судді, що приймаються під час досудового розслідування, адже такі акти є правовою підставою для застосування низки обмежень прав та свобод особи. Важливою гарантією забезпечення їх законності та обґрунтованості є законодавчий механізм апеляційного оскарження рішень слідчого судді (§2 гл.26 КПК), що є дієвим інструментом усунення дефектності ухвалених судових рішень, а значить, й захисту прав, свобод та законних інтересів учасників процесу.

Варто зазначити, що позитивною тенденцією розвитку інституту оскарження ухвал слідчого судді під час досудового розслідування є значне розширення кола судових рішень, що є предметом

оскарження на цьому етапі провадження. При цьому вдосконалення ст. 309 КПК зумовлено як новими соціально-політичними викликами й запитамі правозастосовної практики, послідовною реалізацією концепції судового контролю відповідно до релевантних європейських правових підходів, так і усуненням дефектності кримінального процесуального закону. У той самий час, аналіз конструкції ч. 3 ст. 309 КПК свідчить про те, що вона побудована виходячи з формального підходу до сприйняття системи рішень слідчого судді як таких, найменування та підстави прийняття яких прямо зазначені в законі. Втім, в умовах сучасного правозастосування, спрямованого на врахування індивідуальної специфіки правової ситуації, сформованої в кожному кримінальному провадженні, суддя не лише має право, а й зобов'язаний приймати рішення, яке хоча й прямо не передбачено законом, однак є розумним та очікуваним з огляду на необхідність вирішення завдань конкретного кримінального провадження. Вочевидь, прогнозованими є ризики неоднаковості щодо вирішення питання про можливість апеляційного оскарження таких судових рішень у правозастосовній практиці.

¹ *Примітка.* Стаття виконана в межах фундаментальної теми «Теоретичні основи якості кримінального процесуального законодавства України». У розробці теми беруть участь: д.ю.н., с.н.с. Глинська Н. В., д.ю.н., проф. Москвич Л. М., д.ю.н., проф. Назаров І. В., д.ю.н., доц. Подкопаєв С. В., к.ю.н., доц. Пашковський М. І., к.е.н., доц. Репіна Ю. С., к.ю.н. Дунаєва Т. Є., к.ю.н. Клепка Д. І., к.ю.н. Марочкін О. І., Барабаш А. А. Керівник теми д.ю.н., проф. чл.-кор. НАПрН України Шило О. Г.

У цьому сенсі ефективним засобом усунення дефектності закону та забезпечення єдності судової практики щодо оскарження ухвал слідчого судді є дотичні правові позиції Верховного Суду. Як влучно відмічає С. Шаренко, «...у цьому ракурсі привертає увагу прецедентна практика вищих судових інстанцій, завдяки якій більш оперативно (порівняно із законодавчою корекцією) усуваються недоліки нормативного регулювання, зокрема, в частині забезпечення прав на оскарження ухвал слідчого судді. Як приклад у цьому контексті доречно згадати проблему щодо неможливості відповідно до чинного законодавства оскаржити ухвалу слідчого судді про зміну запобіжного заходу, зокрема, й у випадках, коли внаслідок такої зміни до особи було застосовано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою або домашнього арешту. У 2018 році ця проблема була вирішена Верховним Судом, який висловив свою позицію про те, що ухвала слідчого судді про зміну запобіжного заходу має підлягати апеляційному оскарженню»¹.

У контексті проблеми оскарження ухвал слідчого судді, постановлення яких не передбачено чинним КПК, важливими орієнтирами є аналогічні правові позиції, викладені у постанові Верховного Суду України від 12 жовтня 2017 р. у справі №5-142кс(15)17, 757/49263/15-к та постанові Великої Палати Верховного Суду від 23 травня 2018 р. у справі №243/6674/17-к щодо необхідності забезпечення права на оскарження ухвал слідчого судді, постановлення яких не передбачено чинним КПК. Утім, аналіз судової практики свідчить про її неоднаковість у вирішенні питання щодо оскарження таких рішень, що зумовлюється відсутністю правової визначеності у цій площині.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Питання забезпечення права на апеляційне оскарження ухвал слідчого судді під час досудового розслідування висвітлені у працях таких учених, як: Н. Бобечко, О. Кашка, В. Маринів, М. Савенко, О. Тищенко, А. Туманянц, С. Шаренко, О. Шило та ін. Однак варто відмітити, що у наукових публікаціях автори обмежувалися дослідження забезпечення права на оскарження ухвал слідчого судді, прямо передбачених КПК, тоді як оскарження ухвал слідчого судді, постановлення яких не передбачено чинним КПК, не потрапляло до орбіти наукових пошуків.

¹ Шаренко С. Л. *Теоретико-прикладні основи діяльності слідчого судді в кримінальному провадженні: монографія* (Право, 2021) 103

Отже, невизначеність закону щодо можливості апеляційного оскарження рішень слідчого судді, постановлення яких не передбачено законом, та пов'язана із цим неоднаковість судової практики, відсутність доктринальних напрацювань з цього приводу дозволяє сформулювати **мету статті**, яка полягає у вирішенні наукового завдання щодо пошуку та виділенні критеріїв віднесення таких судових рішень до предмета апеляційного оскарження під час досудового розслідування.

Виклад основного матеріалу. У своєму рішенні Великої Палати Верховного Суду зазначає, що у разі постановлення слідчим суддею ухвали, що не передбачена кримінальними процесуальними нормами, до яких відсилає положення ч. 3 ст. 309 КПК, суд апеляційної інстанції не вправі відмовити у перевірці її законності, посилаючись на приписи ч. 4 ст. 399 КПК. Право на апеляційне оскарження такого судового рішення підлягає забезпеченню на підставі п. 17 ч. 1 ст. 7 та ч. 1 ст. 24 КПК, які його гарантують. Оскільки слідчий суддя прийняв рішення, що не передбачено КПК, суду апеляційної інстанції при вирішенні питання про відкриття апеляційного провадження належало б виходити з приписів ст. 9 КПК, яка розкриває принцип законності кримінального провадження та в ч. 6 установлює, що коли положення цього Кодексу не регулюють або неоднозначно регулюють питання кримінального провадження, застосовуються загальні засади кримінального провадження, визначені ч. 1 ст. 7 цього Кодексу. Однією з таких засад є забезпечення права на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності (п. 17 ч. 1 ст. 7 КПК), а її зміст розкрито у ст. 24 КПК, згідно з ч. 1 якої кожному гарантується право на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності, зокрема, суду, слідчого судді в порядку, передбаченому КПК². Окремо варто підкреслити, що висновок суду стосується оскарження ухвали слідчого судді про задоволення клопотання прокурора про призначення та проведення перевірки на предмет дотримання вимог законодавчих і нормативно-правових актів з охорони праці та промислової безпеки і додержання трудового законодавства.

Така позиція Великої Палати Верховного Суду була застосована й щодо вирішення питання про надання права на апеляційне оскарження інших ухвал слідчого судді, постановлення яких не перед-

² Постанов Великої Палати Верховного Суду від 23 травня 2018 р. у справі №243/6674/17-к URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/74475959?_ga=2.86112664.16193015.1616512460-974691825.1585251244 (дата звернення 3.03.2021)

бачено чинним КПК, зокрема, рішення слідчого судді про повернення клопотання про скасування арешту майна. Так у своєму рішенні від 24 червня 2020 р. справа № 521/15791/19 Третя судова палата Касаційного кримінального суду Верховного Суду зазначає, що згідно з вимогами ч. 3 ст. 392 КПК в апеляційному порядку можуть бути оскаржені ухвали слідчого судді лише у випадках, визначених законом. Отже, зазначена норма передбачає можливість оскарження тих рішень слідчого судді, постановлення яких передбачено відповідними нормами кримінального процесуального закону. Оскільки постановлення ухвали слідчого судді про повернення клопотання про скасування арешту майна нормами КПК не передбачено, то відповідно цей закон не містить ані дозволу, ані заборони щодо оскарження такої ухвали в апеляційному порядку. А отже, апеляційний суд залишив поза увагою ту обставину, що кримінальна процесуальна норма, якою він керувався, стосується відмови у відкритті апеляційного провадження за апеляційними скаргами лише на ухвали слідчих суддів, що передбачені КПК¹.

Водночас у судовій практиці Верховний Суд викладена й інша позиція з приводу оскарження таких ухвал. Ухвалою Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 23 липня 2020 р. у справі № 641/616/20 відмовлено у відкритті провадження за скаргою на рішення апеляційного суду про відмову у відкритті провадження за скаргою на ухвалу слідчого судді про повернення клопотання захисника про скасування арешту майна. У своєму рішенні суд зазначає, що посилання захисника на постанову Великої Палати Верховного Суду від 23 травня 2018 р. як на підставу для апеляційного оскарження ухвали місцевого суду є безпідставним, оскільки висновок, викладений у зазначеній постанові, стосується оскарження ухвал слідчих суддів, повноваження постановляти які жодною нормою КПК не передбачене, тоді як вирішення питання про скасування арешту майна регулюється положеннями КПК². Такий підхід до вирішення аналогічних питань відображено у низці судових рішень.

¹ Постанова Верховного Суду Третьої судової палати Касаційного кримінального суду від 24 червня 2020 р. справа № 521/15791/19 URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/90073862> (дата звернення 3.03.2021)

² Ухвала Верховного Суду Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 23 липня 2020 р. у справі № 641/616/20 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90591522> (дата звернення 3.03.2021)

Отже, фактично зазначеними рішеннями Верховного Суду встановлений критерій поділу рішень слідчого судді на: а) рішення, прийняття яких не передбачено жодною нормою КПК; та б) рішення, прийняття яких не передбачено для конкретної судово-контрольної процедури. І якщо при вирішенні питання щодо оскарження першої групи рішень позиція вищого судового органу є визначеною, то можливість оскарження рішень, що входять до другої групи, на практиці вирішується неоднозначно.

У зв'язку з чим можна констатувати *різність судової практики у вирішенні питання щодо можливості оскарження рішення слідчого судді, прийняття якого прямо не передбачено спеціальними нормами КПК в межах відповідних судово-контрольних проваджень* (зокрема, рішення про повернення клопотання про скасування арешту майна під час розгляду клопотання у порядку ст. 174 КПК; рішення про повернення клопотання про продовження строків тримання під вартою за процедурою, передбаченою статтями 193, 194, 197 та 198 КПК, тощо).

У контексті зазначеного підкреслимо, що ухвалення судових рішень, які суперечать одне одному, може створити ситуацію юридичної невизначеності, що спричинить зменшення довіри до судової системи, у той час як ця довіра є важливим елементом держави, що керується принципом верховенства права,³ що набуває особливого значення коли мова йде про рішення Верховного Суду, який відповідно до ст. 36 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»⁴ є найвищим судом у системі судоустрою України та забезпечує сталість і єдність судової практики у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом⁵.

Варто відмітити, що варіативність у тлумаченні рішення Великої Палати Верховного Суду від 23 травня 2018 р. спостерігається й у науковій літературі. Так В. Маринів, надаючи широке тлумачення рішенню Великої Палати Верховного Суду,

³ Висновок Консультативної ради Європейських судді № 20 (2017) про роль суддів у забезпеченні єдності застосування закону. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/opinion_20_UA.pdf (дата звернення 3.03.2021)

⁴ Про судоустрій та статус суддів: Закон України від 2.06.2016 р. № 1402-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення 3.03.2021)

⁵ *Примітка.* Детальніше щодо ролі Верховного Суду у забезпеченні єдності судової практики див. Шило О Г, Глинська Н В 'Роль Верховного Суду в механізмі забезпечення сталості та єдності судової практики: окремі аспекти' (2020) 3 Вісник Національної академії правових наук України 128–141

зазначає, що в указаному рішенні Верховний Суд зобов'язав апеляційні суди відкривати апеляційне провадження за скаргами на ухвали слідчих суддів про надання дозволу на проведення позапланових перевірок. Однак, на погляд науковця, його слід розглядати більш широко – як визнання найвищим судом неможливості виправлення порушень закону й захисту прав учасників кримінального провадження за такого порядку та можливості відкривати апеляційне провадження за скаргами на інші, крім передбачених у частинах 1 і 2 ст. 309 КПК, ухвали слідчих суддів.¹

У зв'язку з такими плюралістичними підходами до вирішення досліджуваного питання як в теорії, так і на практиці нагальною вбачається необхідність доктринального тлумачення можливості оскарження рішення слідчого судді, прийняття якого прямо не передбачено спеціальними нормами КПК у межах відповідних судово-контрольних проваджень. Оскільки поширеним прикладом такого неоднозначного правозастосування є вирішення питання щодо оскарження *непередбачених для конкретних судово-контрольних проваджень* проміжних рішень слідчого судді як то і повернення клопотання про скасування арешту майна, вважаємо можливим на його прикладі розкрити проблематику дослідження.

З метою розв'язання цього наукового завдання вбачається необхідним виокремити критерії, на підставі яких рішення слідчого судді може бути віднесено до предмета апеляційного оскарження у контексті окресленої проблематики.

Формальний критерій. Неповнота нормативної регламентації у частині визначення рішень, які слідчий суддя може постановити при розгляді питань пов'язаних із застосуванням заходів забезпечення кримінального провадження, часто зумовлює доволі варіативне (а подекуди й таке, що формально не відповідає закону) правозастосування². Так, кримінальним процесуальним законом у ст. 174 КПК закріплюється порядок скасування арешту майна. Враховуючи, що чинний КПК не містить положень про те, як саме має діяти слідчий суддя у випадку подання клопотання про скасування арешту майна суб'єктом, який не має такого права, або із порушенням правил підсудності, та-

кий правовий «вакуум» слідчі судді змушені заповнювати самостійно, шляхом постановлення ухвали про повернення клопотання про скасування арешту майна, керуючись при цьому аналогією закону.

У контексті досліджуваного питання цікавим видається рішення слідчого судді, в якому зазначається, що враховуючи, що КПК України взагалі не регулює питання, яке рішення слід прийняти за клопотанням про скасування арешту майна, подане особою, яка не має право його подавати, на підставі ч. 6 ст. 9 КПК застосовується положення ч. 3 ст. 172 КПК щодо повернення клопотання про арешт майна, що подано без додержання вимог ст. 171 цього Кодексу³. Тож ураховуючи, що КПК містить відповідні статті про повернення матеріалів (а саме клопотання про арешт майна), застосовуючи аналогію закону, слідчий суддя приходить до висновку, що клопотання необхідно повернути заявниці⁴. В іншому рішенні слідчий суддя зазначає, що оскільки питання щодо можливості повернення клопотання про скасування арешту майна, яке не підлягає розгляду в цьому суді, не врегульовано положеннями КПК, слідчий суддя вважає можливим застосувати схожі за своєю суттю положення ч. 2 ст. 304 КПК. Так, відповідно до п. 2 ч. 2 ст. 304 КПК, скарга повертається, якщо вона не підлягає розгляду в цьому суді⁵.

Варто зазначити, що постановлення ухвали про повернення клопотання про скасування арешту майна є розповсюдженою практикою. Проведений аналіз рішень слідчих суддів про повернення таких клопотань надає можливість виокремити підстави їх повернення: подання клопотання неналежним суб'єктом; подання клопотання із порушенням правил територіальної підсудності; клопотання повертається за ініціативою заявника; повернення у зв'язку із закінчення досудового розслідування шляхом спрямування обвинувального акту до суду на момент розгляду клопотання; повернення клопотання з метою усунення недоліків, які унеможливають його розгляд по суті.

³ Ухвала слідчого судді Дарницького районного суду м. Києва від 10 січня 2020 р. справа № 753/24663/19 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86989952> (дата звернення 3.03.2021)

⁴ Ухвала слідчого судді Каланчацького районного суду Херсонської області від 29 грудня 2020 р. справа № 657/1751/20 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93945843> (дата звернення 3.03.2021)

⁵ Ухвала слідчого судді Печерського районного суду м. Києва від 01 квітня 2020 р. справа № 757/14232/20-к URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93843289> (дата звернення 3.03.2021)

¹ Маринів В І 'Деякі проблеми оскарження ухвал слідчого судді під час досудового розслідування' (2019) Серія Право 57 (2) Науковий вісник Ужгородського національного університету 110

² Шаренко С. Л. *Теоретико-прикладні основи діяльності слідчого судді в кримінальному провадженні: монографія* (Право, 2021) 153

Із наведеного можна зробити обґрунтований висновок, що аналізована ухвала слідчого судді є суто *процедурним рішенням*, ухвалення якого пов'язане із неможливістю розгляду клопотання по суті. Вбачається, що прийняття такого рішення є розумним у правовій ситуації, що склалася. А тому, на думку правників, право слідчого судді повернути клопотання, яке надійшло із порушенням вимог КПК, повинно набути більш широкого застосування. Більше того, у науковій літературі висловлено пропозицію щодо унормування в чинному КПК можливість слідчого судді постановити ухвалу про повернення клопотання щодо будь-якого заходу забезпечення кримінального провадження адресату: якщо клопотання надійшло без додержання вимог КПК, або якщо суб'єкт, який звернувся із клопотанням подав заяву про його повернення¹.

Цілком поділяючи таку пропозицію, зазначимо, що закон не завжди відповідає вимозі врахування всіх потреб правозастосовної практики та не встановлює виключної системи всіх судових рішень, ухвалення яких може виявитися необхідним. Із другого боку, взагалі необґрунтованим було б і висунення такої вимоги до законодавця з огляду на об'єктивну різноманітність правових ситуацій, що можуть виникнути в межах кримінального провадження, та поліваріантність реагування правозастосовника на них. Невипадково стосовно рішень сторони обвинувачення існує ч. 3 ст. 110 КПК, яка передбачає, що постанова виноситься у випадках, передбачених цим Кодексом, *а також коли слідчий, дізнавач, прокурор визнає це за необхідне*.

Водночас варто підкреслити, що формальний підхід до класифікації рішень слідчого судді залежно від їх нормативної закріпленості в кримінальному процесуальному законі знайшов своє відображення й у доктринальній літературі. Так, М. Савенко у своїй дисертаційній роботі наводить класифікацію ухвал слідчого судді залежно від форми нормативно встановленого дозволу на оскарження та поділяє їх на: ухвали слідчого судді, дозвіл на оскарження яких передбачений спеціальною нормою; ухвали слідчого судді, дозвіл на оскарження яких передбачено нормою, що структурно входить до правових приписів щодо дії або рішення, про оскарження яких йдеться; ухвали слідчого судді, які можуть бути оскаржені, оскільки

їх постановлення не передбачено кримінальними процесуальними нормами². Автором було використано саме класифікаційний критерій рішень слідчого судді, який започаткований у практиці Верховного Суду.

У цьому сенсі зазначимо про таке. Хоча критерій формального визначення в законі виду та підстав прийняття конкретного процесуального рішення слідчого судді є виправданим для встановлення предмета оскарження, водночас він не відповідає сутнісному підходу до визначення права на апеляційне оскарження. Адже для вирішення можливості і доцільності оскарження рішень слідчого судді видається недостатньою орієнтація лише на формальну передбачуваність такого рішення чинним КПК. Отже, необхідним є виокремлення сутнісного (змістовного) критерію.

Сутнісний критерій. Змістовний аналіз ч. 1 ст. 309 КПК, якою закріплено вичерпний перелік ухвал слідчого судді, які підлягають оскарженню під час досудового розслідування, надає підстави стверджувати, що законодавцем до предмета оскарження віднесені рішення слідчого судді, які вирішують або питання щодо обмеження конституційних прав особи (застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою; застосування запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту; застосування запобіжного заходу у вигляді застави; відсторонення від посади і т.д.), або питання, які мають істотне значення для здійснення ефективного досудового розслідування (відмова у наданні дозволу на затримання; відмову у здійсненні спеціального досудового розслідування; відмова у застосуванні запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, домашнього арешту, застави), або ж питання завершення досудового розслідування в цілому (закриття кримінального провадження на підставі ч. 9 ст. 284 КПК і т.д.). З наведеного випливає, що перевірки в апеляційній інстанції підлягають лише ухвали слідчого судді, які мають вирішальне, фундаментальне значення для дотримання прав та законних інтересів особи або для руху досудового розслідування в цілому. Позначена фундаментальність наслідків таких процесуальних рішень зумовлює неефективність віддаленого судового контролю щодо їх перевірки в подальшому провадженні.

¹ Шаренко С. Л. *Теоретико-прикладні основи діяльності слідчого судді в кримінальному провадженні: монографія* (Право, 2021) 151–2

² Савенко М. Є. *Апеляційне оскарження та перегляд ухвал слідчого судді, постановлених під час досудового розслідування* (дис канд юрид наук, Нац юрид університет імені Ярослава Мудрого, 2020) 67–8

Хоча оцінка нормативного закріплення ч. 1 ст. 309 КПК виходить за межі нашого дослідження, однак зазначимо, що такий закритий перелік ухвал слідчого судді, які можуть бути оскаржені під час досудового розслідування, не сприяє захисту прав та законних інтересів учасників кримінального провадження. Недарма законодавцем було суттєво розширено предмет оскарження за ч. 1 ст. 309 КПК порівняно із первинною редакцією цієї норми. Водночас певне обмеження права на апеляційне оскарження є виправданим. Таке обмеження може бути пов'язане, зокрема, із заборонаю оскарження рішень слідчого судді, якими не можуть бути порушені права та законні інтереси особи та які не перешкоджатимуть здійсненню ефективного досудового розслідування. Йдеться про низку ухвал слідчого судді, оскарження яких законом взагалі не допускається. Такий підхід законодавця є розумним з огляду на можливе зловживання учасниками процесу правом на оскарження процесуального рішення, що призведе до тяганини та не сприятиме здійсненню провадження протягом розумного строку (оптимальний баланс реалізації прав та законних інтересів його учасників і здійснення провадження без зайвої тяганини).

Як зазначено у Пояснювальній записці до проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02 червня 2016 р., нова редакція пункту 8 ч. 2 ст. 129 Конституції надасть можливість гарантувати особі право на перегляд справи судом принаймні один раз – в апеляційному порядку. При цьому йдеться не про надання можливості оскаржувати будь-яке судові рішення, а лише про перегляд справи загалом, тобто справи, стосовно якої суд ухвалив рішення по суті спору або стосовно іншого (що не має характеру юридичного спору) питання, яке віднесене законом до компетенції суду. Отже, рішення, яким завершується розгляд справи, може стати предметом перегляду в суді вищого рівня в апеляційному порядку, і подання апеляційної скарги щодо такого рішення не може бути заборонено законом. Водночас законом можуть бути встановлені обмеження чи навіть заборони щодо оскарження в апеляційному порядку окремих *процедурних судових рішень*¹ (курсив наш – Н. Г., Д. К.).

Обмеження доступу до апеляційної чи касаційної інстанцій можливе лише у виняткових ви-

падках з обов'язковим дотриманням конституційних норм і принципів. Установлюючи обмеження права на апеляційне та касаційне оскарження судових рішень, законодавець повинен керуватися такою складовою принципу верховенства права, як пропорційність. За правовою позицією Конституційного Суду України обмеження прав і свобод людини і громадянина є допустимим виключно за умови, що таке обмеження є домірним (пропорційним) та суспільно необхідним (абзац шостий підпункту 3.3 пункту 3 мотивувальної частини Рішення від 19 жовтня 2009 р. № 26-рп/2009)².

Така позиція узгоджується з практикою ЄСПЛ, відповідно до якої право на суд, одним з аспектів якого є право доступу до суду, не є абсолютним; воно може бути обмеженим. Тим не менше, право доступу до суду не може бути обмежено у такий спосіб або у такий мірі, що буде порушена сама його сутність (справа «Мельник проти України»)³. Обмеження, накладене на доступ до суду, буде несумісним з п. 1 ст. 6 Конвенції, якщо воно не має законної мети або коли не існує розумної пропорційності між застосованими засобами та законністю мети, яку прагнуть досягти (рішення ЄСПЛ «Тіннеллі та сині, Лтд та ін.», «Мак-Елдуф та інші проти Сполученого Королівства»)⁴.

Убачається, що такий підхід щодо законодавчого обмеження права особи на апеляційне оскарження судових рішень є релевантним й щодо проблематики дослідження. На цій підставі можна зробити висновок, що *сутнісним критерієм, відповідно до якого ухвали слідчого судді, постановлення яких не передбачено чинним КПК, у тому числі для конкретної процедури, повинні підлягати оскарженню, є вирішення питання щодо потенційного ступеню впливу такого судового рішення*

² Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Президента України та 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень законів України «Про вибори Президента України», «Про Державний реєстр виборців», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України» та Кодексу адміністративного судочинства України (справа про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України) від 19 жовтня 2009 р. № 26-рп/2009 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v026p710-09#Text> (дата звернення 5.03.2020)

³ Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Мельник проти України» від 26 березня 2006 р. (за-ява № 72286/01) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_049#Text (дата звернення 5.03.2020)

⁴ Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Тіннеллі та сині, Лтд та ін.» і «Мак-Елдуф та інші проти Сполученого Королівства» від 10 липня 1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_030#Text (дата звернення 5.03.2020)

на обмеження конституційних прав особи або здійснення ефективного досудового розслідування.

Сама така логіка була закладена у висновку Великої Палати Верховного Суду, викладеному у згадуваному рішенні від 23 травня 2018 р., у якому суд зазначає, що зважаючи на важливість для суб'єктів, щодо діяльності яких слідчі судді надають дозволи на проведення позапланових перевірок, прав, установлених ст. 8 Конвенції та ст. 1 Першого протоколу до неї, та враховуючи відсутність надійних процесуальних механізмів захисту прав під час підготовчого провадження, Велика Палата Верховного Суду вважає практичним та ефективним право на апеляційний перегляд таких ухвал у стадії досудового розслідування¹.

Екстраполюючи розкритий сутнісний критерій на обраний для ілюстрації різновид рішення слідчого судді про повернення клопотання про скасування арешту майна, слід зазначити про таке. За своєю правовою природою та суто процедурним функціональним призначенням, як це було проілюстровано результатами аналізу правових підстав його прийняття у правозастосовній практиці, ухвала слідчого судді про скасування арешту майна не порушує прав та законних інтересів особи. Крім того, її винесення жодним чином не впливає на здійснення ефективного досудового розслідування. На підтримку такого твердження зазначимо, що постановлення цього рішення пов'язано з дефектністю клопотання про скасування арешту майна або із безпосереднім волевиявленням адресата клопотання. Крім того, повернення клопотання не перешкоджає повторному зверненню до слідчого судді з ідентичними вимогами, а отже прийняття такого рішення не є перешкодою для реалізації доступу особи до судового захисту своїм правам, свобод та законних інтересів. На підставі зазначеного цілком логічним видається висновок, що таке рішення слідчого судді не відповідає сутнісному критерію, а тому його оскарження в апеляційному порядку видається недоцільним.

Утім прикладом протилежного може слугувати рішення слідчого судді про повернення клопотання про продовження строків тримання під вартою, з підстав усунення недоліків у ньому. Воно так само є рішенням, постановлення якого не передбачено чинним КПК для конкретної судово-контрольної процедури. Водночас з огляду на важливість

вирішуваного питання та той факт, що сторона обвинувачення повинна ретельно підходити до підготовки такого клопотання, а слідчий суддя при вирішенні питання про продовження строків дії запобіжного заходу має бути безстороннім та об'єктивним, видається, що таке рішення повинно підлягати апеляційному оскарженню стороною захисту. Крім того, у випадку повернення клопотання про продовження строків тримання під вартою може виникнути правова ситуація, коли слідчим буде порушено ч. 1 ст. 199 КПК, відповідно до якої клопотання про продовження строку тримання під вартою має бути подане не пізніше ніж за п'ять днів до закінчення дії попередньої ухвали про тримання під вартою. А це, у свою чергу, може призвести до тримання під вартою особи без відповідної правової підстави. Тож ухвала слідчого судді про повернення клопотання про продовження строків тримання під вартою може виявитися потенційно «небезпечною» з огляду на дотримання конституційних прав та свобод особи, а отже, відповідає як формальному, так і сутнісному критерію, яким має відповідати судові рішення з метою віднесення його до предмета апеляційного оскарження.

На підставі вище викладеного вважає за можливе зробити такі **ВИСНОВКИ**.

1. Судовою практикою Верховного Суду запропонована класифікація ухвал слідчого судді, постановлення яких не передбачено чинним КПК, на дві групи: рішення слідчого судді, постановлені поза межами компетенції (за предметом відання); рішення слідчого судді постановлені в межах предметної компетенції, однак не передбачені для конкретної судово-контрольної процедури. Втім, закладений у цій класифікації критерій нормативної передбаченості рішення слідчого судді не є належним для вирішення питання щодо віднесення відповідного акта до предмета апеляційного оскарження.

Апелювання суду при відмові у відкритті провадження за скаргою на рішення слідчого судді лише до *формального критерію* непередбачуваності такого різновиду процесуального рішення слідчого судді саме для конкретної судової процедури (в той час як КПК допускає ухвалення аналогічного рішення в межах інших процедур, закріплених законом) нівелює саму суть права на оскарження та суперечить сучасній доктрині реалізації права особи на доступ до правосуддя.

2. Рішення слідчого судді, постановлені в межах предметної компетенції, однак не передбачені для конкретної судово-контрольної проце-

¹ Постанов Великої Палати Верховного Суду від 23 травня 2018 р. у справі № 243/6674/17-к URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/74475959?_ga=2.86112664.16193015.1616512460974691825.1585251244 (дата звернення 3.03.2020)

дури можуть бути оскаржені за умови поєднання формального та сутнісного критеріїв. *Сутнісним критерієм* віднесення рішення слідчого судді, постановлення якого не передбачено чинним КПК, до предмета оскарження є значущість процесуального рішення в контексті обмеження конституційних прав особи або перешкодження здійс-

ненню ефективного досудового розслідування. Лише комплексний підхід до критеріїв віднесення рішення до предмета апеляційного оскарження сприятиме досягненню балансу між забезпеченням права особи на апеляційне оскарження ухвал слідчого судді та раціональним навантаженням судової системи.

REFERENCES

List of legal documents

Legislation

1. Poiasniuvalna zapyska do proektu Zakonu Ukrainy «Pro vnesennia zmin do Konstytutsii Ukrainy (shchodo pravosuddia)» vid 2 chervnia 2016 r. № 1401-VIII URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57209 (in Ukrainian)
2. Pro sudoustrii ta status suddiv: Zakon Ukrainy vid 2.06.2016 r. № 1402-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (in Ukrainian)
3. Vysnovok Konsultatyvnoi rady Yevropeiskyykh suddi № 20 (2017) pro rol suddiv u zabezpechenni yednosti zastosuvannia zakonu. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/opinion_20_UA.pdf (in Ukrainian)

Cases

4. Postanov Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu vid 23 travnia 2018 r. u spravi № 243/6674/17-k URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/74475959?_ga=2.86112664.16193015.1616512460974691825.1585251244 (in Ukrainian)
5. Postanova Verkhovnoho Sudu Tretoi sudovoi palaty Kasatsiinoho kryminalnoho sudu vid 24 chervnia 2020 r. sprava № 521/15791/19 URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/90073862> (in Ukrainian)
6. Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny u spravi «Tinnelli ta syny, Ltd ta in.» i «Mak-Elduf ta inshi proty Spoluchenoho Korolivstva» vid 10 lypnia 1998 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_030#Text (in Ukrainian)
7. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiinomy podanniamy Prezydenta Ukrainy ta 48 narodnykh deputativ Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) okremykh polozhen zakoniv Ukrainy «Pro vybory Prezydenta Ukrainy», «Pro Derzhavnyi reiestr vybortsiv», «Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo vyboriv Prezydenta Ukrainy» ta Kodeksu administratyvnoho sudochynstva Ukrainy (sprava pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo vyboriv Prezydenta Ukrainy) vid 19 zhovtnia 2009 r. № 26-rp/2009 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v026p710-09#Text> (in Ukrainian)
8. Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny u spravi «Melnik proty Ukrainy» vid 26 bereznia 2006 r. (zaiava № 72286/01) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_049#Text (in Ukrainian)
9. Ukhvala slidchoho suddi Darnytskoho raionnoho sudu m. Kyieva vid 10 sichnia 2020 r. sprava № 753/24663/19 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86989952> (in Ukrainian)
10. Ukhvala slidchoho suddi Kalanchatskoho raionnoho sudu Khersonskoi oblasti vid 29 hrudnia 2020 r. sprava № 657/1751/20 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93945843> (in Ukrainian)
11. Ukhvala slidchoho suddi Pecherskoho raionnoho sudu m. Kyieva vid 01 kvitnia 2020 r. sprava № 757/14232/20-k URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93843289> (in Ukrainian)
12. Ukhvala Verkhovnoho Sudu Pershoi sudovoi palaty Kasatsiinoho kryminalnoho sudu vid 23 lypnia 2020 r. u spravi № 641/616/20 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90591522> (in Ukrainian)

Bibliography

Authored books

1. Sharenko S L *Teoretyko-prykladni osnovy diialnosti slidchoho suddi v kryminalnomu provadzhenni: monohrafiia* [Theoretical and applied bases of activity of the investigating judge in criminal proceedings: monograph] (Pravo, 2021) (in Ukrainian)

Journal articles

2. Maryniv V I 'Deiaki problemy oskarzhennia ukhval slidchoho suddi pid chas dosudovoho rozsliduvannia' [Some problems of appealing the decisions of the investigating judge during the pre-trial investigation] (2019) *Seriia Pravo* 57 (2) *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu* 108–111 (in Ukrainian)

3. Shylo O H, Hlynska N V 'Rol Verkhovnoho Sudu v mekhanizmi zabezpechennia stalosti ta yednosti sudovoi praktyky: okremi aspekty' [The role of the Supreme Court in the mechanism of ensuring the sustainability and unity of judicial practice: some aspects] (2020) 3 Visnyk Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy 128–141 (in Ukrainian)

Dissertations

4. Savenko M Ye 'Apeliatsiine oskarzhennia ta perehliad ukhval slidchoho suddi, postanovlenykh pid chas dosudovoho rozsliduvannia' [Appeal and review of investigative judge's rulings issued during the pre-trial investigation] (dys kand yuryd nauk, Nats yuryd universytet imeni Yaroslava Mudroho, 2020) (in Ukrainian)

Глинська Н. В., Клепка Д. І. Проблемні питання забезпечення права на оскарження ухвал слідчого судді під час досудового розслідування

Стаття присвячена дослідженню питання оскарження в апеляційному порядку під час досудового розслідування ухвал слідчого судді, постановлення яких не передбачено чинним КПК. На підставі аналізу практики Верховного Суду зроблено висновок, що такі ухвали поділяються на два види: ухвали винесення яких не передбачено жодною нормою КПК, та ухвали, винесення яких не передбачено для конкретного судово-контрольного провадження. Визначено, що ухвала слідчого судді, постановлення якої не передбачено жодною нормою КПК (рішення винесене поза межами предметної компетенції) повинна підлягати оскарженню в апеляційному порядку. Виокремлено проблемне питання щодо оскарження ухвал слідчого судді, постановлення яких не передбачено для конкретного судово-контрольного провадження, що полягає у відсутності єдності судової практики щодо можливості відкриття апеляційного провадження за такими скаргами. Зроблено висновок про необхідність формулювання критеріїв, яким має відповідати рішення слідчого судді з метою віднесення його до предмета оскарження у контексті дослідження. На прикладі дослідження ухвали слідчого судді про повернення клопотання про скасування арешту майна виокремлено формальний та сутнісний критерій. Зроблено висновок, що ухвали слідчого судді, постановлення яких не передбачено для конкретного судово-контрольного провадження, повинні підлягати апеляційному оскарженню за умови відповідності такого рішення формальному та сутнісному критерію. Зазначається, що саме такий підхід може забезпечити баланс між забезпеченням права особи на апеляційне оскарження ухвал слідчого судді та раціональним навантаженням на судову систему.

Ключові слова: оскарження; апеляційна скарга; досудове розслідування; ухвала слідчого судді.

Глинская Н. В., Клепка Д. И. Проблемные вопросы обеспечения права на обжалование определенных следственного судьи во время досудебного расследования.

Статья посвящена исследованию вопроса обжалования в апелляционном порядке во время досудебного расследования определенных следственного судьи, вынесения которых не предусмотрено действующим УПК. На основании анализа практики Верховного Суда сделан вывод, что такие решения делятся на два вида: определения, вынесения которых не предусмотрено ни одной нормой УПК, и определения, вынесения которых не предусмотрено для конкретного судебно-контрольного производства. Определено, что решение следственного судьи, вынесения которого не предусмотрено ни одной нормой КПК (решение вынесено за пределами предметной компетенции) должно подлежать обжалованию в апелляционном порядке. Выделен проблемный вопрос относительно обжалования определенных следственного судьи, вынесения которых не предусмотрено для конкретного судебно-контрольного производства, что заключается в отсутствии единства судебной практики относительно возможности открытия апелляционного производства по таким жалобам. Сделан вывод о необходимости формулирования критериев, которым должно соответствовать решения следственного судьи, с целью отнесения его к предмету обжалования в контексте исследования. На примере исследования определения следственного судьи о возвращении ходатайства об отмене ареста имущества выделены формальный и сущностный критерий. Сделан вывод, что постановления следственного судьи, вынесения которых не предусмотрено для конкретного судебно-контрольного производства, должны подлежать апелляционному обжалованию при условии соответствия такого решения формальному и сущностному критерию. Отмечается, что именно такой подход может обеспечить баланс между обеспечением права человека на апелляционное обжалование определенных следственного судьи и рациональной нагрузкой на судебную систему.

Ключевые слова: обжалование; апелляционная жалоба; досудебное расследование; определение следственного судьи.

Hlynska N. V., Klepka D. I. Problematic issues of ensuring the right to appeal against the decisions of the investigating judge during the pre-trial investigation

The article is devoted to the investigation of the issue of appeal during the pre-trial investigation of the decisions of the investigating judge, which are not provided by the current CPC. Based on the analysis of the practice of the Supreme Court, it was concluded that such decisions are divided into two types: decisions which are not provided by any norm of the CPC and decisions which are not provided for specific judicial review proceedings. It is determined that the decision of the investigating judge, which is not provided by any norm of the CPC (the decision is made outside the scope of jurisdiction) should be subject to appeal. The problematic issue of appealing the decisions of the investigating judge, which is not provided for a specific judicial review proceedings, which is the lack of unity of case law on the possibility of opening appeal proceedings on such complaints. It is concluded that it is necessary to formulate the criteria that must meet the decision of the investigating judge in order to include it in the subject of appeal in the context of the study. On the example of the study of the decision of the investigating judge to return the petition for revocation of the seizure of property, a formal and essential criterion is distinguished. It is concluded that the decisions of the investigating judge which are not provided for specific judicial control proceedings should be subject to appeal, provided that such a decision meets the formal and substantive criteria. It is noted that such an approach can provide a balance between ensuring the right of a person to appeal against the decisions of the investigating judge and the rational burden on the judicial system.

Keywords: *appeal; appeal, pre-trial investigation; decision of the investigating judge.*

Стаття надійшла до редакції: 20.03.2021р.

Прийнята до друку: 22.04.2021р.

А. Ф. Степанюк, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, завідувач відділом дослідження проблем кримінального та кримінально-виконавчого права Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України

О. В. Гальцова, кандидат юридичних наук, викладач кафедри права Національної безпеки та правової роботи Військово-юридичного інституту Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, науковий співробітник Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України

КЛАСИФІКАЦІЯ І РОЗПОДІЛ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ¹

Постановка проблеми. У кримінально-виконавчому праві зазвичай під класифікацією позбавлених волі розуміють їх поділ на відносно однорідні групи залежно від юридичних, фізіологічних та психолого-педагогічних критеріїв. Разом із тим міжнародні стандарти у сфері поводження з ув'язненими рекомендують проводити розмежування між класифікацією ув'язнених, що ґрунтується на оцінці індивідуальних ризиків, і їх наступним розподілом. Існуюча практика розподілу позбавлених волі по кримінально-виконавчих установах поки що не використовує оцінку індивідуальних ризиків як підставу для класифікації засуджених. За оцінкою міжнародних інституцій, в Україні застосовуються формальні, негнучкі критерії класифікації, з урахуванням головним чином такого критерію, як тяжкість вчиненого злочину. Аналіз міжнародних документів у сфері поводження з ув'язненими дозволяє переконатись у доцільності і перевагах класифікації позбавлених

волі на підставі оцінки індивідуальних ризиків, яка має бути передумовою розподілу засуджених по установах виконання покарань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До теоретичних і прикладних проблем класифікації і розподілу позбавлених волі зверталися такі вітчизняні науковці, як А. П. Гель, К. Ю. Калашников, О. Г. Колб, О. В. Лисодед, А. І. Марчук, Л. П. Оніка, В. М. Трубніков, О. С. Четверикова, В. О. Човган, І. С. Яковець та ін. Однак, незважаючи на вагомий і ґрунтовний дослідження знаних в Україні вчених, під кутом зору показаної вище проблеми особливої актуальності набувають дослідження класифікації засуджених на підставі оцінки індивідуальних ризиків.

Метою статті є привернення уваги науковців і практичних працівників до необхідності зміни пріоритетів у класифікації і розподілі засуджених, необхідності відмови від формальної класифікації на користь гнучкого підходу при здійсненні інди-

¹ *Примітка.* Ця наукова стаття виконана в рамках фундаментальної теми дослідження «Теоретичні питання удосконалення кримінально-виконавчого законодавства України та практики його застосування», за двома напрямками дослідження: 1) удосконалення кримінально-виконавчого законодавства України щодо гуманізації умов відбування покарання засудженими та забезпечення їх ресоціалізації і 2) соціальної адаптації та імплементації міжнародних стандартів поводження із засудженими та дотримання їх прав в законодавстві України, які виконуються у Науково-дослідному інституті вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України.

відуальної оцінки ризиків кожного окремого засудженого, який дозволить визначитися з необхідним ступенем охорони, з'ясувати, які ресурси для цього достатні.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Розподіл ув'язнених по різних місцях ув'язнення застосовується вже століттями. З історичних джерел відомо, що ще Катерина II намагалася унормувати роздільне тримання різних категорій ув'язнених як шляхом розподілу їх по різних тюрма, так і всередині тюрми, де передбачалось окремі відділення для осіб чоловічої та жіночої статі¹. У XIX і на початку XX ст.ст. у царській Росії були багатоманітні місця ув'язнення, що забезпечували первинний і вторинний розподіл ув'язнених. Так, п. 153 Загальної тюрмової інструкції 1915 р. передбачав розміщення арештантів по камерах залежно від статі, віку, судимості, розрядів і строків ув'язнення².

Тимчасова інструкція Наркомюсту СРСР «О лишенні свободи как мере наказания, и о порядке отбывания такового» (рос.) теж передбачала розподіл позбавлених волі по чоловічих і жіночих місцях позбавлення волі³.

За часів ГУЛАГу строк позбавлення волі був вирішальним критерієм для первинного розподілу ув'язнених, оскільки засуджені до позбавлення волі на строк до трьох років направлялися у виправно-трудова колонії, а засуджені на строк понад три роки відбували покарання у виправно-трудова таборах. Що ж стосується вторинного розподілу у виправно-трудова колоніях, то він здійснювався у відповідності до розділу 7 «Класифікація засуджених» Виправно-трудова кодексу УСРР 1925 р., який передбачав поділ реченцевих (засуджених) в'язнів на розряди залежно від наслідків виправно-трудова впливу (початковий, середній і вищий) і на три категорії (перша – в'язні, що потребують суворої ізоляції; друга – професійні злочинці, які не потребують суворої ізоляції, та в'язні, що не «належачи до кляси трудящих учили злочин внаслідок своїх клясових звичок, поглядів чи інтересів»; третя – всі інші в'язні)⁴.

¹ Проект Устава о тюрьмах URL: <http://www.bibliotekar.ru/geprint-47/5.htm> (дата звернення 25.03.2021)

² *Общая тюремная инструкция*. (Типография петроградской тюрьмы, 1916) 45

³ *Сборник материалов по истории социалистического уголовного законодательства (1917–1937 гг.)* (Юридическое издательство НКЮ СССР, 1938) 35

⁴ *Хрестоматія з історії пенітенціарної системи України* (ТОВ «Східний видавничий дім», 2011) 49

Положення про виправно-трудова табори 1930 р. також передбачало вторинну класифікацію ув'язнених за трьома категоріями. До першої належали ув'язнені з числа трудящих (робітники, селяни та службовці, які користувалися до винесення вироку виборчими правами, засуджені вперше на строк не більше п'яти років і не за контрреволюційні злочини. До другої належали ті самі ув'язнені, але засуджені на строк понад п'ять років. До третьої належали усі нетрудова елементи і засуджені за контрреволюційні злочини⁵.

Починаючи з 1961 р. і до 2001 р. розподіл засуджених до виправно-трудова установ здійснювався судами на підставі ст. 25 «Позбавлення волі» КК УРСР 1960 р. У науці радянського виправно-трудова права розподіл позбавлених волі, який здійснювали суди, стали називати правовою (первинною, зовнішньою, родовою) класифікацією, а розподіл засуджених усередині виправно-трудова установ, який здійснювала їх адміністрація, вторинною (внутрішньою, психолого-педагогічною, груповою).

У науці кримінально-виконавчого права, яка є похідною від радянського виправно-трудова права, під класифікацією засуджених до позбавлення волі так само розуміють розподіл їх на відносно однорідні групи залежно від статі, віку, характеру та ступеня суспільної небезпечності вчиненого злочину, строку позбавлення волі, форми вини, колишнього факту відбування покарання у виді позбавлення волі. Врахування приведених специфічних ознак (критеріїв) дозволяє відокремити одні групи засуджених від інших. Результатом розподілу позбавлених волі є визначення засудженим виду виправної колонії, де забезпечена ізоляція однорідної групи. Згідно зі статтею 86 Кримінально-виконавчого кодексу України вид колонії, в якій засуджені до позбавлення волі відбувають покарання, визначається центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань. Наказом Міністерства юстиції України від 27 лютого 2017 р. був затверджений Порядок визначення засудженим виду установи виконання покарань, направлення для відбування покарання засуджених до позбавлення волі на певний строк, довічного позбавлення волі, арешту, обмеження

⁵ *Сборник нормативных актов по советскому исправительно-трудова праву (1917–1959 гг.)* (Госюриздат, 1959) 235

волі та їх переведення. Цей Порядок установив механізм визначення засудженим до позбавлення волі виду установи виконання покарань, місця відбування покарання особам, засудженим до позбавлення волі на певний строк, довічного позбавлення волі, арешту та обмеження волі, їх направлення і переведення для відбування покарання. На практиці засудженим до позбавлення волі вид установи виконання покарань визначає міжрегіональна комісія – колегіальний орган, що утворюється в міжрегіональному управлінні з питань виконання кримінальних покарань Міністерства юстиції України. Порядок передбачає, що міжрегіональна комісія визначає вид колонії засудженим до позбавлення волі та/або місце відбування покарання особам, засудженим до позбавлення волі на певний строк, довічного позбавлення волі, арешту та обмеження волі на підставі Кримінального та Кримінально-виконавчого кодексів України¹.

Наука кримінально-виконавчого права традиційно, як це було й у радянському виправно-трудоному праві, виходить з того, що класифікація засуджених до позбавлення волі залежить від класифікації злочинів, оскільки одним із критеріїв визначення виду колонії є тяжкість вчиненого злочину. Так, ст. 12 КК «Класифікація кримінальних правопорушень» вказує на те, що злочини поділяються на нетяжкі, тяжкі та особливо тяжкі. Ступінь тяжкості злочинів залежить від виду покарання і його розміру.

Разом із тим Європейський комітет із запобігання катуванням вважає розподіл позбавлених волі в Україні по виправних колоніях різного рівня безпеки залежно від виду вчиненого злочину, строку покарання, його тяжкості негнучким підходом. У рекомендаціях Комітету вказується на неприйнятність формальної класифікації позбавлених волі, що базується виключно на тяжкості вчиненого злочину. Європейський комітет із запобігання катуванням виходить з того, що підставою класифікації має бути індивідуальна оцінка ризиків кожного окремого засудженого². Оцінка ризику, як це визначено у Рекомендаціях Ради Європи стосовно

небезпечних злочинців, – це процес, що дає можливість зрозуміти рівень ризику: він розглядає рід, серйозність і характер злочинів; він визначає характеристики злочинців і обставини, що впливають на них; він повідомляє про прийняття відповідних рішень і заходів із метою зниження ризику³.

У 2020 р. Управління Організації Об'єднаних Націй з наркотиків та злочинності (далі – УНЗ ООН) надрукувало Довідник із класифікації ув'язнених, де звертається увага на те, що «класифікація» відрізняється від «розподілу» ув'язнених залежно від ключових факторів, таких як вік, стать і правові підстави для їх утримання. Поділ на групи, визначені у такий спосіб, сам по собі не є процесом класифікації. Класифікація передбачає структуровану та індивідуалізовану оцінку ризиків та потреб кожного ув'язненого з метою полегшення прийняття рішень щодо найбільш відповідного розміщення та корекційного впливу⁴. Отже, як Європейський комітет із запобігання катуванням, так і УНЗ ООН виходять з того, що класифікація повинна бути оцінкою ризиків засудженого для визначення, як це сказано у Європейських в'язничних правилах, безпеки, яку він створить для суспільства у випадку втечі чи ризику того, що він спробує втекти або самостійно, або за допомогою ззовні⁵.

Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй стосовно поводження з ув'язненими (Правила Нельсона Мандели) розрізняють класифікацію ув'язнених і їх розподіл. Класифікації та індивідуалізації ув'язнених присвячені правила 93 і 94. Про необхідність індивідуального підходу до ув'язнених і гнучкої системи класифікації йдеться у правилі 89. Правило 11 рекомендує здійснювати поділ ув'язнених на категорії, зважаючи, зокрема, на стать, вік⁶. Ке-

³ Рекомендація CM/Rec(2014)3 Комітету Міністрів державам-членам стосовно небезпечних злочинців. URL: <http://khpg.org/1444035308> (дата звернення 25.03.2021).

⁴ *Справочник по классификации заключенных. Управление Организации Объединенных наций по наркотикам и преступности.* (ОРГАНИЗАЦИЯ ОБЪЕДИНЕННЫХ НАЦИЙ Нью-Йорк, 2016) <https://www.unodc.org/documents/dohadecaration/Prisons/HandBookPrisonerClassification/20-01923_Classification_of_Prisoners_RU_e_book.pdf> (дата звернення 25.03.2021).

⁵ Європейські пенітенціарні (в'язничні) правила (Рекомендація № R (2006)2 Комітету Міністрів держав-учасниць) від 11 січня 2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032#Text (дата звернення 25.03.2021).

⁶ Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций в отношении обращения с заключенными (Правила Нельсона Мандели) URL: https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/Nelson_Mandela_Rules-R-ebook.pdf (дата звернення 25.03.2021).

¹ Про затвердження Порядку визначення засудженим виду установи виконання покарань, направлення для відбування покарання засуджених до позбавлення волі на певний строк, довічного позбавлення волі, арешту, обмеження волі та їх переведення: наказ Міністерства юстиції України від 27 лютого 2017 р. № 680/5 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0265-17#Text> (дата звернення 25.03.2021).

² Човган В О *Пенітенціарна система України та стандарти Європейського комітету з запобігання катуванням* (Права людини, 2020) 217–29.

руючись цими рекомендаціями Правил Нельсона Манделі, УНЗ ООН виходить з того, що важливо розрізнити «поділ» ув'язнених на основі віку, статі та правових підстав утримання, з одного боку, та «класифікацію» ув'язнених, із другого; остання використовується для визначення правильного розміщення та планування справ. Зокрема, розподіл ув'язнених базується на легко ідентифікованих статичних ознаках, які змінюються лише тоді, коли ув'язнений набуває статусу засудженого або коли дитина стає дорослою. На відміну від цього класифікація ув'язнених передбачає структуровану оцінку ризиків і потреб, більш складний процес, заснований на наукових доказах, що проводиться відповідно до міжнародних стандартів і норм. І поділ, і класифікація є надзвичайно важливими елементами управління в'язницями, але необхідно визнати, що вони не є ідентичними. Будучи основоположною вимогою, поділ на жінок і чоловіків, на дорослих і дітей, а також на осіб, які перебувають під вартою, і засуджених, сам по собі не формує режим класифікації¹.

Індивідуалізована оцінка ризиків є необхідною умовою дотримання принципу індивідуального підходу до ув'язнених, який передбачений Правилами Нельсона Манделі. У Довіднику УНЗ ООН з роботи з особливо небезпечними ув'язненими розкривається значимість індивідуальної оцінки, яка повинна виявляти ризик втечі ув'язненого, його небезпеку для суспільства у випадку втечі, загрозу, якою він може становити для порядку і дисципліни у в'язниці, і загрозу, яку він може створювати для суспільства, знаходячись у в'язниці (наприклад, діючи через своїх співників на волі). У ході оцінки необхідно чітко розмежовувати різні види ризиків, які притаманні ув'язненим, і приймати їх до уваги при поділі ув'язнених на категорії, а потім і при розподілі по в'язницях. У ході оцінки необхідно також визначитися з потребами ув'язнених у реабілітації, розробити план, який би передбачав відповідні заходи, спрямовані на полегшення у майбутньому їх соціальної реінтеграції після звільнення². Результатом оцінки індивідуального

ризиків (класифікації) є висновок про те, який ступінь загрози для суспільства становить ув'язнений: низький, середній чи високий. Поняття ризику, оцінки ризику, управління ризиками даються у Рекомендаціях Ради Європи стосовно небезпечних злочинців. Зокрема, ризик визначається як висока ймовірність подальшого дуже серйозного сексуального або дуже тяжкого насильницького злочину проти осіб. Оцінка ризику – це процес, який дає можливість зрозуміти рівень ризику: він розглядає рід, серйозність і характер злочинів; він визначає характеристики злочинців і обставини, що впливають на них; він повідомляє про прийняття відповідних рішень і заходів з метою зниження ризику³.

Проведена класифікація є передумовою подальшого розподілу, тобто визначення ув'язненому виду в'язниці: мінімального, середнього чи максимального рівня безпеки. Будь-якому рівню безпеки в'язниць відповідає своя інфраструктура, що забезпечує належний рівень охорони і контролю поведінки ув'язнених, адже основною метою системи класифікації є виявлення окремих груп ув'язнених, які потребують різної інфраструктури безпеки та потенційно різних заходів впливу⁴.

Сучасний в'язничий менеджмент виходить з того, що до в'язниць мінімального рівня безпеки слід направляти тих ув'язнених, які становлять незначний ризик для суспільства або зовсім не становлять ризику, а також щодо яких є впевненість, що вони не намагатимуться втекти з в'язниці. У таких умовах рівень фізичної небезпеки низький. Дуже часто буде відсутньою охорона зовнішнього периметра. Внутрішні заходи безпеки можуть обмежуватися замиканням дверей до житлових приміщень уночі.

Більшість ув'язнених розподіляються у в'язниці середнього рівня безпеки. Проведена оцінка ризиків дозволила дійти до висновку, що хоча вони не мають намірів здійснити втечу з в'язниці, однак їм не можна довіряти настільки, щоб розмістити

¹ *Справочник по классификации заключенных. Управление Организации Объединенных наций по наркотикам и преступности.* (ОРГАНИЗАЦИЯ ОБЪЕДИНЕННЫХ НАЦИЙ Нью-Йорк, 2016) <https://www.unodc.org/documents/dohadecaration/Prisons/HandBookPrisonerClassification/20-01923_Classification_of_Prisoners_RU_e_book.pdf> (дата звернення 25.03.2021).

² *Справочник по работе с особо опасными заключенными. Управление Организации Объединенных наций по наркотикам и преступности.* (ОРГАНИЗАЦИЯ ОБЪЕДИНЕННЫХ НА-

ЦИЙ Нью-Йорк, 2016) <https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/20-00198_High_Risk_Prisoners_RU.pdf> (дата звернення 25.03.2021).

³ Рекомендація CM/Rec(2014)3 Комітету Міністрів державам-членам стосовно небезпечних злочинців. URL: <http://khpg.org/1444035308> (дата звернення 25.03.2021).

⁴ *Справочник по классификации заключенных. Управление Организации Объединенных наций по наркотикам и преступности.* (ОРГАНИЗАЦИЯ ОБЪЕДИНЕННЫХ НАЦИЙ Нью-Йорк, 2016) <https://www.unodc.org/documents/dohadecaration/Prisons/HandBookPrisonerClassification/20-01923_Classification_of_Prisoners_RU_e_book.pdf> (дата звернення 25.03.2021).

їх у в'язниці мінімального рівня безпеки. Загалом ці умови передбачають охорону зовнішнього периметра – огорожі. Усі внутрішні двері у в'язниці зазвичай замикають, однак ув'язнені можуть переміщуватися між зонами в'язниці без персонального нагляду з боку персоналу.

У в'язниці максимального рівня безпеки направляють виключно найнебезпечніших ув'язнених. Для в'язниці максимального рівня безпеки характерна максимальна ізоляція ув'язнених, яка забезпечується значним рівнем фізичного, процедурного та динамічного захисту, включаючи такі бар'єри, як стіни та паркани, вежі та збройні контрольні пости, а також часто дуже обмежені можливості для взаємодії та пересування ув'язнених¹.

Державна кримінально-виконавча служба України повідомила, що станом на 1 березня 2021 р. серед 79 діючих установ виконання покарань є 6 колоній максимального рівня безпеки, 51 колонія середнього рівня безпеки, 9 колоній мінімального рівня безпеки із загальними умовами (4 – для чоловіків і 5 – для жінок), 3 колонії мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами для тримання чоловіків².

Варто зауважити, що не зважаючи на схожість назв, українські колонії – це не в'язниці за своєю інфраструктурою і розподіл по них позбавлених волі відбувся і відбувається без урахування ступеню ризику, тобто не у відповідно до Правил Нельсона Манделі. Разом із тим у Керівництві із застосування Правил Нельсона Манделі звертається увага на важливість і переваги класифікації ув'язнених на основі індивідуальної оцінки ризиків. Зокрема, вказується, що оцінка ризику має насамперед велике значення для безпеки персоналу, ув'язнених і відвідувачів. Правильна класифікація і розподіл мають вирішальне значення для запобігання втечам. Правильна класифікація за ступенем небезпеки полегшує тюремній адміністрації розподіляти посадові обов'язки; вона сприяє

більш ефективній організації повсякденного життя у в'язниці, у тому числі часу, який ув'язнені проводять не у камері, дозвілля, трудової зайнятості; сприяє більш ефективному використанню ресурсів. Індивідуальна оцінка ризиків і потреб має надзвичайно важливе значення для забезпечення особистої безпеки ув'язнених і визначення ступеню необхідної охорони, належного поведіння з ними; задоволення потреб у спілкуванні, правової допомоги, медичного обслуговування; полегшення реінтеграції після звільнення. Є три аспекти оцінки ув'язненого: небезпека, яку становить ув'язнений; індивідуальні потреби ув'язненого, а також так зване планування відбування покарання, що стосується програм і заходів (наприклад, програм реінтеграції), в яких ув'язнений повинен брати участь. Довіднику з класифікації ув'язнених йдеться про зовнішню і внутрішню класифікації. Формально ці два види класифікації позбавлених волі відомі ще з радянського виправно-трудового права, але змістовне їх наповнення у кримінально-виконавчому праві і міжнародних стандартах не зовсім співпадає. Довідник вказує, що зовнішня класифікація орієнтована на визначення рівня охорони ув'язненого і направлення його в установу, яка відповідає потребам його захисту, розробці програм відбування покарання і реінтеграції. Внутрішня класифікація належить до рішень, прийнятих на рівні установи, в тому числі стосовно того, в якій частині в'язниці і з ким будуть перебувати ув'язнені, конкретних типів і послідовності програм і заходів, в які вони будуть включені, а також стосовно форми працевлаштування і дозвілля, які можуть їх влаштувати. Передбачається, що системи внутрішньої класифікації повинні доповнювати зовнішню класифікацію шляхом визначення відповідних приміщень і діяльності ув'язнених з однаковими умовами утримання³.

Аксіомою є те, що класифікація і розподіл засуджених є взаємозалежними із системою установ виконання покарань. Від класифікації і розподілу позбавлених волі залежить, у яких умовах вони будуть відбувати покарання. Національна стратегія у сфері прав людини, яка була затверджена Указом Президента України 24 березня 2021 р. № 119/2021 указує на «неналежні умови тримання осіб, які

¹ *Справочник по работе с особо опасными заключенными. Управление Организации Объединенных наций по наркотикам и преступности.* (ОРГАНИЗАЦИЯ ОБЪЕДИНЕННЫХ НАЦИЙ Нью-Йорк, 2016) <https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/20-00198_High_Risk_Prisoners_RU.pdf> (дата звернення 25.03.2021).

² Загальна характеристика Державної кримінально-виконавчої служби (Державна кримінально-виконавча служба України) <<https://kvs.gov.ua/wpcontent/uploads/2021/03/%D0%97%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0%D1%85%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0-01.03.2021.pdf>> (дата звернення 21.03.2021)

³ *Справочник по классификации заключенных. Управление Организации Объединенных наций по наркотикам и преступности.* (ОРГАНИЗАЦИЯ ОБЪЕДИНЕННЫХ НАЦИЙ Нью-Йорк, 2016) <https://www.unodc.org/documents/dohadecaration/Prisons/HandBookPrisonerClassification/20-01923_Classification_of_Prisoners_RU_e_book.pdf> (дата звернення 25.03.2021).

перебувають у місцях попереднього ув'язнення або в установах виконання покарань». У зв'язку з цим поставлено завдання «привести умови тримання осіб під вартою відповідно до міжнародних стандартів (Мінімальні стандартні правила щодо поводження із в'язнями)»¹.

Щоб застосувати зовнішню класифікацію і розподіл ув'язнених, як це рекомендовано Правилами Нельсона Манделі, необхідно в Україні побудувати, замість виправних колоній в'язниці. Коштів на це в одній з найбільш розвинутих країн Європи немає, тому Міністерство юстиції України вирішило приділити увагу оцінці ризиків при внутрішній класифікації позбавлених волі. Так, наказом Міністерства юстиції України від 27 листопада 2020 р. № 4121/5 затверджено Методичні рекомендації щодо проведення оцінки ризиків вчинення повторного кримінального правопорушення засудженими до позбавлення волі У зв'язку з цим 27 січня 2021 р. з'явився ще один наказ, яким передбачено внесення змін до деяких нормативно-правових актів Міністерства юстиції України². Міністерство юстиції України виходить з того, що метою оцінки ризиків у роботі із засудженими є виявлення факторів ризику, які зумовлюють протиправну поведінку особи, та визначення потреб, які необхідно задовольнити, з метою виправлення, ресоціалізації та спостереження за основним змінами у поведінці засуджених. Запровадження методики оцінки ризиків при внутрішній класифікації зумовило необхідність внесення змін у Положення про відділення соціально-психологічної служби, Положення про самодіяльні організації засуджених до позбавлення волі, Типові посадові обов'язки психолога установи виконання покарань та слідчого ізолятора.

Висновки. Як видається, на підставі викладеного матеріалу можна зробити висновок, що вироблене наукою кримінально-виконавчого права розуміння класифікації позбавлених волі як розподілу їх по виправних колоніях залежно від статичних критеріїв (вік, стать, тяжкість вчиненого злочину) зовсім не відповідає уявленню про класифікацію у сенсі Мінімальних стандартних правил стосовно поводження з ув'язненими. Сучасний в'язничий менеджмент

виходить з того, що класифікація ув'язнених із визначенням ступеню індивідуального ризику є передумовою розподілу їх по в'язницях мінімального, середнього і максимального рівнів безпеки, які відрізняються одна від одної різним рівнем охорони і контролю за поведінкою ув'язнених. Із цього можна зробити висновок, що розроблений наукою кримінально-виконавчого права теоретичний конструкт стосовно класифікації позбавлених волі за міжнародними документами не є класифікацією, а дає лише уявлення про розподіл позбавлених волі по виправних колоніях, а класифікація і розподіл ув'язнених, як виявляється, є різними речами.

До речі, ані в Кримінально-виконавчому кодексі України, ані в затвердженому Міністерством юстиції України Порядку визначення засудженим виду установи виконання покарань, направлення для відбування покарання засуджених до позбавлення волі на певний строк, довічного позбавлення волі, арешту, обмеження волі та їх переведення немає згадки про класифікацію як таку. У документах йдеться лише про визначення виду виправної колонії.

Разом із тим Міністерство юстиції України виходить з того, що для створення гуманістичної системи виконання кримінальних покарань необхідне забезпечення належних умов тримання в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах. У Стратегічному плані на 2021–2023 роки Міністерство юстиції України тверезо оцінює ситуацію і серед інших основних проблем окреслює ті, які потрібно вирішити в указаний період. Такими є: проведення якісної оцінки ризиків засуджених, яка дозволить здійснювати прогноз їх можливої негативної поведінки після звільнення з місць позбавлення волі, зменшення чисельності осіб, які після звільнення з місць позбавлення волі вчинятимуть нові злочини³. Як видається, імплементація рекомендацій, які надані у Правилах Нельсона Манделі, стосовно класифікації і розподілу ув'язнених на засадах оцінки індивідуальних ризиків є нагальною і актуальною проблемою, на вирішення якої спрямовуватимуться зусилля у сфері кримінальної юстиції.

¹ Про Національну стратегію у сфері прав людини: Указ Президента України від 24 березня 2021 р. № 119/2021 URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1192021-37537> (дата звернення 21.03.2021)

² Про зміни до деяких нормативно-правових актів Міністерства юстиції України: Наказ Міністерства юстиції України від 27 січня 2021 р. № 307/5 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0110-21#Text> (дата звернення 25.03.2021)

³ План діяльності Міністерства юстиції України на 2021–2023 роки. URL: [file:///C:/Users/User/Downloads/%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%BF%D0%BB%D0%B0%D0%BD%202021-2023%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%BF%D0%BB%D0%B0%D0%BD%202021-2023%20(1).pdf) (дата звернення 21.03.2021)

REFERENCES

*List of legal documents***Legislation**

1. Mynymalne standartnye pravyla Orhanyzatsyyi Ob'edynennykh Natsyi v otnoshenyy obrashcheniya s zakliuchennymy (Pravyla Nelsona Mandely) URL: https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/Nelson_Mandela_Rules-R-ebook.pdf (in Ukrainian)
2. Nakaz Ministerstva yustytzii Ukrainy vid 27 sichnia 2021 r. №307/5 Zminy do deiakyykh normatyvno-pravovykh aktiv Ministerstva yustytzii Ukrainy [Order of the Ministry of Justice of Ukraine of January 27, 2021 No. 307/5 Amendments to Certain Normative Legal Acts of the Ministry of Justice of Ukraine] URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0110-21#Text> (in Ukrainian)
3. Plan diialnosti Ministerstva yustytzii Ukrainy na 2021–2023 roky URL: [file:///C:/Users/User/Downloads/%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%BF%D0%BB%D0%B0%D0%BD%202021–2023%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%BF%D0%BB%D0%B0%D0%BD%202021–2023%20(1).pdf) (in Ukrainian)
4. Porjadok vyznachennia zasudzhenym vydu ustanovy vykonannia pokaran, napravlennia dlia vidbuvannia pokarannia zasudzhenykh do pozbavlennia voli na pevnyi strok, dovichnogo pozbavlennia voli, areshtu, obmezhenia voli ta yikh perevedennia URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0265-17#Text> (in Ukrainian)
5. Pro Natsionalnu stratehiiu u sferi prav liudyny: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 24 bereznia 2021 r. № 119/2021 URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1192021–37537> (in Ukrainian)
6. Proekt Ustava o tiurmakh URL: <http://www.bibliotekar.ru/reprint-47/5.htm> (in Russian).
7. Rekomendatsiia CM/Rec(2014)3 Komitetu Ministriv derzhavam-chlenam stosovno nebezpechnykh zlochyntsyv URL: <http://khpg.org/1444035308> (in Ukrainian)
8. Yevropeiski penitentsiarni (viaznychni) pravyla (Rekomendatsiia № R (2006)2 Komitetu Ministriv derzhav-uchasnyts) vid 11 sichnia 2006 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032#Text (in Ukrainian)

Bibliography**Authored books**

1. Chovhan V O *Penitentsiarna systema Ukrainy ta standarty Yevropeiskoho komitetu z zapobihannia katuvanniam* [Penitentiary system of Ukraine and standards of the European Committee for the Prevention of Torture.] (Prava liudyny, 2020) 400 (in Ukrainian)

Non-authored books

2. *Khrestomatiia z istorii penitentsiarnoi systemy Ukrainy* [Cross-country art on the history of the penitentiary system of Ukraine] (TOV «Skhidnyi vydavnychiy dim», 2011) 510 (in Ukrainian)
3. *Obshchaia tiuremnaia instruksyia*. [It's a prison instruct.] (Typohrafiya petrohradskoi tiurmy, 1916) 110 (in Russian).
4. *Rukovodstvo po pryomeneniyu Pravyl Nelsona Mandely* [A handle on the downplay of Nelson Mandela's Rules.] (BDYPCh OBSE y PRI, 2018) <<https://www.osce.org/files/f/documents/4/5/426056.pdf>> (in Russian)
5. *Sbornyk normatyvnykh aktov po sovetskomu ispravitelno-trudovomu pravu (1917–1959 g.)* [Sbornyk of normative acts on Scovetsky stewardship and labor law (1917-1959).] (Hosiuryzdat, 1959) 360 (in Russian).
6. *Sbornyk materialov po istoryyi sotsyalistycheskoho uholovnoho zakonodatelstva (1917–1937 hh.)* [Sbornik orerial on the history of socialist head-to-head law (1917–1937 gg.).] –(Yurydycheskoe yzdatelstvo NKIU SSSR, 1938) 372 (in Russian).
7. *Spravochnyk po klassyfykatsyyi zakliuchennykh. Upravlenye Orhany-zatsyyi Ob'edynennykh natsyi po narkotykam y prestupnosti* (ORGANIZACIYA OB»EDINENNYH NACIJ N'yu-Jork, 2016) <https://www.unodc.org/documents/dohadeclaration/Prisons/HandBookPrisonerClassification/2001923_Classification_of_Prisoners_RU_e_book.pdf> (in Russian).
8. *Spravochnyk po rabote s osobo opasnymy zakliuchennymy. Upravlenye Orhanyzatsyyi Ob'edynennykh natsyi po narkotykam y prestupnosti*. [A slave-owning man with a face of opals.] (ORGANIZACIYA OB»EDINENNYH NACIJ N'yu-Jork, 2016) <https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/20_00198_High_Risk_Prisoners_RU.pdf> (in Russian).

Websites

9. Zahalna kharakterystyka Derzhavnoi kryminalno-vykonavchoi sluzhby [General characteristics of the penitentiary service] (Derzhavna kryminalno-vykonovcha sluzhba Ukrainy) <[https://kvs.gov.ua/wpcontent/uploads/2021/03/ %D0 %97 %D0 %B0 %D0 %B3 %D0 %B0 %D0 %BB %D1 %8C %D0 %BD %D0 %B0 %D1 %85 %D0 %B0 %D1 %80 %D0 %B0 %D0 %BA %D1 %82 %D0 %B5 %D1 %80 %D0 %B8 %D1 %81 %D1 %82 %D0 %B8 %D0 %BA %D0 %B0-01.03.2021.pdf](https://kvs.gov.ua/wpcontent/uploads/2021/03/%D0%97%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0%D1%85%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0-01.03.2021.pdf)> (in Ukrainian)

Степанюк А. Ф., Гальцова О. В. Класифікація і розподіл засуджених до позбавлення волі

У кримінально-виконавчому праві зазвичай під класифікацією осіб позбавлених волі розуміють їх поділ на відносно однорідні групи залежно від юридичних, фізіологічних та психолого-педагогічних критеріїв. Разом із тим міжнародні стандарти у сфері поводження з ув'язненими рекомендують проводити розмежування між класифікацією ув'язнених, яка ґрунтується на оцінці індивідуальних ризиків, і їх подальшим розподілом. Існуюча практика розподілу позбавлених волі по кримінально-виконавчих установах поки що не використовує оцінку індивідуальних ризиків як підставу для класифікації засуджених. За оцінкою міжнародних інституцій, в Україні застосовуються формальні, негнучкі критерії класифікації з урахуванням головним чином такого критерію, як тяжкість вчиненого злочину. Аналіз міжнародних документів у сфері поводження з ув'язненими дозволяє переконатись у доцільності і перевагах класифікації позбавлених волі на підставі оцінки індивідуальних ризиків, яка має бути передумовою розподілу засуджених по установах виконання покарань.

Метою статті є привернення уваги науковців і практичних працівників до необхідності зміни пріоритетів у класифікації і розподілі засуджених, необхідності відмови від формальної класифікації на користь гнучкого підходу при здійсненні індивідуальної оцінки ризиків будь-якого окремого засудженого, що дозволить визначитися з мінімально необхідним ступенем охорони, з'ясувати, які ресурси для цього достатні.

Ключові слова: класифікація, розподіл, індивідуальна оцінка ризику

Степанюк А. Ф., Гальцова Е. В. Классификация и распределение лиц, приговоренных к лишению свободы

В уголовно-исполнительном праве классификация лиц, лишённых свободы, обычно понимается как их разделение на относительно однородные группы в зависимости от юридических, физиологических, психологических и педагогических критериев. В то же время международные стандарты в области обращения с заключёнными рекомендуют проводить разграничение между классификацией осуждённых, которая основывается на оценке индивидуальных рисков, и их последующим распределением. Существующая практика распределения лишённых свободы по уголовно-исполнительным учреждениям пока не использует индивидуальную оценку риска в качестве основы для классификации осуждённых. По оценке международных экспертов, в Украине применяются формальные, негибкие классификационные критерии, когда учитывается, в основном, такой критерий, как тяжесть преступления. Анализ международных документов в области обращения с осуждёнными позволяет убедиться в целесообразности и преимуществах классификации заключённых на основе индивидуальной оценки риска, которая должна быть необходимым условием для распределения заключённых по учреждениям исполнения наказаний. Цель статьи – привлечь внимание ученых и практиков работников к необходимости изменения приоритетов в классификации и распределении осуждённых, необходимости отказа от формальной классификации в пользу гибкого подхода при осуществлении индивидуальной оценки риска каждого отдельного осуждённого, что позволит определить минимально требуемую степень охраны, выяснит, каких ресурсов для этого достаточно.

Ключевые слова: классификация, распределение, индивидуальная оценка риска

Stepanyuk A. F., Haltsova O. V. Classification and distribution of persons sentenced to imprisonment

Distribution of prisoners by prison depending on certain criteria (gender, age, nature of the crime) have been carried out for several centuries. The classification as the division of prisoners into categories and discharges was enshrined in law in the Correctional And Labour Code of the USSR in 1925. This led to the fact that in the science of correctional labor law under the classification of convicts began to understand their distribution on correctional and labor institutions. In penal law, the classification of persons deprived of liberty is generally understood as being divided into relatively homogeneous groups, depending on legal, physiological, psychological and pedagogical criteria. At the same time, international standards for the treatment of prisoners recommend a distinction between the classification of prisoners,

which is based on the assessment of individual risks and their subsequent distribution. The existing practice of distributing incarcerated persons to penal institutions does not yet use an individual risk assessment as a basis for classifying convicts. According to international experts in Ukraine, formal, inflexible classification criteria are applied, when the criterion such as the severity of the crime is taken into account. The analysis of international instruments on the treatment of prisoners makes it possible to see the feasibility and benefits of classifying prisoners on the basis of an individual risk assessment, which should be a prerequisite for the distribution of prisoners to penal institutions. The purpose of the article is to draw the attention of scientists and practitioners to the need to change priorities in the classification and distribution of convicts, the need to abandon the «formal» classification in favor of a «flexible» approach in the implementation of an individual risk assessment of each individual convict, which will allow to determine the minimum required level of protection, find out what resources to do so enough.

Key words: *classification, distribution, individual risk assessment*

Стаття надійшла до редакції: 13.04.2021 р.

Прийнята до друку: 30.04.2021 р.

А. В. Лапкін, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри судоустрою та прокурорської діяльності Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ЩОДО ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО ПІДОЗРУ У ПОРУШЕННЯ ПРОКУРОРОМ ПУБЛІЧНОГО ОБВИНУВАННЯ

Постановка проблеми. Центральним етапом стадії досудового розслідування є повідомлення особі про підозру. З цього моменту кримінальне правопорушення вважається розкритим, оскільки встановлено особу, яка його вчинила, а кримінальне переслідування здійснюється проти конкретної особи. Разом із тим недоліки законодавчої конструкції ускладнюють теоретичне розуміння сутності й значення повідомлення про підозру та зумовлюють проблеми його практичного застосування, що викликає необхідність дослідження цих питань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика повідомлення особі про підозру була предметом уваги таких вчених, як Ю. П. Аленін, І. В. Гловюк, В. О. Гринюк, Л. М. Гуртієва, О. В. Капліна та ін. Водночас, не зважаючи на загалом широкий обсяг наукових публікацій, на сучасному етапі правова природа повідомлення особі про підозру залишається до кінця не розкритою, зокрема, не визначене його місце в структурі досудового розслідування, а також значення в контексті здійснюваної прокурором обвинувальної діяльності. Однак без вирішення цих концептуальних питань уявляється нерезультативним розгляд окремих процесуальних аспектів повідомлення про підозру.

Відповідно **метою** цієї наукової статті є з'ясування сутності повідомлення про підозру шляхом обґрунтування його значення як порушення публічного обвинувачення.

Виклад основного матеріалу. Інститут повідомлення про підозру, запроваджений Кримінальним процесуальним кодексом України (далі – КПК) від 2012 р., об'єднав відокремлені у КПК України від 1960 р. інститути підозри¹ та притягнення як обвинуваченого². Попри очевидний зв'язок останніх,

що впливав із їх обвинувального характеру та створював можливість їх уніфікації, необхідно враховувати, що вони застосовувалися на різних підставах і передбачали різний ступінь доведеності обвинувачення, тобто мали значну специфіку, яку інститут повідомлення про підозру не враховує. Також можна вважати, що поняття «підозри» було частково запозичено із законодавства ФРН, яке передбачає три рівні підозри: первинну, достатню і серйозну, що становлять той чи інший ступінь впевненості прокурора у винуватості особи у вчиненні кримінального правопорушення та можливості його засудження³.

Як вказує Верховний Суд, процедуру здійснення повідомлення про підозру особі можна умовно поділити на такі етапи: 1) етап прийняття рішення щодо необхідності здійснення особі повідомлення про підозру, на якому відбувається формування волевиявлення уповноваженої посадової особи (слідчого або прокурора) про необхідність здійснення повідомлення про підозру; 2) етап об'єктивації/ вираження сформованого внутрішнього волевиявлення уповноваженої посадової особи щодо прийнятого рішення в зовнішню форму шляхом складання тексту повідомлення про підозру відповідно до вимог, передбачених ст. 277 КПК України, та його підписання; 3) етап доведення інформації до відома адресата, щодо якого прийняте рішення про повідомлення про підозру, шляхом безпосереднього вручення його тексту особі згідно зі ст. 278 КПК України⁴. Таким чином, процесуальні правовідносини, пов'язані з повідомленням про підозру, утворюють окремий етап, що має власну періодизацію

дексом порядку винесена постанова про притягнення як обвинуваченого. Притягнення як обвинуваченого мало місце на підставі мотивованої постанови слідчого, яка виносилася у випадках, коли є досить доказів, які вказують на вчинення злочину певною особою (ст. 131 КПК України від 1960 р.).

³ Гуценко К Ф, Головки Л В, Филимонов Б А, *Уголовный процесс западных государств* (Зерцало-М, 2002) 446.

⁴ Постанова Великої Палати Верховного Суду у справі № 536/2475/14-к від 11 грудня 2019 р. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/86365236> (дата звернення 15.03.2021)

© Лапкін А. В., 2021

і посідає центральне місце у структурі досудового розслідування. Уявляється, що з точки зору досудового розслідування основне значення повідомлення про підозру полягає в тому, що: (1) кримінальне правопорушення було розкрито, тобто встановлено особу, яка, ймовірно, його вчинила, та (2) відносно цієї особи розпочато процедуру притягнення її до кримінальної відповідальності.

Статистичні дані показують, що відсоток розкриття кримінальних правопорушень в Україні не перевищує 50 %. Так, у 2013 р. із загальної кількості 563 560 облікованих кримінальних правопорушень повідомлення про підозру були вручені у 223 561 випадків, або 39,6 %; у 2014 р. ці показники становили 529 139 і 199 263, або 37,6 %; у 2015 р. – 565 182 і 188 099, або 33,3 %; у 2016 р. – 592 604 і 159 480 або 26,9 %; у 2017 р. – 523 911 і 198 477, або 37,8 %; у 2018 р. – 487 133 і 191 856, або 39,3 %; у 2019 р. – 444 130 і 171 691, або 38,6 %; у 2020 р. – 360 622 і 167 098, або 46,3 %¹. Зважаючи на те, що розкриття кримінальних правопорушень є одним з основних критеріїв оцінки ефективності досудового розслідування, можна зробити висновок, що органи, які його проводять, а також прокуратура, яка здійснює організацію та процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, недостатньо виконують покладені на них завдання у сфері протидії кримінальній протиправності.

Значною мірою відповідальність за це лежить саме на прокурорах, які наділені широкими повноваженнями для забезпечення швидкого та повного розслідування кримінальних правопорушень. Зміст засади публічності, визначеної у ст. 25 КПК України, покладає на прокурора поряд із слідчим обов'язок установа особи, яка вчинила кримінальне правопорушення. При цьому прокурор не менше і навіть більше за слідчого зацікавлений у розкритті кримінального правопорушення, оскільки від цього залежить подальший розвиток кримінального переслідування у вигляді підтримання публічного обвинувачення. Зважаючи на це, всю здійснювану прокурором у досудовому розслідуванні діяльність, яка передуює повідомленню про підозру, можна вважати такою, що спрямована на розкриття кримінального правопорушення. Відтак, показники повідомлення про підозру є наочною характеристикою результативності діяльності прокурора у кримінальному провадженні.

¹ Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2013–2020 рр. <<https://www.gp.gov.ua/ua/1stat>> (дата звернення 15.03.2021)

Повідомлення про підозру має важливе значення в процесі розвитку обвинувальної діяльності прокурора. Так, згідно з позицією ЄСПЛ кримінальне обвинувачення визначається як офіційне повідомлення особи компетентним органом про те, що вона підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення². Отже, відповідно до міжнародних стандартів підозра є складовою обвинувальної діяльності. При цьому вона є першим публічним проявом такої обвинувальної діяльності у кримінальному провадженні. Таким чином, значення повідомлення про підозру полягає в офіційному початку діяльності з притягнення особи до кримінальної відповідальності на підставі і в межах сформованого та сформульованого обвинувачення. Роль прокурора на етапі повідомлення про підозру визначається правовою природою останнього. Відповідно до п. 2 Рекомендації R (2000) 19 про роль публічного обвинувачення в системі кримінального правосуддя в усіх системах прокурори вирішують питання про порушення публічного обвинувачення. Таким чином, прокурор відіграє активну, ініціативну і виключну роль у повідомленні про підозру як акті порушення публічного обвинувачення. Це знайшло відображення у положеннях ч. 4 ст. 22 КПК України, згідно з якими повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення здійснюється прокурором, що розглядається як складова засади змагальності кримінального провадження.

Зважаючи на це, більшість учених пов'язують з повідомленням про підозру початок реалізації функції обвинувачення. Так, на думку Ю. П. Алєніна та І. В. Гловюк, воно є юридичним актом початку та одночасно персоніфікації кримінального переслідування³. В. О. Гринюк указує, що з появою підозри починається реалізація функції обвинувачення, оскільки в наявності є первинне обвинувачення⁴. Загалом аналогічні погляди висловлює Л. М. Гуртієва⁵. Погоджуючись з указаними до-

² *Eckle v Federal Republic of Germany* (Series A, No 51, Application No 8130/78): European Court of Human Rights (1983) 5 EHRR 1, 15 July 1982. URL: http://www.hrcr.org/safrica/arrested_rights/eckle_germany.html (дата звернення 15.03.2021)

³ Алєнін Ю П, Гловюк І В, 'Повідомлення про підозру: загальна характеристика та проблеми удосконалення' (2014) 1 Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України 162.

⁴ Гринюк В О, 'Повідомлення про підозру як форма здійснення первинного обвинувачення у кримінальному провадженні' (2017) 1 Форум права 20.

⁵ Гуртієва Л М, 'Поняття та правова природа повідомлення про підозру у кримінальному провадженні України' (2014) 1 Митна справа 188.

слідниками у тому, що підозра є одним з елементів розвитку обвинувальної діяльності прокурора, зауважимо, що стверджувати про виникнення обвинувальної діяльності прокурора саме з моменту повідомлення особі про підозру необгрунтовано, оскільки кримінальне переслідування є первинним відносно кримінального провадження і передусе появи інших процесуальних функцій, як і процесуальній діяльності в цілому. Діяльність прокурора спрямована на викриття і притягнення до кримінальної відповідальності особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, з моменту виявлення останнього. Однак певний час ця діяльність здійснюється за фактом (*in rem*), і лише після розкриття кримінального правопорушення – відносно особи (*in personam*).

Іншими словами, повідомлення особі про підозру є початковим моментом реалізації обвинувальної діяльності щодо її об'єкта – тобто особи, яка з певним ступенем ймовірності вчинила кримінальне правопорушення і яку притягають до кримінальної відповідальності, тоді як для її суб'єкта, тобто прокурора, це процесуальне рішення означає встановлення підстави кримінального позову та перехід кримінального переслідування з неперсоніфікованого у персоніфіковане. Це тягне за собою необхідність: документального оформлення підозри та офіційного повідомлення про її наявність особі, яка підозрюється, й інших осіб; надання цій особі визначеного процесуального статусу з метою забезпечення її прав та законних інтересів; можливість застосування до такої особи процесуального примусу; встановлення чітких строків, протягом яких допускається обмеження її прав, тощо.

Однак взяття законодавцем при конструюванні цього інституту за основу поняття «підозра» створює проблему його співвідношення з поняттям «обвинувачення», яку юридична наука, не заперечуючи очевидної обвинувальної природи обох цих явищ, намагається вирішити за допомогою вказівки на попередній або первинний характер першого та остаточний, або завершений, характер останнього. Уявляється, що такий підхід є штучним і, замість спрощення, ускладнює розуміння обвинувальної діяльності та її розвитку у досудовому кримінальному провадженні.

Поняття «підозра», яке є системоутворюючим для цього етапу досудового розслідування, буквально означає думку про чию-небудь причетність до чогось негативного. Як вказує О. В. Капліна,

підозра – це попередній висновок про причетність особи до вчинення кримінального правопорушення, припущення, яке має бути перевірено та оцінено у сукупності з усіма доказами, перш ніж обгрунтувати в обвинувальному акті твердження про вчинення цього кримінального правопорушення конкретною особою¹. Таким чином, підозра – це обгрунтоване доказами припущення прокурора про причетність певної особи до вчинення кримінального правопорушення.

Вказівка законодавця на «повідомлення» про підозру передбачає певну об'єктивізацію цього припущення і доведення його до відома інших осіб. Зважаючи на це, правова природа повідомлення про підозру у науковій юридичній літературі залишається предметом дискусій. Одні вчені розглядають його як процесуальне рішення², другі – як процесуальну діяльність³, треті – як кримінально-процесуальний акт, що включає і кримінально-процесуальне рішення, і кримінально-процесуальну дію⁴. Очевидно, що воно поєднує ознаки того й іншого, адже передбачає як прийняття та оформлення важливого процесуального рішення, так і здійснення пов'язаних із цим процесуальних дій за встановленою законом процедурою, однак водночас воно не є чимось одним із наведених формувань.

Це зумовлено недосконалістю законодавчого формулювання повідомлення особі про підозру, яке полягає в акцентуванні уваги не на самому рішенні, а на способі доведення його до відома особи, що є наслідком виникнення підозри. Водночас вказівка на підозру як на предмет повідомлення теж не дозволяє встановити сутність процесуального рішення, адже сама по собі підозра, яка відображає внутрішню суб'єктивну оцінку прокурором причетності особи до вчинення кримінального правопорушення, не є кримінальним процесуальним рішенням, а скоріше приводом, рушійною силою для його прийняття. Тобто прокурор не вирішує, чи підозрювати особу у вчиненні кримінального правопорушення, або ні, чи повідомляти її про наявну підозру або не повідомляти. Тому власне рішення, яке приймається у цьому випадку, залишається поза увагою законодавця.

¹ Капліна О В, 'Підозра у кримінальному провадженні: поняття, ознаки, сутність' (2013) 1 Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ 240.

² Гринюк В О, 20.

³ Капліна О В, 241.

⁴ Гуртієва Л М, 187.

У свою чергу, це створює проблеми процесуального оформлення відповідного рішення. На відміну від інших важливих процесуальних рішень, що приймаються на стадії досудового розслідування, повідомлення особі про підозру не передбачає складання відповідної постанови. Таким чином, єдиним документом, який його посвідчує, є саме це повідомлення, хоча сутністю будь-якого повідомлення є доведення певної інформації до адресата, тоді як документальною формою виразу цього важливого процесуального рішення мала б бути відповідна постанова.

Уявляється, що сутність цього рішення полягає у порушенні публічного обвинувачення відносно конкретної особи, що має знайти належне відображення в КПК України. З одного боку, такий підхід протирічить усталеній у юридичній науці позиції, згідно з якою публічне обвинувачення виникає у зв'язку із затвердженням прокурором обвинувального акту. Ця думка була обґрунтована В. С. Зеленецьким¹ та практично не піддавалася критичному аналізу. Зрештою, її сприйняв і законодавець, закріпивши у ч. 4 ст. 110 КПК, що обвинувальний акт є процесуальним рішенням, яким прокурор висуває обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення і яким завершується досудове розслідування.

Із другого боку, така позиція не пояснює сутності повідомлення особі про підозру та загалом діяльності прокурора до моменту складання або затвердження обвинувального акта. У зв'язку із цим заслуговують на увагу погляди С. А. Альперта², А. Л. Ривліна³, В. Т. Маляренка⁴ щодо того, що державне обвинувачення з'являється ще на стадії досудового розслідування, з моменту притягнення особи як обвинуваченого. В сучасних умовах першою формою прояву публічного обвинувачення в досудовому кримінальному провадженні, що означає його порушення, можна вважати повідомлення про підозру. Фактично в такому значенні розуміє повідомлення про підозру й законодавець, на що вказує закріплене у п. 14 ст. 3 КПК визна-

чення притягнення до кримінальної відповідальності як стадії кримінального провадження, яка починається з моменту повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення. Оскільки притягнення до кримінальної відповідальності здійснюється шляхом публічного обвинувачення особи у вчиненні кримінального правопорушення, то з цього випливає, що саме з моменту повідомлення про підозру публічне обвинувачення як процесуальна діяльність розпочинається, тому цей момент можна вважати порушенням публічного обвинувачення.

Зважаючи на це, відповідне процесуальне рішення коректніше було б іменувати «порушенням публічного обвинувачення», підставою для якого є виникнення підозри особи у вчиненні кримінального правопорушення, формою виразу – постанова, а безпосереднім процесуальним наслідком – повідомлення особи про підозру у вчиненні кримінального правопорушення. Відносно осіб, які не визнаються суб'єктами кримінальної відповідальності (наприклад, неосудних або таких, які не досягли віку кримінальної відповідальності), це рішення можна розглядати більш широко – як порушення кримінального позову. У зв'язку з оформленням обвинувальної діяльності настання цього етапу передбачає приведення в дію механізму процесуальних гарантій, пов'язаних із забезпеченням права на захист. Тому досудове кримінальне провадження із розшукового набуває змагального характеру. Обвинувальний акт, яким досудове розслідування закінчується, можна вважати остаточним оформленням кримінального позову та аналогом позовної заяви в інших видах судочинства, що означає перехід до наступного етапу розвитку обвинувальної діяльності прокурора, пов'язаного із підтриманням публічного обвинувачення в суді.

Висновки. На підставі викладеного пропонується розуміння діяльності прокурора щодо повідомлення особі про підозру як порушення публічного обвинувачення, яке здійснюється за рішенням прокурора на підставі достатніх даних про вчинення особою кримінального правопорушення, оформлюється вмотивованою постановою та означає персоніфікацію кримінального переслідування. Зважаючи на це, інститут повідомлення про підозру доцільно трансформувати в порушення публічного обвинувачення та внести з цієї метою відповідні зміни й доповнення до КПК України.

¹ Зеленецький В. С., *Возбуждение государственного обвинения в советском уголовном процессе* (Высшая школа, 1979) 21.

² Альперт С. А., *Обвинение в советском уголовном процессе* (1974) 33.

³ Ривлин А. Л., *Общественное обвинение в суде* (1960) 9 *Советское государство и право* 97.

⁴ Маляренко В., *Окремі проблеми реформування кримінальної юстиції в Україні* (2008) 3 *Вісник Національної академії прокуратури України* 11.

REFERENCES

*List of legal documents**Cases*

1. Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu u spravi № 536/2475/14-k vid 11 hrudnia 2019 r. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/86365236> (in Ukrainian).
2. Eckle v Federal Republic of Germany (Series A, No 51, Application No 8130/78): European Court of Human Rights (1983) 5 EHRR 1, 15 July 1982. URL: http://www.hrcr.org/safrica/arrested_rights/eckle_germany.html (in English).

*Bibliography**Authored books*

1. Alpert S A, *Obvyneny v sovetskom uholovnom protsesse* [Indictment in the Soviet criminal trial] (1974) (in Russian).
2. Hutsenko K F, Holovko L V, Fylymonov B A, *Uholovnii protsess zapadnikh hosudarstv* [Criminal proceedings of Western States] (Zertsalo-M, 2002) (in Russian).
3. Zelenetskyi V S, *Vozbuzhdenye hosudarstvennoho obvyneniya v sovetskom uholovnom protsesse* [Initiation of public prosecution in the Soviet criminal proceedings] (Visshaia shkola, 1979) (in Russian).

Journal articles

4. Kaplina O V, 'Pidozra u kryminalnomu provadzhenni: poniattia, oznaky, sutnist' [Suspicion in criminal proceedings: concept, signs, essence]. (2013) 1 Yurydychnyi chasopys Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav 238–242 (in Ukrainian).
5. Alenin Yu P, Hloviuk I V, 'Povidomlennia pro pidozru: zahalna kharakterystyka ta problemy udoskonalennia' [Suspect Notification – General Features and Improvement Issues] (2014) 1 Visnyk Pivdennoho rehionalnoho tsentru Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy 161–169 (in Ukrainian).
6. Hryniuk V O, 'Povidomlennia pro pidozru yak forma zdiisnennia pervynnoho obvynuvachennia u kryminalnomu provadzhenni' [Notification of suspicion as a form of primary prosecution in criminal proceedings] (2017) 1 Forum prava 20–25 (in Ukrainian).
7. Hurtiieva L M, 'Poniattia ta pravova pryroda povidomlennia pro pidozru u kryminalnomu provadzhenni Ukrainy' [The concept and legal nature of notification of suspicion in criminal proceedings in Ukraine] (2014) 1 Mytna sprava 185–190 (in Ukrainian).
8. Ryvlyn A L, 'Obshchestvennoe obvyneny v sude' [Public prosecution in court] (1960) 9 Sovetskoe hosudarstvo y pravo 95–99 (in Russian).
9. Maliarenko V, 'Okremi problemy reformuvannia kryminalnoi yustytzii v Ukraini' [Some problems of criminal justice reform in Ukraine] (2008) 3 Visnyk Natsionalnoi akademii prokuratury Ukrainy 5–15 (in Ukrainian).

Websites

10. Yedynyi zvit pro kryminalni pravoporushennia za 2013–2020 rr. <<https://www.gp.gov.ua/ua/1stat>> (in Ukrainian).

**Лапкін А. В. Щодо трансформації повідомлення про підозру
у порушення прокурором публічного обвинувачення**

У статті досліджуються проблеми з'ясування сутності повідомлення про підозру та його місце в структурі досудового розслідування та обвинувальної діяльності прокурора. Встановлено, що недоліки законодавчої конструкції ускладнюють теоретичне розуміння сутності й значення повідомлення про підозру та зумовлюють проблеми його практичного застосування. Обґрунтовано значення повідомлення про підозру як порушення публічного обвинувачення, що здійснюється за рішенням прокурора на підставі достатніх даних про вчинення особою кримінального правопорушення, оформлюється вмотивованою постановою та означає персоніфікацію кримінального переслідування.

Ключові слова: прокурор, кримінальне провадження, повідомлення про підозру, порушення публічного обвинувачення, кримінальний позов.

**Лапкин А. В. О трансформации уведомления о подозрении
в возбуждение прокурором публичного обвинения**

В статье исследуются проблемы определения сущности уведомления о подозрении и его места в структуре досудебного расследования и обвинительной деятельности прокурора. Установлено, что недостатки законодательной конструкции затрудняют теоретическое понимание сущности и значения уведомления о подозрении

и обуславливают проблемы его практического применения. Обосновано значение уведомления о подозрении как возбуждения публичного обвинения, которое осуществляется по решению прокурора на основании достаточных данных о совершении лицом уголовного правонарушения, оформляется мотивированным постановлением и означает персонафикацию уголовного преследования.

Ключевые слова: прокурор, уголовное производство, уведомление о подозрении, возбуждение публичного обвинения, уголовный иск.

Lapkin A. V. On the transformation of the notification of suspicion of public prosecution by the prosecutor

The article explores the problems of determining the nature of the notification of suspicion and its place in the structure of the pre-trial investigation and the prosecutorial activities of the prosecutor. It was found that the shortcomings of the legislative design make it difficult to theoretically understand the essence and meaning of notification of suspicion and cause problems of its practical application.

The purpose of this scientific article is to elucidate the essence of a suspicion report by substantiating its meaning as a public prosecution.

The suspect notification phase is central to the structure of the pre-trial investigation. However, its relationship with public prosecution is a matter of discussion. There are shortcomings in the legislative formulation of notification of suspicion to the person, which consists in focusing not on the decision itself, but on the way in which it is brought to the attention of persons who are the result of the suspicion. At the same time, the decision, which is made by the prosecutor in the event of notification to the person of suspicion, is not indicated in any way. There is also no proper documentation of this decision.

On the basis of the above, it is proposed to understand the activities of the prosecutor in notifying a person of suspicion as initiating a public prosecution, which is carried out by decision of the prosecutor on the basis of sufficient data on the commission of a criminal offense by a person, is drawn up by a reasoned decision and means personification of criminal prosecution. It is advisable for the Institute to transform a report of suspicion into a violation of a public charge and to make appropriate changes and additions to the Code of Criminal Procedure for this purpose.

Key words: prosecutor; criminal proceedings, suspicion notice, public prosecution, criminal action.

Стаття надійшла до редакції: 7.04.2021 р.

Прийнята до друку: 30.04.2021 р.

Г. К. Авдєєва, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташица, НАПрН України

МІСЦЕ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ У НАУКОВО-ТЕХНІЧНОМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ СЛІДЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ ЗМАГАЛЬНОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Постановка проблеми. Науково-технічний прогрес і стрімкий розвиток інформаційних технологій змінює способи вчинення і приховування злочинів, а також підготовки до них. Злочинці у своїй протиправній діяльності використовують сучасні науково-технічні засоби та інноваційні технології, залишаючи при цьому специфічні сліди (у т.ч. цифрові). Це ускладнює роботу слідчого зі збирання доказів та вимагає від нього використання спеціальних знань для встановлення певної доказової інформації.

Пізнавальна діяльність слідчого здійснюється лише визначеними у кримінальному процесуальному законодавстві засобами та має відповідати принципам змагальності у кримінальному судочинстві. Однак через відсутність паритету між сторонами кримінального провадження процес залучення експерта не повною мірою відповідає принципу змагальності і рівності сторін. Перехід до змагального кримінального процесу у частині використання спеціальних знань передбачає узагальнення й аналіз існуючої слідчої та судової практики, а також удосконалення процесуального порядку залучення експерта різними учасниками кримінального провадження в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам використання спеціальних знань у кримінальному провадженні приділяли увагу такі провідні українські та іноземні науковці: Т. В. Авер'янова, Л. Ю. Ароцкер, В. Д. Арсеньєв, В. П. Бахін, В. В. Бірюков, М. Є. Бондар, А. І. Вінберг, В. Г. Гончаренко, Г. Л. Грановський, А. В. Дулов, В. А. Журавель, О. М. Зінін, А. В. Іщенко, Н. І. Клименко, В. А. Колесник, В. О. Коновалова, М. В. Костицький, В. К. Лисиченко, Н. П. Майліс, Г. М. Надгорний, О. Р. Росинська, М. В. Салтєвський, М. Я. Сегай, Е. Б. Сімакова-Єфремян,

Ю. В. Шепітько, М. Г. Щербаковський, О. Р. Шляхов та ін. Незважаючи на досить широкий спектр досліджуваних проблем у цій галузі, окремі питання залишаються недостатньо опрацьованими. Зокрема, це стосується проблем реалізації принципу змагальності у кримінальному провадженні в частині залучення експерта.

Метою статті є визначення ролі судово-експертних досліджень у науково-технічному забезпеченні слідчої діяльності в умовах змагального кримінального провадження, розгляд окремих проблем залучення експерта стороною захисту і потерпілим, аналіз нормативно-правового забезпечення судово-експертної діяльності, виявлення проблем, що перешкоджають реалізації прав сторони захисту і потерпілого на використання спеціальних знань та розробка пропозицій щодо їх подолання.

Виклад основного матеріалу. Важлива роль висновків експерта у науково-технічному забезпеченні слідчої діяльності виявляється у підвищенні результативності процесу доказування завдяки збору такої доказової інформації, яку отримати слідчому без залучення експерта неможливо. Слідчий, залучаючи експерта, не лише отримує висновок експерта як джерело доказів, а й з'ясовує походження й причинні зв'язки окремих фактів, слідів і їх ознак. Аналіз і оцінка висновку експерта дозволяє слідчому надати правильну оцінку певному юридично значущому факту чи явищу. Найбільш яскравим прикладом отримання доказової інформації лише завдяки висновкам експерта є результати експертного дослідження цифрових слідів при розслідуванні так званих «комп'ютерних» злочинів.

За результатами анкетування та інтерв'ювання слідчих встановлено, що понад 70 % підслідних

чинять протидію слідству шляхом надання неправдивих свідчень, вигадкування неіснуючих подій, інсценування місця події, фальсифікації доказів, утворення хибного алібі, підштовхування інших учасників процесу до змін показань або висловлювання неправди, самообмови, приховування доказової інформації тощо¹. В таких умовах слідчому для встановлення істини доводиться залучати експерта. Тобто судові експертизи підвищують якість науково-технічного забезпечення слідчої діяльності² і широко використовуються в кримінальному процесі³.

Збирання доказів у кримінальному провадженні в Україні здійснюється його сторонами, потерпілим, представником юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження (ст. 93 КПК України)⁴. При цьому сторони кримінального провадження мають рівні права на збирання та подання до суду речей, документів, інших доказів (ч. 2 ст. 22 КПК України). Оскільки висновки експертів віднесено до процесуальних джерел доказів (ст. 84 КПК України), обидві сторони кримінального провадження (обвинувачення і захисту) мають рівні права на збір і подання доказової інформації, отриманої за допомогою спеціальних знань. Однак на сьогодні сторони кримінального провадження та потерпілий не мають рівних процесуальних прав і можливостей щодо збирання доказів шляхом за-

лучення експерта через відсутність доступу до речових доказів, які слугують об'єктами судової експертизи⁵. Сторона захисту і потерпілий можуть лише ініціювати перед слідчим, прокурором, слідчим суддею залучення експерта з метою одержання доказової інформації шляхом дослідження речових доказів, але така ініціатива законодавчо не забезпечена примусом виконання.

Сторони кримінального провадження і потерпілий не мають можливості залучити незалежного експерта через законодавчі заборони на проведення криміналістичних, судово-медичних та судово-психіатричних судових експертиз (ст. 7 Закону України «Про судову експертизу») незалежними (приватними) судовими експертами.

В окремих державних експертних установах через відсутність обладнання або експертів певних спеціальностей взагалі не проводяться деякі види криміналістичних експертиз. При цьому слідчі не можуть без оплати за експертне дослідження звернутися в іншу експертну установу, яка знаходиться поза межами їх регіону (експертні установи в Україні працюють за регіональним принципом). Результати анкетування 125 слідчих МВС України показали, що іноді вони взагалі не залучають експерта через відсутність коштів на проведення експертизи (5,6 %) або через труднощі у відібранні зразків для експертизи (2,1 %). Зазначені фактори негативно впливають на ефективність розслідування злочинів.

У слідчих є проблеми із залученням судово-медичного експерта тому, що через заборону проведення судово-медичних експертиз недержавними експертними установами іноді суди не визнають висновки судово-медичної експертизи як джерело доказів у кримінальних провадженнях, посиляючись на те, що експертні дослідження всупереч ст. 7 Закону України «Про судову експертизу» були проведені в недержавних експертних установах⁶ (на сьогодні всі Бюро судово-медичних експертиз в Україні є недержавними і належать до об'єктів комунальної власності).

⁵ Авдєєва Г. 'Судова експертиза в кримінальному судочинстві України: дискусійні питання' Матеріали 14 міжнар. конгресу, 'Криміналістика та судова експертологія: наука, навчання, практика' У 2-х т. Т. 2. (Видавничий дім, «Гельветика», 2018) 379 <http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/15673/1/Avdeeva_370-380.pdf> (дата звернення 15.02.2021)

⁶ Узагальнення судової практики про застосування судами кримінально-процесуального законодавства при призначенні судових експертиз і використання їх висновків у кримінальному судочинстві : Постанова пленуму ВССУ URL: <https://zakon.osmark.com.ua/uzagalnyennya-vssu-sudovi-ekspertizi/> (дата звернення 12.02.2021)

¹ Мілорадова Н Е, 'Специфіка слідчої діяльності та фактори, що її ускладнюють' 2007 Проблеми екстремальної та кризової психології Вип.2, 104. <<https://nuczu.edu.ua/sciencearchive/ProblemsOfExtremeAndCrisisPsychology/vol2/15.pdf>> (дата звернення 15.02.2021)

² Примітка. Як показують результати анкетування 125 слідчих, 76,9 % з них завжди під час розслідування злочинів залучають експерта, а 16,2 % слідчих повідомили, що їм доводилося двічі призначати експертизу (первинну й повторну) з метою вирішення тих самих питань. В деяких випадках (2,4 %) висновки експерта навіть спростували слідчу версію. 85 % респондентів зазначили, що залучення експерта позитивно позначається на їх діяльності і значно прискорює встановлення фактів, що мають значення у провадженні, що, у свою чергу, зменшує терміни розслідування злочинів.

³ Примітка. Результати узагальнення 75 кримінальних проваджень показали, що найчастіше під час розслідування злочинів проти життя і здоров'я особи призначалися такі експертизи: судово-медична – 86,3 %, генотипоскопічна (ДНК) – 2,8 %, цитологічна – 15,2 %, криміналістична – 65,8 % (в т.ч. – дактилоскопічна – 62,5 %, слідів ніг і взуття – 18,5 %, слідів знарядь зламу та інструментів – 7,4 %, вузлів і петель – 2,9 %, фотопортретна – 3,8 %, технічна експертиза документів – 2,9 %, судово-хімічна – 6,7 %, судово-біологічна – 16,5 %, ґрунтознавча – 3,4 %, металознавча – 2,4 % та ін.), почеркознавча – 2,9 %, товарознавча – 9,5 %, пожежно-технічна – 1,7 % та ін.

⁴ Кримінальний процесуальний кодекс України від 5 квітня 2001 року №2341-III URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення 14.02.2021)

На відміну від України, у країнах-членах Європейського Союзу суд доручає проведення судових експертиз не лише експертам державних спеціалізованих експертних установ, а й будь-якій приватній особі, колективу осіб, комісії осіб або будь-якій установі¹.

Відповідно до ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод однією з основних цінностей демократичного суспільства є право на справедливе правосуддя². Це, серед іншого, передбачає існування рівності сторін судового процесу та процесуальну змагальність. При цьому всі докази, прийняті судом, мають бути доступними для сторін провадження для їх використання у змагальних дебатах³. Зокрема, в Італії адвокати підозрюваного і потерпілого відповідно до ст. 327-bis КПК Італії навіть мають право проводити власне розслідування, результати якого розглядаються судом як докази.⁴ Згідно зі ст. 225 КПК Італії кожна зі сторін має право залучати своїх «технічних консультантів» для проведення експертизи або рецензування експертних висновків⁵. Основним критерієм для обрання такої обізнаної особи є наявність у неї спеціальних знань у певній галузі.

Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) наголошує на важливості здійснення доказування в межах змагальної судової процедури та дотримання принципу рівності процесуальних засобів, а також на тому, що кожній стороні має надаватись можливість подання доказів та забезпечувати умови, які не ставлять її в істотно невідгдане становище у порівнянні з іншою стороною⁶. Тобто обидві

сторони кримінального провадження повинні мати рівні можливості у залученні експерта. Навіть 88,8 % із 355 анкетованих слідчих прокуратури (121 респондент) та МВС (234 респонденти) України підтримують ідею щодо надання права стороні захисту самостійно залучати експерта. При цьому 44 % респондентів допускають можливість надання стороні захисту об'єктів для проведення експертизи залученим нею експертом. Проте 78 % слідчих вважають, що у разі надання стороні захисту об'єктів для експертизи, вони повинні мати можливість ознайомлюватися із питаннями експертів та його висновком⁷.

У постанові Європейського Суду з прав людини від 21.04.2011 р. (скарга № 42310/04 щодо катування особи електричним струмом у відділі поліції) зазначено про порушення ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод шляхом ігнорування слідчим і судом важливого джерела доказів – висновку альтернативної судово-медичної експертизи, виконаної приватним центром судово-медичних експертиз⁸. Таку саму правову позицію висловив і Верховний Суд у постанові від 5.08.2020 р. (справа № 753/10028/18, провадження № 51-121км20), зазначивши, що з метою забезпечення дотримання принципу змагальності сторін сторона захисту відповідно до ч. 2 ст. 101 КПК України має право надати висновок альтернативної експертизи, а суд зобов'язаний його розглянути у сукупності з іншими доказами⁹.

Висновки. Результати узагальнення кримінальних проваджень та судової практики в Україні й аналіз рішень ЄСПЛ та результатів анкетування слідчих МВС України показали, що судова експертиза є важливим елементом науково-технічного забезпечення слідчої діяльності. Залучення експерта допомагає слідчому підвищити результативність розслідування злочину та скорочує його терміни. У висновку експерта міститься така доказова інформація, яку слідчому часто неможливо отримати без використання спеціальних знань. Однак через законодавчі заборони слідчий позбавлений

¹ Protocol (№3) on the statute of the court of justice of the European Union (Official Journal of the European Union, 2016) St. 25 URL: EUR-Lex – 12016E/PRO/03 – EN – EUR-Lex (europa.eu) (дата звернення 12.02.2021)

² Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення 14.02.2021)

³ Кавакін А. О. (упоряд.) Документи Консультативної ради європейських суддів (In Jure, 2015) 347 <[https://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/58F4A4DD76AACFD0C2257D87004971A6](https://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/58F4A4DD76AACFD0C2257D87004971A6)> (дата звернення 15.02.2021)

⁴ Luca Lupària, Mitja Gialuz, 'The Italian Criminal Procedure. Thirty Years after the Great Reform, in Roma'. (2019) 1 Tre Law Review. 26–72. <<http://romatrepress.uniroma3.it/wp-content/uploads/2020/01/Italian-criminal-procedure-thirty-years-after-the-great-reform.pdf>> (дата звернення 17.02.2021)

⁵ Codice di procedura penale Parte Prima [Code of Criminal Procedure. Part one] Italy URL: https://www.legislationline.org/download/id/4357/file/Italy_CPC_updated_till_2012_Part_1_it.pdf (дата звернення 16.02.2021)

⁶ Фулей Т.І. (упоряд.) *Застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя: навчально-методичний посібник для тренерів навчального курсу для суддів* (ВАІТЕ, 2017) 231

⁷ Куриленко Д. В. 'Інститут обізнаних осіб у змагальному кримінальному провадженні' (Дисс канд юрид наук Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2017) 236–237. (дата звернення 10.02.2021).

⁸ Case of Nechiporuk and Yonkalo v. Ukraine. (Application no. 42310/04). European Court of Human Rights, International Courts; Decision, Causa on 21.04.2011. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/030430/> (дата звернення 15.02.2021)

⁹ Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду України від 05 серпня 2020 року № 753/10028/18 (51-121км20) URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90906049> (дата звернення 10.02.2021)

можливості залучити кваліфікованих недержавних судових експертів, які виконують криміналістичні, судово-медичні і судово-психіатричні експертизи. Це може негативно вплинути на якість роботи слідчого. Тому монополію державних експертних установ на проведення цих видів судових експертиз треба скасувати.

Є очевидним, що для реалізації принципу змагальності у кримінальному судочинстві під час формування доказової бази вирішальну роль відіграє обсяг та співвідношення прав сторін, які часто реалізуються шляхом використання спеціальних знань. В Україні, на відміну від країн-членів ЄС, сторони кримінального провадження не мають рівних можливостей у залученні експерта через те, що у сторони захисту і потерпілого немає доступу до об'єктів експертного дослідження (речових доказів). Сторона захисту і потерпілий можуть лише

ініціювати перед слідчим, прокурором, слідчим суддею залучення експерта з метою одержання доказової інформації шляхом дослідження речових доказів, але така ініціатива законодавчо не забезпечена примусом виконання. Механізм залучення експерта стороною захисту і потерпілим також законодавчо не врегульований. В умовах змагального кримінального провадження сторона захисту і потерпілий повинні мати право самостійно залучати експерта (державного або приватного), а слідчий при цьому зобов'язаний надавати експертіві об'єкти дослідження за їх запитом. Саме такий підхід до залучення експерта у кримінальному провадженні сприятиме реалізації прав осіб на справедливе правосуддя та дозволить підвищити рівень науково-технічного забезпечення слідчої діяльності в умовах змагального кримінального провадження в Україні.

REFERENCES

List of legal documents

Legislation

1. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms as amended by Protocols No. 11 and No. 14, Rome, 4.XI.1950 URL: <https://rm.coe.int/1680063765> (in English)
2. Protocol (№3) on the statute of the court of justice of the European Union. St. 25: URL: [EUR-Lex – 12016E/PRO/03 – EN – EUR-Lex \(europa.eu\)](https://eur-lex.europa.eu/EN-LEX/PRO/03-EN-LEX/eur-lex/europa.eu) (in English)
3. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy vid 5 kvitnia 2001 roku №2341-III [Criminal Procedure Code of Ukraine] URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (in Ukrainian)
4. Codice di procedura penale Parte Prima [Code of Criminal Procedure. Part one] Italy URL: https://www.legislationline.org/download/id/4357/file/Italy_CPC_updated_till_2012_Part_1_it.pdf (in Italian)

Cases

5. Case of Nechiporuk and Yonkalo v. Ukraine. (Application no. 42310/04). European Court of Human Rights, International Courts; Decision, Causa on 21.04.2011. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/030430/> (in English)
6. Postanova Kasatsiinoho kryminalnogo sudu u skladi Verkhovnoho Sudu Ukrainy vid 05 serpnia 2020 roku sprava № 753/10028/18 (51–121 km20) URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90906049> (in Ukrainian)
7. Postanova plenumu Vyshchoho spetsializovanoho sudu Ukrainy z rozghliadu tsyvilnykh i kryminalnykh sprav 'Uzahalnennia sudovoi praktyky pro zastosuvannia sudamy kryminalno-protseualnogo zakonodavstva pry pryznachenni sudovykh ekspertyz i vykorystannia yikh vysnovkiv u kryminalnomu sudochynstvi' URL: <https://zakon.osmark.com.ua/uzagalnennia-vssu-sudovi-ekspertizi/> (in Ukrainian)

Bibliography

Edited books

1. Kavakin A O (uporiad.) *Dokumenty Konsultativnoi rady yevropeiskyykh suddiv* [Documents of the Consultative Council of European Judges] (In Yure, 2015). <[https://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/58F4A4DD76AACFD0C2257D87004971A6](https://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/58F4A4DD76AACFD0C2257D87004971A6)> (in Ukrainian, in English)
2. Fulei T I (uporiad.) *Zastosuvannia Konventsii pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod ta praktyky yevropeiskoho sudu z prav liudyny pry zdiisnenni pravosuddia: navchalno-metodychnyi posibnyk dlia treneriv navchalnogo kursu dlia suddiv* [Training manual for trainers on the application by judges of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and the case law of the European Court of Human Rights in the administration of justice] (VAITE, 2017) (in Ukrainian)

Journal articles

3. Luca Lupária, Mitja Gialuz, 'The Italian Criminal Procedure. Thirty Years after the Great Reform, in Roma'. (2019) 1 Tre Law Review. 26–72. <<http://romatrepress.uniroma3.it/wp-content/uploads/2020/01/Italian-criminal-procedure-thirty-years-after-the-great-reform.pdf>> (in English)
4. Avdeeva G K, 'Sudova ekspertyza v kryminalnomu sudochynstvi Ukrainy: diskusiini pytannia' [Forensic examination in criminal proceedings of Ukraine: debatable issues] Materialy 14 mizhnar. konhresu 'Kryminalistyka ta sudova ekspertolohiia: nauka, navchannia, praktyka' Tom 2. (Vydavnychiy dim «Helvetyka», 2018) 370–380. <http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/15673/1/Avdeeva_370-380.pdf> (in Ukrainian)
5. Miloradova N E, 'Spetsyfika slidchoi diialnosti ta faktory, shcho yii uskladniuiut' [The specifics of the investigation and the factors that complicate it] (2007) Problemy ekstremalnoi ta kryzovoi psykholohii Vyp 2 97–108. <<https://nuczu.edu.ua/sciencearchive/ProblemsOfExtremeAndCrisisPsychology/vol2/15.pdf>> (in Ukrainian)

Dissertation

6. Kurylenko D V, 'Instytut obiznanykh osib u zmahalnomu kryminalnomu provadzheni' [Institute of Informed Persons in Competitive Criminal Proceedings] (dis kand jurid nauk, Kharkivskiy natsionalnyi universytet vntrishnikh sprav, 2017) (in Ukrainian)

Авдеева Г. К. Місце судової експертизи у науково-технічному забезпеченні слідчої діяльності в умовах змагального кримінального провадження

Пізнавальна діяльність слідчого здійснюється лише визначеними у кримінальному процесуальному законодавстві засобами та має відповідати принципам змагальності у кримінальному судочинстві. Однак, через відсутність паритету між сторонами кримінального провадження процес залучення експерта не повною мірою відповідає принципу змагальності і рівності сторін.

У статті на основі узагальнення кримінальних проваджень та результатів анкетування слідчих МВС України встановлено, що судові експертизи відіграють важливу роль у науково-технічному забезпеченні слідчої діяльності та підвищують його якість. За результатами аналізу рішень ЄСПЛ та судової практики в Україні доведено, що висновок експерта (в т. ч. недержавного), наданий стороною захисту, має розглядатися слідчим і судом разом з іншими доказами.

У публікації здійснено критичний аналіз норм чинного законодавства України, які регулюють процеси збирання доказової інформації і залучення експерта сторонами кримінального провадження, виокремлено проблемні та дискусійні питання щодо залучення експерта стороною захисту і потерпілим, запропоновано шляхи реалізації принципу змагальності і рівності сторін у використанні спеціальних знань у кримінальному судочинстві. Доведено, що сторона захисту і потерпілий від злочину мають право самостійно залучати експерта (в т. ч. недержавного) в кримінальному провадженні, а слідчий при цьому за їх запитом повинен надавати об'єкти дослідження експертові. Задля реалізації прав осіб на справедливе правосуддя запропоновано скасувати монополію державних експертних установ на проведення криміналістичних, судово-медичних та судово-психіатричних експертиз та надати можливість сторонам кримінального провадження залучати як експертів найбільш кваліфікованих фахівців, які не працюють у державних експертних установах.

Ключові слова: науково-технічне забезпечення слідчої діяльності, судова експертиза, залучення експерта, змагальне кримінальне провадження, рівність сторін у кримінальному провадженні

Авдеева Г. К. Место судебной экспертизы в научно-техническом обеспечении следственной деятельности в условиях состязательного уголовного производства

Познавательная деятельность следователя осуществляется только указанными в уголовном процессуальном законодательстве средствами и должна соответствовать принципам состязательности в уголовном судопроизводстве. Однако из-за отсутствия паритета между сторонами уголовного производства процесс привлечения эксперта не в полной мере соответствует принципу состязательности и равенства сторон.

В статье на основе обобщения уголовных производств и результатов анкетирования следователей МВД Украины установлено, что судебные экспертизы играют важную роль в научно-техническом обеспечении следственной деятельности и повышают его качество. По результатам анализа решений ЕСПЧ и судебной практики в Украине доказано, что заключение эксперта (в т. ч. негосударственного), предоставленное стороной защиты, должно рассматриваться следователем и судом вместе с другими доказательствами.

В публикации осуществлен критический анализ норм действующего законодательства Украины, регулирующих сбор доказательственной информации и привлечение эксперта сторонами уголовного производства, выделены проблемные и дискуссионные вопросы по привлечению эксперта стороной защиты и потерпевшим,

предложены пути реализации принципа состязательности и равенства сторон в использовании специальных знаний в уголовном производстве. Доказано, что сторона защиты и потерпевший от преступления вправе самостоятельно привлечь эксперта (в т. ч. негосударственного) в уголовном производстве, а следователь при этом по их запросу должен предоставлять объекты исследования эксперту. Для реализации прав лиц на справедливое правосудие предложено отменить монополию государственных экспертных учреждений на проведение криминалистических, судебно-медицинских и судебно-психиатрических экспертиз и предоставить возможность сторонам уголовного производства привлекать в качестве экспертов наиболее квалифицированных специалистов, которые не работают в государственных экспертных учреждениях

Ключевые слова: научно-техническое обеспечение следственной деятельности, судебная экспертиза, привлечение эксперта, состязательное уголовное производство, равенство сторон в уголовном производстве

Avdeeva G. K. The place of forensic examination in the scientific and technical support of investigative activities in the context of adversarial criminal proceedings

The cognitive activity of the investigator is carried out only in the ways provided by the criminal procedure legislation and it must comply with the principles of adversariality in the criminal process. However, due to the lack of the parties' parity in the criminal process, the process of involving an expert does not fully comply with the principle of competition and equality of the parties.

Based on the generalization of criminal proceedings and the results of the investigators questioning of the Ukrainian Ministry of Internal Affairs, the article establishes that forensic forensic examinations is an important part in the scientific and technical support of investigative activities and improving its quality. Based on the results of the analysis of the decisions of the European Court of Human Rights and Ukrainian judicial practice it was proved that the state or non-state expert' opinion, which is provided by the defense should be considered by the investigator and the court on a par with other evidences.

The publication provides a critical analysis of the norms of the current legislation of Ukraine governing the collection of evidentiary information and the involvement of an expert by the parties to the criminal process, highlighted problematic and debatable issues on the involvement of an expert by the defense and the crime victim, and suggested ways to implement the principle of competition and equality of parties in the use of special knowledge in criminal proceedings. It has been proved that the defense side and the crime victim have the right to independently involve an expert (including a non-state one) in criminal proceedings, and the investigator, upon their request must provide the objects of research to the expert. To implement the rights of individuals to fair justice, it is proposed to abolish the monopoly of state expert institutions on conducting criminalistic, forensic medical and forensic psychiatric examinations and to provide an opportunity for the parties of criminal proceedings to attract the most qualified specialists as experts who do not work in state expert institutions.

Keywords: *scientific and technical support of investigative activities, forensic expertise, involvement of an expert, adversarial criminal proceedings, equality of arms in criminal proceedings*

Стаття надійшла до редакції: 18.02.2021 р.

Прийнята до друку: 15.03.2021 р.

В. В. Зуєв, кандидат юридичних наук, асистент кафедри кримінального процесу Національного юридичного університету ім. Ярослава Мудрого
ORCID ID: 0000-0002-4313-4282

ПРОБЛЕМА ПОВІДОМЛЕННЯ ОСОБИ ПРО ПІДОЗРУ ШЛЯХОМ ВРУЧЕННЯ ДОКУМЕНТІВ ПІД ЧАС НАДАННЯ МІЖНАРОДНОЇ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Постановка проблеми. Досягнення завдань кримінального провадження, всебічне, повне та об'єктивне здійснення досудового розслідування та судового розгляду у кримінальному провадженні, що ускладнене іноземним елементом, неможливе без ефективного використання механізмів міжнародного співробітництва держав під час кримінального провадження. Однією із форм такого співробітництва, а як свідчить статистика, найбільш розповсюдженою та затребуваною формою, є надання міжнародної правової допомоги.

За загальним правилом усі запити компетентних органів іноземних держав до українських правоохоронців і їх міжнародні доручення до закордонних колег про надання міжнародної правової допомоги надходять до уповноваженого (центрального) органу, яким під час досудового розслідування є Офіс Генерального прокурора (ст. 545 КПК України). Так, упродовж 2020 року Офісом Генерального прокурора опрацьовано понад 2,3 тис. запитів про правову допомогу, що надійшли від 47 країн. Також підготовлено ще 500 запитів про правову допомогу, які українські правоохоронні органи надсилали до 58 країн світу. Для порівняння щодо інших форм міжнародного співробітництва протягом 2020 року Офіс Генерального прокурора прийняв 72 рішення по запитах про видачу іноземним державам, а також розглянув понад 100 запитів про перейняття кримінальних проваджень. Поряд із цим до іноземних держав було направлено 82 клопотання українських органів досудового розслідування про видачу осіб та 10 запитів про перейняття кримінальних проваджень. Слід зазначити, що у 2020 році у зв'язку із невідповідністю вимогам міжнародних договорів та українського законодавства відмовлено у задоволенні 110 іноземних доручень, а через недотримання кримінального процесуального законодавства при підготовці міжнародних клопотань українським правоохорон-

цям повернуто на доопрацювання майже кожне п'яте таке доручення¹.

У цьому контексті постає конкретне та практичне питання ефективності та доречності здійснення окремих процесуальних дій під час надання міжнародної правової допомоги у кримінальних провадженнях як способу досягнення мети у такому провадженні. Так, зокрема, критичному осмисленню підлягає ефективність та результативність вручення документів особі в порядку ст. 564 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) для набуття нею статусу підозрюваного.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретично важливим і практично актуальним питанням міжнародного співробітництва в сфері кримінального судочинства присвячені роботи П. Н. Бірюкова, О. І. Виноградової, С. М. Вихриста, О. Г. Волеводза, В. М. Волженкиної, Т. С. Гавриш, Н. Г. Гасимова, В. Г. Кисельова, В. В. Луцика, Е. Б. Мельникової, В. В. Мілінчук, В. П. Панова, М. І. Пашковського, В. І. Самаріна, М. І. Смирнова, М. В. Тропина, Ю. М. Чорноус та інших. Однак, незважаючи на фундаментальну розробку окремих питань міжнародного співробітництва під час кримінального провадження, питання дієвості застосування такої форми міжнародної правової допомоги, як вручення документів для надання особі статусу підозрюваного, не ставало безпосереднім предметом наукових досліджень, що зумовлює актуальність цієї роботи.

Мета. Проаналізувати наявні на сьогодні механізми та умови надання особі процесуального статусу підозрюваного шляхом вручення документів особі під час надання міжнародної правової допо-

¹ Генпрокурор про міжнародно-правове співробітництво та рішення Офісу прокурора Міжнародного кримінального суду (Офіс Генерального прокурора, 18 грудня 2020) <https://www.gp.gov.ua/ua/news?_m=publications&_c=view&_t=rec&id=285690> (дата звернення 15.02.2021)

моги, а також запропонувати шляхи усунення існуючих недоліків у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Як зазначалось вище, звернення до іноземних компетентних органів або отримання від них запитів про надання міжнародної правової допомоги у виді проведення окремих процесуальних дій є найрозповсюдженішою формою міжнародного співробітництва під час кримінального провадження. Серед них часто зустрічаються абсолютно типові випадки отримання запитів іноземних компетентних органів про вручення особі постанови про притягнення в якості підозрюваного (обвинуваченого) – аналог вітчизняного повідомлення про підозру, а також допиту цієї особи в якості підозрюваного. Тобто фактично запитується про вчинення кількох окремих послідовних процесуальних дій, які регулюються окремими нормами кримінального процесуального законодавства

Згідно зі ст. 561 КПК на території України з метою виконання запиту про надання міжнародної правової допомоги можуть бути проведені *будь-які процесуальні дії, передбачені цим Кодексом* або міжнародним договором. Відповідно до ст. 543 КПК порядок направлення запиту до іншої держави, порядок розгляду уповноваженим (центральним) органом України запиту іншої держави або міжнародної судової установи про таку допомогу *і порядок виконання такого запиту визначаються цим Кодексом* і чинними міжнародними договорами України. Так, наприклад, відповідно до ст. 8 Конвенція про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах 1993 р. при виконанні доручення про надання правової допомоги запитувана установа *застосовує законодавство своєї країни*. На прохання запитувачої установи вона може застосувати і процесуальні норми запитувачої Договірної Сторони, якщо тільки вони не суперечать законодавству запитуваної Договірної Сторони.¹

Вручення документів особі на підставі запиту про міжнародну правову допомогу є окремою процесуальною дією в рамках надання міжнародної правової допомоги *із власним порядком*, який викладено у ст. 564 КПК. Відповідно, проведення допиту особи (у тому числі підозрюваного) також має відбуватись згідно із порядком (процедурою), передбаченим КПК України.

¹ Конвенція про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах 1993 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_009#Text (дата звернення 25.04.2021)

Однак цілком очевидно стає проблема синхронізації проведення зазначених процесуальних дій у рамках одного запиту про надання міжнародної правової допомоги, оскільки набуття особою статусу підозрюваного та вручення документів під час надання міжнародної правової допомоги регулюється різними, автономними порядками. Так, набуття процесуального статусу підозрюваного має відбуватись в порядку, передбаченому статтями 276–278 КПК України, якщо особу затримали за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення або якщо щодо особи складено повідомлення про підозру, однак його не вручено їй внаслідок невстановлення місцезнаходження особи, проте вжито заходів для вручення у спосіб, передбачений цим Кодексом для вручення повідомлень. (ч. 1 ст. 42 КПК). Таким чином, законодавець виділяє три підстави набуття статусу підозрюваного у кримінальному провадженні. При цьому, звертаючись до положення ч. 1 ст. 276 КПК, очевидним стає *імперативність такого порядку* повідомлення: «Повідомлення про підозру *обов'язково здійснюється в порядку*, передбаченому статтею 278 цього Кодексу». Затримання ж особи за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення як друга підстава не має відношення до міжнародного співробітництва та конкретного запиту іноземного компетентного органу, оскільки розрахована на оперативне реагування на вчинення кримінального правопорушення, що здійснюється в межах юрисдикції українських правоохоронних органів прямо зараз. Третя ж підстава набуття статусу підозрюваного містить умову вибуття особи із «поля зору» та, можливо, юрисдикції українських уповноважених органів, а також відсилає *до порядку вручення повідомлень*, що є іншою процесуальною дією та ніяк не кореспондує врученню документів як процесуальній дії у рамках міжнародної правової допомоги.

Відповідно до ч. 1 ст. 564 КПК за запитом компетентного органу іноземної держави про міжнародну правову допомогу документи та рішення, долучені до такого запиту, вручаються особі, визначеній у запиті, *в порядку, встановленому цією статтею*.

Очевидно, що під час вручення «постанови про притягнення в якості підозрюваного (обвинуваченого)» на підставі запиту про надання міжнародної правової допомоги суб'єкт *не набуває* процесуального статусу підозрюваного, оскільки такий документ йому вручено не в порядку, передбаченому статтями 276–278 КПК, а відповідно й подальший

допит такої особи у статусі підозрюваного неможливий. Більше того, неможливо й застосувати порядок вручення повідомлення про підозру, визначений у статтях 276–278 КПК, під час надання міжнародної правової допомоги, оскільки він розрахований на інші ситуації.

Так, згідно з положенням ч. 1 ст. 278 КПК письмове повідомлення про підозру вручається в день його складення слідчим або прокурором, а у випадку неможливості такого вручення – у спосіб, передбачений цим Кодексом для вручення повідомлень. Однак під час виконання запиту про міжнародну правову допомогу у вигляді вручення особі документів («постанови про притягнення в якості підозрюваного (обвинуваченого)») вказаний документ складається не суб'єктом, визначеним у ч. 1 ст. 278 КПК, а представником компетентного іноземного органу, та вручається з урахуванням часу на підготовку та пересилання запиту точно не в день його складання.

Положення частин 2, 3 ст. 278 КПК є взаємопов'язаними та стосуються порядку вручення повідомлення про підозру *затриманій особі*. Однак під час виконання запиту про міжнародну правову допомогу у вигляді вручення особі документів така процесуальна дія, як затримання, не відбувається, оскільки для цього немає підстав, передбачених статтями 207, 208 КПК. Більше того, ч. 2 ст. 564 КПК вимагає застосування процедури виклику особи або приводу її у порядку, передбаченому КПК України, у разі не з'явлення такої особи без поважних причин. Тобто затримання такої особи взагалі не передбачене порядком, установленим ст. 564 КПК.

Відомості, зазначені у ч. 4 ст. 278 КПК, вносяться до Реєстру у випадках вже наявного кримінального провадження в Україні та не розраховані на випадки вручення документів особі під час виконання запиту про міжнародну правову допомогу. Відповідно до наказу Офісу Генерального прокурора Про затвердження положення про ЄРДР, порядок його формування та ведення від 30.06.2020 р. № 298¹ обліку підлягають кримінальні правопорушення, щодо яких *кримінальні провадження надійшли* в установленому законом порядку з органів досудового розслідування іноземних держав за місцем учинення кримінального правопорушення (стосовно громадян України), якщо відомості про

це кримінальне правопорушення раніше не було внесено до Реєстру (п. 11 Розділу II, Глави 2), що є іншою формою міжнародного співробітництва – перейняттям кримінального провадження.

З огляду на вищевикладене можемо зробити висновок, що порядок повідомлення особи про підозру, передбачений статтями 276–278 КПК, не може застосовуватись під час виконання запиту про міжнародну правову допомогу у вигляді вручення документів. У цьому випадку виконання запиту про надання міжнародної правової допомоги фактично має здійснюватись у частині вручення доданих до запиту документів визначеній особі в порядку, передбаченому ст. 564 КПК, без подальшого допиту цієї особи в статусі підозрюваного.

Окрім цього, проведення допиту такої особи у статусі свідка покладає на неї невиправданий процесуальний примус, враховуючи наявність специфічних обов'язків та відповідальності такого суб'єкта (п. 2 ч. 2 ст. 66 КПК, ч. 1 ст. 67 КПК), та є фактично процесуальною дією, яка не зазначається у запиті про надання міжнародної правової допомоги, якщо запитується проведення саме конкретного виду допиту – допиту підозрюваного.

Також виникають ситуації, коли компетентні органи іноземних держав звертаються із запитом про допит особи у статусі підозрюваного без вручення відповідних документів.

Відповідно до ч. 7 ст. 558 КПК *у разі неможливості виконати запит про міжнародну правову допомогу*, а також у разі відмови у наданні міжнародної правової допомоги з підстав, передбачених статтею 557 цього Кодексу, центральний орган України щодо міжнародної правової допомоги або орган, уповноважений здійснювати зносини відповідно до частини третьої статті 545 цього Кодексу, *повертає такий запит компетентному органу іноземної держави із зазначенням причин*.

Враховуючи, що проведення допиту осіб у різних процесуальних статусах має певні суттєві відмінності, зокрема щодо наявності додаткових гарантій прав допитуваної особи в якості підозрюваного, то прохання провести саме цей вид допиту можна розцінювати як дію, яку виконати неможливо з огляду на відсутність інформації про наявність такого процесуального статусу в особи (у разі його набуття до звернення іноземних компетентних органів із таким запитом до компетентних органів України) або відсутність процесуальної можливості надати такий процесуальний статус цій особі в рамках міжнародної правової

¹ Про затвердження положення про ЄРДР, порядок його формування та ведення: наказ Офісу Генерального прокурора від 30.06.2020 р. № 298 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0298905-20#Text> (дата звернення 25.04.2021)

допомоги в порядку вручення документів з підстав, описаних вище.

Висновки. Виходячи із вищезазначеного, можна дійти висновку, що чинна правова регламентація інститутів повідомлення про підозру та надання міжнародної правової допомоги, зокрема, у виді вручення документів особі унеможлиблює синхронізацію вручення таких документів у порядку міжнародної правової допомоги та набуття цією особою у зв'язку із таким врученням процесуального статусу підозрюваного. Таким чином, під час виконання запиту компетентних органів іноземних держав про допит особи в якості підозрюваного з одночасним врученням особі «постанови про притягнення в якості підозрюваного»

логічним буде застосовувати порядок вручення документів, передбачений ст. 564 КПК, однак це не призведе до можливості допиту цієї особи в якості підозрюваного. Одночасно із цим виникає дискусійне питання щодо можливості допитати цю особу навіть у статусі свідка, враховуючи різну специфіку проведення таких допитів, а тому наслідком цього буде неможливість виконання запиту в частині проведення допиту особи, що знижує ефективність цього інституту та міжнародного співробітництва в цілому. Для вирішення цієї колізійної ситуації необхідно «пом'якшити» імперативність описаних порядків (процедур), що можливе лише в результаті нормотворчої діяльності законодавця.

REFERENCES

List of legal documents

Legislation

1. Konventsiia pro pravovu dopomohu i pravovi vidnosyny u tsyvilnykh, simeinykh i kryminalnykh spravakh 1993 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_009#Text (in Ukrainian)
2. Pro zatverdzhennia polozhennia pro YeRDR, poriadok yoho formuvannia ta vedennia: nakaz Ofisu Heneralnoho prokurora vid 30.06.2020 r. №298 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0298905-20#Text> (in Ukrainian)

Bibliography

Websites

1. 'Henprokuror pro mizhnarodno-pravove spivrobitnytstvo ta rishennia Ofisu prokurora Mizhnarodnoho kryminalnoho sudu' [The Prosecutor General on international legal cooperation and decisions of the Prosecutor's Office of the International Criminal Court] (Ofis Heneralnoho prokurora, 18 hrudnia 2020) <https://www.gp.gov.ua/ua/news?_m=publications&_c=view&_t=rec&id=285690> (in Ukrainian)

Зуєв В. В. Проблема повідомлення особи про підозру шляхом вручення документів під час надання міжнародної правової допомоги у кримінальному провадженні.

У статті досліджується механізм та підстави повідомлення особи про підозру. Аналізується можливість здійснення цих процедур під час надання міжнародної правової допомоги шляхом таких процесуальних дій, як вручення особі документів. Констатується проблема синхронізації проведення таких процесуальних дій та набуття цією особою статусу підозрюваного, оскільки вони регламентуються окремим та автономними порядками, які є імперативними. Також звертається увага на неможливість внаслідок цього проведення допиту такої особи у статусі підозрюваного. Дискусійним залишається питання стосовно проведення допиту цієї особи і в якості свідка. Вирішення такої колізії знаходиться в площині зміни імперативності порядків повідомлення особи про підозру та вручення документів цій особі в рамках надання міжнародної правової допомоги під час кримінального провадження для можливості їх одночасного застосування.

Ключові слова: повідомлення про підозру, міжнародна правова допомога, вручення документів.

Зуєв В. В. Проблема сообщение лицу о подозрении путем вручения документов при оказании международной правовой помощи в уголовном производстве.

В статье исследуется механизм и основания сообщения лицу о подозрении. Анализируется возможность осуществления этих процедур при оказании международной правовой помощи путем таких процессуальных действий, как вручение лицу документов. Констатируется проблема синхронизации проведения таких процессуальных действий и получения этим лицом статуса подозреваемого, поскольку они регламентируются отдельными и автономными порядками, которые являются императивными. Также обращается внимание на

невозможность в следствие этого проведения допроса такого лица в статусе подозреваемого. Дискуссионным остается вопрос о проведении допроса данного лица и в качестве свидетеля. Решение такой коллизии лежит в плоскости изменения императивности порядков сообщения лицу о подозрении и вручения документов этому лицу в рамках оказания международной правовой помощи в ходе уголовного производства для возможности их одновременного применения.

Ключевые слова: сообщение о подозрении, международная правовая помощь, вручение документов.

Zuiev V. V. The problem of notifying a person of suspicion by handing over documents during the provision of international legal assistance in criminal proceedings.

The article examines the mechanism and grounds for notifying a person of suspicion. The possibility of carrying out these procedures during the provision of international legal assistance through such procedural actions as the document delivery to a person is analyzed. The problem of synchronization of such procedural actions and the acquisition of the status of a suspect by this person is stated, as they are regulated by separate and autonomous procedures, which are imperative. It is obvious that during the delivery of a «decision to prosecute as a suspect (accused)» on the basis of a request for international legal assistance, the subject does not acquire the procedural status of a suspect, as such a document was not delivered in accordance with Art. 276–278 of the CPC. Moreover; it is impossible to apply the procedure for notifying a person of suspicion, defined in Art. 276–278 of the CPC during the provision of international legal assistance, as it is designed for other situations. Attention is also drawn to the impossibility of interrogating such a person as a suspect as a consequence. The question of the interrogation of this person and as a witness remains debatable. The current legal regulation of the institutions of notification of suspicion and international legal assistance, in particular, in the form of service of documents on a person makes it impossible to synchronize the delivery of such documents in international legal assistance and acquisition by this person in connection with such delivery of suspect status. The plane of changing the imperative nature of the procedures for notifying a person of suspicion and delivering documents to this person in the framework of international legal assistance during criminal proceedings for the possibility of their application at the same time.

Key words: notification of suspicion, international legal assistance, document delivery.

Стаття надійшла до редакції: 26.04.2021 р.

Прийнята до друку: 10.05.2021 р.

ХАРАКТЕРИСТИКА ЗМІСТУ ОКРЕМИХ ОЗНАК ВОЄННОГО СТАНУ ЯК ОБСТАВИНИ, ЩО ОБТЯЖУЄ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ВІЙСЬКОВІ ЗЛОЧИНИ

Постановка проблеми. Закріплення на законодавчому рівні системи заходів щодо підготовки та фактичного захисту України як суверенної держави є прямим підтвердженням високого рівня важливості належного виконання військовослужбовцями Збройних Сил України, інших військових формувань своїх службових обов'язків, злагоженості взаємодії їх підрозділів та частин, дотримання військових стандартів. Вчинення діянь, що знижують рівень безпеки держави у сфері її обороноздатності, законом про кримінальну відповідальність визначено як злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини) і передбачено відповідними нормами розділу XIX Особливої частини Кримінального кодексу України.

При цьому законодавцем враховано, що у діяльності Збройних Сил України та інших, передбачених законом військових формувань, мають місце особливі періоди, коли від них вимагається максимальна зосередженість зусиль особового складу, концентрація всіх наявних можливостей на виконанні ним своїх прямих обов'язків щодо захисту життєво важливих інтересів держави від зовнішнього агресора. Наразі мова йде про воєнний стан. Як визначено ст. 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 р. № 389-VIII (далі – Закон № 389-VIII), воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення національної безпеки, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і за-

конних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень¹. Відповідним рішенням законодавця, що віддзеркалює соціальний інтерес до захисту суверенної України, є визнання випадків вчинення окремих військових злочинів в умовах воєнного стану особливо кваліфікованими (тяжкими та особливо тяжкими) з установами більш суворого покарання.

Умови воєнного стану як обставина, що обтяжує кримінальну відповідальність, передбачена у 18 статтях розділу XIX Особливої частини КК України, або у 58 % від їх загальної кількості. З огляду на поширеність закріплення цієї обставини в статтях зазначеного розділу та враховуючи можливість неоднозначного тлумачення її змісту, дослідження поняття «умови воєнного стану» видається доцільним у плані забезпечення правильного застосування закону про кримінальну відповідальність.

Аналіз останніх досліджень. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби та проблеми їх кваліфікації були предметом досліджень багатьох науковців України, серед яких Г. М. Анісімов, В. М. Білоконев, Ю. П. Дзюба, В. І. Касинюк, М. І. Панов, О. М. Сарнавський, С. О. Харитонов, О. В. Черниш та ін². Однак при цьому достатньої уваги питанням кваліфікації військових злочинів з урахуванням вчинення їх в умовах воєнного стану, на жаль, приділено не було.

¹ Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII URS: URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 03.03.2021).

² Див., наприклад: Панов М. І., Касинюк В. І., Харитонов С. О. *Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (Військові злочини)* (Харків юридичний, 2006); Анісімов Г. М., Дзюба Ю. П., Касинюк В. І. та ін. *Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини): навч. посібник* (Право, 2011); Касинюк В. І., Білоконев В. М. *Кримінальна відповідальність військовослужбовців за порушення правил водіння або експлуатації машин: навч. посібник* (Запоріжжя, 2011).

Разом із тим зазначена обтяжуюча обставина характеризується низкою ознак, що не знайшли у чинному законодавстві повного визначеного свого змісту а тому можуть по-різному сприйматись при кваліфікації відповідного порушення військовослужбовцями військової присяги, статутних правил, правил поведження зі зброєю та військовою технікою тощо.

Метою цієї статті є публікація результатів дослідження умов воєнного стану як обставини, що обтяжує кримінальну відповідальність, та можливого розв'язання окремих питань кваліфікації військових злочинів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Серед сукупності ознак, які характеризують воєнний стан, можна виділити: 1) місце його введення (вводиться в Україні або в окремих її місцевостях), 2) підставу введення (у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності), 3) час дії (із зазначенням строку дії цих обмежень) та 4) правовий зміст, що поділяється на основні й додаткові заходи (ст. 1 Закону № 389-VIII). При цьому до основних правових заходів при введенні воєнного стану можна віднести надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення національної безпеки, а до додаткових – тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб.

Щодо місця введення воєнного стану Закон № 389-VIII містить вказівку на всю Україну чи окремі її місцевості. У першому випадку йдеться про поверхню Землі, визначену відповідно до Закону України «Про державний кордон України» від 04.11.1991 р. № 1777-XII, а саме сушу, води, надра, повітряний простір¹. Крім того, вважаю, що цим поняттям охоплюються також військові судна (повітряні та морські), що перебувають на бойовому чергуванні.

Щодо змісту поняття «окремі місцевості України», на яких може вводиться воєнний стан, то тут мають місце деякі особливості. Зокрема, варто враховувати, що поняття «місцевість» у тексті Закону № 389-VIII не розкрито, і до того ж, застосовується одразу кілька термінів, що так чи інакше

визначають його зміст. Так, у ст. 4 цього Закону застосовано термін «території», на яких введено воєнний стан. Ці території обов'язково підлягають конкретизації та визначення меж шляхом прийняття Президентом України відповідного указу (ст. 6 Закону № 389-VIII). Далі зміст розглядуваного поняття уточнюється вказівкою на «населені пункти» (міста, селища, села) із запровадженням та здійсненням у них відповідних заходів, а так само «райони» й «області».

Крім того, відповідно до ст. 8 Закону № 389-VIII воєнний стан характеризується встановленням посиленої охорони об'єктів національної економіки та об'єктів, що забезпечують життєдіяльність населення. До них, у першу чергу, належать техногенно небезпечні, із непередбачуваними та катастрофічними наслідками руйнування², а також інші об'єкти згідно з переліком, затвердженим Кабінетом Міністрів України. Географічне розташування таких об'єктів може не співпадати з адміністративно-територіальним поділом України і мати місце одразу серед кількох областей чи районів (наприклад, відокремлений підрозділ АТ «Укрзалізниця»), що також має враховуватись при визначенні поняття «місцевість» і, відповідно, місця вчинення військового злочину в умовах воєнного стану.

Мають місце й інші законодавчі вказівки на території, де може бути введено воєнний стан. Так, серед правових заходів воєнного стану зазначено «переміщення ув'язнених до установ, що розташовані у безпечних місцевостях». Задля визначення небезпечних місцевостей законодавцем застосовано поняття: «місцевості, де ведуться бойові дії» і «місцевості, наближені до районів, де ведуться бойові дії» (п. 24 ч. 1 ст. 8 Закону № 389-VIII). Щодо змісту поняття місцевості, де ведуться бойові дії, особливих труднощів не виникає. Це лінія безпосереднього зіткнення із ворогом і розташування опорних пунктів (взводних та ротних), так званий перший ешелон оборони. Щодо поняття місцевостей, які наближені до районів, де ведуться бойові дії, то мається на увазі територія адміністративно-територіальної одиниці (району, області), через яку проходить лінія безпосереднього зіткнення із ворогом, у межах існуючих кордонів (другий ешелон оборони). Однак варто враховувати, що забезпечення обороноздатності України за умов застосування потенційним агресором

¹ Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII URS: URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 03.03.2021).

² Миколенко Ю. М. 'Тероборона: чинники опору' (2019) 6 Оборонний вісник 19.

ром високомобільних засобів нападу привносить певні особливості у розуміння поняття місцевостей, наближених до районів ведення бойових дій, а саме моменту виникнення в екіпажів бойових літаків підвищеного рівня відповідальності за невиконання покладених обов'язків. Так, військові експерти авторитетно зазначають, що «протиповітряна оборона держави має вестися не лише в зоні збройного конфлікту» і що пілотам має визначатись більш широка зона відповідальності¹. Вважаю, що тим самим підтверджується доцільність визнання злочину вчиненим в умовах воєнного стану з моменту вибуття літака із місця постійної дислокації з метою виконання бойового завдання та прибуття у заданий район, незалежно від подальшої тривалості польоту та моменту вчинення екіпажом (його членом) відповідного злочинного діяння.

Аналізуючи події в Україні кінця 2018 р. варто зазначити, що згідно зі ст. 1 Закону України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»» від 26.11.2018 р. № 2630-VIII воєнний стан було введено на територіях 10 областей України, а також у внутрішніх водах України Азово-Керченської акваторії. Іншими словами, місцевість введення воєнного стану може, окрім іншого, охоплювати прикордонні території (внутрішні води) чи їх частину. При цьому примітним є те, що введення воєнного стану на внутрішніх водах Азово-Керченської акваторії було здійснено вкрай виважено, з чіткою локалізацією місця вчинення акту відкритої збройної агресії проти України з боку РФ, без поширення на води, що омивають тимчасово окупований півострів Крим². Тим самим Президент України підкреслив, як видається, виключність підстави введення воєнного стану і не пов'язав її з іншими протиправними діями «гібридного агресора» в економічній морській зоні України, на які вказано у наукових дослідженнях³.

¹ Ткачов В. В., Горобець Ю. О., Камінський В. В., Степанов Г. С. 'Проблеми управління протиповітряною обороною та шляхи їх розв'язання' (2020) 3 Наука і оборона 16.

² Гізімчук С. 'Визначення місця введення воєнного стану як обставини, що обтяжує кримінальну відповідальність за військові злочини' *Участь правоохоронних органів та військових формувань держави у забезпеченні безпеки України: тези наук.-практ. конф.* (Харків, 28 листопада 2019) 23

³ Яким'як С. В. 'Проблемні питання протидії гібридному впливу противника на морі та шляхи їх вирішення' (2020) 2 Наука і оборона 32–33

Подібне рішення законодавця дозволяє припустити, що поняттям «місцевість» при введенні режиму воєнного стану можуть охоплюватись як території адміністративно-територіальних одиниць (областей, районів), так і окремо взятих населених пунктів, частини областей та районів, наприклад, смуги певної ширини вздовж державного кордону чи географічні об'єкти (як то, наприклад, гори Карпати), а також місця розташування об'єктів національної економіки та об'єктів, що забезпечують життєдіяльність населення згідно з переліком, затвердженим Кабінетом Міністрів України⁴.

На підтвердження запропонованого висновку можна додати, що Авіаційними правилами України «Обслуговування аеронавігаційною інформацією» поняття «місцевість» визначається як «поверхня Землі з такими природними елементами, як гори, пагорби, хребти, долини, скупчення води, вічного льоду і снігу, за виключенням перешкод»⁵, а, на думку М. В. Огаркова та з урахуванням особливостей військової справи, може бути доповнено вказівкою на «шляхи сполучення, промисловість, сільськогосподарські та соціально-культурні об'єкти»⁶.

Однак при кваліфікації військових злочинів визначення місця введення воєнного стану набуває практичного значення в контексті характеристики об'єктивних ознак вчиненого відповідного суспільно небезпечного діяння. І серед проблемних питань можна виділити випадки вчинення військового злочину військовослужбовцем, який був відряджений до місцевості введення воєнного стану, тобто за обставин, що та військова частина, з якої він прибув, на режим воєнного стану переведена не була. Інше питання стосується протилежної ситуації – суб'єкт військового злочину вибув у відрядження із місцевості, де діє воєнний стан, і вчинив відповідний злочин за її межами. Так, наприклад, при самовільному залишенні військової частини (ст. 407 КК) діяння буде визнане вчиненим в умо-

⁴ Перелік об'єктів державної власності, що мають стратегічне значення для економіки і безпеки держави : постанова Кабінету Міністрів України від 04.03.2015 р. № 83. URL: // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/83-2015-п> (дата звернення: 03.03.2020).

⁵ Авіаційні правила України «Обслуговування аеронавігаційною інформацією»: наказ Державної авіаційної служби України від 13.05.2019 р. № 582 // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0760-19> (дата звернення 03.03.2021)

⁶ Огарков Н. В. (ред) *Советская Военная Энциклопедия*: в 8 томах (М. : Воениздат, 1978) Т 5, 254–255

вах воєнного стану, якщо ця частина дислокована на території, де введено воєнний стан, незалежно від того, де суб'єкт злочину фактично перебуватиме (за межами такої території, у себе вдома, чи неподалік від військової частини). Саме такого рішення дотримується судова практика, і Волноваським районним судом Донецької області дії військовослужбовця (Особа-1) були кваліфіковані з урахуванням особливих умов вчинення за ч. 4 ст. 407 КК, оскільки останній самовільно залишив військову частину, що на момент її залишення дислокувалась на території, наближеної до місцевості ведення бойових дій¹.

У наведених випадках проблеми кваліфікації вчинених військових злочинів зумовлюються тим, що військовослужбовці, які перебувають у відрядженні, мають певні особливості у своєму правовому статусі та пов'язані із цим статусом обов'язки. Складнощі при кваліфікації військового злочину, з урахуванням зазначеної обтяжуючої обставини, можуть виникати і у випадках, коли він був учинений у військовій частині, особовий склад якої лише передислоковується до відповідної місцевості, тощо.

Не позбавлене труднощів й вирішення питання щодо кваліфікації відповідного військового злочину, яка пов'язана із часом дії воєнного стану. Особливу складність, як видається, становлять випадки вчинення триваючого військового злочину. Так, наприклад, при самовільному залишенні військової частини або місця служби (ст. 407 КК) важливе значення має час відсутності військовослужбовця; і цей час має налічувати понад три доби, але не більше одного місяця (ч. 1). При визначенні часу відсутності суб'єкта злочину може мати місце поєднання часових періодів із різним правовим значенням. Зокрема, згідно зі ст. 5 Закону № 389-VIII «указ Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях, затверджений Верховною Радою України, офіційно оприлюднюється разом із законом щодо затвердження такого указу Президента України та набирає чинності одночасно з набранням чинності таким законом». Самовільно залишивши військову частину або місце служби

у мирний час, суб'єкт, дізнавшись про прийняття Президентом України указу про введення воєнного стану, вирішив повернутись до своєї військової частини і зробив це наступного дня після набрання чинності відповідним законом. Тобто він був самовільно відсутній у військовій частині під час воєнного стану лише один день і, як видається, його дії містять склад злочину, що передбачений лише ч. 1 чи ч. 2 ст. 407 КК. При вирішенні питання кваліфікації злочину у наведеному прикладі, вважаю, застосування ч. 5 ст. 407 КК буде неправомірним, оскільки вчинення злочину за обтяжуючої обставини має налічувати не менше мінімально достатнього часу (трьох діб, якщо конститутивні ознаки передбачені ч. 1 ст. 407 КК, чи не менше десяти, якщо конститутивні ознаки передбачені ч. 2 ст. 407 КК). Проте, як видається, іншою має бути кваліфікація, якщо суб'єкт самовільно залишає військову частину під час воєнного стану, а наступного дня цей стан скасовується, і у подальшому військовослужбовець є відсутнім мінімально достатній термін, однак уже в мирний час чи особливий період. У такому випадку вчинення злочину буде розпочато за одних умов, а продовжено та закінчено – за інших. Із другого боку, набуває важливості висновок, що у триваючому злочині «караності підлягає кожен етап постійного і безперервного спричинення шкоди об'єкту»². Зважаючи, що шкода об'єкту кримінально-правової охорони (встановленому порядку несення військової служби) заподіяна і на початковому етапі – за умов воєнного стану, правомірною видається кваліфікація всього вчиненого як замаху на самовільне залишення військової частини, вчиненого в умовах воєнного стану (ст. 15 ч. 5 ст. 407 КК).

Висновки. Застосування у законі про кримінальну відповідальність обтяжуючих кваліфікацій обставин зобов'язує до їх конкретизації як у нормах, власне, Кримінального кодексу, так й інших нормативних актів. При цьому воєнному стану як об'єкту нормативного регулювання, загалом було надано належну увагу, однак певні моменти потребують деякого уточнення. Також виникають певні труднощі у кваліфікації триваючих злочинів, вчинених в умовах воєнного стану, що може бути предметом самостійного наукового дослідження.

¹ Вирок Волноваського районного суду Донецької області, набрав законної сили 11.02.2019, провадження № 1-кп/221/364/2019 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79101344> (дата звернення 03.03.2021).

² Зінченко І. О., Тютюгін В. І., *Одиничні злочини: поняття, види, кваліфікація* : монографія (ФІНН, 2010) 56

REFERENCES

*List of legal documents***Legislation**

1. Aviacijni pravyla Ukrainy «Obsluhovuvannya aeronavihacijnoyu informacieyu»: nakaz Derzhavnoi aviacijnoi sluzhby Ukrainy vid 13 travnya 2019 r. № 582 URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0760-19> (in Ukrainian)
2. Perelik objektiv derzhavnoi vlasnosti, zcho mayut' stratehichner znachennya dlya ekonomiky i bezpeky derzhavy: postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 04 bereznia 2015 r. № 83. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/83-2015-p> (in Ukrainian)
3. Pro pravovyi rezhym voennoho stanu: Zakon Ukrainy vid 12 travnya 2015 № 389-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (in Ukrainian)
4. Pro derzhavnyi kordon Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 4 lystopoda 1991 № 1777-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-12#Text> (in Ukrainian)

Cases

5. Vyroky Volnovahskoho rajonnoho sudu Donezkoj oblasti, nabrav zakonnoi syly 11 lyutoho 2019, provadzhennya № 1-кп/221/364/2019 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79101344> (in Ukrainian)

Bibliography**Authored books**

1. Kasynyuk V I, Bilokonyev V M *Kryminal'na vidpovidal'nist viskovosluzhbovtiv za porushennya pravyl vodinny abo ekspluatatsii mashyn: navch. posibnyk* [Criminal liability of servicemen for violation of the rules of driving or operation of vehicles] (Zaporizhzhya, 2011) (in Ukrainian)
2. Panov M I, Kasynyuk V I, Kharitonov S O *Zlochyny proty vstanovlenoho porядku nesennya viiskovoi sluzhby (Viiskovi zlochyny)* [Crimes against the established order of military service (Military crimes)] (Kharkiv yurydychnyi, 2006) (in Ukrainian)
3. Zinchenko I O, Tyutyuhin V I *Odynychni zlochyny: ponyattya, vydy, kvalifikatsiya: tomohrafiya* [Single crimes: concepts, types, qualification: a monograph] (Kharkiv: FINN, 2010) (in Ukrainian)
4. --, *Zlochyny proty vstanovlenoho porядku nesennya viiskovoi sluzhby: navch. posibnyk (viiskovi zlochyny)* [Crimes against the established order of military service (military crimes)] (Kharkiv: Pravo, 2011) (in Ukrainian)

Edited books

5. Ogarkov N V (red) *Sovietskaya voennaya enciklopediya: v 8 tomah. T. 5.* [Soviet military encyclopedia: in 8 volumes. V 5] (M.: Voennizdat, 1978) (in Russian)

Journal articles

6. Mykolenko Yu M 'Teroborona: chynnyky oporu' [Territorial defense: factors of resistance] (2019) 6 *Oboronnyi visnyk* 16–21 (in Ukrainian)
7. Yakym'yak S. V. 'Problemni pytannya protydii hibrydnomu vplyvu protyvnyka na mori ta shyahy ih vyrishennya' [Problematic issues of counteracting the hybrid influence of the enemy at sea and ways to solve them] (2020) 2 *Nauka I oborona* 31–36 (in Ukrainian)
8. Tkachov V. V., Horobetz Yu. O. Kamins'kyi V. V. Stepanov H. S. 'Problemy upravlinnya protypovitryanoyu oboronoyu ta shyahy yih rozv'yazannya' [Air defense management problems and ways to solve them] (2020) 3 *Nauka I oborona* 15–19 (in Ukrainian)

Conference paper

9. Hizimchuk S. 'Vyznachennya mistysya vvedennya voennoho stanu yak obstavyny, scho obtyazhuye kryminal'nu vidpovidal'nist za viiskovi zlochyny' [Determining the place of imposition of martial law as a circumstance aggravating criminal liability for war crimes] *Uchast pravoohoronnyh organiv ta viiskovyh formuvan' derzhavy u zabezpechenni bezpeky Ukrainy : materialy vseukrains'koi naukovo-praktychnoi konferentsii* (2019) (in Ukrainian)

Гізімчук С. В. Характеристика змісту окремих ознак воєнного стану як обставини, що обтяжує відповідальність за військові злочини

У статті порушуються питання кваліфікації військових злочинів, що вчинюються за умов воєнного стану як обтяжуючої обставини. Правильне розуміння змісту цієї обставини сприяє безпомилковості застосування закону про кримінальну відповідальність за вчинення відповідного військового злочину, зокрема, при вирішенні питання про призначення більш суворой міри покарання. Визначено, що воєнний стан характеризується місцем

його введення (1), підставою введення (2), часом дії (3) та правовим змістом, що поділяється на основні й додаткові заходи (4). Досліджено зміст таких складових цієї обставини, як місце та час введення.

Виявлено певні проблемні питання застосування норм закону про кримінальну відповідальність, що пов'язані із неповним визначення змісту «місцевості» як складової ознаки воєнного стану, і запропоновано місцем введення воєнного стану вважати як території адміністративно-територіальних одиниць (областей, районів), так і окремо взятих населених пунктів, частини областей та районів, смуги певної ширини вздовж державного кордону чи географічні об'єкти, місця розташування окремих об'єктів національної економіки та об'єктів, що забезпечують життєдіяльність населення. Також звертається увага на особливості кваліфікації окремих триваючих військових злочинів, що пов'язані із їх вчиненням упродовж часових періодів із різним правовим значенням.

Запропоновано переглянути окремі положення чинного законодавства та конкретизувати зміст ознак воєнного стану. Також порушено питання, що можуть стати предметом наукових досліджень у теорії кримінального права.

Ключові слова: воєнний стан, військові злочини, триваючі злочини, місце введення воєнного стану.

Гизимчук С. В. Характеристика содержания некоторых признаков военного положения как обстоятельства,отягчающего ответственность за воинские преступления

В статье рассматриваются вопросы квалификации воинских преступлений, совершаемых в условиях военного положения как отягчающего обстоятельства. Правильное понимание содержания данного обстоятельства способствует безошибочности применения закона об уголовной ответственности за совершение соответствующего воинского преступления, в частности, при решении вопроса о назначении более строгой меры наказания. Определено, что военное положение характеризуется: местом его введения (1), основанием введения (2), временем действия (3) и правовым содержанием, которое разделяется на основные и дополнительные меры (4). Исследовано содержание таких составляющих данного обстоятельства, как место и время введения.

Установлены некоторые проблемные вопросы применения норм закона об уголовной ответственности, которые связаны с неполным определением содержания «местности» как составляющей признака военного положения. Предлагается местом введения военного положения считать как территории административно-территориальных единиц (областей, районов), так и отдельно взятых населенных пунктов, части областей и районов, полосы определенной ширины вдоль государственной границы или географические объекты, места нахождения отдельных объектов национальной экономики и объектов, обеспечивавших жизнедеятельность населения. Также обращается внимание на особенности квалификации отдельных длящихся воинских преступлений, которые связаны с их совершением в течение временных периодов с отличающимся правовым значением.

Предложено пересмотреть некоторые положения действующего законодательства и конкретизировать содержание признаков военного положения. Также затронуты вопросы, могущие стать предметом научных исследований в теории уголовного права.

Ключевые слова: военное положение, воинские преступления, длящиеся преступления, место введения военного положения.

Hizimchuk S. V. Characterization of the content of some signs of martial law as an aggravating circumstance for military crimes

The article examines the issues of qualification of military crimes committed under martial law as an aggravating circumstance. A correct understanding of the content of this circumstance contributes to the error-free application of the law on criminal liability for the commission of the corresponding military crime, in particular when deciding on the appointment of a more severe punishment. It was determined that martial law is characterized by: the place of its introduction (1), the basis for the introduction (2), the duration of the action (3) and the legal content, which is divided into basic and additional measures (4). The content of such components of this circumstance as the place and time of introduction has been investigated.

Some problematic issues of the application of the norms of the law on criminal liability are identified, which are associated with an incomplete definition of the content of «terrain» as a component of the sign of martial law. It is proposed that the place of introduction of martial law is to consider the territory of administrative-territorial units (regions, districts), as well as individual settlements, parts of regions and districts, stripes of a certain width along the state border or geographical objects, the location of individual objects of the national economy and objects that provided livelihoods of the population. Attention is also drawn to the peculiarities of qualification of certain continuing military crimes, which are associated with their commission during time periods with different legal significance.

It was proposed to revise some provisions of the current legislation and to specify the content of the signs of martial law. It also touches upon issues that can become the subject of scientific research in the theory of criminal law.

Key words: martial law, military crimes, continuing crimes, place of introduction of martial law.

Стаття надійшла до редакції: 4.03.2021 р.

Прийнята до друку: 5.04.2021 р.

І. Г. Лубенець, кандидат юридичних наук, провідний науковий співробітник лабораторії кримінологічних досліджень та проблем запобігання злочинності Державного науково-дослідного інституту МВС України

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИНІВ, ЩО ПОСЯГАЮТЬ НА СТАТЕВУ СВОБОДУ ТА СТАТЕВУ НЕДОТОРКАНИСТЬ ДИТИНИ

Постановка проблеми. На сьогодні найбільш резонансними злочинами є злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи. В Україні спостерігається погіршення криміногенної ситуації та зростання кількості злочинів проти дітей на сексуальному підґрунті, що обумовило прийняття змін до кримінального законодавства. Основними новелами є: збільшення строку ув'язнення за зґвалтування особи, яка не досягла 14 років незалежно від добровільної згоди; встановлення адміністративного нагляду до погашення судимості за особами, звільненими з місць позбавлення волі, які були засуджені за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи, та запровадження єдиного реєстру педофілів.¹ Норму щодо запровадження хімічної кастрації у другому чинні законопроекті було виключено, хоча питання й досі залишається дискусійним.

Небезпечність та жахливість таких злочинів полягає в тому, що пережите дитиною сексуальне насильство негативно позначається на її подальшому фізичному та психічному розвитку, а також на її соціалізації. Нерідко діти – жертви сексуального насильства згодом проявляють жорстокість, агресивність (навіть садизм), імпульсивність; зловживають алкоголем, наркотиками; вдаються до проституції, саморуйнівної поведінки тощо.

Аналіз наукових досліджень та публікацій. Дослідженню проблеми кримінально-правової охорони дітей від злочинних посягань, особливо від

злочинів, що посягають на статево свободу та недоторканість, присвячені праці багатьох учених-юристів, таких як С. М. Авраменко, О. В. Агафонов, Ю. В. Александров, В. І. Борисов, Л. П. Брич, О. М. Джужа, Л. В. Дорош, О. О. Дудоров, О. О. Кваша, А. М. Каменєва, А. В. Кулаков, Т. Д. Лисько, Г. Я. Мартинишин, Д. П. Москаль, С. В. Романцова, О. О. Світличний, М. А. Семикін, В. В. Сташис, І. О. Топольськова, А. Р. Топузьян, М. І. Хавронюк, С. В. Чмут, А. П. Шеремет, С. В. Якимова та ін.

Проте, незважаючи на велику кількість робіт із цієї проблематики у зв'язку з істотним оновленням законодавства, постала необхідність у змістовому наповненні кримінологічної характеристики злочинів на сексуальному підґрунті стосовно дітей та з'ясуванні сучасних тенденцій. Отже, необхідно з'ясувати значну кількість показників, які становлять не лише теоретичний, а й практичний інтерес.

Метою статті є складання кримінологічної характеристики злочинів, що посягають на статево свободу та статево недоторканість дитини. Така характеристика виступає важливою методологічною основою для розроблення ефективних заходів запобігання та вдосконалення вже існуючих.

Виклад основного матеріалу дослідження. Суспільна небезпечність злочинів проти статевої свободи і статевої недоторканості (статті 152–156 Кримінального кодексу України) є очевидною, адже такі злочини часто призводять до глибоких душевних травм у потерпілих осіб, порушують нормальний статево розвиток дітей, штовхають їх до аморального способу життя в подальшому тощо. Однак офіційна статистика свідчить про незначну кількість таких злочинів. Згідно зі статистикою, наданою поліцейськими Управління ювенальної превенції ДПД НП України, у 2015 р. за ст. 152 КК України («Зґвалтування») зареєстровано 63 кримі-

¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впровадження Єдиного реєстру осіб, засуджених за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи, та посилення відповідальності за злочини, вчинені проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи: Закон України від 19 грудня 2019 року № 409-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/409-20#Text> (дата звернення: 26.01.2021)

нальні правопорушення (потерпілих дітей – 64); у 2016 р. – 73; у 2017 р. – 78 (потерпілих дітей – 79); у 2018 р. – 60; у 2019 р. зареєстровано 122 (потерпілих дітей – 125). Спостерігається стійке поступове зростання кількості злочинів та потерпілих. Винятком є лише 2018 р., в якому відмічається зниження кількості злочинів, але у 2019 р. зафіксовано удвічі більше згвалтувань дітей за попередній року. Стійке зростання спостерігається і стосовно розбещення неповнолітніх, зокрема, у 2015 р. зареєстровано 105 кримінальних правопорушень за ст. 156 КК України («Розбещення неповнолітніх»), де потерпілих дітей – 114, а вже у 2019 р. зареєстровано 169 кримінальних правопорушення (потерпілих дітей – 188). Тобто кількість виявлених (зареєстрованих) злочинів збільшилась у півтора рази. Щодо злочину, передбаченого ст. 155 КК України («Статеві зносини з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку»), то за період із 2015 р. (зареєстровано 21 кримінальне правопорушення) по 2019 р. (42 кримінальні правопорушення) також спостерігається збільшення кількості зареєстрованих злочинів аналізованої категорії. Проте слід відмітити, що у 2018 р. кількість зареєстрованих злочинів є максимальною (64 кримінальні правопорушення). Підсумовуючи наведене, слід зазначити, в цілому останніми роками спостерігається тенденція до збільшення виявлених (зареєстрованих) злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості дитини (з коливаннями, які ми відмітили вище). У структурі цих злочинів переважають розбещення та згвалтування.

Для порівняння хочемо навести дані Генеральної прокуратури України (зараз – Офіс Генерального прокурора України) за період з 2013 р. по 2020 р.: питома вага дітей, потерпілих від згвалтування та замахів на вчинення цього злочину становить: 2013 р. – 24,2 %; 2014 р. – 24,4 %; 2015 р. – 27,5 %; 2016 р. – 26,5 %; 2017 р. – 38,2 %, 2018 р. – 34 %, 2019 р. – 43,4 %, 2020 р. – 60 %.¹ У підсумку слід зазначити, що з незначними коливаннями, але зберігається загальна тенденція до збільшення частки дітей серед потерпілих від згвалтування, особливо за два останні роки.

Одночасно слід пам'ятати, що злочини, які посягають на статеву свободу та статеву недоторканість, відрізняються високим рівнем латентності, про що не раз наголошували як вчені, так і практичні працівники. Зокрема, за даними Управління

з питань дотримання прав дитини, недискримінації та гендерної рівності, кожна четверта дитина переживає сексуальні домагання. Лише про 10 % злочинів стає відомо поліції, ще менше потрапляє до суду.² Висока латентність злочинів у цій сфері пояснюється, по-перше, віком потерпілих, адже діти (особливо малолітні) не завжди можуть зрозуміти, що проти них скоєно злочин, або просто не вміють ще говорити. Крім того, часто сором, а також залякування з боку насильника зумовлюють те, що діти замовчують факти насильства щодо них. Також слід зазначити, що діти, які, наприклад, зазнали розбещення, не зверталися до правоохоронних органів, бо вважали дії, що вчинялися щодо них законними (нормою поведінки або ж їх «просвітленням»), адже їх вчиняли ровесники, друзі, знайомі, однокласники тощо (суміжна латентність). Таким чином, основна більшість так званих «сексуальних» злочинів щодо дітей залишаються непоміченими правоохоронними органами.³

Водночас необхідно відмітити, що у сільській місцевості, де жителі схильні до самостійного вирішення конфліктів без винесення проблеми на широкий розголос для таких злочинів, особливо характерна штучна латентність⁴.

Слід ураховувати, що сексуальні дії відносно дітей з боку сторонніх осіб – це один бік проблеми. Що стосується вчинення насильницьких дій щодо дитини з боку близьких людей, а це, як правило, розпусні дії без проникнення, то такі дії дуже важко довести⁵. Тому згадані злочини вкрай важко розслідувати, а за браком фахівців, у тому числі психологів, які здійснюють експертизу по таких категоріях справ, їх розслідування гальмується і нерідко повторно травмує дитину.

Окремо варто вказати на недосконалість статистичних обліків правоохоронних органів, в яких відомості про дітей-жертв сексуального насильства

² Гаврилук І. 'Рідний гвалтівник. Чому на Прикарпатті діти страждають від сексуального насилля' (2019) Репортер. 2019. <<http://report.if.ua/lyudy/ridnyj-%D2%91valtivnyk-chomu-na-prykarpatti-dity-strazhdayut-vid-seksualnogo-nasylyya/>> (дата звернення: 22.01.2021)

³ Авраменко С М 'Розслідування розбещення неповнолітніх' (дис канд юрид наук Нац акад. внутр. справ, 2017) 81–82

⁴ Шевчук Т І 'Щодо латентності насильницьких злочинів у сільській місцевості' (2012) 4 Форум права <http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2012_4_179> 1071 (дата звернення: 24.01.2021).

⁵ Багаліка А 'Понад 2 мільйони дітей в Україні зазнають тих чи інших форм сексуального насилля...'. (Громадське радіо. Ранкова хвиля) <<https://hromadske.radio/podcasts/rankova-hvylya/ponad-2-milyony-ditey-v-ukrayini-zaznayut-tyh-chy-inshyh-form-seksualnogo-nasylyya-filipishyna>> (дата звернення: 22.01.2021).

¹ Узагальнено на підставі статистичних відомостей Єдиного звіту про кримінальні правопорушення за 2013–2020 рр. URL: <https://old.gp.gov.ua/ua/erdr.html> (дата звернення: 26.01.2021).

зведено до мінімуму (у зв'язку з браком часу та відсутністю чітких вимог щодо заповнення статистичних карток).

Усе це істотно перешкоджає належному кримінологічному аналізу, а відтак, плануванню ефективних заходів запобігання сексуальному насильству щодо дітей. Тому для отримання якомога повної інформації щодо статистики вчинення таких злочинів є необхідним комплексний підхід, який би додатково включав періодичні опитування дітей, батьків, педагогів, працівників медичних установ тощо.

Підтвердженням доцільності проведення опитувань є дослідження, здійснене Офісом Президента України спільно з Міжнародним союзом електрозв'язку, під час якого було опитано понад 5 тис. дітей до 18 років і близько 5,5 тис. батьків. За його результатами з'ясовано, що кожна п'ята дитина в Україні потерпає від сексуального насильства¹.

Слід указати, що спостерігається тенденція до поширеності фактів сексуального насильства у сім'ї. На частку членів сім'ї (вітчимів, дядьків, братів, батьків, дідусів та ін.) припадає 35–40 % згвалтувань. Ще 40–50 % випадків відбувається з вини вхожих у будинок друзів сім'ї. Тобто у 85–90 % випадків злочинець добре відомий дитині, і лише 10–15 % згвалтувань вчиняють незнайомці². При цьому у 91,4 % сексуальна активність спрямована на малолітніх, у 20 % вік потерпілих не досягає п'яти років, у близько 90 % випадків жертвою стають дівчатка. У більшості випадків злочинні прояви сексуального насильства щодо дітей у сім'ї вчиняють вітчими (36 %) та цивільні чоловіки матерів (9 %)³.

Щодо географії вчинення злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості, то відповідно до кримінальної статистики найбільша кількість статевої злочинів вчиняється в східних регіонах України, а найменша – у західних регіонах. Частота випадків сексуального насильства певним чином пов'язана з типом населеного пунк-

ту. Аналіз кримінальної статистики засвідчує, що злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи здебільшого вчиняються у містах та селищах міського типу. Така тенденція пояснюється, по-перше, урбанізацією, коли відбувається укрупнення сіл; по-друге, у містах та великих селищах міського типу зазвичай активніше працюють правоохоронні органи, соціальні служби, що впливає на показник виявлення злочинних проявів сексуального насильства щодо дітей⁴.

Слід вказати, що часто злочини на сексуальному підґрунті щодо неповнолітніх вчиняються за задалегідь розробленим планом. Під приводом покататися на велосипеді, машині, показати іграшки, пригостити цукерками тощо злочинці заманюють дітей до квартир та інших місць (лісосмуги, горища, підвали), де вчиняють злочин. Інколи злочинці приваблюють до себе групу дітей, вчиняючи з ними, наприклад, розбещувальні дії по черзі або у присутності усіх дітей⁵ (до речі, найчастіше саме за цим видом злочину кількість постраждалих перевищує кількість виявлених справ, тобто одна людина кривдить кількох дітей одночасно або по черзі).

За часом вчинення більшість злочинів вищенаведеної категорії, зокрема, згвалтувань, фіксується навесні – 46,3 % (для порівняння: влітку – 18,9 %; восени – 17,5 %; взимку – 17,3 %)⁶. Слід зазначити, що навесні відбувається сезонне загострення психологічних станів, про які часто наголошують медики, тому й кількість злочинів відносно дітей на сексуальному підґрунті особами із характерними девіаціями психіки, яка не виключає їх осудності, зазвичай збільшується.

За місцем вчинення статевої злочинів щодо дітей, найпоширенішим місцем є будинок злочинця чи жертви – 57 % (що ще раз доводить, що злочинець у більшості випадків є особою з близького оточення жертви); вулиця – 17 %; горище, підвал, гараж – 9 %; транспорт – 6 %⁷.

На тлі загальної злочинності характерною особливістю статевої злочинів є порівняно вища част-

¹ 'Кожна 5 дитина в Україні потерпає від сексуального насильства, – дитячий омбудсмен Кулеба' (Українські новини від 19.11.2019) <<https://ukranews.com/ua/news/666713-vid-seksualnogo-nasyilstva-v-ukrayini-strazhdaye-kozhna-5-tadytyna>> (дата звернення: 18.01.2021)

² 'Домашнє насильство. Статистика, що шокує' (Педагогічна преса) <<https://pedpresa.com.ua/35469-domashnje-nasyilstvo-movoyu-tsyfr.html>> (дата звернення: 18.01.2021)

³ Гусева О Н 'Педофильная виктимизация и виктимологическая профилактика педофильных преступлений' (автореф. дисс. канд. юрид. наук Федеральное государственное учреждение Всероссийский научно-исследовательский институт МВД РФ, 2011) 18

⁴ Романцова С В 'Запобігання сексуальному насильству щодо дітей в Україні' (дис. канд. юрид. наук. Львівський державний університету внутрішніх справ, 2018) 83

⁵ Якімова С В 'Поняття та кримінологічна характеристика «сексуальних злочинів» 2014 <<http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/may/2237/vnulpurn201480730.pdf>> 164 (дата звернення: 19.01.2021)

⁶ Джужа О М *Запобігання злочинам, пов'язаним із сексуальним насильством: монографія*. (Атіка, 2009) 79

⁷ Логинова Л В 'Кримінологическая характеристика лиц, совершивших половые преступления против несовершеннолетних' (2012) 4 (56) Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России 90

ка їх учинення у стані сп'яніння (44,8 %). Для порівняння: у загальному масиві злочинів особами у стані сп'яніння вчиняється 10 % злочинів. Тобто існує пряма залежність між зловживанням алкоголем та педофільними діями: найчастіше такі злочини вчиняються у стані алкогольного сп'яніння (злочинець може доводити до стану сп'яніння і жертву). Також педофілам притаманне використання порноматеріалів за участю дітей для зацікавлення та сексуального збудження жертви (дитини). До того ж порнографія за участю дітей спрямована, щоб переконати дитину, що сексуальні дії дорослих щодо дітей є соціально прийнятними¹.

Щодо вчинення статевих злочинів групою осіб, то зазвичай це притаманно саме зґвалтуванням. Такі зґвалтування, як правило, вчиняються у середовищі молодіжних мікрогруп, у складі 2–5 осіб².

За статистикою, сексуальне насильство зазвичай вчиняють чоловіки – у 97 % випадків, що підтверджують вітчизняні та зарубіжні дослідники. Разом із тим, коли йдеться про суб'єкта вчинення статевих злочинів проти дітей, найчастіше констатується наявність у нього певних психічних відхилень. Зокрема, серед так званих «сексуальних» насильницьких злочинців 45–50 % осіб мали сексуальні розлади, а саме: психопати (відповідно до МКХ-9) – 14,1 %, хронічні алкоголіки – 12 %, олігофрени – 5,2 %, особи із залишковими явищами травм черепа – 2,4 %³. Слід наголосити, що серед засуджених за статеві злочини відносно дітей, які мали певні нервово-психічні захворювання, лише 14 % лікувались у стаціонарі, 9 % – амбулаторно, не лікувались – 77 %, хоча 27 % з них знаходились на обліку в диспансерах⁴.

За різними дослідженнями⁵, вік злочинців, які вчиняють насильницькі сексуальні злочини від-

носно дітей (найчастіше зґвалтування) до 40–45 років. При цьому вік злочинної садистської активності становить до 25–30 років, що пояснюється вищою сексуальною активністю зазначеної вікової категорії, а також імпульсивністю, низьким рівнем самоконтролю та морально-етичних установок. Натомість, поширення педофільних і розпусних дій характерне й для осіб віком 50–65 років, що зумовлено зниженням статевих можливостей і, відповідно, утрудненням традиційних статевих контактів. Окрім того, певний вплив спричиняють інволюційні зміни (тобто руйнівні прояви старіння людини, що спричиняють зміни психіки, поведінкових і емоційних реакцій, порушення пам'яті, зниження розумової та фізичної (сексуальної) працездатності й ін.) у центральній нервовій системі та зниження морально-етичних установок⁶.

Дослідження (вітчизняні та зарубіжні) сімейного стану осіб, які вчинили сексуальні злочини відносно неповнолітніх, дали можливість установити, що у переважній більшості злочинці не перебували у шлюбі (від 48 % до 76 %); близько 11 %–11,7 % були розлучені, від 13 % до 22 % таких осіб перебувають у шлюбі, однак більшість незадоволені шлюбними чи іншими статевими стосунками⁷. Більшість опитаних засуджених повідомили про відсутність постійного статевого партнера, при цьому венеричними захворюваннями до засудження хворіло 45 % респондентів. Отже, наведені дані ще раз підкреслюють нездатність злочинців знайти постійного статевого партнера, що зумовлено психологічними і фізіологічними факторами.

Щодо випадків рецидиву, то вчені-кримінологи зазначають, що ризик рецидиву зростає, якщо злочин був спрямований проти дітей або літніх осіб, а злочинець піддавався сексуальному насильству і приниженню людської гідності. Як правило, у цьому випадку сексуальні рецидиви повторюються через два-десять місяців із дня звільнення з місць позбавлення волі⁸.

⁶ Якімова С В 'Кримінологічний портрет особистості насильницького злочинця, який учиняє злочини з мотивів задоволення статевої пристрасті' (2014) Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки 222 220–225.

⁷ Романцова С В 'Запобігання сексуальному насильству щодо дітей в Україні' (дис. канд. юрид. наук. Львівський державний університету внутрішніх справ, 2018) 98; Козлюк Л Г 'Соціально-демографічна характеристика злочинців, які вчинили статевий злочин щодо неповнолітнього' (2010) 10 Часопис Київського університету права 246; Стальбовский В В 'Кримінологическая характеристика личности преступника-педофила' (2017) 1 (33) Вестник Академии МВД Республики Беларусь 118

⁸ Джу́жа О М *Запобігання злочинам, пов'язаним із сексуальним насильством: монографія*. (Атіка, 2009) 152

¹ Дерягин Г Б «Криминальная сексология». Курс лекций для юридических факультетов. («Щит-М», 2008) с.497–518 <http://murders.ru/archiv_pedofyl.html> 515 (дата обращения: 24.01.2021)

² Романцова С В 'Запобігання сексуальному насильству щодо дітей в Україні' (дис. канд. юрид. наук. Львівський державний університету внутрішніх справ, 2018) 89

³ Джу́жа О М *Запобігання злочинам, пов'язаним із сексуальним насильством: монографія*. (Атіка, 2009) 187

⁴ Логинова Л В 'Кримінологическая характеристика лиц, совершивших половые преступления против несовершеннолетних' (2012) 4 (56) Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России 89

⁵ Федоришин Г М 'Сексуальне насильство над дітьми як соціальна і психологічна проблема' (2017) 8 (48) «Молодий вчений» 188; Вакуленко Н К, Брюхнов А А 'Уголовное право и криминология, уголовно-исполнительное право' (2018) 3 (86) Юрист-Правовед 56; Козлюк Л Г 'Соціально-демографічна характеристика злочинців, які вчинили статевий злочин щодо неповнолітнього' (2010) 10 Часопис Київського університету права 246

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, у межах кримінологічної характеристики злочинів, що посягають на статеву свободу та статеву недоторканість дитини, встановлено, що офіційна статистика не відображає реальну ситуацію, а певні зниження рівня статевих злочинів зазвичай є наслідком підвищення їх латентності. Злочини щодо дітей на сексуальному підґрунті вчиняють, як правило, люди, які мають певні сексуальні девіації або психічні розлади. Тому за часом вчинення більшість злочинів вищенаведеної категорії фіксується навесні, коли відбувається сезонне загострення психічних станів. Сексуальне насильство зазвичай

вчиняють чоловіки, які є членами сім'ї або знайомими з найближчого оточення потерпілих.

Особливо слід відмітити, що сексуальні рецидиви найчастіше повторюються через два-десять місяців із дня звільнення з місць позбавлення волі. Причому кожний наступний злочин вчиняється через менший проміжок часу. Тому вивчення кримінологічної характеристики злочинів, що посягають на статеву свободу та статеву недоторканість дитини, є необхідною складовою при виявленні та запобіганні таких злочинів, а також недопущенні рецидиву сексуальних посягань щодо дітей.

REFERENCES

List of legal documents

Legislation

1. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo vprovadzhennia Yedynoho reiestru osib, zasudzhenykh za zlochyny proty statevoi svobody ta statevoi nedotorkanosti malolitnoi osoby, ta posylenia vidpovidalnosti za zlochyny, vchyneni proty statevoi svobody ta statevoi nedotorkanosti malolitnoi osoby: Zakon Ukrainy vid 19 hrudnia 2019 roku №409-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/409-20#Text> (in Ukrainian)
2. Uzahalneno na pidstavi statystychnykh vidomosteï Yedynoho zvituv pro kryminalni pravoporushennia za 2013–2020 rr. URL: <https://old.gp.gov.ua/ua/erdr.html> (in Ukrainian)

Bibliography

Authored books

1. Derjagin G B «Kriminal'naja seksologija». Kurs lekcij dlja juridicheskikh fakul'tetov [«Criminal Sexology». A course of lectures for law schools.] («Shhit-M», 2008) 497–518. <http://murders.ru/arhiv_pedofyl.html> (in Russian)
2. Dzhuzha O M *Zapobihannia zlochynam, poviazanym iz seksualnym nasylstvom: monohrafiia* [Prevention of crimes related to sexual violence: a monograph] (Atika, 2009) 240 (in Ukrainian)

Journal articles

3. Fedoryshyn H M 'Seksualne nasylstvo nad ditmy yak sotsialna i psykhologichna problema' [‘Sexual abuse of children as a social and psychological problem’] (2017) 8 (48) *Molodyi vchenyi* 186–190 (in Ukrainian)
4. Kozliuk L H 'Sotsialno-demohrafichna kharakterystyka zlochynstiv, yaki vchynyly statevyi zlochyn shchodo nepovnlitnoho' [Socio-demographic characteristics of criminals who have committed a sexual crime against a minor] (2010) 10 *Chasopys Kyivskoho universytetu prava* 245–248 (in Ukrainian)
5. Loginova L V 'Kriminologicheskaja harakteristika lic, sovershivshih polovye prestuplenija protiv nesovershennoletnih' [Criminological characteristics of persons who have committed sexual crimes against minors] (2012) 4 (56) *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta MVD Rossii* 88–91 (in Russian)
6. Vakulenko N K, Brjuhnov A A 'Ugolovnoe pravo i kriminologija, ugolovno-ispolnitel'noe pravo' [Criminal law and criminology, penal law] (2018) 3 (86) *Jurist-Pravoved* 52–58 (in Russian)
7. Shevchuk T I 'Shchodo latentnosti nasylnytskykh zlochyniv u silskii mistsevosti' [Regarding the latency of violent crimes in rural areas] (2012) 4 *Forum prava* 1070–1074 <http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2012_4_179> (in Ukrainian)
8. Stal'bovskij V V 'Kriminologicheskaja harakteristika lichnosti prestupnika-pedofila' [Criminological characteristics of the personality of a pedophile criminal] (2017) 1 (33) *Vestnik Akademii MVD Respubliki Belarus'* 114–121 (in Russian)
9. Yakymova S V 'Poniattia ta kryminologichna kharakterystyka «seksualnykh zlochyniv»' [The concept and criminological characteristics of «sexual crimes»] (2014) <<http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journalpaper/2017/may/2237/vnulpurn201480730.pdf>> (in Ukrainian)

10. – 'Kryminolohichniy portret osobystosti nasylnytskoho zlochyntsia, yakyi uchyniaie zlochyiny z motyviv zadovolennia statevoi prystrasti' [Criminological portrait of the personality of a violent criminal who commits crimes on the grounds of sexual gratification] (2014) Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika». Yurydychni nauky 220–5 (in Ukrainian)

Dissertation

11. Avramenko S M 'Rozsliduvannia rozbeshchennia nepovnolitnikh' [Investigation of juvenile abuse] (dys na kand iuryd nauk Nats akad. vnutr. sprav, 2017) 242 (in Ukrainian)
12. Romantsova S V 'Zapobihannia seksualnomu nasyilstvu shchodo ditei v Ukraini' [Prevention of sexual violence against children in Ukraine] (dys kand iuryd nauk Lvivskiy derzhavnyi universytetu vnutrishnikh sprav, 2018) 244 (in Ukrainian)

Thesis abstract

13. Guseva O N 'Pedofil'naja viktimizacija i viktimologicheskaja profilaktika pedofil'nyh prestuplenij' [Pedophilic victimization and victimological prevention of pedophilic crimes] (avtoref. diss. kand. jurid. nauk Federal'noe gosudarstvennoe uchrezhdenie Vserossijskij nauchno-issledovatel'skij institut MVD RF, 2011) 32 (in Russian)

Websites

14. Bahalika A 'Ponad 2 miliony ditei v Ukraini zaznaiut tykh chy inshykh form seksualnoho nasyllia...' [More than 2 million children in Ukraine experience some form of sexual violence....] (Hromadske radio. Rankova khvyliya) <<https://hromadske.radio/podcasts/rankova-hvylya/ponad-2-milyony-ditey-v-ukrayini-zaznayut-tyh-chy-inshykh-form-seksualnogo-nasyllia-filipishyna>> (in Ukrainian)
15. 'Domashnie nasyilstvo. Statystyka, shcho shokuie' [Domestic violence. Shocking statistics] (Pedahohichna presa) <<https://pedpresa.com.ua/35469-domashnje-nasyilstvo-movoyu-tsyfr.html>> (in Ukrainian)
16. Havryliuk I 'Ridnyi gvaltivnyk. Chomu na Prykarpatti dity strazhdaiut vid seksualnoho nasyllia' [Native rapist. Why in Prykarpattia children suffer from sexual violence] (Reporter, 2019) <<http://report.if.ua/lyudy/ridnyj-%D2%91valtivnyk-chomu-na-trykarpatti-dity-strazhdayut-vid-seksualnogo-nasyllia/>> (in Ukrainian)
17. 'Kozhna 5 dytna v Ukraini poterpaie vid seksualnoho nasyilstva, – dytiachyi ombudsmen Kuleba' [Every 5th child in Ukraine suffers from sexual violence, – Kuleb's children's ombudsman] (Ukrainski novyn, 19 lystopada 2019) <<https://ukranews.com/ua/news/666713-vid-seksualnogo-nasyilstva-v-ukrayini-strazhdaye-kozhna-5-ta-dytna>> (in Ukrainian)

Лубенець І. Г. Кримінологічна характеристика злочинів, що посягають на статеву свободу та статеву недоторканість дитини

У статті розглядається кримінологічна характеристика злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості, вчинених щодо дітей та суспільна небезпечність яких є очевидною. Автором наголошується, що більшість статевих злочинів учиняється особами з найближчого оточення дитини: членами сім'ї – батьком, вітчимою, дядьком, братом, дідусем або добре знайомими особами (наприклад, друзями батьків). Тому такі злочини залишають глибокі душевні травми у потерпілих осіб, викликають негативні зміни у соціальній поведінці, часто є причиною сексуальних девіацій. З'ясовано, що злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості дитини мають високий рівень латентності, а також відрізняються специфікою рецидивних проявів. Тенденція до збільшення кількості зазначених злочинів становить інтерес для практичних працівників, які потребують результатів кримінологічного аналізу таких злочинів із метою розробки комплексу заходів щодо їх запобігання.

Ключові слова: дитина, кримінологічна характеристика, педофіл, сексуальні девіації, сексуальне насильство, статева свобода, статева недоторканість.

Лубенець И. Г. Криминалогическая характеристика преступлений, посягающих на половую свободу и половую неприкосновенность ребенка

В статье рассматривается криминалогическая характеристика преступлений против половой свободы и половой неприкосновенности, совершенные в отношении детей. Общественная опасность таких преступлений очевидна. Автором отмечается, что большинство половых преступлений совершается лицами из ближайшего окружения ребенка: членами семьи – отцом, отчимом, дядей, братом, дедушкой или хорошо знакомыми лицами (например, друзьями родителей). Поэтому такие преступления оставляют глубокие душевные травмы у пострадавших лиц, вызывающие негативные изменения в социальном поведении, часто являются причиной

сексуальних девицій. Установлено, що преступления против половой свободы и половой неприкосновенности ребенка имеют высокий уровень латентности, а также отличаются спецификой рецидивных проявлений. Тенденция к увеличению количества указанных преступлений представляет интерес для практических работников, нуждающихся в результатах криминологического анализа таких преступлений с целью разработки комплекса мер по их предотвращению.

Ключевые слова: ребенок, криминологическая характеристика, педофил, сексуальные девиации, сексуальное насилие, половая свобода, половая неприкосновенность.

Lubenets I. H. Criminological characteristics of crimes that infringe on sexual freedom and sexual inviolability of the child

Recently in Ukraine there has been a tendency to the spread of crime against minors, which can be explained by a decrease in the standard of living of the country's citizens, which leads to the marginalization and degradation of the population. Today, the most resonant crimes are crimes that infringe on sexual freedom and sexual integrity of the person. Criminal statistics show that in Ukraine there is a deterioration in the crime situation and an increase in the number of crimes against children on sexual grounds.

The article examines crimes against sexual freedom and sexual inviolability committed against children, the social danger of which is obvious. The author notes that most sexual crimes are committed by persons from the child's immediate environment: family members – father, stepfather, grandfather, uncle, or well-known persons (for example, friends of the parents). Therefore, such crimes leave deep mental trauma for the affected persons, causing negative changes in social behavior, often causing sexual deviations. It has been established that crimes against sexual freedom and sexual inviolability of the child have a high level of latency, which is explained, firstly, by the age of the victims, who do not always understand that a crime has been committed against them. And secondly, intimidation and threats from the rapist force children to keep silent about the facts of sexual violence.

The article notes that such crimes are distinguished by the specificity of recurrent manifestations, as well as certain criminological signs and characteristic features of the personality of a criminal who carries out sexual violence against minors.

The trend towards an increase in the number of these crimes is of interest to practitioners who need the results of a criminological analysis of the personality of a criminal in order to develop a set of measures to prevent such crimes. Therefore, there is a need for further criminological research of sexual crimes against children.

Key words: child, criminological characteristics, pedophile, sexual deviations, sexual abuse, sexual freedom, sexual inviolability.

Стаття надійшла до редакції: 26.01.2021 р.

Прийнята до друку: 18.04.2021 р.

Р. Р. Трагнюк, кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри судоустрою та прокурорської ді-
яльності Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ АТЕСТАЦІЇ ПРОКУРОРІВ

Постановка проблеми. На сучасному етапі в Україні відбувається масштабне кадрове перезавантаження системи прокуратури, передбачене Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо першочергових заходів із реформи органів прокуратури» (далі – Закон № 113-IX)¹. Засобом його здійснення слугує атестація працюючих на момент набуття чинності цим Законом прокурорів. Водночас проведення атестації виявило низку проблем, які потребують належного наукового дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика питань кадрового забезпечення прокуратури, в межах яких варто розглядати питання атестації, була предметом уваги таких дослідників, як В. С. Бабкова, П. М. Каркач, А. В. Лапкін, С. В. Подкопаєв, О. М. Толочко та ін. Разом з тим на сучасному етапі реформи прокуратури проблеми атестації проаналізовані недостатньо, що спонукає до проведення цього дослідження.

Відповідно **метою** наукової статті є дослідження окремих теоретичних та практичних проблем атестації прокурорів.

Виклад основного матеріалу. Як було зазначено у Пояснювальній записці до проекту Закону № 113-IX, з моменту прийняття Закону України «Про прокуратуру» від 14.10.2014 р.² в органах прокуратури не відбулося повноцінного кадрового перезавантаження з метою очищення лав прокурорів від осіб, які не відповідають вимогам доброчесності і професійності. Натомість, було продовжено втілення негативної практики корпоративної

закритості професії прокурора³. Розробники цього законопроекту пов'язували подальше реформування органів прокуратури зі здійсненням першочергових заходів із проведення оцінки відповідності діючих прокурорів критеріям професійної компетентності, доброчесності та професійної етики, яка мала відбуватися за допомогою процедур атестації. Таким чином, як зауважують фахівці, кадрове перезавантаження є головною ціллю Закону № 113-IX. Саме для цього проведено переатестацію чинних прокурорів та залучення до роботи нових кадрів на конкурсних засадах⁴.

Матеріально-правову підставу для проведення атестації утворюють положення пунктів 6–17 розділу II «Прикінцеві і перехідні положення» Закону № 113-IX, а також розробленого на його виконання Порядку проходження прокурорами атестації, затвердженого наказом Генерального прокурора від 03.10.2019 р. № 221 (далі – Порядок)⁵, що регламентують атестацію прокурорів. Зокрема, вказані положення передбачають успішне проходження атестації як обов'язкової умови, за якої прокурори, котрі на день набрання чинності Законом № 113-IX займають посади прокурорів у Генеральній прокуратурі України, регіональних прокуратурах, місцевих прокуратурах, військових прокуратурах, можуть бути переведені на посаду прокурора

³ Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо першочергових заходів із реформи органів прокуратури» від 29.08.2019 № 1032. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1. (дата звернення 15.03.2021)

⁴ Лапкін А. Реформа прокуратури: Генпрокурор із юридичною освітою, плюс «свіжа кров», мінус військова прокуратура? (hromadske) <<https://hromadske.ua/posts/reforma-prokuraturigenprokuror-iz-yuridichnoyu-osvitoyu-plyus-svizha-krov-minus-vijskova-prokuratura>>. (дата звернення 15.03.2021)

⁵ Порядок проходження прокурорами атестації: затв. наказом Генерального прокурора від 03.10.2019 № 221 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0221900-19#Text>. (дата звернення 15.03.2021)

¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо першочергових заходів із реформи органів прокуратури: Закон України від 19.09.2019 № 113-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/113-20#n53>. (дата звернення 15.03.2021)

² Про прокуратуру: Закон України від 14.10.2014 № 1697-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text>. (дата звернення 15.03.2021)

в Офісі Генерального прокурора, обласних прокуратурах, окружних прокуратурах.

Водночас передбачена цими актами процедура атестації має низку проблем, що можуть поставити під сумнів результати її застосування. У зв'язку із цим варто звернути увагу на те, що на розгляді Конституційного Суду України з 18.03.2020 знаходиться конституційне подання щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо першочергових заходів із реформи органів прокуратури» від 19 вересня 2019 р. № 113-IX, подане 50 народними депутатами України (далі – Подання), в якому зазначається, зокрема, що прийняття Закону № 113-IX «обумовило звуження змісту та обсягу існуючих прав громадян, запровадило дуалізм правових заasad організації і діяльності прокуратури України, статусу прокурорів». При цьому автори Подання обґрунтовують невідповідність Закону положенням статей 8, 9, 19, 22, 24, 43, 64, 92, 106, 131–1 Конституції України¹.

Визначення поняття «атестація прокурорів» наведене у п. 1 розд. 1 Порядку як встановлена розділом II «Прикінцеві і перехідні положення» Закону № 113-IX та цим Порядком процедура надання оцінки професійній компетентності, професійній етиці та доброчесності прокурорів Генеральної прокуратури України, регіональних прокуратур, місцевих прокуратур і військових прокуратур. Загалом це визначення відповідає поняттю атестації, визначеному у ст. 1 Закону України «Про професійний розвиток працівників»², згідно з якими атестація працівників – процедура оцінки професійного рівня працівників кваліфікаційним вимогам і посадовим обов'язкам, проведення оцінки їх професійного рівня. Разом із тим ці закони передбачають різні правові наслідки проходження атестації: так, відповідно до ст. 13 Закону України «Про професійний розвиток працівників» у разі прийняття рішення про невідповідність працівника займаній посаді або виконуваній роботі комісія

може рекомендувати роботодавцеві перевести працівника за його згодою на іншу посаду чи роботу, що відповідає його професійному рівню, або направити на навчання з подальшою (не пізніше ніж через рік) повторною атестацією. На відміну від цього, п. 19 розд. II Закону № 113-IX передбачають звільнення прокурора на підставі п. 9 ч. 1 ст. 51 Закону України «Про прокуратуру» у разі прийняття кадровою комісією рішення про неуспішне проходження прокурором атестації.

При цьому згідно із п. 1–1 розд. V «Прикінцеві положення» Закону України «Про професійний розвиток працівників» його положення не поширюються на проведення атестації прокурорів, що здійснюється відповідно до розділу II «Прикінцеві і перехідні положення» Закону № 113-IX. У зв'язку з цим можна вважати, що виключення прокурорів зі сфери дії цього Закону звужує зміст та обсяг прав прокурорів та є дискримінаційним. Зокрема, цієї позиції дотримуються автори Подання, вказуючи на те, що до прийняття Закону № 113-IX прокурори взагалі не підлягали атестації, проте законодавець, запровадивши проведення атестації прокурорів, одночасно не поширив на них дію Закону України «Про професійний розвиток працівників», тим самим звуживши існуючий обсяг їх прав.

Розглядаючи процедуру атестації, передбачену п. 13 розд. II «Прикінцеві і перехідні положення» Закону № 113-IX та п. 6 розд. I Порядку, можна дійти висновку, що вона включає такі етапи: 1) складання іспиту у формі анонімного тестування з використанням комп'ютерної техніки з метою виявлення рівня знань та умінь у застосуванні закону, відповідності здійснювати повноваження прокурора; 2) складання іспиту у формі анонімного тестування на загальні здібності та навички з використанням комп'ютерної техніки; 3) проведення співбесіди з метою виявлення відповідності прокурора вимогам професійної компетентності, професійної етики та доброчесності. Для оцінки рівня володіння практичними вміннями та навичками прокурори виконують письмове практичне завдання. Хоча виконання цього завдання віднесено до етапу співбесіди, проте його можна вважати відносно відокремленим підетапом атестації прокурорів, оскільки в межах співбесіди відбувається перевірка й обговорення результатів виконання цього завдання, тоді як процес його виконання передусє співбесіди.

¹ Конституційне подання щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо першочергових заходів із реформи органів прокуратури» від 19 вересня 2019 р. № 113-IX, подане 50 народними депутатами України. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/3_116_2020.pdf. (дата звернення 15.03.2021)

² Про професійний розвиток працівників: Закон України від 12.01.2012 № 4312-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4312-17#Text>. (дата звернення 15.03.2021)

Крім того, п. 13 розд. II «Прикінцеві та перехідні положення» Закону № 113-IX передбачено, що атестація може включати інші етапи, непроходження яких може бути підставою для ухвалення кадровою комісією рішення про неуспішне проходження атестації прокурором. У цьому вбачається порушення правил правової визначеності, адже такі додаткові етапи не передбачені законом, а їх зміст і суть є невідомими, що порушує вимоги п. 14 ч. 1 ст. 92 Основного Закону України.

Предметом атестації, згідно із п. 12 розділу II «Прикінцеві і перехідні положення» Закону № 113-IX, є оцінка: 1) професійної компетентності прокурора; 2) професійної етики та доброчесності прокурора. Згідно з п. 5 розд. I Порядку предметом атестації є оцінка: 1) професійної компетентності прокурора (у тому числі загальних здібностей та навичок); 2) професійної етики та доброчесності прокурора. На підставі цього можна дійти висновку, що загалом під час проведення атестації встановленню підлягають обставини, які характеризують особу прокурора в таких аспектах, як: 1) професійна компетентність; 2) професійна етика; 3) доброчесність.

При цьому важливо наголосити, що зайняття та перебування на посаді прокурора згідно із Законом України «Про прокуратуру» передбачає відповідність особи вказаним вимогам. Так, передбачена Законом № 113-IX під час проходження атестації перевірка повинна виходити із презумпції достатнього рівня професійної компетентності прокурора, дотримання ним професійної етики та доброчесності, оскільки у противному разі це означало б автоматичне визнання всіх прокурорів, які працювали в системі прокуратури на момент набуття ним чинності, за винятком суб'єктів, визначених у п. 8 розділу II «Прикінцеві і перехідні положення» Закону, некомпетентними, недоброчесними та неетичними, а отже, такими, що не відповідають займаним посадам та не можуть виконувати покладені на прокуратуру Конституцією України функції, що, вочевидь, суперечить міжнародним стандартам та чинному законодавству.

Відповідно, виходячи із презумпції професійної компетентності, доброчесності та професійної етики прокурора, процедура їх оцінки під час атестації має бути максимально чітко визначеною та такою, що виключає можливість суб'єктивної оцінки. Також це передбачає, що на прокурора не може бути покладено обов'язок доводити свою

відповідність вимогам професійної компетентності, етики та доброчесності, натомість, доведення невідповідності прокурора вказаним вимогам повністю покладається на кадрову комісію; усі сумніви у відповідності прокурора цим вимогам мають тлумачитися на його користь; його невідповідність цим вимогам має бути встановлена поза розумним сумнівом та підтверджена достатніми доказами.

Розглядаючи окремі аспекти, що входять до предмета атестації, слід відмітити недоліки їх формулювання. Так, звертає на себе увагу та обставина, що поняття професійної компетентності прокурора та її складові законодавчо не визначені. Зокрема, аналіз Закону України «Про прокуратуру» як основного законодавчого акта, що встановлює вимоги до прокурорів, дозволяє дійти висновку про відсутність чітко сформульованої вимоги професійної компетентності та критеріїв її визначення щодо прокурорів. При цьому ані Закон № 113-IX, ані Порядок не встановлюють будь-яких чітких вимог щодо професійної компетентності, яким повинен відповідати прокурор для успішного проходження ним атестації.

Перевірка професійної компетентності прокурора, як показує аналіз етапів атестації, визначених у Порядку, включає такі складові: (1) виявлення рівня знань та умінь у застосуванні закону, відповідності здійснювати повноваження прокурора (здійснюється шляхом складання іспиту у формі анонімного тестування з використанням комп'ютерної техніки); (2) визначення загальних здібностей та навичок прокурора (здійснюється шляхом складання іспиту у формі анонімного тестування з використанням комп'ютерної техніки); (3) оцінка рівня володіння практичними вміннями та навичками прокурора (проводиться на підставі виконаного письмового практичного завдання). Жодних інших процедур оцінювання професійної компетентності прокурора або складових останньої Закон № 113-IX та Порядок не передбачають. Водночас, якщо перші два з вказаних етапів передбачають складання іспиту у формі анонімного тестування з використанням комп'ютерної техніки, процедура якого передбачає гарантії об'єктивності, прозорості та неупередженості, то перевірка правильності виконання практичного завдання покладається на кадрову комісію та здійснюється під час проведення співбесіди. За умови відсутності будь-яких критеріїв і порядку відповідної пере-

вірки складається ситуація, за якої здійснення такої оцінки є суб'єктивним та повністю залежить від розсуду кадрової комісії.

Аналогічні проблеми спостерігаються й в установленні відповідності прокурора вимогам професійної етики під час проведення атестації. Варто звернути увагу, що Закон № 113-IX та Порядок не містять критеріїв перевірки професійної етики прокурора, порушуючи тим самим вимоги правової визначеності. Разом із тим вказівку на необхідність додержання прокурорами професійної етики містить Закон України «Про прокуратуру», відповідно до п. 10 ч. 1 ст. 3 якого діяльність прокуратури ґрунтується на засаді неухильного дотримання вимог професійної етики та поведінки. Відповідно до п. 4 ч. 4 ст. 19 цього Закону прокурор зобов'язаний додержуватися правил прокурорської етики, зокрема не допускати поведінки, яка дискредитує його як представника прокуратури та може зашкодити авторитету прокуратури. Відповідно до п. 6 ч. 1 ст. 43 Закону України «Про прокуратуру» систематичне (два і більше разів протягом одного року) або одноразове грубе порушення правил прокурорської етики є підставою для притягнення прокурора до дисциплінарної відповідальності. З цього можна зробити висновок, що під час проведення атестації до уваги можуть братися лише ті порушення професійної етики прокурора, які були встановлені раніше та стали підставою для притягнення його до дисциплінарної відповідальності. Однак практика проведення атестації засвідчила, що відповідність прокурорів вимогам професійної етики тлумачилося членами кадрових комісій досить широко, відображаючи, зокрема, суб'єктивне сприйняття ними поняття такої етики та вимог до її додержання.

У цьому вбачається порушення вимог правової визначеності. Конституційний Суд України неодноразово звертав увагу у своїх рішеннях на необхідність додержання принципу правової визначеності, який передбачає, що обмеження основних прав людини та громадянина і втілення цих обмежень на практиці допустиме лише за умови забезпечення передбачуваності застосування правових норм (абз. 3 пп. 3.1 п. 3 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 29 червня 2010 р. № 17-рп/2010¹). Суд вважає, що принцип

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу восьмого пункту 5 частини

правової визначеності вимагає чіткості, зрозумілості й однозначності правових норм, зокрема їх передбачуваності (прогнозованості) та стабільності (абз. 6 пп. 2.1 п. 2 мотивувальної частини Рішення від 20 грудня 2012 р. № 2-р/2017²). Як зазначено в п. 44 Доповіді Венеціанської Комісії «Верховенство права», принцип правової визначеності є ключовим у питанні довіри до судової системи і верховенства права; для досягнення цієї довіри держава повинна складати тексти законів так, щоб вони були доступними; закон має бути сформульований достатньо точно для того, щоб людина могла регулювати свою поведінку³. Отже, відсутність визначення у законі поняття професійної компетентності, професійної етики та добросовісності прокурора та їх критеріїв, а також можливість довільного їх тлумачення членами кадрової комісії під час проведення співбесіди порушує принцип правової визначеності у питанні щодо оцінки відповідності прокурора вимогам професійної компетентності, етики та добросовісності під час атестації.

Висновки. Передбачена законодавством процедура атестації прокурорів має низку проблем, які ставлять під сумнів правові наслідки її застосування. Ці проблеми стосуються невизначеності порядку атестації, неконкретності критеріїв, за якими перевіряється професійний рівень прокурорів, а також правових наслідків атестації у вигляді звільнення прокурорів. Це веде до створення передумов для порушення трудових прав прокурорів в процесі атестації, що, в свою чергу, тягне за собою поширення судової практики щодо скасування наказів про звільнення прокурорів, які неспішно пройшли атестацію, та поновлення їх на посадах.

першої статті 11 Закону України «Про міліцію» від 29 червня 2010 року № 17-рп/2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-10>. (дата звернення 15.03.2021)

² Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 7 частини другої статті 42 Закону України «Про вищу освіту» від 20 грудня 2012 р. № 2-р/2017. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/2_p_2017.pdf. (дата звернення 15.03.2021)

³ 'Верховенство права: Доповідь, схвалена Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні' (Венеція, 25–26 березня 2011 року). <[https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-ukr)>. (дата звернення 15.03.2021)

REFERENCES

*List of legal documents***Legislation**

1. Poriadok prokhozhdzhennia prokuroramy atestatsii: zatv. nakazom Heneralnoho prokurora vid 03.10.2019 №221 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0221900-19#Text> (in Ukrainian).
2. Poiasniuvalna zapyska do proektu Zakonu Ukrainy «Pro vnesennia zmin do deiakyykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo pershocherhovykh zakhodiv iz reformy orhaniv prokuratury» №1032 vid 29.08.2019. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1 (in Ukrainian).
3. Pro vnesennia zmin do deiakyykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo pershocherhovykh zakhodiv iz reformy orhaniv prokuratury: Zakon Ukrainy №113-IKh vid 19.09.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/113-20#n53>.
4. Pro prokuraturu: Zakon Ukrainy vid 14.10.2014 №1697-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text> (in Ukrainian).
5. Pro profesiinyi rozvytok pratsivnykiv: Zakon Ukrainy vid 12.01.2012 №4312-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4312-17#Text> (in Ukrainian).

Cases

6. Konstytutsiine podannia shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) Zakonu Ukrainy «Pro vnesennia zmin do deiakyykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo pershocherhovykh zakhodiv iz reformy orhaniv prokuratury» vid 19 veresnia 2019 r. №113-IKh, podane 50 narodnymy deputatamy Ukrainy. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/3_116_2020.pdf (in Ukrainian).
7. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiinym podanniam Upovnovazhenoho Verkhovnoi Rady Ukrainy z prav liudyny shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) abzatsu vosmoho punktu 5 chastyny pershoi statti 11 Zakonu Ukrainy «Pro militsiiu» vid 29 chervnia 2010 roku №17-rp/2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-10> (in Ukrainian).
8. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiinym podanniam 49 narodnykh deputativ Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) punktu 7 chastyny druhoi statti 42 Zakonu Ukrainy «Pro vyshchu osvitu» vid 20 hrudnia 2012 r. №2-r/2017. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/2-p_2017.pdf (in Ukrainian).

Bibliography**Websites**

1. 'Verkhovenstvo prava' [Rule of law]: Dopovid, skhvalena Venetsiiskoioi Komisiieiu na 86-mu plenarnomu zasidanni (Venetsiia, 25–26 bereznia 2011 r.). <[https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-ukr)> (in Ukrainian).
2. Lapkin A, 'Reforma prokuratury: Henprokuror iz yurydychnoiu osvitoiu, plus «svizha krov», minus viiskova prokuratura' [Reform of the prosecutor's office: Prosecutor General with a legal education, plus «fresh blood,» minus the military prosecutor's office] (hromadske). <<https://hromadske.ua/posts/reforma-prokuraturi-genprokuror-iz-yuridichnoyu-osvitoiu-plyus-svizha-krov-minus-vijskova-prokuratura>> (in Ukrainian).

Трагнюк Р. Р. Деякі проблеми атестації прокурорів

У статті досліджуються проблеми атестації прокурорів, яка є засобом кадрового перезавантаження прокуратури, започаткованого у 2019 р. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо першочергових заходів із реформи органів прокуратури». Метою наукової статті є дослідження окремих теоретичних та практичних проблем атестації прокурорів. У статті виокремлено етапи атестації прокурорів, а також сформульовано елементи, які становлять її предмет, а саме: професійна компетентність, професійна етика та доброчесність прокурорів. Визначені та проаналізовані проблеми атестації, що стосуються невизначеності порядку атестації, неконкретності критеріїв, за якими перевіряється професійний рівень прокурорів, а також правових наслідків атестації у вигляді звільнення прокурорів.

Ключові слова: *реформа прокуратури, кадрове перезавантаження, атестація прокурорів, звільнення прокурорів, служба в прокуратурі.*

Трагнюк Р. Р. Некоторые проблемы аттестации прокуроров

В статье исследуются проблемы аттестации прокуроров, которая является средством кадровой перезагрузки прокуратуры, начатой в 2019 году Законом Украины «О внесении изменений в некоторые законодательные акты Украины относительно первоочередных мер по реформе органов прокуратуры». Целью научной статьи является исследование отдельных теоретических и практических проблем аттестации прокуроров. В статье выделены этапы аттестации прокуроров, а также сформулированы элементы, которые составляют ее предмет, а именно: профессиональная компетентность, профессиональная этика и добродетель прокуроров.

Определены и проанализированы проблемы аттестации, касающиеся неопределенности порядка аттестации, неконкретности критериев, по которым проверяется профессиональный уровень прокуроров, а также правовых последствий аттестации в виде увольнения прокуроров.

Ключевые слова: реформа прокуратуры, кадровое перезагрузки, аттестация прокуроров, освобождение прокуроров, служба в прокуратуре.

Tragniuk R. R. Some problems of attestation of prosecutors

The article explores the problems of attestation of prosecutors, which is a means of personnel reset of the prosecutor's office, launched in 2019 by the Law of Ukraine «On Amending Some Legislative Acts of Ukraine Regarding Priority Measures for the Reform of Prosecutor's Offices.»

The purpose of the scientific article is to study certain theoretical and practical problems of attestation of prosecutors.

The article identifies the stages of attestation of prosecutors, which are 1) passing the exam in the form of anonymous testing using computer equipment in order to identify the level of knowledge and skills in applying the law; 2) passing the exam in the form of anonymous testing for general abilities and skills; 3) conducting an interview. The elements that make up its subject, namely, professional competence, professional ethics and the virtue of prosecutors, are also formulated.

An analysis of the current legislation of Ukraine, which regulates the procedure for attestation of prosecutors, made it possible to highlight its problems related to the warning of prosecutors about dismissal, the uncertainty of the procedure for certification, the specificity of the criteria by which the professional level of prosecutors is checked, as well as the legal consequences of certification in the form of dismissal of prosecutors. It is argued that this leads to the creation of prerequisites for the violation of the labor rights of prosecutors during the certification process, as well as to the dissemination of judicial practice to restore dismissed prosecutors to work in the prosecutor's office.

Key words: reform of the prosecutor's office, personnel reset, attestation of prosecutors, dismissal of prosecutors, service in the prosecutor's office.

Стаття надійшла до редакції: 18.04.2021 р.

Прийнята до друку: 17.05.2021 р.

М. Г. Колодяжний, кандидат юридичних наук, старший наук. співробітник, завідувач відділу кримінологічних досліджень Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України

ПОСТПАНДЕМІЧНИЙ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ АПОКАЛІПСИС: СТАН І ФОРМИ ПРОЯВУ¹

Постановка проблеми. Термін «апокаліпсис» широким загалом розуміється у контексті кінця світу. Насправді він має релігійну основу. «Апокаліпсис» або «Одкровення» (приблизно кінець I ст. н. е.) – назва останньої книги Нового Завіту в Біблії, автором якої є апостол Іоанн Богослов, улюблений учень Ісуса Христа. У роботі описуються різні події перед Другим пришествям Господа на землю. Вони, відповідно до пророцтв апостола, пов'язані зі стражданнями грішників й катаклізмами. У цьому зв'язку апокаліпсис й вживається як синонім кінцевої долі світу й людини².

Не намагаючись зануритись у релігійні аспекти останнього біблейського періоду людського буття, пропонується розглянути деякі інші «апокаліптичні» явища, що фактично характеризують сучасну соціальну дійсність. Це стосується як світу у цілому, так й України, зокрема. Є думка, що **гостра респіраторна хвороба COVID-19**, спричинена коронавірусом SARS-CoV-2, за масштабом свого поширення, наслідками, глибиною проникнення у різні сфери суспільного життя та ін. є яскравою ознакою своєрідного соціального апокаліпсису.

Зокрема, коронавірусна хвороба, набувши статус пандемії, поширилась лише за півтора роки у 220 країнах світу, стала причиною смерті понад 3,5 млн людей у різних державах, уразила ще 170 млн осіб, які перехворіли на COVID-19 (станом на кінець травня 2021 р.)³. Окрім відносно високої летальності від цього захворювання та його різно-

манітних ускладнень, є й інші негативні прояви, які зачепили кожного мешканця нашої планети. Йдеться про соціально-економічні наслідки зазначеної пандемії, які сукупно з іншими несприятливими явищами та процесами наділяють цю хворобу статусом катастрофи планетарного масштабу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі пандемії COVID-19 присвячено тисячі наукових, і не тільки, праць з медицини, епідеміології, вірусології, політології, глобалістики, соціології, психології, права, кримінології тощо. Тому перелічувати їх, навіть найбільш значущі, уявляється недоречним.

Разом із тим слід указати, що в українській науці небагато наукових праць, де б на підставі результатів емпіричного та теоретичного дослідження здійснювались певні висновки щодо комплексу наслідків коронавірусу, включаючи соціально-економічні. Одним із таких є наукове дослідження «Соціально-правові та кримінологічні наслідки пандемії та шляхи їх усунення в Україні», що виконується за підтримки Національного фонду досліджень України. Указаний проєкт здійснюється творчим колективом науковців Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, до якого входять: В. І. Борисов, В. С. Батиргарєєва, Д. П. Євтеєва, А. В. Калініна, С. С. Шрамко й автор цієї статті.

Метою статті є аналіз й узагальнення соціально-економічних наслідків пандемії COVID-19 й вироблення певних напрямів щодо їх повної або часткової нейтралізації.

Виклад основного матеріалу. Джерелом накопичення інформації про предмет дослідження є результати емпіричного вивчення експертної думки 116 фахівців у галузі економіки та фінансів. Ними є професорсько-викладацький склад 61 кафедри 10 вищих навчальних закладів Києва, Хар-

¹ *Примітка.* Наукова стаття підготовлена на виконання проєкту «Соціально-правові та кримінологічні наслідки пандемії та шляхи їх усунення в Україні» (реєстраційний номер 2020.01/0155), поданого на конкурс «Наука для безпеки людини та суспільства» Національного фонду досліджень України.

² Городяненко В. Г. (уклад) *Соціологічна енциклопедія* (Академвидав, 2008) 34, 35.

³ «Коронавірус: статистика по країнах» (МІНФІН) <<https://index.minfin.com.ua/ua/reference/coronavirus/geography/>> (дата звернення 15.04.2021)

кова, Львова й Одеси. Респонденти були опитані в онлайн-режимі за допомогою спеціально розробленого питальника у виді відповідної Google форми. Анкетування здійснювалось протягом листопада-грудня 2020 р.

Для підтвердження результатів емпіричного дослідження використовувалась також інформація Державної служби статистики України, узагальнення Мінекономіки¹, Мінфіну², міжнародні огляди щодо наслідків коронавірусної хвороби тощо.

На перше питання анкети щодо визначальних рис (особливостей) кризи, що відчуває світова економіка у зв'язку з пандемією COVID-19 респонденти частіше відповіли так: падіння світового ВВП – 21,6 %; безробіття – 12,9 %; обмеження підприємницької діяльності – 12,1 %; невизначеність й непередбачуваність – 8,6 %; погіршення стану туристичної галузі – 6,9 %; зменшення доходів населення – 5,2 %; перебудова економіки під нові умови – 4,3 %; масштабність – 3,4 %; фінансова криза – 2,6 %; зниження цін на нафту – 2,6 %; колапс транспортної системи, включаючи авіацію – 2,6 %; накопичення ефекту відкладеного попиту на товари й послуги – 2,6 %; обмеження міграції, у тому числі трудової – 2,6 %; інше – 30,2 %; важко відповісти – 9,5 %.

Ці результати цілком кореспондуються із даними, що характеризують стан світової економіки, яка у 2020 р. порівняно із попереднім роком зменшилась на 3,5 %³. При чому пандемія по-різному відбилась на скороченні ВВП окремих держав за цей період: Іспанія (- 11 %); Італія (- 8,9 %), Хорватія (- 8,4 %), Греція (- 8,2 %), Франція (- 8,1 %), ФРН (- 4,9 %). Більш стійкою до кризи виявилась за цей час економіка Ірландії (+ 3,4 %) й Туреччини (+ 1,8 %)⁴. За оцінками МВФ, світова економіка у 2021 р. має додати 6 % глобального ВВП, а у 2022 р. – ще 4,4 %⁵.

¹ Примітка. Мінекономіки – Міністерство економіки України (до 21 травня 2021 р. – Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України).

² Примітка. Мінфін – Міністерство фінансів України.

³ 'МВФ: світовий ВВП у 2020 році впав на 3,5 %, у 2021 році зросте на 5,5 %.' (FINBALANCE) <<http://finbalance.com.ua/news/mvf-polipshiv-prohnoz-zrostannya-svitovo-ekonomiki-v-2021-rotsi-do-55>> (дата звернення 15.04.2021)

⁴ 'Вплив COVID-19 на економіку і суспільство країни: підсумки 2020 року та виклики і загрози постпандемічного розвитку' (UNICEF, квітень 2021) <<https://www.unicef.org/ukraine/media/12916/file/Consensus%20Forecast%20#53%202021%20ukr.pdf>> (дата звернення 20.04.2021)

⁵ 'World Economic Outlook' (International Monetary Fund, April 2021) <<https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2021/03/23/world-economic-outlook-april-2021>> (дата звернення 20.04.2021)

Як бачимо, у цьому умовному антирейтингу простежується чітка залежність рівня зниження економічних показників в окремих країнах з чисельністю захворюваності на коронавірусну хворобу, а так само тривалістю й жорсткістю проти-епідемічних заходів.

Друге питання, адресоване респондентам, було сформульовано так: «Якими є головні особливості економічної кризи в Україні внаслідок світової коронакризи та запровадження у державі карантинних заходів під час боротьби з пандемією COVID-19?». На нього фахівці надали такі відповіді: підвищення рівня безробіття – 19 %; обмеження малого та середнього бізнесу – 15,5 %; непрофесіоналізм, нерішучість й безсистемність дій влади у подоланні економічних наслідків пандемії – 12,9 %; зниження платоспроможності населення – 9,5 %; падіння ВВП – 8,6 %; скорочення ділової активності – 7,8 %; інфляція – 6,9 %; зменшення інвестицій – 3 %; колапс туристичної сфери – 3 %; істотне скорочення надання транспортних послуг – 3 %; інше – 13,9 %.

Результати емпіричного дослідження у цьому контексті деталізуються статистичною інформацією. Так, ВВП України у 2020 р. скоротився на 4 %. При чому упродовж року це скорочення мало різну амплітуду: від – 1,2 % (I кв.) – до – 6,5 % (II кв.). Окрім цього, у 2020 р. в Україні мало місце погіршення інших економічних показників порівняно з 2019 р.: збільшення споживчих цін на 7,5 %; розширення частки безробітного населення до 9,5 %, що становить 1,7 млн осіб віком 15–70 років (насправді цей показник є ще більшим через втрату роботи особами, які були працевлаштовані неофіційно⁶); скорочення на 38,2 % капітальних інвестицій; негативне сальдо зовнішньої торгівлі (- 17,9 %); зменшення індексу промислової продукції: машинобудування (- 17,6 %), металургія (- 8,7 %), текстильна (- 6,1 %), добувна (- 3 %)⁷ тощо.

Одним із головних соціально-економічних негативних наслідків пандемії стало загострення в Україні та у світі в цілому соціальної нерівності.

⁶ Батиргареева В. С., Борисов В. І., Євтеєва Д. П., Калініна А. В., Колодяжний М. Г., Шрамко С. С. 'Поширення пандемії COVID-19 в Україні: соціально-правові та кримінологічні проблеми' (2020) Вип 40 Питання боротьби зі злочинністю 9–22

⁷ 'Вплив COVID-19 на економіку і суспільство країни: підсумки 2020 року та виклики і загрози постпандемічного розвитку' (UNICEF, квітень 2021) <<https://www.unicef.org/ukraine/media/12916/file/Consensus%20Forecast%20#53%202021%20ukr.pdf>> (дата звернення 20.04.2021)

Вона виражається у посиленні майнової поляризації населення. На тлі збільшення у нашій державі у 2020–2021 рр. безробіття, інфляції, погіршення перелічених вище та багатьох інших економічних показників простежується істотне покращення становища найбільш заможних громадян. Останні в Україні здебільшого пов'язуються з фінансово-промисловими групами (олігархічними кланами). Зокрема, за даними видання Forbes, протягом 2020–2021 рр. зросли статки (у млрд дол. США): у Р. Ахметова (з 2,8 до 7,6), у В. Пінчука (з 1,4 до 2,5), у К. Жеваго (з 1,1 до 2,4), у І. Коломойського (з 1 до 1,8), у П. Порошенка (з 1,4 до 1,6)¹.

У цьому зв'язку ініціатива Президента України щодо правового врегулювання процесу деолігархізації нашої держави із залученням РНБО України та інших державних структур видається цілком обґрунтованим й рішучим кроком². На жаль, це рішення не було прийнято 10–15 років тому. Звідси цей час можна вважати періодом утрачених для України економічних та фінансових можливостей.

На цю проблему звертають особливу увагу міжнародні інституції. З цього приводу Генеральний секретар ООН попередив про загрозу найбільшій за останні 80 років економічної рецесії. Вона сприяє поширенню крайньої бідності і загрози голоду. І причина цьому – пандемія COVID-19, яка фактично виявила соціальну нерівність та несправедливий устрій сучасного суспільства³. За оцінками Oxfam (міжнародного об'єднання організацій по боротьбі з бідністю), руйнівний економічний ефект від коронавірусу може призвести до зuboжіння ще 500 млн жителів нашої планети. До того ж 6–8 % населення світу може бути втягнуто у злидні через економічні карантинні обмеження для бізнесу⁴ та додаткові ви-

датки на протиепідемічні заходи. Наприклад, в Україні у 2020 р. Фонд боротьби з коронавірусом було профінансовано на 80,9 млрд грн⁵.

Перелічені обставини зумовлюють бідність в Україні, яка, відповідно до методології ООН, сягає 50 %. Це означає, що у 19 млн українців є недостатньою платіжна купівельна спроможність, оскільки вони на день витрачають менше 2 дол. США⁶. Насправді наслідки бідності не замикаються на суто економічних аспектах. У науці обґрунтовано, що бідність половини і більше населення країни є соціально небезпечним чинником. Він за певних обставин може стати причиною масового соціального невдоволення: від мирних мітингів і протестів – до революції й актів насильства.

Як бачимо, у середині 2020 р. зниження економічних показників для більшості населення України дійсно мало «апокаліптичний» (істотний) характер. І, на думку 65,3 % опитаних спеціалістів у галузі економіки та фінансів, українській економіці не вдасться пройти теперішню світову економічну кризу з мінімально можливими негативними наслідками.

Згодом, у другій половині 2020 р., в Україні вдалось більш-менш стабілізувати економічну ситуацію завдяки адаптації підприємців до нових економічних реалій та державній підтримці, хоча і скромній, малого та середнього бізнесу. Спеціалістами прогнозується, що у 2021 р. ВВП України зросте на 4,1 %, а у 2022 р. – на 3,7 %⁷. З цього приводу учасники експертного опитування є більш скептичними, адже більшість з них (60,9 %) вважають, що наслідки економічної кризи, викликані пандемією COVID-19, відчуватимуться щонайменше 3 роки, а чверть опитаних (23,5 %) сходиться на думці, що ці наслідки триватимуть не менше 1 року.

Зрозуміло, що форсайт коронавірусної хвороби є невизначеним. Тобто прогнози розвитку економіки України у 2021–2022 рр., а тим більше у по-

¹ 'Новий рейтинг українських мільярдерів від Forbes: майже всі олігархи збагатіли менш ніж за рік' (Радіо Свобода, 14 березня 2021) <<https://www.radiosvoboda.org/a/forbes-rejtnyh-miljarderiv-ukrajiny/31150398.html>> (дата звернення 20.04.2021)

² Про запобігання загрозам національній безпеці, пов'язаним із надмірним впливом осіб, які мають значну економічну або політичну вагу в суспільному житті (олігархів): проект Закону України від 2.06.2021 р. URL: http://w1.l.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72105. (дата звернення 20.04.2021)

³ 'Генсек ООН Гутерріш: світу загрожує найбільша за 80 років рецесія' (День) <<http://day.kyiv.ua/uk/news/121220-gensek-oon-guterrish-svitu-zagrozhuje-naybilsha-za-80-rokiv-recesiya>> (дата звернення 20.04.2021)

⁴ 'Экономические последствия пандемии коронавируса грозят нищетой для еще 500 млн жителей Земли – Oxfam. (ИнтерФакс Украина, 9 квітня 2020) <<https://interfax.com>.

<ua/news/economic/653588.html>> (дата звернення 20.04.2021)

⁵ 'Фонд боротьби з COVID-19: на що і скільки витратили коштів' (Слово і Діло) <<https://www.slovovidilo.ua/2021/01/11/infografika/finansy/fond-borotby-covid-19-skilky-vytratily-koshtiv>> (дата звернення 20.04.2021)

⁶ Нечипоренко М. Більше половини українців живуть за межею бідності – заступник спікера ВР Кондратюк. (PG) <<https://thepage.ua/ua/news/bilsh-polovini-ukrayinciv-zhivut-zamezheyu-bidnosti>> (дата звернення 20.04.2021)

⁷ 'Вплив COVID-19 на економіку і суспільство країни: підсумки 2020 року та виклики і загрози постпандемічного розвитку' (UNICEF, квітень 2021) <<https://www.unicef.org/ukraine/media/12916/file/Concensus%20Forecast%20#53%202021%20ukr.pdf>> (дата звернення 20.04.2021)

дальші роки, є лише приблизними. І логіка відповідей респондентів є зрозумілою, адже на економіку впливатиме епідемічна ситуація у нашій державі та у світі у цілому. Якщо восени 2021 р. в Україні матиме місце наступна хвиля коронавірусної хвороби («індійський» штаб, поєднаний з «британським», «африканським» та новими штабами, кількість яких, на думку вірусологів, перевищує кілька тисяч¹), що супроводжуватиметься новими карантинними обмеженнями, то відповідно й погіршиться стан економічного розвитку.

Характеристику постпадемічних соціально-економічних наслідків органічно доповнюють відповіді респондентів щодо ключових факторів ризику для української економіки в умовах поширення пандемії COVID-19: зростання рівня безробіття – 75,7 %; падіння платоспроможності українців та погіршення якості їх життя – 71,3 %; масові банкрутства підприємств малого та середнього бізнесу – 68,7 %; соціальний та економічний занепад унаслідок посилення неплатоспроможності окремих галузей реального сектору української економіки – 52,2 %; політична криза в Україні на тлі соціальних протестів через неспроможність Уряду впоратись з негативними наслідками пандемії – 44,3 %; значне зростання дефіциту державного бюджету України та касових розривів у Пенсійному та інших фондах державного соціального страхування – 42,6 %; запровадження жорстких карантинних обмежень через поширення пандемії та неспроможність національної медичної системи зупинити хворобу – 41,7 % тощо. Ураховуючи наявність великої кількості перелічених та деяких інших факторів ризику, учасники опитування вказали на існування ймовірності переростання світової кризи фізичної економіки ще й у кризу фінансову. Цю ймовірність оцінили як значну 44,7 % осіб і як дуже велику – 25,4 % респондентів.

Опитані економісти та фінансисти серед широкої палітри ризиків для стабільності вітчизняної економічної системи окремо наголосили на небезпечності чергового локдауну. Разом із тим на ще одне уточнююче запитання анкети більшість з них (64,6 %) зазначили, що наслідки запровадження у країні жорстких карантинних обмежень для економіки та фінансової системи України у майбутньому можуть виявитися ще більш негативними за безпеку COVID-19. У цьому зв'язку, на пере-

конання 37,7 % респондентів, у випадку нової хвилі пандемії протягом 2021 р. Україні взагалі загрожує дефолт.

Як бачимо, спеціалісти серед широкого різноманіття відповідей указали на фактори ризику для української економіки, які мають не лише соціальний, фінансовий чи суто економічний характер, а й наслідки політичної, медичної та іншої спрямованості.

Заслужують на увагу відповіді респондентів щодо сфер і галузей, які найбільш та найменш постраждали від запровадження протиепідемічних заходів. Найбільших збитків під час пандемії COVID-19, на думку експертів, зазнали такі сектори, як: туризм – 28,4 %; сфера обслуговування – 19,8 %; готельно-ресторанний бізнес – 19 %; індустрія розваг – 16,4 %; торгівля – 13,8 %; малий та середній бізнес – 13,8 %; промисловість – 12,9 %; транспорт – 12,1 %; інше – 11,2 %; завагались із відповіддю – 1,7 %.

Ці дані співвідносяться з результатами інших досліджень, що здійснювались в Україні. Наприклад, у проєкті «Вплив COVID-19 та карантинних обмежень на економіку України», здійснений ГО «Центр прикладних досліджень» (представництво фонду К. Аденауера в Україні), указано, що карантин обрушив споживчі настрої, майже зупинив декілька галузей – роздрібну торгівлю, готельний та ресторанный бізнес, авіаперевезення. Внаслідок уведення карантину українські компанії заморозили інвестиції й виробничі ланцюжки².

На переконання опитаних, є також сектори економіки, що, навпаки, опинилися у вигідній ситуації під час поширення коронавірусної хвороби. Такими є: фармацевтика – 32,8 %; IT-сфера – 21,6 %; сфера доставки товарів – 20,7 %; рітейл – 17,2 %; медична сфера – 15,5 %; все, що може продаватись on-line – 12,9 %; харчова промисловість – 6 %; сільське господарство – 5,2 %; інше – 15,5 %; не надали відповідь – 1,7 %.

Надані відповіді потребують деяких пояснень. Посилення позицій сфери фармації корелює зі збільшенням попиту на ліки й медичні препарати у період пандемії. Аналогічно можна казати й про медичну галузь у цілому: у цей час в Україні значно зросло її фінансування, починаючи від виділення додаткового грошового забезпечення медичному

¹ 'Штамми SARS-CoV-2' (Wikipedia) <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A8%D1%82%D0%B0%D0%BC%D0%BC%D1%8B_SARS-CoV-2> (дата звернення 20.04.2021)

² 'Вплив COVID-19 та карантинних обмежень на економіку України: кабінетне дослідження' (Konrad Adenauer Stiftung) <<https://www.kas.de/uk/web/ukraine/einzeltitel/-/content/vpliv-covid-19-ta-karantinnih-obmezen-na-ekonomiku-ukraini>> (дата звернення 15.04.2020)

персоналу, який задіяний у лікуванні хворих на COVID-19, закінчуючи закупівлею медичних матеріалів та іншого обладнання (тести на коронавірус, апарати штучної вентиляції легенів, рентген апарати, пристрої для ультразвукової діагностики тощо). Щодо ритейлу, харчової промисловості й аграрної галузі, то ці сфери розширились здебільшого у частині торгівлі продуктами харчування, продаж яких зріс унаслідок перебування мільйонів українців на карантині вдома. Пандемія негативно не позначилась й на ІТ-сфері, оскільки чимало програмістів працюють у статусі фрілансерів або виконують відповідні виробничі задачі у віддаленому режимі роботи.

Наступний блок запитань, адресованих економістам й фінансистам, стосується оцінки ними окремих векторів державної економічної політики України у період поширення пандемії, а також можливих напрямів її удосконалення. Зокрема, респонденти вважають, що виявились виправданими й результативними такі вжиті Урядом України заходи для підтримки бізнесу:

а) скасування на певний строк уплати єдиного соціального внеску (75,3 %);

б) карантинний мораторій на проведення податкових перевірок (67,6 %);

в) розширення державної кредитної програми «Доступні кредити 5-7-9 %» на бізнес із річним доходом у 100 млн грн (62,3 %).

Також більшість (57,5 %) опитаних упевнені, що низка соціальних ініціатив Кабінету Міністрів України (допомога по безробіттю, компенсація частини зарплати за неоплачувану відпустку, допомога пенсіонерам, що отримують пенсію менше 5 тис. грн) здатні пом'якшити негативні наслідки економічної кризи для пересічних громадян України. Водночас половина респондентів (50,8 %) вважають, що указані заходи можуть призвести до посилення інфляційних процесів у країні. Це можна спостерігати вже зараз, коли з 1 січня 2021 р. було збільшено рівень мінімальної заробітної плати, здійснені чималі видатки із Державного бюджету України на боротьбу із пандемією та проведені інші додаткові асигнування, не заплановані раніше. Усе це у сукупності негативно відбивається на платіжному балансі держави, що змушує її звертатись за фінансовою допомогою до МВФ, Світового банку та інших міжнародних фінансових інституцій.

Опитані експерти висловили свою позицію й щодо позитивного досвіду інших країн стосовно підтримки малого і середнього бізнесу під час

пандемії COVID-19, який може бути використаний в Україні. Такими державами названо: ФРН – 14,7 %; країни-члени ЄС – 11,2 %; США – 9,5 %; Польщу – 6 %; КНР – 5,2 %; Чехію – 4,3 %; Італію – 4,3 %; Францію – 3,4 %; Швейцарію – 2,6 %; Велику Британію – 2,6 %; інші країни – 12,1 %; не змогли відповісти – 19 %. Як бачимо, основу цього списку складають переважно європейські держави. Вони відзначаються більш послідовною і соціально відповідальною політикою під час усунення соціально-економічних наслідків пандемії, а також надання медичної допомоги хворим на коронавірус.

Слід зазначити, що анонсовані результати експертного опитування у цілому узгоджуються з іншими дослідженнями, що здійснювались останнім часом у нашій державі. Так, у Консенсус-прогнозі, підготовленому Мінекономіки у квітні 2020 р., виділено такі заходи економічної політики, що доцільно впроваджувати для підтримки бізнесу під час дії карантинних заходів: збільшення дефіциту бюджету щонайменше до 6 % для формування достатніх фіскальних стимулів; звільнення від сплати або надання відстрочки сплати податків на період карантину окремим категоріям підприємців; виділення фінансової допомоги найманим працівникам, які вимушені піти у відпустку за власний рахунок на час карантину; запровадження комплексу фінансових заходів з підтримки малого бізнесу; не нараховувати штрафні санкції за прострочення кредитів фізичних осіб підприємців, юридичних осіб та кредитів під державні або місцеві гарантії; надання стабілізаційних кредитів підприємствам галузей, які найбільше постраждали від ситуації, викликані пандемією COVID – 19, тощо¹.

Щодо заходів економічної політики, які доцільно впроваджувати для підтримки населення на період карантинних заходів, то серед таких у вищезазначеному документі виділено: надання допомоги найбільш уразливим верствам населення; обмеження експорту соціально важливих товарів; уведення тимчасового державного регулювання цін на соціально важливі товари; тимчасове звільнення населення, яке втратило роботу, від сплати по іпотечним кредитам та ін.²

¹ 'Україна у 2020–2021 роках: наслідки пандемії. Консенсус-прогноз. (квітень 2020 р.)' (Міністерство економіки України) <<https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=5d3fea53-45e7-4641-8d48-f0c865a24471&title=VipuskukrainaU2020-2021-Rokakh-NaslidkiPandemii-Konsensusprognoz-kviten2020->> (дата звернення 15.04.2020)

² 'Україна у 2020–2021 роках: наслідки пандемії. Консенсус-прогноз. (квітень 2020 р.)' (Міністерство

Загалом слід підкреслити, що 2020 р. став для України знаковим з огляду на актуалізацію викликів і загроз соціально-економічного характеру та вироблення напрямів і заходів щодо їх подолання. Президентом України було ініційовано здійснення аудиту економіки України з урахуванням епідемічної ситуації як у світі, так й в Україні. У підсумку було підготовлено два важливих документи: Аудит української економіки та Вектори економічного розвитку – 2030. Резюмуючи аналіз указаних фундаментальних досліджень державного значення, необхідно виділити найбільш привабливі сфери і галузі, які дозволять Україні за найближчі 10 років реалізувати економічний потенціал, що складає щонайменше 1 трлн дол. США. Своєрідними економічними хабами, які можуть значно прискорити соціально-економічний розвиток в Україні, у цих документах названо: природні ресурси; сприятливе географічне розташування; людський потенціал; технології¹. При цьому покращення соціально-економічної ситуації та якості життя в Україні не уявляються можливими без удосконалення: соціального захисту і соціальних послуг; соціального страхування й пенсійного забезпечення; політики зайнятості; молодіжної політики; політики рівних прав і можливостей².

В Україні розробляються також схожі альтернативні документи з боку недержавних суб'єктів. Йдеться про Економічну стратегію України – 2030, підготовлену фахівцями Українського інституту майбутнього (незалежний аналітичний центр, до якого задіяні представники бізнесу, політики і громадського сектору). У вказаній Стратегії виділено низку напрямів, які дозволять перетворити Україну на державу із сучасною міцною економікою: фіскальна політика; цифрова економіка; розвиток енергонезалежності; транспортна система; розміщення у нашій країні європейських виробничих потужностей; наділення держави неофіційним статусом «світового супермаркету екологічних продуктів»; туризм та ін.³

економіки України) <<https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=5d3fea53-45e7-4641-8d48-f0c865a24471&title=VipuskukrainaU2020-2021-Rokakh-NaslidkiPandemii-Konsensusprognoz-kviten2020->> (дата звернення 15.04.2020)

¹ Аудит економіки України (Кабінет Міністрів України, 2020) 115–118 <<https://nes2030.org.ua/docs/doc-audit.pdf>> (дата звернення 15.04.2020)

² Вектори економічного розвитку – 2030 (Кабінет Міністрів України, 2020) 378 <<https://nes2030.org.ua/docs/doc-vector.pdf>> (дата звернення 15.04.2020)

³ 'Економічна стратегія України – 2030' (Український інститут майбутнього) <<https://strategy.uifuture.org/index.html>> (дата звернення 15.04.2020)

Висновки. Здійснення указаного дослідження дозволяє дійти певних як суто теоретичних, так й практичних висновків:

1) метод експертного опитування котрий раз довів свою наукову придатність й водночас зручність у вивченні специфічної соціальної проблематики;

2) результати проведеного емпіричного дослідження анонованих питань указують на можливість подальшого застосування експертного оцінювання при розробці перспективних напрямів державної соціально-економічної політики у постпандемічний період;

3) сучасна глобальна економічна криза («коронакриза») уперше зумовлена чинником, що не має економічний чи фінансовий характер, а відзначається епідемічною природою. У зв'язку із цим майже неможливо точно спрогнозувати масштаби рецесії як світової, так й української економіки, і строки її повного відновлення;

4) Україна внаслідок коронавірусної хвороби втратила позитивний тренд економічного зростання, особливо у 2020 р. Однак цей економічний спад не набув фатального результату. Це зумовлюється недостатньою інтегрованістю національної економіки у глобальну економічну систему, а також значним обсягом її тіньового сектору, який у свою чергу дозволив частково знівелювати негативні економічні наслідки;

5) COVID-19 загострив в Україні проблему майнової поляризації населення, коли заможні громадяни стали, як правило, ще багатшими, а бідні – біднішими. Це вимагає від керівництва держави реалізації економічної політики, вільної від незаконного впливу фінансово-промислових груп;

6) поглиблення соціально-економічної кризи негативно впливає на погіршення криміногенної ситуації в Україні, що може виражатись у збільшенні рівня майнових та інших правопорушень;

7) попри низку негативних соціально-економічних наслідків (скорочення обсягів ВВП, додаткові видатки на фонд боротьби з пандемією, збільшення безробіття, зменшення підприємницької активності тощо), COVID-19 посприяв пришвидшенню темпів трансформації економіки України й частковій зміні трендів її розвитку (упрощення економічних діджитал-інструментів, поширення безготівкових розрахунків населенням, досвід управління економічними процесами у форсмажорних кризових умовах та ін.);

8) відбудова української економіки неможлива без розвитку тих секторів і галузей, які є, з одного боку, найбільш наукоємними, відзначаються високим ступенем інноваційності, а, з другого, – приносять найбільший прибуток до Державного бюджету (ІТ-сфера, агропромисловий комплекс, туристична галузь, сфера обслуговування, малий та середній бізнес, транспорт, будівництво та деякі ін.);

9) хвороба COVID-19 не є останнім й найбільш вагомим епідемічним викликом для людства. Тому наша держава і суспільство мають урахувати цей урок з метою більш адекватного реагування у майбутньому на пандемічні наслідки, у тому числі в контексті управління економікою, щоб вони не перетворились на черговий економічний апокаліпсис.

REFERENCES

List of legal documents

Legislation

1. Pro zapobihannia zahrozam natsionalnii bezpetsi, poviazanym iz nadmirnym vplyvom osib, yaki maiut znachnu ekonomichnu abo politychnu vahu v suspilnomu zhytti (oliharkhiv): proekt Zakonu Ukrainy vid 2.06.2021 r. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72105 (in Ukrainian)

Bibliography

Non-authored books

1. *Audyt ekonomiky Ukrainy* [Audit of the economy of Ukraine] (Kabinet Ministriv Ukrainy, 2020) 115–118 <<https://nes2030.org.ua/docs/doc-audit.pdf>> (in Ukrainian)
2. Horodianenko V. H. (uklad) *Sotsiologichna entsyklopediia* [Sociological encyclopedia] (Akademvydav, 2008) (in Ukrainian)
3. *Vektory ekonomichnoho rozvytku – 2030* [Vectors of economic development – 2030] (Kabinet Ministriv Ukrainy, 2020) 378 <<https://nes2030.org.ua/docs/doc-vector.pdf>> (in Ukrainian)

Journal articles

4. Batyrhareieva V. S., Borysov V. I., Yevtieieva D. P., Kalinina A. V., Kolodiazhnyi M. H., Shramko S. S. 'Poshyrennia pandemii COVID-19 v Ukraini: sotsialno-pravovi ta kryminolohichni problemy' [Spread of the COVID-19 pandemic in Ukraine: socio-legal and criminological problems] (2020) Vyp 40 Pytannia borotby zi zlochynnistiu 9–22 (in Ukrainian)

Websites

5. 'Ekonomicheskiye posledstviya pandemyy koronavyrusa hrozhat nyschchetoj dlia eshche 500 mln zhytelei Zemly – Oxfam' [Economic impact of coronavirus pandemic threatens 500 million more people in poverty – Oxfam] (YnterFaks Ukrayna, 9 kvitnia 2020) <<https://interfax.com.ua/news/economic/653588.html>> (in Russian)
6. 'Ekonomichna stratehiia Ukrainy – 2030' [Economic strategy of Ukraine – 2030] (Ukrainskyi instytut maibutnoho) <<https://strategy.uifuture.org/index.html>> (in Ukrainian)
7. 'Fond borotby z COVID-19: na shcho i skilky vytratylы koshtiv' [Fund to fight against COVID-19: on scho and skilky vitrati kostiv] (Slovo i Dilo) <<https://www.slovoidilo.ua/2021/01/11/infografika/finansy/fond-borotby-covid-19-skilky-vytratylы-koshtiv>> (in Ukrainian)
8. 'Hensek OON Huterrish: svitu zahrozhuie naibilsha za 80 rokiv retsesiia' [Генсек ООН Гутерріш: світу загрожує найбільша за 80 років рецесія] (Den) <<http://day.kyiv.ua/uk/news/121220-gensek-oon-guterrish-svitu-zagrozhuie-naybilsha-za-80-rokiv-recesiya>> (in Ukrainian)
9. 'Koronavirus: statystyka po krainakh' [Coronavirus: statistics by country] (MINFIN) <<https://index.minfin.com.ua/ua/reference/coronavirus/geography>> (in Ukrainian)
10. 'MVF: svitovyi VVP u 2020 rotsi vprav na 3,5 %, u 2021 rotsi zroste na 5,5 %' [IMF: world GDP in 2020 fell by 3.5 %, in 2021 will grow by 5.5 %] (FINBALANCE) <<http://finbalance.com.ua/news/mvf-polipshiv-prohnoz-zrostannya-svitovo-ekonomiki-v-2021-rotsi-do-55>> (in Ukrainian)
11. 'Novyi reitynh ukrainskykh miliarderiv vid Forbes: maizhe vsi oliharkhy zbahatily mensh nizh za rik' [New rating of Ukrainian billionaires from Forbes: almost all oligarchs became rich in less than a year] (Radio Svoboda, 14 bereznia 2021) <<https://www.radiosvoboda.org/a/forbes-rejtynh-miljarderiv-ukrajiny/31150398.html>> (in Ukrainian)
12. 'Shtammy SARS-CoV-2' [Strains SARS-CoV-2] (Wikipedia) <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%D1%82%D0%B0%D0%BC%D0%BC%D1%8B_SARS-CoV-2> (in Russian)

13. 'Vplyv COVID-19 na ekonomiku i suspilstvo krainy: pidsumky 2020 roku ta vyklyky i zahrozy postpandemichnoho rozvytku' [The impact of COVID-19 on the country's economy and society: the results of 2020 and the challenges and threats of post-pandemic development] (UNICEF, kviten 2021) <<https://www.unicef.org/ukraine/media/12916/file/Consensus%20Forecast%20#53%202021%20ukr.pdf>> (in Ukrainian)
14. 'Vplyv COVID-19 ta karantynnykh obmezhen na ekonomiku Ukrainy: kabinetne doslidzhennia' [The injection of COVID-19 and quarantine into the economy of Ukraine] (Konrad Adenauer Stiftung) <<https://www.kas.de/uk/web/ukraine/einzeltitle/-/content/vpliv-covid-19-ta-karantynnih-obmezen-na-ekonomiku-ukraini>> (in Ukrainian)
15. 'Ukraina u 2020–2021 rokakh: naslidky pandemii. Konsensus-prohnoz. (kviten 2020 r.)' [Ukraine in 2020–2021 rock: the legacy of a pandemic. Consensus forecast. (April 2020)] (Ministerstvo ekonomiky Ukrainy) <<https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=5d3fea53-45e7-4641-8d48-f0c865a24471&title=VipuskukrainaU2020-2021-Rokakh-NaslidkiPandemii-Konsensusprohnoz-kviten2020->>> (in Ukrainian)
16. 'World Economic Outlook' (International Monetary Fund, April 2021) <<https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2021/03/23/world-economic-outlook-april-2021>>

**Колодяжний М. Г. Постпандемічний соціально-економічний апокаліпсис:
стан і форми прояву**

У статті на підставі результатів емпіричного дослідження здійснена спроба оцінки стану та надання характеристики типовим формам прояву негативних наслідків пандемії COVID-19, що мають соціально-економічну сутність. З урахуванням їх різноманітності, глибини вираження у соціальній дійсності, поширення у різних сферах і галузях соціально-економічні наслідки коронавірусної хвороби названі своєрідним соціальним апокаліпсисом сучасності.

Уточнюються обставини, що наділяють стан української економіки «апокаліптичним» характером: падіння валового внутрішнього продукту; збільшення безробіття; скорочення малого та середнього бізнесу; додаткові видатки державного бюджету на боротьбу із пандемією тощо.

На підставі офіційної статистичної інформації порівнюються економічні показники України та інших держав світу у період поширення COVID-19. Зазначаються чинники, внаслідок яких Україні у цілому вдалося у важкий період карантинних обмежень зберегти макроекономічну стабільність.

Виділено сфери і сектори економіки України, які найбільше і найменше постраждали від запровадження комплексу протиепідемічних заходів. При цьому результати експертного опитування узгоджено із офіційною статистичною інформацією різних органів державної влади.

Здійснена оцінка розвитку епідемічної ситуації у світі й в Україні та можливих у зв'язку із цим економічних наслідків.

Перелічено країни, економічна політика яких у період пандемії виявилась найбільш ефективною з точки зору мінімізації негативних соціально-економічних наслідків.

Зазначено окремі напрями і заходи, що мають здійснюватись в Україні, у тому числі у постпандемічний період, для зміцнення економіки, удосконалення соціальної сфери й покращення якості життя пересічних громадян.

Ключові слова: пандемія, COVID-19, коронавірус, коронавірусна хвороба, апокаліпсис, соціально-економічні наслідки пандемії.

**Колодяжний М. Г. Постпандемический социально-экономический апокалипсис:
состояние и формы проявления**

В статье на основании результатов эмпирического исследования осуществлена попытка оценки состояния и характеристики типичных форм проявления негативных последствий пандемии COVID-19, которые имеют социально-экономическую сущность. С учетом их разнообразия, глубины выраженности в социальной действительности, распространения в различных сферах и отраслях социально-экономические последствия коронавирусной болезни названы своеобразным социальным апокалипсисом современности.

Уточняются обстоятельства, которые наделяют состояние украинской экономики «апокалиптическим» характером: падение валового внутреннего продукта; увеличение безработицы; сокращение малого и среднего бизнеса; дополнительные расходы государственного бюджета на борьбу с пандемией и т.п.

На основе официальной статистической информации сравниваются экономические показатели Украины и других государств мира в период распространения COVID-19. Указываются факторы, вследствие которых Украине в целом удалось в трудный период карантинных ограничений сохранить макроекономическую стабильность.

Выделены сферы и секторы экономики Украины, которые наиболее и наименее пострадали от введения комплекса противоэпидемических мероприятий. При этом результаты экспертного опроса согласованы с официальной статистической информацией разных органов государственной власти.

Осуществлена оценка развития эпидемической ситуации в мире и в Украине и возможных в этой связи экономических последствий.

Перечислены страны, экономическая политика которых в период пандемии оказалась наиболее эффективной с точки зрения минимизации негативных социально-экономических последствий.

Указаны отдельные направления и мероприятия, которые должны проводиться в Украине, в том числе в постпандемический период, для укрепления экономики, усовершенствования социальной сферы и улучшения качества жизни рядовых граждан.

Ключевые слова: пандемия, COVID-19, коронавирус, коронавирусная болезнь, апокалипсис, социально-экономические последствия пандемии.

Kolodyazhny M. G. Postpandemic socio-economic apocalypse: state and forms of manifestation

Based on the results of empirical research, the article attempts to assess the situation and characterize the typical forms of manifestation of the negative consequences of the pandemic of COVID-19, which have the socio-economic essence. Taking into account their diversity, depth of expression in social reality, spread in different areas and industries, the socio-economic consequences of coronavirus disease are called a kind of social apocalypse of today.

The circumstances that give the state of Ukrainian economy the «apocalyptic» character are specified: the fall in gross domestic product; increase in unemployment; reduction of small and medium business; additional state budget expenditures to combat the pandemic, etc.

On the basis of official statistical information, the economic indicators of Ukraine and other countries in the period of COVID-19 distribution are compared. The factors are indicated, due to which Ukraine as a whole managed to maintain macroeconomic stability during the difficult period of quarantine.

The spheres and sectors of the economy of Ukraine that have suffered the most and the least from the introduction of the set of anti-epidemic measures have been identified. At the same time, the results of the expert survey are consistent with the official statistical information of various public authorities.

The assessment of the development of the epidemic situation in the world and in Ukraine and the possible economic consequences in this regard.

The countries whose economic policy during the pandemic proved to be the most effective in terms of minimizing the negative socio-economic consequences are listed.

Specific directions and measures are indicated that should be carried out in Ukraine, including in the post-pandemic period, to strengthen the economy, improve the social sphere and improve the quality of life of ordinary citizens.

Key words: pandemic, COVID-19, coronavirus, coronavirus disease, apocalypse, socio-economic consequences of the pandemic.

Стаття надійшла до редакції: 20.04.2021 р.

Прийнята до друку: 20.05.2021 р.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИНЦИПУ ЗАКОННОСТІ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ

Постановка проблеми. Від якості правових досліджень залежить якість законодавства та його застосування. В той самий час якість правових досліджень пов'язують із методологією їх проведення. Основу методології складають філософсько-світоглядні підходи, загальнонаукові методи, тобто такі, які використовуються в усіх або більшості наук, групові методи, а також спеціальні методи, тобто прийнятні для дослідження якоїсь однієї науки¹. Використання певного методу або сукупності методів зумовлюється філософським підходом до дослідження, який, у свою чергу, визначається предметом дослідження.

Окремі науковці вказують на те, що найменш розвиненими є галузеві методи юридичних наук. Так, Л. А. Луць вказує, що зазвичай у галузевій правовій літературі відсутні вказівки на предмет наукового пізнання, критерії відбору об'єктів і предметів пізнання, які мають зумовлюватися цілями відповідної науки та можливостями методу². На думку В. О. Тулякова, інституційні суперечності формальної визначеності кримінально-правових норм залежить від неналежного висвітлення проблем кримінально-правової теорії у сучасній літературі³. Я. Смітс вважає, що правова наука в цілому переживає період кризи ідентифікації через те, що «справжнє» знання не може базуватися

виключно на концептуальних конструкціях, узгоджених висновках чи розвитку абстрактних теорій («внутрішній» підхід до права), а повинне спиратися на емпіричну роботу; очікуваним є наслідок у вигляді переходу від традиційної юридичної науки до більш міждисциплінарного та емпіричного підходу⁴.

Аналіз дисертаційних досліджень принципів кримінального права дозволяє стверджувати про відсутність єдиних підходів науковців до методології їх проведення. Наприклад, В. О. Гацелюк (досліджував принцип законності у кримінальному праві) вказує, що він послуговувався загальнонауковими методами пізнання: діалектичним, історичним, юридичним, системного аналізу, порівняльно-правовим та ін⁵, О. В. Степаненко (досліджувала принцип доцільності у кримінальному праві) вказує на поєднання теоретичного та практичного підходів, у межах яких застосовувалися загальнонаукові та спеціально-наукові методи пізнання. До них вона відносить діалектичний метод, формально-юридичний та логіко-семантичний методи, аналітичний, герменевтичний, історичний, системно-структурний, порівняльно-правовий, статистичний, логіко-нормативний методи, а також метод факторного аналізу⁶. І. М. Гнатів (досліджувала принцип «*non bis in idem*» у кримінальному праві) вказує, що методологічну основу дослідження становлять

¹ Рабінович П. 'Методологія юридичної науки' в *Юридична енциклопедія. Том 3* (Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана 2001) 618

² Луць Л. 'Методологія правової науки: основа об'єктивності її результатів' (2018) 5 Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія юридичні науки 8

³ Туляков В. 'Криза кримінального права: суперечності догматів чи догматика суперечностей?' (2009) Т. 8 Наукові праці Одеської національної юридичної академії 296

⁴ Smits Jan. *The Mind and Method of the Legal Academic* (Edward Elgar Publishing 2012) 5

⁵ Гацелюк В. 'Реалізація принципу законності кримінального права України (загальні засади концепції)' (автореф. дис. канд. юрид. наук, ЛНУ ім. І. Франка 2005) 5

⁶ Степаненко О. 'Принцип доцільності в кримінально-правовій доктрині та кримінальному законодавстві України' (автореф. дис. канд. юрид. наук, ОНЮА 2017) 3

філософські (діалектичний, герменевтики), загальнонаукові (аналізу, синтезу тощо) та спеціально-юридичні (формально-юридичний та ін.) методи¹. Ю. С. Резнік (досліджувала принцип гуманізму у кримінальному праві) застосувала загальнонаукові та спеціальні наукові методи пізнання, що забезпечили всебічний і об'єктивний аналіз його предмета (догматичний метод, метод системно-структурного аналізу, формально-логічний, семантичний, компаративістський методи)².

Усе це нашоухує на висновок про те, що використовувані способи й прийоми дослідження категорії «принцип кримінального права» різняться. Науковці послуговуються «традиційним» каталогом загальнонаукових і загальнотеоретичних методів у різних варіаціях. У той самий час, оскільки предметом дослідження цих авторів були категорії одного рівня та природи, їх методологічний інструментарій не повинен кардинально відрізнятись.

Аналіз останніх досліджень і публікацій дозволяє виокремити позиції щодо існування конкретно-наукового методу кримінального права. До них, наприклад, належить позиція С. В. Хилюк, яка стверджує, що таким методом є догматичний (установлення змісту юридичних норм та нормативно-правових приписів, з'ясування закономірностей дії права за допомогою правил юридичної логіки)³. З. А. Загинеї веде мову про те, що ним виступає герменевтика кримінального закону (охоплює такі складові, як нормотворча техніка кримінального закону України, текст цього закону як предмет герменевтики, його змістовна еквівалентність, розуміння та тлумачення нормативного змісту кримінального закону України, а також експертологія його тексту)⁴. П. П. Сердюк веде мову про онтологічний релятивізм (у праві «відносність» істини абсолютна, адже воно виходить із того, що існуючий порядок нормативних відносин є абсолютним)⁵.

¹ Гнатів І. 'Принцип «non bis in idem» у кримінальному праві України' (автореф. дис. канд. юрид. наук, ЛьвівДУВС 2013) 4

² Резнік Ю. 'Принцип гуманізму та його реалізація в кримінальному праві України' (автореф. дис. канд. юрид. наук НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького 2017) 3

³ Хилюк С. 'Розвиток науки кримінального права України після відновлення її державної незалежності (питання Особливої частини)' (дис. канд. юрид. наук, ЛНУ ім. І. Франка 2007) 40, 42

⁴ Загинеї З. 'Герменевтика кримінального закону України' (автореф. дис. д-ра юрид. наук, Нац. акад. прокуратури України 2016) 4

⁵ Сердюк Павло, *Теоретичні й методологічні проблеми сучасного кримінального права: монографія* (Акцент Інвест-Трейд 2012) 71

Чимало науковців заперечують можливість виокремлення конкретно-наукового методу в кримінальному праві та стверджують про комплексний підхід до методології кримінального права як науки. До них належить, зокрема, М. І. Панов (кожен із загальнонаукових методів має свої особливості, специфічні риси пізнавальної діяльності, що дає можливість глибше вивчити об'єкт (предмет) дослідження, розглянути й охопити одночасно різні його властивості (сторони, грані) й опосередковуючі зв'язки; взаємно доповнюючи один одного, вони в цілому утворюють єдину складну і в той самий час діалектично-суперечливу систему органічно взаємопов'язаних прийомів наукового пізнання соціально-правової реальності у сфері кримінального права)⁶, Т. П. Яцик та К. П. Дробязко (наука кримінального права використовує такі методи дослідження, як діалектичний, догматичний, статистичний, конкретно-соціологічний, історико-правовий та метод порівняльного правознавства)⁷, О. П. Рябчинська (існують аргументи на користь фактичного панування в кримінальному праві метафізичного та догматичного методів і неможливості реального використання діалектики через її тяжіння до релятивізму та абсолютизації суперечностей в об'єкті дослідження)⁸. Компромісну позицію висловлює Є. С. Назимко, який вказуючи, що методи кримінального права як науки мають бути розподілені на певні рівні (філософсько-світоглядний, загальнотеоретичний, спеціально-теоретичний, конкретно-науковий), все ж таки виокремлює конкретно-науковий рівень і, з посиланням на працю А. М. Бойка, визначає його як комплекс методів, що застосовується у конкретній галузі знань для пізнання властивого тільки їй об'єкта дослідження⁹.

Мета статті. Погоджуючись з узагальненим викладом проблем методології галузевих наук, виходячи із критеріїв формування прийомів та засобів дослідження конкретного правового явища,

⁶ Панов М. 'Методологія науки як необхідна складова фундаментальних досліджень кримінального права' *Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (2012) 28

⁷ Яцик Т., Дробязко К. 'Кримінальне право як наука: методологічні аспекти' (2016) 1 (3) Міжнародний юридичний вісник: збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України 165

⁸ Рябчинська О. 'Методологія досліджень проблем кримінального права: постановка проблеми' (2013) 1 Право і Безпека 161

⁹ Назимко Є. 'Структура методології кримінального права' (2012) 1 (23) Вісник Академії адвокатури України 84

видається за доцільне сформулювати філософський підхід до дослідження принципу законності в кримінальному праві й методи, які будуть використовуватися.

Виклад основного матеріалу. Вихідною позицією у цій публікації є те, що наука кримінального права, як і будь-яка юридична наука, не створює ніякої «самостійної» методології, оскільки спирається на загальнотеоретичні положення методології теорії пізнання¹. Філософія, соціологія і теорія держави та права як загальнонаукові теоретичні юридичні дисципліни розробляють правові теорії, вчення, концепції, категорії, поняття, а також юридичну термінологію як «теоретичні підвалини» та інструментальні засоби, якими керуються всі галузеві юридичні науки, а відтак, відповідні категорії і поняття кримінального права, що базуються на загальнотеоретичних категоріях і поняттях, знаходяться з останніми у відносинах субординації і не можуть у цілому їм суперечити². Виходячи з цього, вважаємо, що вибір способів та прийомів дослідження принципу законності в кримінальному праві слід здійснювати з урахуванням таких гносеологічних постулатів: (1) об'єктивна обумовленість обраних методів дослідження його предметом; (2) необхідність встановлення єдиної істини, вірогідність якої можна довести й перевірити за допомогою певного об'єктивного критерію; (3) спроможність наближувати, призводити до розкриття соціальної сутності явища, що вивчається, а не до приховування, затушовування її (здатність явища задовольняти потреби й інтереси певної частини соціально неоднорідного суспільства)³.

Перший гносеологічний постулат зумовлює дослідження природи принципу законності як предмета наукової розвідки. Методології дослідження галузевих принципів кримінального права не було присвячено окремих наукових студій. Тому обґрунтованим буде звернення до надбань загальної теорії права як фундаментальної науки. Складність у здійсненні такого дослідження пов'язується із різницею підходів природничо-правового та по-

зитивістського щодо розуміння категорії «принципи права».

Так, М. І. Козюбра визначає принципи права як найбільш загальні і стабільні вимоги, що уособлюють суспільні цінності, дозволяють відтворити їх при формуванні та дії права, визначаючи його характер і напрями подальшого розвитку⁴. В свою чергу, П. М. Рабінович під принципами об'єктивного юридичного права розуміє керівні засади (ідеї), які зумовлюються об'єктивними закономірностями існування й розвитку людини і суспільства та визначають зміст і спрямованість правового регулювання⁵. А. М. Колодій під принципами права розуміє відправні ідеї його буття, що виражають найважливіші закономірності і підвалини певного типу держави і права, є однопорядковими із сутністю права і складають його головні риси, відрізняються універсальністю, вищою імперативністю і загальнозначимістю, відповідають об'єктивній необхідності побудови і зміцнення певного суспільного ладу⁶. Отже, основними ознаками принципів права є загальність та стабільність, вищий імперативний характер, обумовленість закономірностями розвитку суспільних відносин та призначення, а саме: визначення змісту і спрямованості правового регулювання.

Таке розуміння принципів права сформувалося після тривалої дискусії щодо природи принципів права з огляду на тип праворозуміння – природно-правовий і позитивістський⁷. Наприклад, А. М. Колодій вказує, що принципи права є критерієм оцінки права і методологічною основою його подальшого вдосконалення у тому розумінні, що одночасно на підставі принципів оцінюють рівень та ефективність реалізації права і на ґрунті саме цих категорій пізнають і поліпшують його. Виникнення принципів права є необхідною умовою подальшого їх закріплення у вигляді юридичних принципів і норм, що свідчить про актуальність їх для суспільства і необхідність їх юридичного оформлення. Також автор наголошує на тому, що розрізняють два способи виразу принципів права: безпосереднє формулювання їх в нормах права

¹ Баулін Юрій (ред.), *Сучасна кримінально-правова система в Україні: реалії та перспективи* (Ваїте 2015) 82

² Панов М. 'Системний підхід у дослідженні науки кримінального права та її міждисциплінарних зв'язків' *Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (2014) 11

³ Рабінович Петро (ред.), *Філософія права: проблеми та підходи. Навчальний посібник для студентів спеціальності «Правознавство»* (Юридичний факультет ЛНУ імені І. Франка 2005) 17

⁴ Козюбра Микола (ред.), *Загальна теорія права: підручник* (Ваїте, 2015) 70

⁵ Рабінович Петро, *Основи загальної теорії права та держави* (Край 2007) 102

⁶ Колодій А. 'Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання)' (автор. дис. д-ра юрид. наук, КНУ ім. Т. Шевченка 1999) 3

⁷ Уварова Олена, *Принципи права у правозастосуванні: загальнотеоретична характеристика* (Друкарня МАДРИД 2012) 9

(текстуальне закріплення) і виведення принципів права зі змісту нормативно-правових актів (змістовне закріплення). Автор вважає, що слід у майбутньому посилити практику текстуального закріплення принципів у нормативно-правових актах¹.

Принцип законності, на нашу думку, визначається в окремих положеннях Кримінального кодексу України контекстуально. До таких положень належать: поняття підстави кримінальної відповідальності (ч. 1 ст. 2 КК України), вимога визначення кримінальної протиправності діяння та його кримінально-правових наслідків виключно кримінальним законом (ч. 3 ст. 3 КК України), заборона застосування кримінального закону за аналогією (ч. 4 ст. 3 КК України), заборона зворотної дії кримінального закону, який погіршує становище особи (ч. 2 ст. 5 КК України). Єдність позицій науковців щодо того, що саме цими положеннями виражається принцип законності, відсутня.

У працях дослідників принципів кримінального права прослідковується тяжіння до їх позитивації. До таких авторів можна віднести В. О. Гацелюка, який послідовно обґрунтовує позицію, що принципи повинні бути формалізованими ідеалами, які будуть виконувати роль зв'язку між Конституцією України та юридичними реаліями сьогодення². Ми не повністю погоджуємося з тим, що відправною точкою дослідження принципів права повинна бути теза про необхідність їх формалізації. Незважаючи на це, нашу підтримку знаходить прогресивне судження автора про те, що дослідження принципу законності потрібно здійснювати з огляду на підвищення ефективності правотворчої та правозастосовної діяльності в Україні. І. М. Гнатів у своєму дослідженні розкриває сутність принципу «*non bis in idem*» через його нормативне закріплення у Конституції України та Кримінальному кодексі України³. Видається, що такий підхід не повністю відображає сутність категорії «принцип» у праві, оскільки за базис дослідження авторка використовує саме нормативний матеріал та матеріали судової практики.

Із другого боку, у кримінально-правових дослідженнях принципів кримінального права поступово розвиваються й інші позиції. Наприклад, Ю. С. Резнік, яка досліджувала реалізацію принципу гуманізму в кримінальному праві, вважає, що застосування принципів кримінального права не залежить від їх закріплення у законодавстві;

авторка формує основні положення принципу гуманізму через філософські засади його розвитку⁴. С. В. Шевченко в ході дослідження принципу пропорційності у кримінальному праві висловлює позицію, що притаманний принципам права абстрактний характер, навіть у разі його закріпленості в позитивному праві, залишає простір для його динамічного тлумачення з урахуванням потреб як правозастосування, так і правореалізації, та жодним чином не нівелює його зміст та, відповідно, не суперечить його природі⁵.

Позиція вищевказаних авторів є подібною до висловленого в одній із численних публікацій М. І. Козюбри твердження про позитивний вплив інституціалізації принципів права в державних нормативних актах та вказівки на те, що у відповідних державних нормативних актах, по суті, фіксується форма відповідного принципу, яка наповнюється реальним змістом у процесі застосування принципу до конкретної правової ситуації⁶.

О. В. Гришук обґрунтовано стверджує про те, що, на відміну від норм позитивного права, принципи права, щоб мати регулятивне значення, не обов'язково мають бути формально визначеними. Принципами права є не лише ті положення, що закріплені в законодавстві й інших позитивних джерелах права, а й основоположні ідеї правосвідомості, які отримали загальне визнання в діяльності органів правосуддя, незважаючи на відсутність їхнього формального закріплення в об'єктивному праві⁷. До форм визнання принципів права як регуляторів суспільних відносин О. О. Уварова відносить мовчазне дотримання принципів права у процесі реалізації права за умови усвідомлення їх вимог як юридично обов'язкових та безпосереднє застосування його вимог при вирішенні судової справи (неоскарження судового рішення, в якому застосовано принцип права або ж визнання правильності його застосування судом вищої інстанції)⁸.

Видається, що позиція дослідниць є подібною до твердження Д. Раза, що принципи не стають

⁴ Резнік Ю., 8

⁵ Шевченко С. 'Принцип пропорційності у системі принципів кримінального права: стан дослідження проблеми' (2019) 3 Підприємництво, господарство і право <<http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/3/56.pdf>> 291

⁶ Козюбра М. 'Принципи права: методологічні підходи до розуміння природи та класифікації в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій' (2017) 11 Право України 4

⁷ Гришук О. 'Принципи права: філософсько-правовий вимір' (2015) 61 Вісник Львівського університету. Серія юридична 20

⁸ Уварова О., 20

¹ Колодій А., 3

² Гацелюк В., 6

³ Гнатів І., 4

правом через одне судове рішення. Вони проникають у право як звичай та є обов'язковими лише у тих випадках, коли вони мають видиму авторитетну підтримку в низці судових рішень. Як і звичаєве право, правові принципи, сформовані судовою практикою, не повинні бути точно визначені в судових рішеннях. У таких документах може бути лише згадка про цей принцип, який покладений в основу прийнятих рішень¹. Вказана теза буде досліджена в ході аналізу третього гносеологічного постулату про практичну цінність дослідження принципу законності у кримінальному праві.

Однак, чи можна впевнено стверджувати, що принцип законності в кримінальному праві слід досліджувати виключно із позицій загальних ідеалів та цінностей, що здобуті в ході історичного розвитку суспільства? Вищезитовані автори висловлюють позицію, що виникає проблема перекладання тягаря виведення норм права із «визнаних у суспільстві цінностей» на суб'єктів права. Крім цього, беззастережне слідування уявленням про справедливість, якими може бути виправдана відмова від виконання встановлених державою обов'язків, підриває основи правопорядку, позбавляє учасників правовідносин упевненості у правовому результаті своїх дій, оскільки інша сторона врегульованих правом відносин може відмовитись від покладених на неї зобов'язань, посилаючись на їх невідповідність визнанню у суспільстві цінностям. Саме це О. О. Уварова визначає передумовою оптимального поєднання ідей природно-правової і позитивістської концепцій праворозуміння у характеристиці принципів права через визнання обов'язковості закріплених державою правил поведінки за умови їх відповідності визнанню у суспільстві цінностям справедливості, рівності, свободи і гуманізму, їх тлумачення у світлі цих цінностей, а також необхідності безпосереднього звернення до них у випадку законодавчого мовчання². На основі аналізу підходів до визначення місця принципів права у правовому регулюванні з позицій природно-правового й позитивістського типів праворозуміння ці школи сьогодні найбільшою мірою наближаються одна до одної. Це дає підстави стверджувати, що принципи права можна розглядати як інтегративний елемент природно-правового та позитивістського напрямів правового мислення, свідченням чого є, зокрема, визнання принципів права основою для оцінки санкціо-

ваного державою права на відповідність визнанню у суспільстві цінностям³.

С. П. Рабінович доходить висновку, що такий процес може розглядатись як об'єктивація, матеріалізація, опредмечування ідеальних природно-правових утворень, як юридичне оформлення деонтичних складових змісту правової свідомості. У філософсько-правовому плані позитивізація природного права виступає як державно-юридична об'єктивація природно-правових уявлень, котрі становлять зміст індивідуальної чи колективної свідомості. У соціально-філософському й соціологічному аспектах цей процес є легалізацією (офіційним визнанням) деонтичних складових правової свідомості, яким надається державно-юридичне значення⁴.

Таким чином, визначення принципів права як однієї зі складових правової свідомості у нормативно-правових актах є одним зі способів їх об'єктивації. Ця теза також підтверджується тим, що з прагматичної точки зору на натуралістичний підхід основним є розуміння, що люди неминуче беруть участь у соціальній діяльності, яка має нормативний характер. Тобто цілеспрямована діяльність людей породжує практики, спрямовані на досягнення ідеалів або цінностей. Одним зі способів охарактеризувати такий натуралізм є твердження про те, що соціальна та цілеспрямована природа людей робить орієнтовану на ідеали діяльність природною частиною людського життя, а відтак, його важко зрозуміти без ціннісної орієнтації⁵.

Такий підхід вимагає визначення цінностей, що складають підвалини принципу законності у кримінальному праві. Наприклад, А. Дайсі визначає принцип законності у кримінальному праві через цінності особистої свободи⁶. До інших цінностей слід віднести поділ влад, верховенство права та демократію⁷.

Видається переконливою позиція М. І. Козюбри, що принципи права не слід зводити до форми «наукової раціональності» – виразу пізнаних об'єктивних закономірностей суспільного розвитку, як це намагалися зробити представники юри-

³ Гришук О., 21

⁴ Рабінович С. 'Взаємозв'язки природного та позитивного права: методологічні засади дослідження' Т. VI-VII (2008) Проблеми філософії права 71

⁵ Taekema S. 'Theoretical and Normative Frameworks for Legal Research: Putting Theory into Practice' (February 14, 2018) Law and Method <<https://ssrn.com/abstract=3123667>> 9

⁶ Dicey Albert Venn, *Introduction to the study of the law of the constitution* (Liberty Classics 1982) 142

⁷ Peristeridou Christina, *The principle of legality in European criminal law* (Intersentia 2015) 64

¹ Raz J 'Legal Principles and the Limits of Law', (1972) 81 YALE L. J. 848

² Уварова О., 21

дичного позитивізму, а слідом за ними й чимало вітчизняних правознавців. Наукова раціональність продуктивна там, де аналізуються факти, вивчаються матеріальні або близькі до них нематеріальні об'єкти реальності. Проте вона практично безсила тоді, коли йдеться про досягнення цінностей, принципів і норм. Тут правники мають звертатися як до позанаукової раціональності, так і до позараціональних форм правосвідомості¹.

Відтак, вважаємо, що вивчення цінностей та ідеалів як однієї зі складових двооб'єктної сутності принципу законності у кримінальному праві зумовлює використання ідеалістичного підходу наукового дослідження. Із другого боку, певний обсяг змісту принципу законності має нормативне відображення у Кримінальному кодексі України. Визначальним зв'язком між фактичним та нормативним аспектами наукової діяльності є потреба в контексті, адже ми не можемо зрозуміти цінності, не досліджуючи конкретної ролі цих цінностей на практиці, тобто без розуміння фактичного контексту в якому ці цінності знаходять свою реалізацію на практиці². Ціннісну основу принципу законності в кримінальному праві слід досліджувати, орієнтуючись на класичні методи ідеалізму³, підкреслюючи роль ідеальних речей у визначенні матеріального світу, протиставляючи їх методиці матеріальної діалектики про те, що саме в нормативній науці визначаються основні принципи положення, а ідеї та цінності без їх формалізації не мають наукового значення.

Виходячи із цього, аналіз кримінального закону здійснюється не стільки із тим, щоб визначити зміст принципу законності в кримінальному праві, скільки визначити ту частину змісту цього принципу, яка об'єктивована у цьому конкретному документі, та з'ясувати, який вплив це має на суспільні відносини.

Ця частина дослідження органічно підводить до огляду відповідності обраного підходу другому постулату – *необхідності встановлення єдиної істини, вірогідність якої можна довести й перевірити за допомогою певного об'єктивного критерію*. Проблема пошуку істинного знання є фундаментальною у філософії наукових досліджень. Її

повноцінний огляд буде неможливим у межах цієї публікації, однак завдання дослідження вимагає визначитися із тим підходом, який сповідує автор у контексті цього предмета.

Вважаємо, що претендувати на об'єктивність у дослідженні питання принципів кримінального права справді важко. Відтак, найбільш прийнятним критерієм істинності знання, на нашу думку, є можливість його експериментального або ж іншого спростування. Саме через здатність тверджень зіштовхнутися з досвідом, або точніше – якщо їх можна систематично перевіряти, внаслідок чого вони можуть бути спростовані, виявляється їх цінність для наукового пізнання. Ідея істини, за К. Поппером, полягає у розумному сприйнятті помилок і раціональної критики, а також можливості раціональної дискусії, тобто критичної дискусії, спрямованої на пошук помилок, найсерйознішим чином прагнучи за можливістю усунути більшість з них, щоб наблизитися до істини⁴.

Додатково слід звернути увагу на важливість практики для процесу пізнання. Це обґрунтовується тим, що в процесі осмислення правової реальності людина створює свій власний світ як відображення *ius* у межах своєї уяви відповідно до існуючої історичної традиції; вся історія може розглядатися як постійний процес світопізнання, насамперед у формі практичної діяльності, під час якої створюються матеріальні, духовно-культурні та соціальні блага⁵. Аналіз законодавства, міжнародних актів нормативного характеру та практики їх застосування слід здійснювати за допомогою поєднання емпіричних та теоретичних методів, тобто право належить вивчати не лише через аналіз його зовнішнього виразу, а й через аналіз практики його застосування. Більше того, за допомогою емпіричного матеріалу можна перевірити, чи вже використовувалася якась ідея або аргумент в іншому місці (країні) та як це було сприйнято⁶.

Дослідження досвіду застосування правових положень, принципів права, впливу на суспільні відносини, як наслідок – віднаходження недоліків правового регулювання, динамічного розвитку положень принципу законності не лише в національній правовій доктрині, а й у зарубіжних

¹ Козюбра М., 9

² Taekema S. 'Theoretical and Normative Frameworks for Legal Research: Putting Theory into Practice' (February 14, 2018) Law and Method <<https://ssrn.com/abstract=3123667>> 2

³ Daniel Sommer Robinson. (Idealism. Encyclopædia Britannica). <<https://www.britannica.com/topic/idealism>> (дата звернення 18.12.2020)

⁴ Поппер Карл, *Логика и рост научного знания*. (Прогресс 1983) 346

⁵ Бернюков А. 'Основні методологічні засади правової гносеології' (2013) 4 Часопис Київського університету права. 20

⁶ Smits J. 76, 77.

правових порядках дозволятиме сформулювати ті концептуальні положення, нестача яких зумовлює суперечності та неузгодженості в судовій практиці.

Фактично важливість практики застосування певних ціннісних утворень, одним із яких є принцип законності у кримінальному праві, визначає відповідність третьому гносеологічному постулату – *спроможності наближувати, призводити до розкриття соціальної сутності явища, що вивчається*. У нашій інтерпретації критерієм досягнення цього постулату є практичне застосування отриманого знання у суспільстві. Воно пов'язане із критичною ознакою необхідності наукового дослідження – практичною цінністю, можливістю вирішити ті завдання, що гостро стоять у ситуаціях правового регулювання та застосування.

Відповідність тексту кримінального закону вимогам ясності, недвозначності та передбачуваності була предметом аналізу кількох рішень Конституційного Суду України¹. У цих рішеннях вищезгадані вимоги належали до змісту принципу правової визначеності, однак в одній із публікацій було обґрунтовано, чому ці аспекти якості кримінального закону слід оцінювати з огляду на принцип законності².

Nullum crimen, nulla poena sine lege набуває поширення у постановках Верховного Суду та окремих думках. Наприклад, в одній із постанов зроблено висновок, що існування усталеної практики засудження осіб за ст. 263 КК України свідчить про передбачуваність відповідних положень кримінального закону³. В іншій справі відступ колеґії суддів від усталеної доктрини обов'язковості «добровільної передачі» як ознаки шахрайства зумовив, на думку одного із членів колеґії, ретроактивне застосування новосформованого положення кримінального закону⁴. Правила тлумачення по-

ложень кримінального закону та заборона аналогії поставала предметом оцінки колеґії суддів при перевірці правильності тлумачення поняття «особи, уповноважені на виконання функцій держави», що міститься в диспозиції ч. 2 ст. 369² КК⁵. Питання зворотної дії кримінального закону та бланкетних диспозицій зумовило позицію колеґії суддів про те, що кримінальний закон, який визначає діяння як злочин, може містити посилання на положення інших нормативно-правових актів; при цьому, якщо ці положення в подальшому змінюються, загальний зміст кримінального закону, в цьому випадку диспозиції його норм, змін не зазнає⁶.

Ці безпосередні випадки застосування положень принципу законності при вирішенні кримінально-правових спорів визначають необхідність проведення подальших досліджень аналізованого принципу у кримінальному праві. При цьому застосування ідеалістичного підходу вимагає саме врахування цінностей, що закладалися в цей принцип, із тим, щоб не допускати неправильного тлумачення його законодавчого виразу під час здійснення правозастосовної діяльності.

Висновки. Незважаючи на те, що загальною теорією та філософією права розроблено методологічний інструментарій правових досліджень, окремі науковці стверджують, що кожна із галузевих правових наук повинна мати власну методологію. Таке твердження не має значної кількості прихильників серед представників кримінально-правової науки. Більшість науковців погоджується із тим, що кримінально-правовим дослідженням притаманно використання комплексу методів, які вдосконалюються з огляду на предмет і специфіку дослідження. Предмет науки кримінального права є неоднорідним, тому стверджувати про існування провідного методу недоречно. Вважаємо, що в межах науки кримінального права при вивченні різних об'єктів можуть використовуватися різні методи, обрання яких зумовлене цілями, завданнями, предметом конкретного дослідження.

Загальними рисами принципів права є їх загальність та стабільність, вищий імперативний характер, обумовленість закономірностями розвитку суспільних відносин, призначення та ви-

¹ Рішення Конституційного Суду України від 11 червня 2020 року № 7-р/2020¹. (База даних «Законодавство України»). <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-20#Text>> (дата звернення 20.02.2021); Рішення Конституційного Суду України від 26 лютого 2019 року № 1-р/2019² (База даних «Законодавство України»). <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-19#Text>> (дата звернення 20.02.2021).

² Демчук П. 'Законність та правова визначеність у кримінальному праві: питання розмежування' (2020) 71 Вісник Львівського університету. Серія юридична. 95

³ Постанова Верховного Суду від 03 липня 2019 року по справі № 288/1158/16-к³ (Єдиний державний реєстр судових рішень). <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/82998245>> (дата звернення 20.02.2021)

⁴ Постанова Верховного Суду від 07 лютого 2019 року по справі № 489/4597/14-к⁴ (Єдиний державний реєстр судових рішень). <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/79846601>> (дата звернення 20.02.2021)

⁵ Постанова Верховного Суду від 03 червня 2020 року по справі № 722/28/17⁵ (Єдиний державний реєстр судових рішень). <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/89763057>> (дата звернення 20.02.2021)

⁶ Постанова Верховного Суду від 16 січня 2020 року по справі № 335/6360/15-к⁶ (Єдиний державний реєстр судових рішень). <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/87053573>> (дата звернення 20.02.2021)

значення змісту і спрямованості правового регулювання. Об'єктивізація принципів у джерелах позитивного права не є передумовою їх реалізації, хоча така позиція знаходить свою підтримку в авторів кримінально-правових досліджень. Вона не є необґрунтованою, адже за відсутності визначених у нормативних актах принципів права було б значно важче вести мову про ті цінності, які набули свого поширення у певному суспільстві. Такі процеси науковці називають позитивацією природного права та вказують, що саме принципи права є точкою зближення цих двох підходів до праворозуміння.

Принцип законності закріплюється у кримінальному законі контекстуально. Це не свідчить про те, що окремі його положення, які можна вивести із загальнолюдського розвитку цінностей, що складають його основи, не мають місце в національному кримінальному праві. Однак такий спосіб закріплення зумовлює нескінченні дискусії щодо розуміння його змісту.

Розуміння принципів права як концентровано викладу цінностей вимагає послуговуватися ідеалістичним підходом до дослідження, що вимагає рефлексії на те, якою є досконала модель принципу законності в кримінальному праві, яким є зміст цього принципу, а також як він відображається у правових реаліях. Такий результат можна досягнути шляхом спостереження за динамікою розвитку цінностей, що закладаються в принцип

законності у кримінальному праві, із тим, щоб логічними прийомами виявити закономірності процесу позитивізації досліджуваного принципу, його складових. Системний аналіз вимог принципу законності у кримінальному праві, що ставляться ним до процесів правотворення та правозастосування, дозволить виявити взаємозалежності та доповнюваності складових цих вимог.

Критерієм істинності знання, отриманого із використанням задекларованого вище підходу, є можливість його фальсифікації експериментальним шляхом або ж за допомогою іншого спростування. Відтак, на перший план виходить національна та зарубіжна практика застосування вимог принципу законності при вирішенні кримінально-правових спорів. Це свідчить про використання як емпіричних, так і теоретичних методів наукового дослідження та дозволяє осмислити сприйняття певних ідей, які ще не реалізовувалися в Україні, через аналіз їх сприйняття в інших країнах.

Застосування вимог, які складають зміст принципу законності в кримінальному праві, Конституційним Судом України при вирішенні питання конституційності окремих статей КК України, а також Верховним Судом при з'ясуванні дійсного змісту кримінально-правової норми та можливості її застосування у правовідносинах дозволяє стверджувати, що дослідження цього принципу є об'єктивно необхідним, адже це призведе до пізнання окремих явищ соціальної дійсності.

REFERENCES

List of legal documents

Cases

1. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 03 lypnia 2019 roku po spravi № 288/1158/16-k URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82998245> (in Ukrainian).
2. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 03 chervnia 2020 roku po spravi № 722/28/17 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89763057> (in Ukrainian).
3. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 07 liutoho 2019 roku po spravi № 489/4597/14-k URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79846601> (in Ukrainian).
4. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 16 sichnia 2020 roku po spravi № 335/6360/15-k URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87053573> (in Ukrainian).
5. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 11 chervnia 2020 roku № 7-р/2020 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-20#Text> (in Ukrainian).
6. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 26 liutoho 2019 roku № 1-р/2019 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-19#Text> (in Ukrainian).

Bibliography

Authored books

1. Dicey A. V. *Introduction to the study of the law of the constitution* (Liberty Classics 1982)
2. Peristeridou Christina, *The principle of legality in European criminal law* (Intersentia 2015)

3. J. Smits, *The Mind and Method of the Legal Academic* (Edward Elgar Publishing 2012)
4. Baylin Yu. (red.), *Suchasna kryminalno-pravova systema v Ukraini: realii ta perspektivy* [Modern criminal justice system in Ukraine: realities and prospects] (Vaite 2015) (in Ukrainian).
5. Koziubra M. (red.), *Zahalna teoriia prava: pidruchnyk* [The general theory of law: textbook] (Vaite, 2015) (in Ukrainian).
6. Popper K., *Lohyka y rost nauchnoho znanyia* [Logic and the growth of scientific knowledge] (Prohress 1983) (in Ukrainian).
7. Rabinovych P. (red.), *Filosofii prava: problemy ta pidkhody. Navchalnyi posibnyk dlia studentiv spetsialnosti «Pravoznavstvo»* [Philosophy of law: problems and approaches. Study guide for students majoring in «Law»] (Yurydychni fakultet LNU imeni I. Franka 2005) (in Ukrainian).
8. —, *'Metodologiya yurydychnoi nauky'* v Yurydychna encyklopediya. Tom 3 [Methodology of Legal Science in the Legal Encyclopedia. Volume 3] (Vydavnytstvo «Ukrayinska encyklopediya» imeni M. P. Bazhana 2001) (in Ukrainian).
9. —, *Osnovy zagalnoi teorii prava ta derzhavy* [Fundamentals of the general theory of law and the state] (Kraj 2007) (in Ukrainian).
10. Serdyuk P., *Teoretychni j metodologichni problemy suchasnogo kryminalnogo prava: monografiya* [Theoretical and methodological problems of modern criminal law: monograph] (Akcent Invest-Trejd 2012) (in Ukrainian).
11. Uvarova O., *Pryncypy prava u pravozastosuvanni: zagalnoteoretychna charakterystyka* [Principles of law in law enforcement: general theoretical characteristics] (Drukarnya MADRY'D 2012) (in Ukrainian).

Journal articles

12. Raz J 'Legal Principles and the Limits of Law', (1972) 81 YALE L. J.
13. Taekema S. 'Theoretical and Normative Frameworks for Legal Research: Putting Theory into Practice' (February 14, 2018) Law and Method
14. Bernjukov A. 'Osnovni metodologichni zasady pravovoi gnoseologii' [Basic methodological principles of legal epistemology] (2013) 4 Chasopys Kyjivs'kogo universytetu prava (in Ukrainian).
15. Gryshuk O. 'Pryncypy prava: filosofsk'ko-pravovij vymir' [Principles of Law: Philosophical and Legal Dimension] (2015) 61 Visnyk L'vivs'kogo universytetu. Serija jurydychna (in Ukrainian).
16. Demchuk P. 'Zakonnist' ta pravova vyznachenist' u kryminal'nomu pravi: pytannja rozmezhuvannja' [Legality and legal certainty in criminal law: issues of differentiation] (2020) 71 Visnyk L'vivs'kogo universytetu. Serija jurydychna (in Ukrainian).
17. Kozjubra M. 'Pryncypy prava: metodologichni pidhody do rozuminnja pryrody ta klasyfikacii v umovah suchasnyh globalizacijnyh transformacij' [Principles of law: methodological approaches to understanding the nature and classification in the context of modern globalization transformations] (2017) 11 Pravo Ukrainy (in Ukrainian).
18. Luc' L. 'Metodologija pravovoi nauky: osnova ob'jektyvnosti jiji rezul'tativ' [Methodology of legal science: the basis of objectivity of its results] (2018) 5 Naukovyj visnyk Hersons'kogo derzhavnogo universytetu. Serija jurydychni nauky (in Ukrainian).
19. Nazymko Je. 'Struktura metodologii kryminal'nogo prava' [Structure of the methodology of criminal law] (2012) 1 (23) Visnyk Akademiji advokatury Ukrainy (in Ukrainian).
20. Rabinovych S. 'Vzmozv'jazky pryrodnogo ta pozytyvnogo prava: metodologichni zasady doslidzhennja' [Relationships of natural and positive law: methodological principles of research] (2008) T. VI–VII Problemy filosofiji prava (in Ukrainian).
21. Rjabchyn'ska O. 'Metodologija doslidzen' problem kryminal'nogo prava: postanovka problemy' [Research Methodology of Criminal Law Problems: Problem Statement] (2013) 1 Pravo i Bezpeka (in Ukrainian).
22. Tuljakov V. 'Kryza kryminal'nogo prava: superechnosti dogmativ chy dogmatyka superechnostej?' [Crisis of criminal law: contradictions of dogmas or dogmatics of contradictions?] (2009) T. 8 Naukovi praci Odes'koji nacional'noji jurydychnoi akademiji (in Ukrainian)
23. Shevchenko S. 'Pryncyp proporcijnosti u systemi pryncypiv kryminal'nogo prava: stan doslidzhennja problemy' [The principle of proportionality in the system of principles of criminal law: the state of research of the problem] (2019) 3 Pidpryjemnytvo, gospodarstvo i pravo (in Ukrainian).
24. Jacyk T., Drobjazko K. 'Kryminal'ne pravo jak nauka: metodologichni aspekty' [Criminal law as a science: methodological aspects] (2016) 1 (3) Mizhnarodnyj jurydychnyj visnyk: zbirnyk naukovykh prac' Nacional'nogo universytetu derzhavnoji podatkovoi sluzhby Ukrainy (in Ukrainian).

Conference papers

25. Panov M., 'Metodologija nauky jak neobhidna skladova fundamental'nyh doslidzhen' kryminal'nogo prava' [Methodology of science as a necessary component of fundamental research of criminal law] *Osnovni naprjamy rozvytku kryminal'nogo prava ta shljahy vdoskonalennja zakonodavstva Ukrainy pro kryminal'nu vidpovidal'nist'* : materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf. (2012) (in Ukrainian).
26. —, 'Systemnyj pidhid u doslidzhenni nauky kryminal'nogo prava ta jiji mizhdyscyplinarnyh zv'jazkiv' [System approach in the study of the science of criminal law and its interdisciplinary relations] *Nauka kryminal'nogo prava v systemi mizhdyscyplinarnyh zv'jazkiv* : materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf. (2014) (in Ukrainian).

Dissertations

27. Hyljuk S. 'Rozvytok nauky kryminal'nogo prava Ukrainy pislja vidnovlennja jiji derzhavnoji nezalezhnosti (pytannja Osoblyvoji chastyny)' [Development of the science of criminal law of Ukraine after the restoration of its state independence (the question of the Special Part)] (dys. kand. juryd. nauk, LNU im. I. Franka 2007) (in Ukrainian).

Thesis abstracts

28. Gaceljuk V. 'Realizacija pryncypu zakonnosti kryminal'nogo prava Ukrainy (zagal'ni zasady koncepciji)' [Implementation of the principle of legality of criminal law of Ukraine (general principles of the concept)] (avtoref. dys. kand. juryd. nauk, LNU im. I. Franka 2005) (in Ukrainian).
29. Gnativ I. 'Pryncyp «non bis in idem» u kryminal'nomu pravi Ukrainy' [The principle of «non bis in idem» in the criminal law of Ukraine] (avtoref. dys. kand. juryd. nauk, L'vDUVS 2013) (in Ukrainian)
30. Zagynej Z. 'Germenevtyka kryminal'nogo zakonu Ukrainy' [Hermeneutics of the Criminal Law of Ukraine] (avtoref. dys. d-ra juryd. nauk, Nac. akad. prokuratury Ukrainy 2016) (in Ukrainian).
31. Kolodij A. 'Konstytucija i rozvytok pryncypiv prava Ukrainy (metodologichni pytannja)' [Constitution and development of principles of law of Ukraine (methodological issues)] (avtoref. dys. d-ra juryd. nauk, KNU im. T. Shevchenka 1999) (in Ukrainian).
32. Reznik Ju. 'Pryncyp gumanizmu ta jogo realizacija v kryminal'nomu pravi Ukrainy' [The principle of humanism and its implementation in the criminal law of Ukraine] (avtoref. dys. kand. juryd. nauk NAN Ukrainy, In-t derzhavy i prava im. V.M. Korec'kogo 2017) (in Ukrainian)
33. Stepanenko O. 'Pryncyp docil'nosti v kryminal'no-pravovij doktryni ta kryminal'nomu zakonodavstvi Ukrainy' [The principle of expediency in the criminal law doctrine and criminal legislation of Ukraine] (avtoref. dys. kand. juryd. nauk, ONJuA 2017) (in Ukrainian).

Websites

34. Daniel Sommer Robinson. (Idealism. Encyclopædia Britannica). <<https://www.britannica.com/topic/idealism>>

Демчук П. В. Методологічні засади дослідження принципу законності в кримінальному праві

У статті через аналіз правової природи принципів права формується підхід до їх розуміння як відображення цінностей, що через динамічний розвиток об'єктивуються у різних формах права. Прагнення до дослідження позитивного права виступає ключовим суперечливим моментом у науці кримінального права. Тому автор підтримує науковців, що вказують на кризу догматичного підходу до вивчення кримінального права, та обґрунтовано доводить необхідність орієнтування юридичної науки на потреби практики.

Дуалістичний характер принципів прав (галузевих у тому числі) створює труднощі у досягненні таких характеристик наукового знання, що їх вивчає, як об'єктивність, істинність та неупередженість. Тому важливим є вибір концептуального підходу, який береться за основу наукового дослідження.

Розвиток правової науки, орієнтування на можливість використання результатів наукового правничого знання на вирішення соціологічних, політологічних проблем, яких є чимало на шляху розвитку держави України, зумовлює використання різних прийомів та засобів наукового дослідження. Автор обґрунтовує використання методів ідеалістичного підходу для цього дослідження.

Ключові слова: методологія, методи кримінального права, принцип законності.

Демчук П. В. Методологические основы исследования принципа законности в уголовном праве

В статье через анализ правовой природы принципов права формируется подход к их пониманию как ценностей, которые через динамичное развитие объективируются в разных формах права. Стремление к исследованию позитивного права выступает ключевым спорным моментом в науке уголовного права. Поэтому автор поддерживает ученых, которые указывают на кризис догматического подхода в науке уголовного права и обоснованно доказывает необходимость ориентирования юридической науки на потребности практики.

Дуалистический характер принципов прав (отраслевых в том числе) создает трудности в достижении таких характеристик научного знания, как объективность, истинность и беспристрастность. Поэтому важным является выбор концептуального подхода, который берется за основу научного исследования.

Развитие правовой науки, ориентирование на возможность использования результатов юридического знания для решения социологических, политологических проблем, которых немало на пути развития Украины, обуславливает использование различных приемов и средств научного исследования. Автор обосновывает использование методов идеалистического подхода для данного исследования.

Ключевые слова: методология, методы уголовного права, принцип законности.

Demchuk P. V. The methodological grounds of the research legality principle in criminal law

The main approach is to understand principle of criminal law as a reflection of the values that were objectified in various forms of law through dynamic development. There is common way in legal scholars – to study criminal law only through positivistic approach, but there are scientists who point on the crisis of the dogmatic approach to the study of criminal law. Author justifiably proves the necessity for legal science to focus on the needs of law application practice.

The dualistic nature of the principles of law makes it difficult to achieve the objectivity, truthfulness and impartiality its studies. So, it is important to choose a conceptual approach that is the basis of scientific research. The development of legal science, focusing on the possibility of using the results of scientific legal knowledge to solve sociological and political problems, which are many in the way of development of the state of Ukraine determines the use of various techniques and tools of scientific research.

Understanding the principles of law as a concentration of the values of society requires an idealistic approach to research. Its application is to analyze the compliance of the ideal model of the principle of legality in criminal law, the content of this principle to legal realities. A systematic analysis of the requirements of the principle of legality in criminal law, which they relate to the processes of lawmaking and law enforcement, will reveal the interdependence and complementarity of the components of these requirements.

The criterion for the truth of knowledge is the possibility of its falsification experimentally or by other refutation. This can be done by analyzing national and international practices of application the legality principles. This indicates the use of empirical-theoretical method in scientific research.

Key words: methodology, methodology of the criminal law, principle of legality.

Стаття надійшла до редакції: 1.03.2021 р.

Прийнята до друку: 23.04.2021 р.

А. А. Донченко, аспірант Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України

ПОНЯТТЯ ТА ЗНАЧЕННЯ СВОЄЧАСНОСТІ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ РІШЕНЬ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Постановка проблеми. Статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) передбачено, що кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи *упродовж розумного строку* незалежним і безстороннім судом, установленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення. Причому, як вказує Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ), у кримінальних справах «розумний строк», про який йдеться у п. 1 ст. 6 Конвенції, починається з того часу, коли особі було пред'явлено обвинувачення: це може статись як до моменту розгляду справи в суді (рішення у справі «Девеер проти Бельгії» (*Deweert v. Belgium*)), так і з дня арешту, дня, коли відповідна особа була офіційно повідомлена, що проти неї висунуто обвинувачення у справі, або з дня, коли було почате попереднє слідство (рішення у справі «Вемгофф проти Німеччини» (*Wemhoff v. Germany*)). Тому саме забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду як запорука дотримання основоположних прав людини, передбачених Конвенцією, визначено законодавцем одним з завдань кримінального провадження (ст. 2 КПК).

Частиною 5 ст. 28 КПК України передбачено, що орган досудового розслідування зобов'язаний застосувати всі передбачені законом заходи для забезпечення ефективності досудового розслідування. Засада розумності строків (ст. 28 КПК) лише у певний спосіб «пришвидшує» орган досудового розслідування, прокурора та суд у прийнятті кримінальних процесуальних рішень (далі – КПК) у строки, що є об'єктивно необхідними для їх винесення в межах строків досудового розслідування, втім не перевищують передбачені законом строки для прийняття окремих різновидів КПК.

Адже хоча граничні строки досудового провадження (на відміну від строків судового провадження) й є нормативно визначеними, регламентації більшості зі строків прийняття деяких видів КПК у перебігу досудового розслідування має дискреційний характер.

Разом із тим задля ефективного вирішення завдань кримінального провадження процесуальні рішення повинні прийматися їх суб'єктами не лише у стислі («якнайшвидше»), а й в оптимальні строки – *своєчасно*: у той момент, коли для їх прийняття наявні належні підстави (нормативні та фактичні); без затягування, водночас не на шкоду загальній якості прийнятого КПК (особливо в контексті забезпечення прав учасників, щодо яких таке рішення прийнято («оптимальний баланс швидкості та якості»)). Тож з огляду на вищевикладене та відсутність визначення своєчасності КПК у чинному кримінальному процесуальному законодавстві необхідним видається проведення наукової розвідки цього поняття.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Кримінальні процесуальні рішення неодноразово ставали об'єктом дослідження процесуалістів. Окремо можна виділити наукові роботи Ю. П. Алєніна, І. В. Басистої, А. Я. Дубинського, Н. В. Глинської, В. С. Зеленецького, О. В. Капліної, Л. М. Лобойка, В. Т. Маляренка, О. І. Марочкина, О. Р. Михайленка, В. Т. Нора, В. О. Попелюшка, П. М. Рабіновича, В. М. Тертишника та ін. Водночас своєчасність КПК як самостійна кримінальна процесуальна категорія лише фрагментарно висвітлені у науковій літературі.

Метою статті є формулювання дефініції своєчасності КПК та дослідження її значення.

Виклад основного матеріалу. Академічний тлумачний словник визначає своєчасність (своєчасний) як той «Який відбувається, здійснюється тоді, коли потрібно, у свій час; який відповідає

потребам, вимогам конкретного моменту; доречний, актуальний»¹.

Своєчасність як правова категорія неодноразово привертала увагу науковців із різних галузей права. Так, у юридичній літературі своєчасність розглядається як: один з основних принципів юридичної відповідальності²; принцип інтерпретації норм права³; елемент права на справедливий суд⁴, тощо. Зокрема, С. В. Прийма, проаналізувавши випадки закріплення своєчасності чи, навпаки, несвоєчасності в системі вітчизняного та міжнародного законодавства, доходять висновку, що використання цих категорій найчастіше відбувається у випадках позначення необхідності діяти чи утримуватися від дій, ураховуючи їх вчасність і доречність⁵.

Як відмічається в управлінській літературі, вимога своєчасності відображає здатність управляючого суб'єкта пізнавати загальні закономірності, низки фактів та подій, розкривати конкретні причинно-наслідкові зв'язки та забезпечувати своєчасний, а тому й оптимальний управлінський вплив. Мова йде про вміння правильно орієнтуватися в обстановці, гарно розуміти процеси, що відбуваються, та правильно обирати момент для підготовки та прийняття рішень⁶. Тож питання своєчасності у найбільш широкому ракурсі необхідно розглядати як питання узгодженості та скоординованості часових параметрів будь-яких явищ⁷.

Щодо поняття своєчасності КПП. Системний аналіз чинного кримінального процесуального законодавства надає підстави стверджувати, що термін «своєчасно» використовується у кількох контекстах: щодо належного виконання слідчим, дізнавачем своїх обов'язків (статті 40, 40¹ КПК); щодо забезпечення прав підозрюваного, обвину-

ваченого (статті 42, 49 КПК); щодо належного виконання учасниками кримінального провадження своїх обов'язків (статті 57, 64¹, 64, 72¹ КПК); щодо реалізації міжнародної правової допомоги у кримінальному провадженні (статті 554, 583 КПК). У сенсі нашого дослідження інтерес становить саме формулювання статей 40, 40¹ КПК, відповідно до яких слідчий несе відповідальність за законність та *своєчасність* здійснення процесуальних дій, а дізнавач за законність та *своєчасність* здійснення дізнання. Відмітимо, що, визначаючи обсяг відповідальності дізнавача, законодавцем використаний більш широкий підхід у порівнянні зі слідчим, адже слідчий несе відповідальність лише за своєчасне вчинення процесуальних дій, тоді як дізнавач за своєчасне здійснення дізнання в цілому. Зазначене надає підстави стверджувати, що, хоча й опосередковано, законодавцем однак закріплена вимога своєчасності КПП дізнавача у чинному КПК. Проте чинне кримінальне процесуальне законодавство не надає характеристики цій вимозі.

В юридичній літературі, присвяченій тим чи іншим аспектам процесуальних рішень, своєчасність, як правило, не розглядається як самостійна вимога до них, хоча деякі вчені й виділяли значення своєчасного прийняття важливих рішень під час досудового розслідування, зокрема про проведення слідчих дій, необхідних для збирання доказів⁸. Так, несвоєчасне проведення слідчих дій (як правило, із запізненням) справедливо оцінювалось дослідниками як одна з основних помилок слідчого, що суттєво знижує загальну ефективність розслідування⁹.

Уперше в науці кримінального процесу вимога своєчасності була розглянута як один зі стандартів доброякісності, що ставляться до всіх процесуальних рішень, Н. В. Глинською¹⁰. Автор визначає якість кримінальних процесуальних рішень як

¹ Академічний тлумачний словник української мови (1970-1980) <<http://sum.in.ua/s/svojechasnyj>> (дата звернення 15.03.2021)

² Каленіченко Л. І. 'Поняття та види принципів юридичної відповідальності' (2017) 1 (64) Право і безпека 24–31

³ Прийма С. В. 'Принцип своєчасності інтерпретації норм права' (2019) 30 (69) 6 Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки 30–34

⁴ Гуйван П. Д. 'Своєчасний розгляд справи як елемент права на справедливий суд' (2018) 30 (68) 1 Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки 36–42

⁵ Прийма С. В. 'Принцип своєчасності інтерпретації норм права' (2019) 30 (69) 6 Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки 30–34

⁶ Тихомиров Ю. А. *Управленческое решение* (Наука, 1972) 129.

⁷ Пушняк О. В. *Право і час : монографія*. (Вид-во «ФІНН», 2009) 176 62–63

⁸ Див.: Дубинский А. Я. *Исполнение процессуальных решений следователя: правовые и организационные проблемы* (Наукова думка, 1984) 50; Муратова Н. Г. *Процессуальные акты органов предварительного расследования* (Изд-во Казан. ун-та, 1989) 48–86, Басиста І. В. *Прийняття і виконання процесуальних рішень слідчого на стадії досудового розслідування: теоретичні і практичні проблеми : монографія* (ЛьвДУВС, 2013) 52

⁹ Соловьев А. Б. *Актуальные проблемы досудебных стадий уголовного судопроизводства* (Изд-во «Юрлитинформ», 2006) 375; Власов В. И. 'Расследование преступлений. Проблемы качества' (дисс д-ра юрид. наук Москва, 1991) 45

¹⁰ Глинська Н. В. *Концептуальні засади визначення та забезпечення стандартів доброякісності кримінальних процесуальних рішень, монографія* (Істина, 2014) 100–101

оцінну категорію, що означає порівняльний ступінь здатності правозастосовного акта виконати своє функціональне призначення в загальній динаміці кримінального провадження, задовольнити соціально-правові очікування від його прийняття та реалізації. З огляду на те, що рівні якісної визначеності кримінальних процесуальних рішень можуть бути різними (достатніми чи недостатніми), правильним є вести мову про встановлення візрів (стандартів) саме необхідного для провадження рівня якості процесуальних рішень – їх доброякісності¹. До стандартів доброякісності кримінальних процесуальних рішень Н. В. Глинська відносить законність, обґрунтованість і вмотивованість, справедливість, розумність та своєчасність.

Відтак, своєчасність, будучи однією з основних вимог, що традиційно ставиться до рішення в науці управління, набуває й самостійного регулятивного значення в загальному механізмі забезпечення доброякісності всіх рішень, що приймаються у кримінальних провадженнях. Невипадково Консультативна рада європейських суддів у Висновку щодо якості судових рішень зазначила, що ухвалення рішення протягом розумних строків відповідно до ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод також можна *вважати важливим елементом його якості* (витяг з пункту 26)².

Аналогічної точки зору дотримуються й автори посібника із написання судових рішень Р. Куйбіда та О. Сироїд, визнаючи своєчасність дуже важливим, хоч і «невидимим» критерієм якості судового рішення. Звернімо увагу, що своєчасність судового рішення автори ототожнюють з ухваленням його в розумні строки. Так, Р. Куйбіда та О. Сироїд зазначають, що вимога про розумний строк покладає на суд обов'язок розглянути і вирішити справу без невинуватених зволікань, що дасть можливість надати особі своєчасний захист її прав, свобод та інтересів. Для кожної судової справи цей строк є індивідуальним і залежить від складності справи, її важливості для особи, а також від поведінки осіб, які беруть участь у справі. Якщо законом і встановлені конкретні строки розгляду судової справи, їх дотримання не може вважатися єдиним критерієм для визначення розумності строку вирішення конкретної справи. Строк розгляду і вирішення справи може вважатися розумним, якщо судовий захист правам особи надано своєчасно. Суд пови-

нен розглянути справу протягом якнайкоротшого часу, але з дотриманням усіх процесуальних прав учасників судового процесу³.

Вважаємо доцільним виділити кілька важливих, на наш погляд, положень із наведеного розуміння своєчасності. По-перше, у кожній справі (провадженні) вимога своєчасності має індивідуальний характер; по-друге, дотримання встановлених законом строків для прийняття рішення не гарантує дотримання вимоги своєчасності; по-третє, приймаючи рішення протягом якнайкоротшого часу не можна нехтувати правами та законними інтересами учасників процесу. Підкреслимо, що ці характеристики своєчасності можуть бути застосовані не лише до судового рішення, а й до всіх КПП досудового розслідування. У зв'язку з чим слушною видається пропозиція Н. В. Глинської розуміти під своєчасним кримінальним процесуальним рішенням рішення, що прийняте в межах часу, який не перевищує строку, встановленого законом для прийняття рішення, та з огляду на специфіку конкретних обставин кримінального провадження є оптимальним для ефективного і сукупного вирішення завдань кримінального провадження з максимально можливим рівнем забезпечення прав та законних інтересів учасників процесу, щодо яких такий акт приймається⁴.

Вважаємо, що таке визначення може бути покладене в основу дослідження своєчасності КПП. Водночас уявляється, що запропонована дефініція потребує певного доопрацювання з огляду на таке. Як справедливо зауважується в юридичній літературі, принцип своєчасності тлумачення права є тим принципом, що містить вимогу до інтерпретатора враховувати часовий вимір своїх дій та пам'ятати, що отримання інтерпретаційних висновків є важливим і актуальним саме у певний час, не раніше і не пізніше. Разом із тим слід зауважити, що недотримання своєчасності настає також у разі передчасного здійснення інтерпретації. Така ситуація, як це не дивно, так само не є позитивною, оскільки у цьому разі є реальною загроза поспіху з боку інтерпретатора, що тягтиме зменшення чи втрату якості інтерпретаційних висновків. До того ж у разі завчасного отримання результатів тлумачення є небезпека, що вони стануть неактуальними раніше, ніж настане потреба у їх застосуванні⁵.

³ Куйбіда Р., Сироїд О. *Посібник із написання судових рішень*. («Дрім Арт», 2013) <<https://www.osce.org/files/f/documents/f/e/106527.pdf>> (дата звернення 15.03.2021)

⁴ Глинська Н. В.

⁵ Прийма С В, 33

¹ Глинська Н. В.

² Хофер Р, Нетесайм Н *Написання судових рішень: посібник для суддів*. (Проект USAID «Україна: верховенство права», 2012) 37–48.

Екстраполюючи зазначене на досліджуване питання, зауважимо, що не лише КПП, прийняте із невиправданою затримкою або поза межами встановленого строку не відповідають вимозі своєчасності, а й КПП, що постановлені раніше, ніж того вимагають обставини кримінального провадження. На підтвердження зазначеного можна звернутися до судової практики. Наприклад, ухвалою Донецького апеляційного суду скасована ухвала слідчого судді про накладення арешту на майно. У своєму рішенні апеляційний суд зазначив, що, накладаючи арешт на майно, зазначене у клопотанні, слідчий суддя послався лише на норми КПК, які регулюють процедуру накладення арешту на майно, яке визнано речовим доказом. Проте матеріали провадження не містять відомостей про визнання речовими доказами майна, на яке слідчий у своєму клопотанні просив накласти арешт. Враховуючи, що на стадії досудового розслідування слідчим суддею здійснюється функція судового контролю, яка за своєю духом виступає механізмом стримувань та противаг при здійсненні досудового розслідування, колегія суддів вважає, що висновки слідчого судді про необхідність накладення арешту на майно, визначене у клопотанні слідчого, яке є власністю третіх осіб, є передчасними та не відповідають вимогам кримінального процесуального закону¹.

Так само ухвалою слідчого судді скасовано постанову прокурора про закриття кримінального провадження, оскільки її винесення є передчасним, так як у кримінальному провадженні не проведений комплекс слідчих дій, спрямованих на розслідування злочину; не давши оцінку всім наявним доказам, не виконавши в повному обсязі вказівки прокуратури, слідчий передчасно прийняла рішення про закриття кримінального провадження².

Таким чином, задля дотримання вимоги своєчасності КПП має бути прийняте в момент, що є об'єктивно необхідним, оптимальним для прийняття такого рішення без невиправданої затримки та невиправданого поспіху (на шкоду якості прийнятого рішення) у межах строку, передбаченого чинним КПК. Підкреслимо, що оптимальний момент прийняття КПП є суто індивідуальним для

кожного КПП та має оцінюватися з огляду на обставини конкретного кримінального провадження.

Крім того, своєчасність найбільш щільно пов'язана з принципом доцільності (корисного ефекту). Це пояснюється тим, що досягнення відповідної корисної мети, що загалом є рушійною силою будь-якої діяльності, переплітається саме з часом цього досягнення, оскільки, окреслюючи певну ціль, суб'єкт разом із цим розраховує на відповідний корисний ефект, актуальність якого може тривати досить незначний проміжок часу. Іншими словами, вчасне настання позитивних очікувань завжди є бажаним і доречним³.

Так, розглядаючи питання, присвячені рішенням суду першої інстанції у цивільному процесі України, І. В. Андронов серед вимог, що ставляться до судового рішення, виділяє своєчасність, оскільки *своєчасним має бути саме захист порушених або оспорюваних суб'єктивних прав і законних інтересів фізичних і юридичних осіб*⁴. Зазначене є актуальним й щодо досліджуваного питання. Дійсно своєчасність КПП має за мету не лише прийняття певного процесуального документу в оптимальний строк, а й досягнення відповідного результату за результатами винесення такого акта.

На підставі проведеної наукової розвідки вважаємо, що своєчасність КПП характеризується: 1) індивідуальністю щодо кожного рішення у будь-якому кримінальному провадженні; 2) оптимальними темпоральними показниками (рішення має прийматися в межах строку, передбаченому для його прийняття, без тяганини та поспіху); 3) пріоритетом прав та законних інтересів учасників процесу над швидкістю прийняття рішення; 4) спрямованістю на досягнення відповідного результату.

Урахування вищенаведеного дає можливість визначити своєчасність КПП як стандарт його якості, відповідно до якого рішення має бути прийняте в момент, що є об'єктивно необхідним, оптимальним для прийняття такого рішення без невиправданої затримки та невиправданого поспіху у межах строку, передбаченого чинним КПК для його прийняття з огляду на специфіку обставин конкретного кримінального провадження та є оптимальним для досягнення корисного ефекту з максимально

¹ Ухвала Донецького апеляційного суду від 22 липня 2019 р. у справі № 237/3606/19 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83278406> (дата звернення 15.03.2021)

² Ухвала слідчого судді Богуславського районного суду Київської області від 21 листопада 2019 р. справа № 358/1214/18 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85847728> (дата звернення 15.03.2021)

³ Прийма С В, 33

⁴ Андронов І. В. 'Рішення суду першої інстанції в цивільному процесі України' (автореф дис канд юрид наук Одеська нац. Юрид академія, 2008) <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/1013/%d0%90%d0%bd%d0%b4%d1%80%d0%be%d0%bd%d0%be%d0%b2.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення 15.03.2021)

можливим рівнем забезпечення прав та законних інтересів учасників процесу.

Щодо значення своєчасності КПП. Своєчасність процесуальних рішень досудового розслідування набуває особливого значення в контексті ефективного виконання завдань кримінального провадження, зокрема, щодо забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура (ст. 2 КПК). З огляду на те, що кримінальна процесуальна діяльність за своєю суттю є безперервним процесом прийняття та реалізації процесуальних рішень, саме від обрання правильного та необхідного моменту їх постановлення компетентними посадовими особами й залежить можливість забезпечення як швидкого та якісного досудового розслідування, так і взагалі вирішення кримінально-правового спору у розумний строк. У науковій літературі обґрунтовано зазначають, що *своєчасність* прийняття рішень, їх законність, обґрунтованість та вмотивованість визначає рівень ефективності всієї системи кримінальної процесуальної діяльності¹.

У цьому сенсі цікавим видається те, що Конвенція не містить прямого обов'язку держави щодо проведення ефективного досудового розслідування однак системне тлумачення статей 1–5, 8, 14 та Протоколу № 1 до Конвенції дає підстави стверджувати, що обов'язок ефективного досудового розслідування все ж таки існує. Окрім того, до цієї категорії неодноразово звертався й ЄСПЛ у своїй практиці, хоча здебільшого у справах щодо порушення ст. 2 Конвенції, а саме право на життя. Так, у своєму рішенні у справі «Мак-Канн та інші проти Сполученого Королівства» ЄСПЛ ще раз повторює, що вимога *оперативного розгляду справи непрямо передбачена у процесуальній частині ст. 2 Конвенції*, тому від установ державної влади вимагається провести за власною ініціативою докладне й *ефективне розслідування* потенційних порушень норм ст. 2 Конвенції².

¹ Аленін Ю. П. *Прийняття процесуальних рішень за новим кримінальним процесуальним законодавством України: навч.-метод. посібник* (Фенікс, 2012) 138

² Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Мак-Канн та інші проти Сполученого Королівства» від

Крім того, поняття ефективності розслідування розглядається у справі «Сергій Шевченко проти України», де вказано, що система, яка вимагається статтею 2 Конвенції, має передбачати незалежне та безстороннє розслідування, яке відповідає певним мінімальним стандартам щодо ефективності. Таким чином, компетентні органи мають діяти з належною наполегливістю і за своєю ініціативою порушувати провадження, яке здатне по-перше, встановити обставини, за яких сталась подія, та недоліки діяльності системи; по-друге, встановити, хто саме з представників державних органів був причетним до події. Також існує вимога щодо оперативності та розумної швидкості такого розслідування, що передбачено у справі «Холодков і Холодкова проти України»³. У справі «Начова проти Болгарії» (*Nachova v. Bulgaria*) суд відмічає, що розслідування не буде ефективним доти, доки всі докази не будуть детально вивчені, а висновки не будуть обґрунтовані⁴.

Таким чином, практика ЄСПЛ визначає мінімальні стандарти ефективності розслідування, які включають у себе вимоги щодо розслідування незалежними, безсторонніми та підконтрольними громадськості органами, а також те, що органи влади повинні діяти зі зразковою ретельністю й *оперативністю*. Тож розумність строків досудового розслідування є одним зі стандартів його якості.

Аналогічний підхід використовується й у практиці національних судів. Так, відповідно до рішення Володимирецького районного суду Рівненської області у справі № 556/1090/18 зазначається, що дотримання строків під час кримінального провадження – це питання ефективності системи досудового розслідування та кримінального судочинства і дотримання прав його учасників. Порушення строків може вплинути на порушення прав учасників кримінального процесу, необхідність проведення додаткових процедур, пов'язаних

27 вересня 1995 р. URL: http://aa.u.edu.ua/static/pdf/art2_judg1.pdf (дата звернення 15.03.2021)

³ Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Холодков і Холодкова проти України» від 7 травня 2015 р. (заява № 29697/08) URL: <http://www.nsj.gov.ua/files/1442242143%D0%A5%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D0%BA%D0%BE%D0%B2%20%D1%96%20%D0%A5%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B8%20%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8.pdf> (дата звернення 15.03.2021)

⁴ Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Шевченко проти України» від 4 квітня 2006 р. (заява № 32478/02) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_012#Text (дата звернення 15.03.2021)

з оскарженням дій посадових осіб, які здійснюють досудове розслідування та процесуальне керівництво. *Відповідно затягування досудового розслідування не сприяє авторитету державних органів, що здійснюють досудове слідство*¹. У справі № 2520/664/2012 суддя ухвалив окрему постанову про доведення до відома начальника УМВС України в Чернігівській області фактів, які свідчать про неефективність та надмірну тривалість досудового слідства в кримінальній справі. Зокрема, суддя мотивував своє рішення тим, що під час розгляду кримінальної справи за обвинуваченням ОСОБА_2 у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 286 КК України, було встановлено, що під час провадження досудового слідства була допущена нічим не обґрунтована тяганина².

Безперечно, кримінальне процесуальне рішення, прийняте у межах строку, передбаченого КПК, є одним з інструментів забезпечення розумності строків досудового розслідування. Тож видається, що своєчасність КПП забезпечує не лише виконання завдань кримінального провадження, а й дотримання засади розумності строків та здійснен-

ня ефективного досудового розслідування в сенсі практики ЄСПЛ.

Висновки. На підставі вищевикладеного вважаємо за доцільне зробити такі висновки.

1. Своєчасність КПП характеризується: індивідуальністю щодо кожного рішення у кожному кримінальному провадженні; оптимальними темпоральними показниками (рішення має прийматися в межах строку, передбаченому для його прийняття, без тяганини та поспіху); пріоритетом прав та законних інтересів учасників процесу над швидкістю прийняття рішення; спрямованістю на досягнення відповідного результату.

2. Під своєчасністю КПП необхідно розуміти стандарт доброякісності, відповідно до якого рішення має бути прийняте в момент, який є об'єктивно необхідним, оптимальним для прийняття такого рішення без невиправданої затримки та невиправданого поспіху у межах строку, передбаченого чинним КПК для його прийняття з огляду на специфіку обставин конкретного кримінального провадження, та який є оптимальним для досягнення корисного ефекту з максимально можливим рівнем забезпечення прав та законних інтересів учасників процесу.

3. Значення своєчасності КПП полягає в тому, що вона забезпечує не лише виконання завдань кримінального провадження, а й дотримання засади розумності строків та здійснення ефективного досудового розслідування у сенсі практики ЄСПЛ.

REFERENCES

List of legal documents

Cases

1. Okrema postanova suddi Sosnytskoho raionnoho sudu Chernihivskoi oblasti vid 16.07.2012 roku sprava № 2520/664/2012 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/25289054> (in Ukrainian)
2. Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny u spravi «Mak-Kann ta inshi proty Spoluchenoho Korolivstva» vid 27 veresnia 1995 r. URL: http://aau.edu.ua/static/pdf/art2_judg1.pdf (in Ukrainian)
3. Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny u spravi «Shevchenko proty Ukrainy» vid 4 kvitnia 2006 r. (zaiava № 32478/02) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_012#Text (in Ukrainian)
4. Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny u spravi «Kholodkov i Kholodkova proty Ukrainy» vid 7 travnia 2015 r. (zaiava № 29697/08) URL: <http://www.nsj.gov.ua/files/1442242143%D0%A5%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D0%BA%D0%BE%D0%B2%20%D1%96%20%D0%A5%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B8%20%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8.pdf> (in Ukrainian)
5. Ukhvala Donetskoho apeliatsiinoho sudu vid 22 lypnia 2019 r. u spravi № 237/3606/19 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83278406> (in Ukrainian)
6. Ukhvala slidchoho suddi Bohuslavskoho raionnoho sudu Kyivskoi oblasti vid 21 lystopada 2019 r. sprava № 358/1214/18 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85847728> (in Ukrainian)
7. Ukhvala slidchoho suddi Volodymyretskoho raionnoho sudu Rivnenskoj oblasti vid 10.01.2019 r. sprava № 556/1090/18 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79132239> (in Ukrainian)

Bibliography**Authored books**

1. Alenin Yu. P. *Pryiniattia protsesualnykh rishen za novym kryminalnym protsesualnym zakonodavstvom Ukrainy : navch.-metod. posibnyk* [Making procedural decisions under the new criminal procedural legislation of Ukraine: teaching method. manual] (Feniks, 2012) 138 (in Ukrainian)
2. Basysta I. V. *Pryiniattia i vykonannya protsesualnykh rishen slidchoho na stadii dosudovoho rozsliduvannya: teoretychni i praktychni problemy : monohrafiia* [Adoption and implementation of procedural decisions of the investigator at the stage of pre-trial investigation: theoretical and practical problems: monograph] (LvDUVS, 2013) 52 (in Ukrainian)
3. Dubinskij A. YA. *Ispolnenie processual'nykh reshenij sledovatelya: pravovye i organizacionnye problem* [Execution of procedural decisions of the investigator: legal and organizational problems] (Naukova dumka, 1984) 50 (in Russian)
4. Hlynska N. V. *Kontseptualni zasady vyznachennia ta zabezpechennia standartiv dobroiakisnosti kryminalnykh protsesualnykh rishen: monohrafiia* [Conceptual bases of definition and maintenance of standards of good quality of criminal procedural decisions, monograph] (Istyna, 2014) 100–101 (in Ukrainian)
5. Khofer R., Netesaim N. *Napysannia sudovykh rishen: posibnyk dlia suddiv.* [Writing Court Decisions: A Guide for Judges] (Proekt USAID «Ukraina: verkhovenstvo prava», 2012) 37–48 (in Ukrainian)
6. Kuibida R., Syroid O. *Posibnyk iz napysannia sudovykh rishen* [Guide to writing court decisions] («Drim Art», 2013) <<https://www.osce.org/files/f/documents/f/e/106527.pdf>> (in Ukrainian)
7. Muratova N. G. *Processual'nye akty organov predvaritel'nogo rassledovaniya* [Procedural Acts of Preliminary Investigation Bodies] (Izd-vo Kazan. un-ta, 1989) 48–86 (in Russian)
8. Pushniak O. V. *Pravo i chas : monohrafiia.* [Law and time: a monograph] (Vyd-vo «FINN», 2009) 176 62–63 (in Ukrainian)
9. Solov'ev A. B. *Aktual'nye problemy dosudebnykh stadij ugolovnogo sudoproizvodstva* [Actual problems of pre-trial stages of criminal proceedings] (Izd-vo «Yurlitinform», 2006) 375 (in Russian)
10. Tihomirov YU. A. *Upravlencheskoe reshenie* [Management solution] (Nauka, 1972) 129 (in Russian)

Non-authored books

11. *Akademichnyi tлумachnyi slovnyk ukrainskoi movy* [Academic explanatory dictionary of the Ukrainian language] (1970–1980) <<http://sum.in.ua/s/svojechasnyj>> (in Ukrainian)

Journal articles

12. Huiyan P. D. 'Svoiechasnyi rozghliad spravy yak element prava na spravedyvyi sud' [Timely consideration of the case as an element of the right to a fair trial] (2018) 30 (68) 1 Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Serii: yurydychni nauky 36–42 (in Ukrainian)
13. Kalienichenko L. I. 'Poniattia ta vydy pryntsyviv yurydychnoi vidpovidalnosti' [Concepts and types of principles of legal responsibility] (2017) 1 (64) Pravo i bezpeka 24–31 (in Ukrainian)
14. Pryima S. V. 'Pryntsyv svoiechasnosti interpretatsii norm prava' [The principle of timeliness of interpretation of legal norms] (2019) 30 (69) 6 Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Serii: yurydychni nauky 30–34 (in Ukrainian)

Dissertations

15. Vlasov V. I. 'Rassledovanie prestuplenij. Problemy kachestva' [Investigation of crimes. Quality problems] (diss d-ra jurid. nauk Moskva, 1991) 45 (in Russian)

Thesis abstracts

16. Andronov I. V. 'Rishennia sudu pershoi instantsii v tsvyilnomu protsesi Ukrainy' [Judgment of the court of first instance in civil proceedings of Ukraine] (avtoref dys kand yuryd nauk Odeska nats. Yuryd akademiia, 2008) <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/1013/%d0%90%d0%bd%d0%b4%d1%80%d0%be%d0%bd%d0%be%d0%b2.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (in Ukrainian)

Донченко А. А. Поняття та значення своєчасності кримінальних процесуальних рішень досудового розслідування

Стаття присвячена дослідженню питання своєчасності кримінальних процесуальних рішень досудового розслідування. Зазначається, що своєчасність як правова категорія в юридичній літературі розглядається як: один з основних принципів юридичної відповідальності; принцип інтерпретації норм права; елемент права на справедливий суд тощо. На підставі проведеного дослідження виокремлено характерні риси своєчасності кримінальних процесуальних рішень, до яких віднесено: 1) індивідуальність щодо кожного рішення у будь-якому кримінальному провадженні; 2) оптимальні темпоральні показники (рішення має прийматися в межах строку,

передбаченому для його прийняття, без тяганини та поспіху); 3) пріоритет прав та законних інтересів учасників процесу над швидкістю прийняття рішення; 4) спрямованість на досягнення відповідного результату. Запропоновано авторську дефініцію своєчасності, відповідно до якої своєчасність розглядається як стандарт доброякісності, відповідно до якого рішення має бути прийняте в момент, який є об'єктивно необхідним, оптимальним для прийняття такого рішення без невиправданої затримки та невиправданого поспіху у межах строку, передбаченого чинним КПК для його прийняття з огляду на специфіку обставин конкретного кримінального провадження та який є оптимальним для досягнення корисного ефекту з максимально можливим рівнем забезпечення прав та законних інтересів учасників процесу.

На підставі аналізу практики ЄСПЛ зроблено висновок, що своєчасність кримінальних процесуальних рішень забезпечує не лише виконання завдань кримінального провадження, а й дотримання засади розумності строків та здійснення ефективного досудового розслідування.

Ключові слова: рішення; досудове розслідування; стандарти якості; своєчасність.

Донченко А. А. Понятие и значение своевременности уголовных процессуальных решений досудебного расследования

Статья посвящена исследованию вопроса своевременности уголовных процессуальных решений досудебного расследования. Отмечается, что своевременность как правовая категория в юридической литературе рассматривается как: один из основных принципов юридической ответственности; принцип интерпретации норм права; элемент права на справедливый суд и т. п. На основании проведенного исследования выделены характерные черты своевременности уголовных процессуальных решений, к которым отнесены: 1) индивидуальность каждого решения в отдельном уголовном производстве; 2) оптимальные темпоральные показатели (решение должно приниматься в пределах срока, предусмотренном для его принятия, без затягивания и спешки) 3) приоритет прав и законных интересов участников процесса над скоростью принятия решения; 4) направленность на достижение соответствующего результата. Предложена авторская дефиниция своевременности, в соответствии с которой своевременность рассматривается как стандарт доброкачественности, согласно которому решение должно быть принято в момент, который является объективно необходимым, оптимальным для принятия такого решения без неоправданной задержки и спешки в пределах срока, предусмотренного действующим УПК для его принятия с учетом специфики обстоятельств конкретного уголовного производства, и который является оптимальным для достижения полезного эффекта с максимально возможным уровнем обеспечения прав и законных интересов участников процесса.

На основании анализа практики ЕСПЧ сделан вывод, что своевременность уголовных процессуальных решений обеспечивает не только выполнение задач уголовного судопроизводства, но и соблюдение разумности сроков, а также осуществление эффективного досудебного расследования.

Ключевые слова: решение; досудебное расследование; стандарты качества; своевременность.

Donchenko A. A. Concepts and meanings timeliness of criminal procedural decisions of pre-trial investigation

The article is devoted to the study of the timeliness of criminal procedural decisions of pre-trial investigation. It is noted that timeliness in the legal literature is considered as: one of the basic principles of legal responsibility; the principle of interpretation of legal norms; element of the right to a fair trial, etc. On the basis of the conducted research the characteristic features of timeliness of criminal procedural decisions are singled out, which include: 1) individuality of each decision in each criminal proceeding; 2) optimal temporal indicators (the decision must be made within the period provided for its adoption without red tape and haste); 3) the priority of the rights and legitimate interests of the participants in the process over the speed of decision-making; 4) focus on achieving the appropriate result. The author's definition of timeliness is proposed, according to which timeliness is considered as a standard of good quality, according to which a decision should be made at a time that is objectively necessary, optimal for making such a decision without undue delay and unjustified haste within the current CPC for its taking into account the specific circumstances of a particular criminal proceeding and is optimal for achieving a beneficial effect with the maximum possible level of ensuring the rights and legitimate interests of the participants in the process.

Based on the analysis of the case law of the European Court of Human Rights, it was concluded that the timeliness of criminal procedural decisions ensures not only the fulfillment of the tasks of criminal proceedings, but also compliance with reasonable time and effective pre-trial investigation.

Keywords: decision; pre-trial investigation; quality standards; timeliness.

Стаття надійшла до редакції: 13.03.2021 р.

Прийнята до друку: 9.04.2021 р.

І. А. Зелінська, аспірантка лабораторії використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України

СПОСОБИ СЛУЖБОВОГО ПІДРОБЛЕННЯ В СИСТЕМІ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗЛОЧИНІВ

Постановка проблеми. Типові криміналістичні характеристики злочинів слугують своєрідними інформаційними базами, які можуть бути використані під час розслідування та судового розгляду. Доцільним є визначення восьми елементів криміналістичної характеристики: 1) спосіб злочину; 2) місце й обстановка; 3) час учинення злочину; 4) знаряддя й засоби; 5) предмет посягання; 6) особа потерпілого; 7) особа злочинця; 8) типові сліди злочину¹. Ці елементи взаємопов'язані та мають кореляційні залежності. Так, при виявленні факту службового підроблення визначається його спосіб, та на цій основі висувуються версії про особу злочинця, наявність або відсутність зв'язків суб'єкта з пособниками і корупціонерами в органах влади й управління, встановлюється типова «слідова картина» злочину².

Центральний момент у генезі злочинної поведінки – спосіб злочину. Саме спосіб вчинення злочину є тією головною якісною характеристикою діяльності злочинця, яка найтісніше взаємопов'язана з властивостями інших елементів злочинної події³.

У науковій літературі не приділялося достатньо уваги вивченню способу вчинення службового підроблення, що зумовлює труднощі в процесі розслідування цієї категорії злочинів. А тому дослідження способу вчинення службового підроблення відповідає сучасним завданням криміналістики та запитам слідчої практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Способи вчинення службового підроблення в сис-

темі криміналістичної характеристики досліджували такі вчені, як Колесниченко О. Н., Сергєєва Д. Б., Топорецька З. М., Єнікеєв М. І., Кудрявцев В. М., Панов М. І., Зуйков Г. Г., Парасюк Н. М.

Мета статті – висвітлення підходу до розуміння способу службового підроблення та визначення його зв'язків з іншими елементами криміналістичної характеристики.

Виклад основного матеріалу. Спосіб злочину – це образ дій злочинця, що виявляється у певній системі операцій і прийомів. У структурі способу злочину вирізняють: способи підготовки, способи вчинення та способи приховування.

У криміналістичному значенні спосіб є ширшим за кримінально-правовий, тому що характеризує не лише суспільно небезпечне діяння, назване у диспозиції, й усю злочинну діяльність. При цьому вчинення злочину може характеризуватися не одним, а комплексом способів (названих або не названих у складі злочину)⁴.

Спосіб учинення злочину як елемент криміналістичної характеристики досліджувався багатьма провідними зарубіжними та вітчизняними вченими. М. І. Єнікеєв зазначає, що спосіб вчинення злочину – це система прийомів, дій, операційних комплексів, зумовлених метою і мотивами дій, психічними і фізичними якостями особи, в яких виявляються психофізіологічні і характерологічні особливості людини, її знання, вміння, навички, звички і ставлення до різних проявів дійсності⁵.

Визначення, запропоноване В. М. Кудрявцевим, також заслуговує на увагу. Під способом здійснення злочину вчений розуміє сукупність прийомів, які

¹ Колесниченко А. Н. *Криминалистическая характеристика преступлений: учеб. пособие* (Юрид. ин-т, 1985) 93

² Сергєєва Д. Б., Топорецька З. М. *Криміналістична характеристика службового підроблення* (2019) 3 *Вісник кримінального судочинства* 90–99

³ Гора І. *Поняття способу вчинення злочину та його значення в розкритті та розслідуванні* (2012) 9 *Закон и жизнь* 35–38

⁴ Шепітько М. В. *Спосіб вчинення злочину як ознака складу злочинів проти правосуддя* (2015) 4 *Форум права* 330–335

⁵ Єнікеєв М. І. *Юридическая психология: учебник для вузов* (Изд. Группа НОРМА-ИНФРА, 2001) 517

злочинець використовує, реалізуючи свої наміри. У деяких випадках спосіб вчинення злочину визначає кримінально-правову норму і зумовлює караність діяння, зважаючи при цьому на небезпеку способу вчинення злочину для об'єкта зазіхання, частоту його реалізації на практиці та юридичну можливість криміналізації¹.

Детальний аналіз способу вчинення злочину в кримінально-правовому розумінні здійснив М. І. Панов, який запропонував під способом злочину розуміти певний порядок, метод, послідовність рухів і прийомів, які особа застосовує в процесі вчинення суспільно небезпечного посягання на охоронювані законом суспільні відносини, та які поєднані з вибіркоким використанням засобів учинення злочину.²

Спосіб вчинення злочину, на думку Г. Г. Зуйкова, являє собою систему взаємоумовлених рухливо детермінованих дій, спрямованих на підготовку, вчинення і приховування злочину, які пов'язані з використанням відповідних знарядь і засобів, а також часу, місця та інших сприятливих обставин об'єктивної обстановки здійснення злочину³.

Найбільш влучним, на нашу думку, є визначення способу вчинення злочину, що запропонував Р. С. Белкін. На його думку, спосіб учинення злочину – це система дій з підготовки, вчинення і приховування злочину, які детерміновані умовами зовнішнього середовища і психофізіологічними властивостями особи. Спосіб учинення злочину може бути пов'язаний з вибіркоким використанням відповідних знарядь або засобів, умов місця та часу. Як правило, дії з підготовки, вчинення і приховування злочинів об'єднані загальним злочинним задумом; проте у деяких випадках може мати місце самостійний спосіб приховування злочину (якщо приховування не входить до загального задуму)⁴.

Вищенаведене дає підстави для визначення змісту способу вчинення службового підроблення як дії злочинця, спрямовані на: 1) підготовку до вчинення злочину; 2) безпосереднє вчинення службового підроблення, а саме: а) внесення до документів неправдивих відомостей; б) інше підроблення документів; в) складання неправдивих

документів; г) видача неправдивих документів; 3) приховування злочину.

Підготовка до вчинення службового підроблення документів може охоплювати такі дії: досягнення змови між сторонами про підроблення документів, вид та розмір винагороди за такі дії; придбання нових бланків документів; знахідку втраченого документа; підбір пишучого пристрою; змову з особами про виготовлення ними окремих реквізитів на бланку документа. Окрім перерахованих дій, підготовка до службового підроблення документів може відбиватись у виборі особою способу підроблення, найбільш зручного місця і часу вчинення злочину, а також створення умов, що сприятимуть вчиненню злочину.

Внесення до документів неправдивих відомостей означає включення інформації, яка повністю або частково не відповідає дійсності, до офіційного документа. При цьому форма документа та всі його реквізити відповідають необхідним вимогам.

Інше підроблення документів являє собою повну або часткову зміну змісту документа чи його реквізитів, однак не за рахунок внесення до нього неправдивих відомостей, а шляхом їх виправлень, підчищень, дописок, витравлювань чи використання інших подібних способів. Інше підроблення документів є своєрідним антиподом внесення до документа неправдивих відомостей, оскільки неправдиві відомості у цьому випадку до документа не вносяться, а виправляються або знищуються відомості, що вже є у документі та відповідають дійсності⁵.

Складання неправдивих документів – це повне виготовлення документа, який містить інформацію, що не відповідає дійсності. При цьому форма та реквізити документа відповідають необхідним вимогам⁶.

Видача неправдивих документів означає надання фізичним або юридичним особам такого документа, зміст якого повністю або частково не відповідає дійсності та який був складений або службовою особою, яка його видала, або іншою службовою особою. Видача неправдивого документа матиме місце й у тому випадку, якщо документ був складений приватною особою, але потім був засвідчений службовою особою і виданий нею іншим фізичним чи юридичним особам від імені

¹ Кудрявцев В Н *Генезис преступления. Опыт криминологического моделирования* (ФОРУМ-ИНФРА-М, 1998) 215

² Панов Н И *Способ совершения преступления и уголовная ответственность* (Вища школа, 1982) 160

³ Зуйков Г Г *Установление способа совершения преступления при помощи криминалистических экспертиз и исследований* (НИ и РИО ВШ МВД СССР, 1970) 45

⁴ Белкин Р С *Криминалистическая энциклопедия* (Мегатрон XXI, 2000) 334

⁵ Парасюк Н М 'Підроблення як форма злочинного діяння (проблеми кримінально-правового регулювання' (2015) 6 *Юридичний науковий електронний журнал* 183–187

⁶ Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 3-х кн. (Форум, 2005)

тієї організації, яку представляє службова особа, що видала цей документ.¹

Як приклад способу вчинення службового підроблення, можна розглянути практику Верховного Суду, який зазначає, що правоохоронець, будучи службовою особою, за заявою потерпілої здійснював досудове розслідування у кримінальному провадженні за фактом викрадення її мобільного телефону. Це кримінальне провадження перебувало у провадженні слідчого понад чотири місяці. У результаті він склав та підписав постанову про закриття кримінального провадження, до якої вніс відомості про те, що до відділу поліції надійшла заява потерпілої з проханням закрити це провадження, оскільки вона знайшла в куртку мобільний телефон, який випав через дірку в кишені та був у розрядженому стані, а написання заяви було передчасним, і що претензій ні до кого вона не має. Як встановив місцевий суд, потерпіла жодного разу після звернення із заявою про вчинення злочину до відділу поліції не приходила та офіційно письмових звернень, у тому числі й поштою, не надсилала. При цьому місцевий суд звернув увагу на те, що слідчий жодного разу не викликав заявницю. Тобто правоохоронцем було вчинене внесення недостовірної інформації у постанову про закриття провадження.²

¹ Сергеева Д. Б., Топорецька З. М. 'Криміналістична характеристика службового підроблення' (2019) 3 Вісник кримінального судочинства 90–99

² Постанова Верховного Суду Другої судової палати Касаційного кримінального суду від 04 червня 2020 року справа № 742/318/18 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89733004>

Окремої уваги заслуговує і спосіб приховування службовою особою власних незаконних дій. Характерними діями, що вчиняються для приховування службового підроблення, є: знищення чи приховання документа, який має ознаки підроблення; приховування інформації про обставини вчинення злочину; приховування справжніх документів, при зіставленні з якими можливо встановити ознаки підроблення; маскування підроблення документів під законну діяльність з боку службових осіб.³

Висновки. Наведене вище надає підстави зробити такі висновки: 1) елементи криміналістичної характеристики службового підроблення пов'язані між собою кореляційними зв'язками, які відображають динамічний характер, зумовлений послідовним розміщенням елементів відповідно до розгортання злочинної діяльності. Вивчення типових способів учинення злочинів спільно з іншими елементами криміналістичної характеристики є ефективним засобом у висуванні припущень та виявлення ознак службового підроблення; 2) спосіб вчинення службового підроблення як елемент криміналістичної характеристики включає в себе підготовку, безпосереднє вчинення злочину та дії з приховання слідів злочину, знарядь злочину.

³ Мозговая Д. А., Волков А. С. *Способы совершения подлогов документов как основной элемент криминалистической характеристики* (Право, 2014) 1–4.

REFERENCES

List of legal documents

Cases

1. Postanova Verkhovnoho Sudu Druhoi sudovoi palaty Kasatsiinoho kryminalnoho sudu vid 04 chervnia 2020 roku sprava № 742/318/18 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89733004> (in Ukrainian)

Bibliography

Authored books

1. Belkin R. S. *Kriminalisticheskaja jenciklopedija* [Forensic encyclopedia] (Mehatron XXI, 2000) 334 (in Russian)
2. Enikeev M. I. *Juridicheskaja psihologija: Uchebnik dlja vuzov*. [Legal Psychology: A Textbook for Universities] (NORMA-INFRA, 2001) 517 (in Russian)
3. Kolesnichenko A. N. *Kriminalisticheskaja harakteristika prestuplenij: navch. posib* [Forensic characteristics of crimes: a textbook] (Jurid. in-t, 1985) 93 (in Russian)

Non-author books

4. *Naukovo-praktychnyi komentar do Kryminalnoho kodeksu Ukrainy* [Scientific and practical commentary to the Criminal Code of Ukraine] : in 3 Vol (Forum, 2005) (in Ukrainian)

Journal articles

5. Hora I 'Poniattia sposob vchynennia zlochynu ta yoho znachennia v rozkrytti ta rozsliduvanni' [The concept of the method of committing a crime and its significance in the detection and investigation] (2012) 9 Zakon y zhyzn 35–38 (in Ukrainian)
6. Kudriavtsev V N 'Henezys prestupleniya. Opyt krymynolohycheskoho modelyrovanyia' [The genesis of crime. Experience in criminological modeling] (1998) FORUM-YNFRA-M 215 (in Russian)
7. Mozgovaja D A, Volkov A S 'Sposoby sovershenija podlogov dokumentov kak osnovnoj jelement kriminalisticheskoy harakteristiki' [Methods of forgery of documents as the main element of forensic characteristics] (2014) Pravo 1–4 (in Russian)
8. Panov N I 'Sposob sovershenija prestuplenija i ugolovnaja otvetstvennost' [The method of committing the crime and criminal liability] (1982) Harkov: Vishha shkola 160 (in Russian)
9. Parasiuk N M 'Pidroblennia yak forma zlochynnoho diiannia (problemy kryminalno-pravovoho rehuliuвання)' [Forgery as a form of criminal act (problems of criminal law regulation) Yurydychnyi (2015) 6 Naukovyi elektronnyi zhurnal 183–187 (in Ukrainian)
10. Serhieieva D B, Toporetska Z M 'Kryminalistychna kharakterystyka sluzhbovoho pidroblennia' [Forensic characteristics of official forgery] (2019) 3 Visnyk kryminalnoho sudochynstva 90–99 (in Ukrainian)
11. Shepitko M V 'Sposib vchynennia zlochynu yak oznaka skladu zlochyniv proty pravosuddia' [The method of committing a crime as a sign of the composition of crimes against justice] (2015) №4 Forum prava 330–335 (in Ukrainian)
12. Zujkov G G 'Ustanovlenie sposoba sovershenija prestuplenija pri pomoshhi kriminalisticheskikh jekspertiz i issledovaniij' [Establishing the method of committing a crime with the help of forensic examinations and research] (1970) NI i RIO VSh MVD SSSR 45 (in Russian)

**Зелінська І. А. Способи службового підроблення
в системі криміналістичної характеристики злочинів.**

У статті досліджується визначення способу вчинення злочину як елемента криміналістичної характеристики різними науковцями. Розглянуто зміст способу вчинення службового підроблення як дії злочинця, спрямовані на: 1) підготовку до вчинення злочину, що може охоплювати такі дії: досягнення змови між сторонами про підроблення документів; придбання нових бланків документів; знахідку втраченого документа; 2) безпосереднє вчинення службового підроблення, яке включає такі дії: а) внесення до документів неправдивих відомостей; б) інше підроблення документів; в) складання неправдивих документів; г) видачу неправдивих документів; 3) приховування злочину: знищення чи приховання документа, який має ознаки підроблення; приховування інформації про обставини вчинення злочину та інші дії.

Елементи криміналістичної характеристики службового підроблення пов'язані між собою кореляційними зв'язками. Вивчення типових способів учинення злочинів спільно з іншими елементами криміналістичної характеристики є ефективним засобом у висуванні припущень та виявленні ознак службового підроблення.

Ключові слова: *спосіб злочину, службове підроблення, підготовка до вчинення злочину, вчинення службового підроблення, приховування злочину.*

**Зелинская И. А. Способы служебного подлога
в системе криминалистической характеристики преступлений.**

В статье исследуется определение способа совершения преступления как элемента криминалистической характеристики различными учеными. Рассмотрено содержание способа совершения служебного подлога как действия преступника, направленные на: 1) подготовку к совершению преступления, которая может включать следующие действия: достижение сговора между сторонами о подделке документов; приобретение новых бланков документов; находку утраченного документа; 2) непосредственное совершение служебного подлога, которое включает такие действия: а) внесение в документы ложных сведений; б) иную подделку документов; в) составление ложных документов; г) выдачу ложных документов; 3) сокрытие преступления: уничтожение или сокрытие документа, имеющего признаки подделки; сокрытие информации об обстоятельствах совершения преступления и другие действия.

Элементы криминалистической характеристики служебного подлога связаны между собой корреляционными связями. Изучение типичных способов совершения преступлений совместно с другими элементами криминалистической характеристики являются эффективным средством в выдвижении предположений и выявлении признаков служебного подлога.

Ключевые слова: способ преступления, служебный подлог, подготовка к совершению преступления, совершение служебного подлога, сокрытие преступления.

Zelinska I. A. Methods of official forgery in the system of forensic characterization of crimes.

The article examines the definition of the method of committing a crime as an element of forensic characteristics by different scientists. The content of the method of committing official forgery is considered as the actions of a criminal aimed at: 1) preparation for the commission of a crime. It may include the following actions: conspiracy to forge documents; acquisition of new forms of documents; finding a lost document. 2) direct commission of official forgery, which includes the following actions: a) entering false information into documents; b) other forgery of documents; c) drawing up false documents; d) issuance of false documents., 3) concealment of a crime: destruction or concealment of a document that has signs of forgery; concealment of information about the circumstances of the crime and other actions.

The elements of the forensic characterization of official forgery are interrelated. The study of typical ways of committing crimes together with other elements of forensic characterization is an effective means of making assumptions and identifying signs of official forgery.

Keywords: *method of crime, official forgery, preparation for committing a crime, committing official forgery, concealment of a crime.*

Стаття надійшла до редакції: 14.03.2021 р.

Прийнята до друку: 23.04.2021 р.

О. О. Квітка, аспірант Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України

БЕЗПОСЕРЕДНІЙ ОБ'ЄКТ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТ. 281 КК УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Із розвитком науково-технічного прогресу в Україні зростає кількість літальних апаратів, як керованих, так і безпілотних, що використовуються для державних, громадських та приватних потреб. Користування повітряним простором у цілому є достатньо нормативно врегульованою діяльністю людини. Система нормативно-правових регуляторів такої діяльності забезпечується також нормами Кримінального кодексу України (далі – КК), однією з яких є норма статті 281 КК («Порушення правил повітряних польотів»). Для правильного застосування вказаної норми, як й інших охоронних норм Особливої частини КК, важливе значення мають знання про зміст видового складу кримінального правопорушення, його структурних елементів та обов'язкових ознак. Органічним структурним елементом складу кримінального правопорушення певного виду є безпосередній об'єкт, наявність якого дозволяє встановити антисоціальну спрямованість небезпечного посягання, механізм та характер шкоди, що спричиняється охоронюваним КК суспільним відношенням, ступінь тяжкості вчиненого та інші обставини, що пов'язані з цим елементом складу правопорушення.

Метою статті є визначення безпосереднього об'єкта кримінального правопорушення, передбаченого ст. 281 КК України.

Стан розробки проблеми. Дослідження об'єкта кримінальних правопорушень, пов'язаних із порушеннями правил безпеки у сфері використання технічних систем, у різний час здійснювали: В. І. Борисов, В. К. Гіжевський, С. В. Гізімчук, В. С. Гуславський, В. В. Ємельяненко, В. А. Звіряка, Ю. А. Кармазін, В. О. Кузнецов, М. Й. Коржанський, В. І. Осадчий, В. О. Навроцький, М. І. Панов, О. О. Пащенко, С. І. Селецький, В. Я. Тацій, В. П. Тихий та інші науковці.

Виклад основного матеріалу дослідження. У теорії кримінального права об'єкт кримінально-

го правопорушення прийнято класифікувати. При цьому така класифікація не є просто даниною дослідницьким традиціям. Із позицій логіки класифікація – це один із різновидів поділу понять. Шляхом операції поділу розкривається обсяг того чи іншого поняття¹, «наводиться порядок» у наших знаннях про предмет міркування². Зважаючи на це, В. Я. Тацій відмічає, що правильна класифікація об'єктів має важливе не лише теоретичне, а й практичне значення, оскільки дозволяє більш повно з'ясувати їх сутність, а також відносин, що охороняються кримінальним законом, сприяє вдосконаленню практики застосування чинних норм³.

Основною є класифікація об'єктів «за вертикально», що заснована на критерії ступеня узагальненості охоронюваних законом про кримінальну відповідальність суспільних відносин. При цьому вона має кілька варіантів залежно від кількості ступенів поділу. Найпоширенішим є започаткований В. Д. Меньшагіним триступеневий варіант класифікації із виділенням загального, родових та безпосередніх об'єктів кримінального правопорушення, який відповідає потребам практики, є логічним, оскільки ґрунтується на співвідношенні філософських категорій «загального», «особливого» та «окремого»⁴. Ступеневість класифікації проявляється у низхідному сходженні від найбільш загального ступеня – усіх суспільних відносин, поставлених під охорону КК, через родовий (груповий) ступінь – окремі групи охоронюваних суспільних відносин, які сукупно становлять загальний об'єкт, до найконкретнішого (безпосереднього) ступеня – конкретні охоронювані суспільні відносини, які разом з іншими подібними відносина-

¹ Івин А. А., *Логіка: учеб. пособие для студентов вузов* (Оникс, 2008) 41

² Титов В. Д. (ред.), *Логіка: підручник для студентів вищих навчальних закладів* (Право, 2005) 79

³ Тацій В. Я., *Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві: монографія* (Право, 2016) 132

⁴ Тацій В. Я., 133

ми спершу утворюють певний родовий об'єкт та як наслідок стають частиною загального об'єкта. Як зазначав М. Й. Коржанський, кожне конкретне відношення між фізичними та юридичними особами щодо всієї системи суспільних відносин – це окреме, в якому містяться моменти загального¹. Тому, з огляду на ступеневість, *загальним об'єктом* для будь-якого кримінального правопорушення (у тому числі й для передбаченого ст. 281 КК) є *сукупність охоронюваних законом про кримінальну відповідальність суспільних відносин, яким заподіюється шкода чи створюється загроза її заподіяння*. Шляхом вчинення порушення правил повітряних польотів неодмінно спричиняється шкода загальному об'єкту, як й іншими кримінальними правопорушеннями. Розглядуване нами посягання також має родовий та видовий об'єкти, проте відповідно до предмета досліджуваного матеріалу сконцентруємо увагу на безпосередньому об'єкті кримінального правопорушення.

Безпосереднім об'єктом є суспільні відносини, охорона яких від кримінально-протиправних посягань забезпечується конкретною нормою певною статтю чи частини статтю Особливої частини КК. Безпосередньому об'єкту заподіюється шкода кримінальним правопорушенням, найбільш характерні ознаки якого наведені в диспозиції норми закону про кримінальну відповідальність². Саме він має найбільш істотне значення для правотворчої та правозастосовної діяльності і саме з його правильним визначенням пов'язано вирішення питань кваліфікації кримінального правопорушення³. З позиції кваліфікації особливо важливо розрізняти основний та додаткові безпосередні об'єкти, де перший – це суспільні відносини, які насамперед і головним чином прагнуть поставити під охорону законодавець, приймаючи закон про кримінальну відповідальність, а другий – це ті суспільні відносини, яким поряд з основним об'єктом також заподіюється шкода чи створюється загроза її заподіяння⁴.

Основний безпосередній об'єкт. Фіксація тих чи інших суспільних відносин як основних безпосередніх об'єктів здійснюється виключно законо-

давцем, що обумовлено його рішенням про поставлення їх під охорону певної норми КК.

Зі здобуттям Україною незалежності почалася активна робота з реформування законодавства про кримінальну відповідальність, що вилилась у розробку нового КК.

Виражаючи дію принципу наступності в законодавстві, Верховна Рада України у новому КК відвела місце і певним нормам КК УРСР 1960 р., що у переважній більшості змінили родову приналежність. У КК України 2001 р. відповідальність за порушення безпеки повітряних польотів визначена у таких нормах: незаконне перевезення на повітряному судні вибухових або легкозаймистих речовин (ст. 269), порушення правил безпеки руху або експлуатації повітряного транспорту (ст. 276), угон повітряного судна (ст. 278), блокування комунікацій повітряного транспорту (ст. 279 КК), примушування працівника повітряного транспорту до невиконання своїх службових обов'язків (ст. 280 КК), порушення правил повітряних польотів (ст. 281), порушення правил використання повітряного простору (ст. 282), порушення чинних на транспорті правил (ст. 291), порушення правил міжнародних польотів (ст. 334), порушення правил польотів або підготовки до них військовослужбовцем (ст. 416).

Неважко помітити, що однією з новел стала саме поява окремої статтю, присвяченої порушенню правил безпеки польотів повітряних суден особами, які не є працівниками повітряного транспорту (ст. 281 КК). Як убачається, це було обумовлено роздержавленням авіаційного транспорту та прогресуючим розвитком авіації легких повітряних суден.

Аналіз сучасних наукових джерел демонструє відсутність єдиного погляду на визначення основного безпосереднього об'єкта порушення правил повітряних польотів (ст. 281 КК). У цілому в літературі можна виокремити два найпоширеніші підходи до визначення безпосереднього об'єкта розглядуваного кримінального правопорушення, згідно з якими таким називається:

1) безпека повітряних польотів / суспільні відносини із забезпечення безпеки повітряних польотів (В. В. Смельяненко, Ю. А. Кармазін, М. Й. Коржанський, С. І. Селецький, В. А. Звіряка та В. С. Гуславський, І. І. Сливич та Я. В. Ступник)⁵.

¹ Коржанський Н И *Объект и предмет уголовно-правовой охраны* (Академия МВД СССР, 1980) 70

² Тацій В Я, Тютюгін В І, Борисов В І та інші, *Кримінальне право України. Загальна частина: підручник* (6-те вид, Право, 2020) 125

³ Тацій В Я, 147, 191

⁴ Тацій В Я, Тютюгін В І, Борисов В І та інші, *Кримінальне право України. Загальна частина: підручник* 126–127; Тютюгін В І, Комаров О Д, Рубашенко М А, *Кримінальне право України. Загальна частина: посібник для підготовки до іспитів* (Право, 2016) 37

⁵ Тацій В Я, Тютюгін В І, Борисов В І та інші, *Кримінальне право України. Особлива частина: підручник* (6-те вид, Право, 2020) 396; Селецький С І, *Кримінальне право України. Особлива частина: навчальний посібник* (ЦУР, 2008) 214; Дудоров О О, Письменський Є О (ред.), *Кримінальне право* (Особлива

Співставною з першим підходом є точка зору, що таким об'єктом є безпека використання (в частині польотів) повітряного транспорту¹;

2) безпека руху на повітряному транспорті (В. О. Навроцький, В. О. Кузнецов, В. К. Гіжевський, Т. Д. Лисько та В. А. Савокін та деякі ін.)².

Обидва підходи видаються співзвучними та здатними в цілому відобразити охоронюваний об'єкт. Однак при ретельнішому розгляді перший, як видається, є коректнішим. Він точніше відтворює формулювання, використані безпосередньо у ч. 1 ст. 281 КК, що дозволяє уникнути неузгодженостей із законом. Крім того, «безпека руху на повітряному транспорті» може розглядатися як ширше поняття, адже воно не відповідає на запитання, про безпеку руху кого (чи чого) йдеться. Тому буквально «безпека на...» (так само, як і «безпека у сфері...» і т.п.) може тлумачитися як безпека руху будь-кого (будь-чого) на самому повітряному судні, а не безпека руху самого цього судна.

Якщо зазначений підхід потребує незначних уточнень, то погодитися з більш відмінним судженням С. Г. Волкотруба, що безпосереднім об'єктом цього кримінального правопорушення є охоронювані законом про кримінальну відповідальність суспільні відносини у сфері забезпечення безпеки на повітряному транспорті³, ми не можемо. Безпека на повітряному транспорті як така є комплексним утворенням, що охоплює стан захищеності

частина): підручник Т. 2 (Елтон-2, 2012) 119; Сливич І І, Ступник Я В, *Кримінальне право України. Особлива частина: навчальний посібник* (Гельветика, 2014) 386; Стрельцов Е Л (ред), *Уголовное право Украины. Общая и Особенная части: учебник* (Одиссей, 2006) 469; Коржанський М Й, *Кримінальне право і законодавство України. Частина Особлива. Курс лекцій* (Атіка, 2001) 315

¹ Коваленко В В, *Кримінальне право України. Особлива частина. Альбом схем: навчальний посібник* (Алерта, 2015) 263

² Мельник М І, Хавронюк М І (ред), *Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України* (10-те вид., Дакор, 2018) 922; Авраменко О В, Бурда С Я, Сас М В, *Кримінально-правова характеристика злочинів проти безпеки руху та експлуатації транспорту: навчальний посібник у схемах* (ЛДУВС, 2019) 5; Мотлях О І, Малаярчук Н В, Конєєв Ю В та інші, *Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України* (ЦУЛ, 2014) 452; Лисько Т Д, Савокін В А 'Особливості кваліфікації порушень правил повітряних польотів' (2020) 5 Public communication in science: philosophical, cultural, political, economic and IT context 32; Кузнецов В О, Гіжевський В К, *Кримінальне право України (повний курс у схемах та таблицях): навчальний посібник* (Кондор, 2005) 291–292

³ Омельчук О М (ред), *Кримінальне право України. Особлива частина: навчальний посібник* (Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010) 271; Гришук В К, Омельчук О М (ред), *Кримінальне право України. Особлива частина: навчальний посібник* (Хмельницький університет управління та права, 2016) 326

найрізноманітніших цінностей і в такому вигляді може бути об'єктом таких посягань, як наприклад, транспортні крадіжки чи вбивство одним пасажиром іншого на повітряному судні. Ще важче розділити погляди В. В. Сухоноса, В. В. Сухоноса (мол.) та Р. М. Білоконя, які вважають таким об'єктом суспільні відносини щодо повітряного транспорту⁴. За такого підходу безпосередній об'єкт охоплює адміністративні (управлінські), екологічні, трудові, інформаційні, виробничі та багато інших відносин, що унеможлиблює кваліфікацію кримінального правопорушення за об'єктом узагалі. У контексті цих критичних зауважень правильно відмічає В. І. Осадчий, що норми розділу XI Особливої частини КК не забезпечують функціонування всіх складових транспорту, зокрема навчальних закладів, проектно-конструкторських установ, закладів охорони здоров'я, відпочинку, спорту і т.п., а тому безпека руху та експлуатація транспорту в розумінні її кримінально-правової охорони розділом XI повинна трактуватися у вузькому значенні⁵.

Відомо, що законодавець у рідкісних випадках безпосередньо в тексті закону вказує на основний об'єкт, а тому, як правило, необхідно проводити додаткові наукові розвідки⁶. Як убачається, до таких рідкісних випадків можна зарахувати і пряму вказівку законодавця щодо досліджуваного кримінального правопорушення: спочатку в назві ст. 281 КК відображено спрямованість на дотримання правил повітряних польотів, а потім у диспозиції ч. 1 ст. 281 КК відбувається конкретизація шляхом вказівки на основний елемент охоронюваних цієї статтею суспільних відносин – безпеку польотів повітряних суден.

Для з'ясування сутності об'єкта кримінального правопорушення і механізму заподіяння йому шкоди важливо визначити структуру суспільних відносин і систему зв'язків між різними елементами його складових частин⁷. У кримінально-правовій літературі загальноприйнятим є підхід до виділення таких структурних елементів суспільних відносин: предмет (об'єкт), суб'єкти та зміст (со-

⁴ Сухонос В В, Білокінь Р М, Сухонос В В (мол.), *Кримінальне право України. Особлива частина: підручник* (Університетська книга, 2020) 377

⁵ Осадчий В І, 'Предмет злочинів проти безпеки руху та експлуатації транспорту' (2011) 1(9) Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» 231

⁶ Тацій В Я, 191

⁷ Тацій В Я, 51

ціальний зв'язок)¹. Ця структура видається універсальною та знайомою правникам у контексті правовідносин, а тому її використання у цьому дослідженні буде доцільним та виправданим.

Провідне місце в цій структурі посідає *предмет суспільних відносин*². Під ним розуміють усе те, з приводу чого або у зв'язку з чим існують самі ці відносини³. У зв'язку з цим не можна погодитися і з точкою зору, що у сфері безпеки руху транспорту предметом суспільних відносин є, власне, сам транспорт⁴. У такому разі безпосереднім об'єктом фактично будуть виступати суспільні відносини щодо (повітряного) транспорту в цілому, так би мовити, у сфері повітряного транспорту. Як уже відмічалось вище, це унеможливило кваліфікацію транспортних кримінальних правопорушень за об'єктом загалом та відмежування від суміжних кримінальних правопорушень.

Об'єкти кримінальних правопорушень фіксуються в законі (у назві розділів, у диспозиціях статей) шляхом вказівок на певний вид суспільних відносин або окремі елементи їх структури⁵. Саме шляхом указівки на такий структурний елемент, як предмет охоронюваних суспільних відносин, законодавець окреслює об'єкт кримінального правопорушення, передбаченого ст. 281 КК. Таким предметом, на наш погляд, є *безпека польотів повітряних суден*, з приводу якої і виникають суспільні відносини.

Поняття «політ повітряного судна» є видовим стосовно повітряного руху, який (останній) згідно з п. 80 ч. 1 ст. 1 Повітряного кодексу України (далі – ПК) від 19 травня 2011 р. охоплює, крім, власне, польоту повітряного судна, також і його рух у зоні маневрування аеродрому. Разом із тим ані чинний ПК, ані авіаційні правила цивільної авіації не містять визначення польоту повітряного судна. Відповідно до раніше чинного ПК від

4 травня 1993 р. останнє поняття було визначено як його переміщення у повітряному просторі, а також зависання (ст. 51)⁶. Конвенція про правопорушення та деякі інші дії, вчинені на борту повітряного судна, 1963 р. для цілей її застосування визначає повітряне судно таким, що перебуває в польоті, з моменту включення двигуна з метою злету і до закінчення посадки при пробігу (ч. 3 ст. 1)⁷. Б. В. Романюк та О. Ф. Бантишев визначають повітряні польоти як рух, переміщення у просторі повітряного судна⁸. На думку В. О. Навроцького, польотом є час від моменту зачинення дверей перед початком рейсу і до моменту дачі дозволу пасажиром виходити з повітряного судна після прильоту⁹. Як бачимо, момент початку та закінчення переміщення повітряного судна потребує уточнення.

Тлумачення польоту як переміщення безпосередньо вже в повітряному просторі, тобто при відриві від земної поверхні, у цілому відповідає як розумінню цього явища у фізиці (переміщення об'єкта в газоподібному середовищі або вакуумі)¹⁰, так і його семантиці (рух, переміщення в повітрі)¹¹. Разом із тим чинні Правила виконання польотів державної авіації України¹² конкретизують ці моменти. В указаному нормативному акті політ визначено як рух повітряного судна в просторі з початку зльоту до закінчення посадки. При цьому зліт – це етап польоту (!) з моменту початку прискореного руху повітряного судна з лінії старту на наземній (водній) або штучній поверхні (моменту відділення від вказаної поверхні при вертикальному зльоті) до моменту набору рекомендованих керівництвом із льотної експлуатації висоти і/або швидкості безпечного набору висоти залежно від

⁶ Повітряний кодекс України : Закон України від 19.05.2011 р. № 3393-VI. URL: zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3393-17 (дата звернення 9.03.2021)

⁷ Конвенція про правопорушення та деякі інші дії, вчинені на борту повітряного судна (Токіо, 14 вересня 1963 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_244#Text (дата звернення 9.03.2021)

⁸ Романюк Б В, Бантишев О Ф *Кримінальна відповідальність за спричинення смерті людині: кваліфікація таких діянь та їх відмежування від суміжних злочинів: монографія* (Підручники і посібники, 2017) 399

⁹ Мельник М І, Хавронюк М І, 922–923

¹⁰ Спектор А А, *Фізика для кожного освітнього рівня людини* (АСТ, 2019) 56

¹¹ Бусел В Т (ред), *Великий тлумачний словник сучасної української мови* (Перун, 2005) 1035

¹² Про затвердження Правил виконання польотів державної авіації України : наказ Міністерства оборони України від 05.01.2015 р. № 2. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0082-15/ed20150105#n24 (дата звернення 9.03.2021)

¹ Див., напр.: Тацій В Я 1–256; Музыка А А, Лашук Є В, *Предмет злочину: теоретичні основи пізнання: монографія* (ПАЛИВОДА А В, 2011) 58; Дудоров О О, Хавронюк М І, *Кримінальне право: навчальний посібник* (Ваіте, 2014) 148

² Борисов В И, 'Основные проблемы охраны безопасности производства в уголовном законодательстве Украины' (дис д-ра юрид наук, Харьковский юрид ин-т, 1992) Борисов В І *Вибрані твори* (Право, 2018) 147; Борисов В И, Гизимчук С В *Уголовная ответственность за нарушение правил, норм и стандартов, обеспечивающих безопасность дорожного движения* (Консум, 2001) 46

³ Тацій В Я, Тютюгін В І, Борисов В І та інші, *Кримінальне право України: Загальна частина: підручник* 122

⁴ Сухонос В В *Кримінальне право України. Загальна частина: підручник* (Університетська книга, 2016) 80

⁵ Музыка А А, Лашук Є В, 50

типу повітряного судна та умов виконання. У свою чергу, посадка – це етап польоту від моменту сповільненого руху повітряного судна з висоти початку вирівнювання до закінчення пробігу (від моменту зменшення швидкості до дроселювання двигунів після приземлення у разі вертикальної посадки). Водночас вказані правила, а так само і Правила польотів цивільних повітряних суден України¹ окремо виділяють поняття «руління», тобто переміщення повітряного судна по поверхні льотного поля аеродрому за рахунок власної тяги двигуна(ів) (гвинтів), крім етапів виконання зльоту та посадки.

Очевидно, що визначення польоту для державної авіації не може мати принципово іншого тлумачення порівняно з цивільною, оскільки в основі їх розрізнення – не особливості конструкції, злету (посадки) та руху в повітрі повітряних суден, а мета використання. Таким чином, *політ повітряного судна* – це його переміщення в повітряному просторі з моменту початку злету і до моменту завершення посадки, а також зависання у повітрі. Цитовані вище авторські позиції щодо визначення поняття польотів входять у суперечність із законодавчими положеннями.

Водночас констатуємо, що момент початку і закінчення польоту цивільних повітряних суден потребує закріплення у відповідних авіаційних правилах із метою уникнення неоднозначного вирішення цього питання на практиці. Стосовно механічних повітряних суден, які потребують розгону для відриву від землі чи які здійснюють вертикальний зліт (гелікоптер), поняття польоту має бути визначене аналогічно поняттю польоту в державній авіації, а стосовно інших повітряних суден – має пряму залежати від початку фактичного самостійного переміщення безпосередньо в повітряному просторі.

Що ж до безпеки польотів, то вона є складовою безпеки авіації в цілому, яка, крім цього, включає також авіаційну безпеку й екологічну безпеку². Згідно зі ст. 10 ПК безпека авіації складається з безпеки польотів, авіаційної безпеки, екологічної безпеки, економічної та інформаційної безпеки. У свою чергу, безпеку польотів ПК визначає як

стан, за якого ризик шкоди чи ушкодження обмежений до прийнятного рівня (п. 21 ч. 1 ст. 1)³.

Відповідно до п. 1.12 Правил допуску до експлуатації злітно-посадкових майданчиків для польотів легких повітряних суден безпека польотів – це комплексна характеристика повітряного транспорту та авіаційних робіт, що визначає здатність виконувати польоти без загрози для життя та здоров'я людей⁴. Щоправда, враховуючи передбачені ст. 281 КК суспільно небезпечні наслідки, які можуть бути заподіяні внаслідок порушення правил безпеки польотів повітряних суден, загроза (небезпека) в контексті цієї статті створюється не лише життю і здоров'ю людей, й власності, довкіллю та іншим соціальним благам.

Ці законодавчі визначення кореспондують усталеному в науці, у т. ч. й кримінального права, розумінню безпеки. У широкому сенсі під безпекою розуміють стан, за якого відсутня (не загрожує) небезпека⁵. Проте, як правильно відмічають В. І. Борисов та О. О. Пашенко, навряд чи є реальним знешкодження всіх без винятку небезпечних джерел, і в будь-якому разі транспорт попри його корисність залишається небезпечним потенційно, а відмовитися від його використання практично нереально і недоцільно⁶.

Небезпека польоту повітряного судна при його здійсненні загрожує як особам, які вступають у відносини з приводу використання відповідних його корисних властивостей в частині руху та експлуатації (пілота, пасажирам), так й іншим (стороннім) фізичним і юридичним особам. Задля мінімізації (нейтралізації) небезпеки здійснюється комплекс нормативно врегульованих різноманітних заходів з убезпечення польотів. Польоти повітряних суден – це корисна діяльність, яка разом із тим попри ці заходи завжди буде створювати небезпеку. Охоронювані ст. 281 КК суспільні відносини складаються, таким чином, щодо об'єктивно існуючої соціальної потреби в максимальній мінімізації цієї небезпеки (аж до її нейтралізації), що й викликає

³ Повітряний кодекс України

⁴ Про затвердження Правил допуску до експлуатації злітно-посадкових майданчиків для польотів легких повітряних суден : наказ Державіаслужби від 01.12.2004 р. №205 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1644-04#Text>.

⁵ Тихий В П *Уголовная ответственность за нарушение правил безопасности обращения с общеполетными предметами: учебное пособие* (УМК ВО, 1989) 6

⁶ Борисов В І, Пашенко О О, 'Щодо розуміння доктринальної концепції «безпека – стан захищеності»' (2020) 1 (13) Вісник Асоціації кримінального права України: електронне наук вид 126–144. URL: <http://vakp.nlu.edu.ua/article/view/205984/207671>. 135

¹ Про затвердження Правил польотів цивільних повітряних суден України : наказ Мінінфраструктури від 28.10.2011 р. №478. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1327-11#Text> (дата звернення 9.03.2021)

² Лихова С Я, Рошина І О, 'Соціально небезпечні наслідки порушення правил безпеки руху та експлуатації повітряного транспорту (ст. 276 КК України)' (2012) 3 (24) *Юридичний вісник*. 2012 23

відповідний інтерес суб'єктів відносин в забезпеченні польотів.

З огляду на це безпека польотів повітряних суден як предмет суспільних відносин є об'єктивно існуючим явищем – технічним станом, що характеризується відсутністю (в ідеалі) загроз і небезпек життю і здоров'ю людей, власності, довкіллю та іншим соціальним благам. Оскільки безпека є нематеріальною соціальною цінністю, то й охоронювані суспільні відносини є нематеріальними за своєю природою.

Поряд із предметом суспільних відносин важливе місце посідає також і такий їх елемент, як *суб'єкти (учасники)*, оскільки, як відомо, безсуб'єктних суспільних відносин у реальній дійсності не існує¹. Така важливість обумовлена передусім тим, що визначення суб'єктного кола цих відносин сприятиме відмежуванню розглядуваного кримінального правопорушення від суміжних, зокрема передбачених статтями 276 та 416 КК.

Визначення суб'єктного складу відносин та соціальних функцій їх учасників дозволяє визначити об'єкт кримінального правопорушення та межі дії самого кримінального закону². Частково межі дії закону про кримінальну відповідальність указує сам законодавець безпосередньо у ст. 281 КК, визнаючи суб'єктом кримінального правопорушення виключно осіб, які не є працівниками повітряного транспорту. Отже необхідну групу учасників розглядуваних суспільних відносин утворюють особи, які не є працівниками повітряного транспорту відомчого користування (державна, військова авіація) чи загального користування, але які, однак, зобов'язані дотримуватися правил, що забезпечують польоти повітряних суден – пілоти та члени екіпажу повітряних суден, а також інші особи, які не є працівниками повітряного транспорту, але виконують функції щодо забезпечення польотів повітряних суден. Такими суб'єктами є й юридичні особи – підприємства та організації, які не входять до транспортної системи України й які здійснюють польоти за допомогою повітряних суден, а також керівники та інші відповідальні службові особи цих юридичних осіб.

Основним суб'єктом розглядуваних суспільних відносин є держава, яка реалізує свої функції через органи законодавчої, виконавчої та судової влади. Згідно зі ст. 3 Конституції України людина визнається в Україні найвищою соціальною цінністю;

права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави; утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави³. Одним із головних напрямів діяльності держави є забезпечення людини як вищої соціальної цінності.

Чиказька конвенція про міжнародну цивільну авіацію 1944 р. починається з визнання того, що кожна держава володіє повним і винятковим суверенітетом над повітряним простором над своєю територією⁴. У літературі відзначається, що з цього випливає право держави регулювати порядок використання свого повітряного простору, виконання польотів і перевезень, визначати умови таких польотів і перевезень⁵. Проте, як убачається, з цього також випливає і необхідний обов'язок держави, зокрема, з забезпечення польотів. Основною характеристикою таких зобов'язань виступає те, що, по суті, вони вимагають від національних органів влади вжити всіх прийнятних, належних та достатніх засобів для гарантування прав людини й її основоположних свобод, серед яких головний обов'язок полягає у створенні «національної правової рамки» – національного законодавства, яке забезпечує ефективний захист прав людини⁶. Важливою складовою української «національної правової рамки» з забезпечення польотів є норми КК, зокрема, ті, які встановлюють відповідальність за порушення правил польотів, що забезпечує не лише вжиття заходів щодо осіб – порушників цих правил, й запобігання таким порушенням.

Особливими суб'єктами є відповідні федерації – неприбуткові громадські організації, що діють на підставі статуту, які регулюють авіаційну діяльність, пов'язану з використанням повітряних суден, що не підлягають реєстрації у Державному реєстрі цивільних повітряних суден України, але підлягають обліку в цих організаціях. Серед них, зокрема, Федерація планерного спорту України, Всеукраїнська федерація підтримки та розвитку безпілотних літальних апаратів, Всеукраїнська

³ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 9.03.2021)

⁴ Конвенція про міжнародну цивільну авіацію : Конвенція ІКАО від 07.12.1944 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_038#Text (дата звернення 9.03.2021)

⁵ Кузьмічов В С, Моїсєєв Є М, Мацишин В С, Прокопенко Г І, Бичкова С С *Катастрофи в авіації: криміналістичний аналіз* (КВІЦ, 2005) 12

⁶ Христова Г О, 'Доктрина позитивних зобов'язань держави у сфері прав людини' (дис д-ра юрид наук, Національний юрид ун-т імені Ярослава Мудрого 2019) 189–19

¹ Тацій В Я, 57

² Тацій В Я, 62

федерація дельтапланерного спорту, Федерація повітроплавання України, Федерація парашутизму України.

Суб'єктами відносин можуть бути також окремі громадяни, які у зв'язку з реалізацією тих чи інших своїх інтересів (рекреаційних, спортивних, культурних, економічних тощо) стають носіями обов'язків у частині безпеки польоту. Безпека польотів повітряних суден, зокрема, не мислима без дотримання правил поведінки на борту повітряного судна його пасажирами. Залучення пасажирів до забезпечення польотів підтверджується належним вітчизняним нормативним регулюванням. Основний нормативний акт – Правила повітряних перевезень та обслуговування пасажирів і багажу, розділ ХІХ яких містить положення, що безпосередньо стосуються безпеки польоту: поведінка пасажирів на борту повітряного судна має бути такою, яка за правилами авіаперевізника не становить небезпеки або не загрожує іншим пасажиром, речам, повітряному судну або його екіпажу; пасажир не повинен заважати екіпажу під час виконання ним своїх службових обов'язків і має виконувати вказівки командира повітряного судна та екіпажу *щодо гарантування безпеки польоту, повітряного судна та безпечного польоту пасажирів*; з метою *забезпечення безпеки польоту* авіаперевізник має право заборонити або обмежити використання на борту повітряного судна певної техніки (пристроїв); на борту повітряного судна пасажир не має бути в стані алкогольного або наркотичного сп'яніння або під впливом будь-якої іншої речовини, що може становити небезпеку для інших пасажирів, речей, повітряного судна або його екіпажу; незалежно від дальності польоту забороняється палити на борту повітряного судна¹.

Визнання пасажирів не лише носіями права на безпечний політ повітряним судном, а й правозобов'язаною стороною суспільних відносин з забезпечення польотів повітряних суден, підтверджує зроблений вище висновок, що охоронювані ст. 281 КК суспільні відносини можуть складатися з приводу охорони безпеки польотів повітряних суден, як цивільної, так і державної авіації, як підпорядкованих, так і не підпорядкованих транспортній системі України. Це обумовлено насамперед суб'єктними обмеженнями, що впливають зі ста-

тей 276 і 416 КК (пасажирів не є суб'єктами цих кримінальних правопорушень).

Таким чином, суб'єктами досліджуваних суспільних відносин є держава (в особі відповідних уповноважених органів), підприємства та організації, які не входять до транспортної системи України й які здійснюють польоти за допомогою повітряних суден, керівники та інші відповідальні службові особи цих юридичних осіб, федерації окремих видів транспорту, пілоти та члени екіпажу повітряних суден, а також інші особи, які не є працівниками повітряного транспорту, але виконують функції щодо забезпечення польотів повітряних суден, та пасажирів.

Третій структурний елемент суспільних відносин – *соціальний зв'язок (зміст)*, що являє собою певну взаємодію, взаємозв'язок суб'єктів відносин, в яких виявляються сутність і соціальні властивості цих відносин². Соціальний зв'язок проявляється у різноманітних видах людської діяльності або ж існує у «застиглій» пасивній формі у вигляді позицій людей відносно один одного, у формі правового або соціального статусу громадян, у вигляді соціальних інститутів і т.д.³ Безпека з позиції соціального зв'язку охоплює як діяльність відповідних суб'єктів щодо забезпечення предмета (активний соціальний зв'язок), так і дотримання суб'єктами норм, невчинення ними заборонених нормами дій (пасивний соціальний зв'язок)⁴.

Фактичний зміст (соціальний зв'язок), що виникає між учасниками розглядуваних відносин, полягає в забезпеченні польотів повітряних суден. Це може виявлятися як у вчиненні активних превентивних та профілактичних заходів відповідними правозобов'язаними суб'єктами з метою недопущення чи максимальної мінімізації ймовірності настання шкідливих наслідків, що можуть бути детерміновані різними ризикованими факторами, так і дотриманні встановлених нормативно-правовими актами заборон із тією самою метою. Нормативно соціальний зв'язок заснований на правах, обов'язках та повноваженнях відповідних суб'єктів охоронюваних відносин.

У науковій літературі відзначається, що безпека польотів як комплексне явище залежить від таких (основних) трьох груп факторів: стану льотної придатності повітряного судна; метеорологічних умов, у яких використовується повітряне судно;

¹ Про затвердження Авіаційних правил України «Правила повітряних перевезень та обслуговування пасажирів і багажу»: наказ Державіаслужби України від 26.11.2018 р. № 1239. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0141-19#n16> (дата звернення 9.03.2021)

² Тацій В Я, Тютюгін В І, Борисов В І та інші, *Кримінальне право України: Загальна частина: підручник* 122

³ Тацій В Я, 104–105

⁴ Борисов В І, Пашенко О О, 133

людського фактору (здатності та уміння використовувати набуті навички та знання членами екіпажу повітряного судна при його використанні в польоті)¹. Як убачається, до цього переліку щонайменше слід додати такі фактори, як експлуатаційні умови, поведінка пасажирів повітряного судна та аеронавігаційне обслуговування повітряного руху. Безпека польотів, таким чином, є результатом діяльності суб'єктів, які є учасниками охоронюваних відносин у частині дотримання порядку (правил) та/або умов: сертифікації повітряних суден, пов'язаних із ними виробів, компонентів та обладнання, а також сертифікації організацій розробника та виробника; обліку та реєстрації повітряних суден; сертифікації та допуску авіаційного персоналу до авіаційної діяльності; підготовки, підтвердження/відновлення та підвищення кваліфікації авіаційного персоналу і персоналу з наземного обслуговування; організації повітряного руху; польоту та експлуатації повітряного судна; забезпечення контролю за дотриманням порядку та правил повітряного руху у певних районах; обслуговування аеронавігаційною інформацією; метеорологічного обслуговування; забезпечення зв'язку, навігації, спостереження; поведінки на борту під час польоту та ін.

Таким чином, соціальний зв'язок як структурний елемент основного безпосереднього об'єкта полягає в діяльності суб'єктів цих суспільних відносин щодо забезпечення польотів повітряних суден або в їх соціальному статусі один щодо одного.

Відштовхуючись від положень закону про кримінальну відповідальність та враховуючи здійснений структурний аналіз, вважаємо, що *основним безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 281 КК, є суспільні відносини, що забезпечують польоти повітряних суден*. Їх структурними елементами є предмет (безпека польотів повітряних суден), суб'єкти (державна та юридичні й фізичні особи, які мають обов'язки щодо цієї безпеки) та соціальний зв'язок (діяльність суб'єктів щодо забезпечення вказаної безпеки або їх соціальний статус один щодо одного).

З огляду на те, що повітряний транспорт є складовою транспорту, безпека руху та експлуатації якого окремо охороняється чинним КК, включення законодавцем статті про відповідальність за порушення правил повітряних польотів саме до роз-

ділу XI Особливої частини є логічним та відповідає основним вимогам до співвідношення за обсягом родового, видового та безпосередніх об'єктів кримінальних правопорушень. Безпосередній об'єкт передбаченого ст. 281 кримінального правопорушення входить у систему видового об'єкта, а останній, у свою чергу, у систему родового.

Хоча родовий і видовий об'єкти співвідносяться з безпосереднім як більш загальне та їх частина, однак тут слід зауважити, що це стосується тільки основного безпосереднього об'єкта, натомість, додатковий, навпаки, не може бути частиною родового чи видового об'єктів, оскільки у протилежному разі він також стає основним.

Негативний (шкідливий) вплив транспорту може мати різну спрямованість – проти життя особи, її здоров'я, майнову, екологічну тощо. Транспорт у тій чи іншій ролі включений до системи різних за характером та змістом суспільних відносин. За сукупності конкретних умов одні суспільні відносини виступають як основний безпосередній об'єкт, що завжди є складовою частиною одного з родових об'єктів кримінально-правової охорони, а інші – як додатковий об'єкт. Як влучно відмічають В. І. Борисов та С. В. Гізімчук, своєрідність захисту життя і здоров'я, власності та інших благ нормами транспортної безпеки полягає в зрівнюванні функціонування суспільних відносин з охорони життя і здоров'я людей, власності як зовні, так і в середині зон транспортної безпеки².

Таким чином, суспільні відносини з охорони життя, здоров'я особи, власності та довкілля можуть виступати лише *додатковими безпосередніми об'єктами* кримінального правопорушення, передбаченого ст. 281 КК. Вони не є ані родовим, ані основним безпосереднім об'єктом порушення правил повітряних польотів. Однак цей висновок не суперечить тому, що вказані суспільні відносини, так би мовити, на додаток охороняються також ст. 281 КК і входять до ознак складу вказаного кримінального правопорушення. Шляхом виділення транспортних кримінальних правопорушень, у т.ч. й розглядуваного, відбувається максимальне врахування специфіки характеру та ступеня суспільної небезпечності кримінально-протиправних діянь, що сприяє реалізації функції диференціації відповідальності, а також установлення додаткового забезпечення суспільних відносин з охорони життя, здоров'я людей та інших благ.

¹ Жмур Н В, Сряшов Є К, 'Адміністративно-правове регулювання безпеки цивільної авіації' (2016) 4 (41) Юридичний вісник 14

² Борисов В И, Гизимчук С В, 43

Слід зазначити, що додатковий не означає другорядний чи менш важливий за ієрархією цінностей. Поділ безпосередніх об'єктів на основний і додатковий обумовлений особливостями законодавчого опису та конструювання складів кримінальних правопорушень, диференціації відповідальності та спрямованістю на посилення правоохоронної функції. Тому правильно відмічається, що визнання безпеки людини її вищим благом, рівноцінним життю і здоров'ю, закріплено на рівні Основного Закону (ч. 1 ст. 3) та пов'язано з тим, що заходів безпосереднього захисту життя, здоров'я людини, власності недостатньо у сфері заняття діяльністю з використання джерела підвищеної небезпеки¹, а тому необхідним є встановлення сутнісного захисного бар'єру – «стану безпеки».

Додатковий безпосередній об'єкт прийнято поділяти на факультативний (може існувати поряд з основним, а може бути і відсутнім) та обов'язковий (таким суспільним відносинам завжди заподіюється шкода або створюється загроза її заподіяння поряд з основним об'єктом)². Проте, як убачається, про це можна вести мову лише на рівні загального поняття складу кримінального правопорушення й, можливо, на рівні родового та видового складу, а що стосується конкретного складу певного кримінального правопорушення, то так званий «факультативний додатковий об'єкт» перебуває за його межами³.

А. О. Пінаєв виділяв також і додатковий альтернативний об'єкт⁴, проте тут варто додати судження В. С. Ковальського, що в такому разі йдеться про самостійну класифікацію додаткових об'єктів із поділом на альтернативні та безальтернативні⁵. У нашому випадку додатковими обов'язковими, але альтернативними об'єктами є життя, здоров'я людини, власність та довкілля.

Додатковим об'єктом так само, як і основним, може бути тільки такий, що поставлений під охорону конкретної норми самим законодавцем⁶. Останній позначає додаткові об'єкти при порушенні правил повітряних польотів (ст. 281 КК) шляхом опису видів суспільно небезпечних наслідків. Детальний аналіз цих наслідків буде викладено в ін-

ших публікаціях, разом із тим з'ясування їх видової характеристики дозволяє зробити висновок про додаткові обов'язкові альтернативні об'єкти залежно від відповідної частини ст. 281 КК. Такими об'єктами є: а) за ч. 1 ст. 281 КК (суспільно небезпечні наслідки – створення небезпеки для життя людей або настання інших тяжких наслідків) – суспільні відносини з охорони життя, здоров'я, власності та довкілля; особливість додаткового об'єкта за ч. 1 ст. 281 КК полягає у тому, що фактична шкода, як правило⁷, не заподіюється, однак завжди створюється реальна загроза її заподіяння; б) за ч. 2 ст. 281 КК (суспільно небезпечні наслідки – середньої тяжкості тілесні ушкодження або велика матеріальна шкода) – суспільні відносини з охорони здоров'я або власності; в) за ч. 3 ст. 281 КК (суспільно небезпечні наслідки – загибель людей або інші тяжкі наслідки) – суспільні відносини з охорони життя, здоров'я, власності та довкілля.

Кожне конкретне кримінальне правопорушення у реальній дійсності завдає шкоди або створює загрозу її заподіяння не одним суспільним відносинам, а декільком, іноді – сукупності суспільних відносин⁸. Зважаючи на це, слід погодитися з пропозицією поряд із безпосереднім (основним і додатковим) об'єктом виділяти також і *подальший об'єкт*, під яким розуміють інші суспільні відносини, охорона яких не передбачена відповідною кримінально-правовою нормою і спричинення шкоди яким не впливає на факт наявності складу кримінального правопорушення⁹. Саме подальший об'єкт і є факультативним, оскільки перебуває за межами складу кримінального правопорушення певного виду. Крім заподіяння шкоди відносинам щодо убезпечення польотів повітряних суден та відносинам щодо охорони життя, здоров'я особи, власності і довкілля, порушення правил польотів може заподіювати шкоду або створювати загрозу заподіяння шкоди багатьом іншим охоронюваним законом про кримінальну відповідальність суспільним відносинам, зокрема,

⁷ Примітка. При вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 281 КК, реальна шкода суспільним відносинам з охорони здоров'я особи, власності чи довкілля може бути заподіяна, однак не в тому вигляді (розмірі чи масштабі), що характерний для частин 2 і 3 ст. 281 КК. Наприклад, якщо крім створення небезпеки загибелі людей також було заподіяно легке тілесне ушкодження потерпілій особі. Така шкода не впливає на кваліфікацію, проте має значення при призначенні покарання.

⁸ Тацій В Я, 210

⁹ Борисов В І, Крайник Г С, *Кримінальна відповідальність за порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою: монографія* (Юрайт, 2012) 4

¹ Борисов В И, Гизимчук С В, 55

² Тацій В Я, 153–154

³ Борисов В І 'Склад злочину та місце потерпілого в його структурі' (2020) 2 Право України 138–150

⁴ Пінаєв А А, *Курс лекцій по Общей части уголовного права Украины* (Юридический Харьков, 2002) 84

⁵ Навроцький О В (ред), *Українське кримінальне право. Загальна частина: підручник* (Юрінком Інтер, 2013) 170

⁶ Тацій В Я, 154

щодо безпеки руху та експлуатації інших видів транспорту, безпеки виробництва, охорони громадського порядку, громадської безпеки, конституційних прав і свобод людини і громадянина (наприклад, трудових) та іншим соціальним благам. Указані об'єкти не входять до системи обов'язкових ознак складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 281 КК, та не враховуються при кваліфікації кримінального правопорушення, передбаченого цією статтею, однак констатація факту заподіяння їм шкоди (створення загрози її заподіяння) може враховуватися при: а) кваліфікації іншого кримінального правопорушення (множинність кримінальних правопорушень); б) відмежуванні кримінальних правопорушень одне від одного; в) індивідуалізації покарання чи інших заходів кримінально-правового характеру.

Висновки. Основним безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 281 КК, є суспільні відносини, що забезпечують польоти повітряних суден. Предмет цих суспільних відносин – безпека польотів повітряних суден, яка є об'єктивно існуючим явищем – технічним станом, що характеризується відсутністю (в ідеалі) загроз і небезпек безпосередньо життю і здоров'ю людей, а також власності й довкіллю, та факультативно іншим соціальним благам. Безпека польотів є нематеріальною соціальною цінністю, а тому

охоронювані суспільні відносини є нематеріальними за своєю природою.

Суб'єктами охоронюваних ст. 281 КК суспільних відносин є держава (в особі відповідних уповноважених органів), підприємства та організації, які не входять до транспортної системи України й які здійснюють польоти за допомогою повітряних суден, керівники та інші відповідальні службові особи цих юридичних осіб, федерації окремих видів транспорту, пілоти й члени екіпажу повітряних суден, а також інші особи, які не є працівниками повітряного транспорту, але виконують функції щодо забезпечення польотів повітряних суден, та пасажери. Соціальний зв'язок як структурний елемент основного безпосереднього об'єкта полягає в діяльності суб'єктів цих суспільних відносин щодо забезпечення польотів повітряних суден або у їх соціальному статусі один щодо одного.

Додатковими обов'язковими альтернативними об'єктами залежно від відповідної частини ст. 281 КК є: за ч. 1 та ч. 3 ст. 281 КК – суспільні відносини з охорони життя, здоров'я, власності та довкілля; за ч. 2 ст. 281 КК – суспільні відносини з охорони здоров'я, власності. За межами складу цього кримінального правопорушення перебувають факультативні (подальші) об'єкти, яким також може бути спричинена шкода внаслідок порушення правил повітряних польотів.

REFERENCES

List of legal documents

Legislation

1. Povitrianyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 19 travnia 2011 r. № 3393-VI. URL: zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3393-17 (in Ukrainian)
2. Konventsiiia pro pravoporushennia ta deiaki inshi dii, vchyneni na bortu povitrianoho sudna (Tokio, 14 veresnia 1963 r.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_244#Text (in Ukrainian)
3. Pro zatverdzhennia pravyl vykonannia polotiv derzhavnoi aviatsii Ukrainy: Nakaz Ministerstva oborony Ukrainy vid 05 sichnia 2015 r. № 2. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0082-15/ed20150105#n24> (in Ukrainian)
4. Pro zatverdzhennia pravyl polotiv tsyvilnykh povitrianykh suden Ukrainy: Nakaz Mininfrastruktury vid 28 zhovtnia 2011 r. № 478. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1327-11#Text> (in Ukrainian)
5. Pro zatverdzhennia Pravyl dopusku do ekspluatatsii zlitno-posadkovykh maidanchykyv dlia polotiv lehkykh povitrianykh suden: Nakaz Derzhaviasluzhby vid 01 hrudnia 2004 r. № 205 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1644-04#Text> (in Ukrainian)
6. Konstytutsiia Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 28 chervnia 1996 r. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (in Ukrainian)
7. Konventsiiia pro mizhnarodnu tsyvilnu aviatsiiu: Konventsiiia IКАО vid 07 hrudnia 1944 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_038#Text (in Ukrainian)
8. Pro zatverdzhennia Aviatsiinykh pravyl Ukrainy «Pravyla povitrianykh perevezen ta obsluhovuvannia pasazhyriv i bahazhu»: Nakaz Derzhaviasluzhby Ukrainy vid 26 lystopada 2018 r. № 1239. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0141-19#n16> (in Ukrainian)

*Bibliography**Authored books*

1. Ivin A A, *Logika: uchebnoe posobie dlya studentov vuzov* [Logics: textbook for university students] (Oniks 2008) (in Russian)
2. Tatsii V Ya, *Obiekt i predmet zlochynu v kryminalnomu pravi: monohrafiia* [Object and subject of crime in criminal law: a monograph] (Pravo 2016) (in Ukrainian)
3. Korzhanskij N I, *Ob'ekt i predmet ugovolno-pravovoj okhrany* [Korzhansky N. I. Object and subject of criminal law protection] (Akademiya MVD SSSR 1980) (in Ukrainian)
4. Tatsii V Ya, Tiutiuhin V I, Borysov V I ta inshi, *Kryminalne pravo Ukrainy: Zahalna chastyna: pidruchnyk* [Criminal law of Ukraine: General part: a textbook] (6-te vyd, Pravo 2020) (in Ukrainian)
5. Tiutiuhin V I, Komarov O D, Rubashchenko M A, *Kryminalne pravo Ukrainy: Zahalna chastyna: posibnyk dlia pidhotovky do ispytiv* [Criminal law of Ukraine: General part: a manual for exam] (Pravo 2016) (in Ukrainian)
6. Tatsii V Ya, Tiutiuhin V I, Borysov V I ta inshi, *Kryminalne pravo Ukrainy: Osoblyva chastyna: pidruchnyk* [Criminal law of Ukraine: Special part: a textbook] (6-te vyd, Pravo 2020) (in Ukrainian)
7. Seletskiy S I, *Kryminalne pravo Ukrainy: Osoblyva chastyna: navchalnyi posibnyk* [Criminal law of Ukraine: Special part: manual] (TsUR 2016) (in Ukrainian)
8. Slyvykh I I, Stupnyk Ya V, *Kryminalne pravo Ukrainy: Osoblyva chastyna: navchalnyi posibnyk* [Criminal law of Ukraine: Special part: a manual] (Helvetyka 2014) (in Ukrainian)
9. Korzhanskyy M Y, *Kryminalne pravo i zakonodavstvo Ukrainy. Chastyna Osoblyva. Kurs leksii*. [Criminal law and legislation of Ukraine. Part Special. Course of lectures] (Atika 2001) (in Ukrainian)
10. Avramenko O V, Burda S Ya, Sas M V, *Kryminalno-pravova kharakterystyka zlochyntiv proty bezpeky rukhu ta ekspluatatsii transportu: navch. posibnyk u skhemakh* [Criminal law characteristic of crimes against traffic safety and transport operation: manual in schemes] (LDUVS 2019) (in Ukrainian)
11. Motliakh O I, Malaiarchuk N V, Kornieiev Yu V ta in., *Naukovo-praktychnyi komentar Kryminalnoho kodeksu Ukrainy* [Scientific and practical commentary on the Criminal Code of Ukraine] (TsUL 2014) (in Ukrainian)
12. Kuznietsov V O, Hizhevskiy V K, *Kryminalne pravo Ukrainy (povnyi kurs u skhemakh ta tablytsiakh): navchalnyi posibnyk* [Criminal law of Ukraine (full course in schemes and tables): a manual] (Kondor 2005) (in Ukrainian)
13. Sukhonos V V, Bilokin R M, Sukhonos V V (mol.), *Kryminalne pravo Ukrainy: Osoblyva chastyna: pidruchnyk* [Criminal law of Ukraine: Special part: a textbook] (Universytetska knyha 2020) (in Ukrainian)
14. Muzyka A A, Lashchuk Ye V, *Predmet zlochyntu: teoretychni osnovy piznannia: monohrafiia* [The subject of the crime: the theoretical foundations of cognition: a monograph] (PALYVODA A. V. 2011) (in Ukrainian)
15. Dudorov O O, Khavroniuk M I, *Kryminalne pravo: navchalnyi posibnyk* [Criminal law: a textbook] (Vaite 2014) (in Ukrainian)
16. Borisov V Y, Gizimchuk S V, *Ugolovnaya otvetstvennost' za narushenie pravil, norm i standartov, obespechivayushhikh bezopasnost' dorozhnogo dvizheniya* [Criminal liability for violation of rules, norms and standards ensuring road safety] (Konsum, 2001) (in Russian)
17. Sukhonos V V, *Kryminalne pravo Ukrainy: Zahalna chastyna: pidruchnyk* [Criminal law of Ukraine: General part: a textbook] (Universytetska knyha 2016) (in Ukrainian)
18. Romaniuk B V, Bantyshev O F, *Kryminalna vidpovidalnist za sprychynennia smerti liudyni: kvalifikatsiia takykh diian ta yikh vidmezhuвання vid sumizhnykh zlochyntiv: monohrafiia* [Criminal liability for causing death to a person: qualification of such acts and their separation from related crimes: a monograph]. Ternopil: (Pidruchnyky i posibnyky 2017) (in Ukrainian)
19. Spektor A A, *Fizika dlya kazhdogo obrazovannogo cheloveka* [Physics for every educated person] (AST 2019) (in Russian)
20. Lykhova S Ya, Roshchyna I O, *Sotsialno nebezpechni naslidky porushennia pravyl bezpeky rukhu ta ekspluatatsii povitrianoho transportu (st. 276 KK Ukrainy)* [Socially dangerous consequences of violation of traffic safety rules and operation of air transport (The article 276 of the Criminal Code of Ukraine)] (2012) 3 (24) Yurydychnyi visnyk – Legal Bulletin 22–26 (in Ukrainian)
21. Tikhij V P, *Ugolovnaya otvetstvennost' za narushenie pravil bezopasnosti obrashheniya s obshheopasny'mi predmetami: uchebnoe posobie* [Criminal liability for violation of safety rules for handling common dangerous objects: a manual] (UMK VO 1989) (in Russian)

22. Kuzmichov V S, Moiseiev Ye M, Matsyshyn V S, Prokopenko H I, Bychkova S S, *Katastrofy v aviatsii: kryminalistychnyi analiz. Naukovo-praktychne vydannia* [Catastrophes in aviation: forensic analysis. Scientific and practical publication] (KVITs 2005) (in Ukrainian)
23. Pinaev A A, *Kurs lekcziy po Obshhej chasti ugolovnoho prava Ukrainy* [Course of lectures on the General part of the criminal law of Ukraine] (Yuridicheskij Khar'kov 2002) (in Russian)
24. Navrotskyi V O, *Ukrainske kryminalne pravo. Zahalna chastyna: pidruchnyk* [Ukrainske kryminalne pravo. Zahalna chastyna: pidruchnyk] (Yurinkom Inter 2013) (in Ukrainian)
25. Borysov V I, Krainyk H S, *Kryminalna vidpovidalnist za porushennia pravyl bezpeky pid chas vykonannia robot z pidvyshchenoiu nebezpekoiu: monohrafiia* [Criminal liability for violation of safety rules during the performance of work with increased danger: a monograph] (Yurait 2012) (in Ukrainian)

Journal articles

26. Lysko T D, Savokin V A, 'Osoblyvosti kvalifikatsii porushen pravyl povitrianykh polotiv' [Features of qualification of air flight violations] (2020) 5 *Public communication in science: philosophical, cultural, political, economic and IT context* 32–33 (in Ukrainian)
27. Osadchyi V I, 'The subject of crimes against traffic safety and transport operation' [The subject of crimes against traffic safety and transport operation] (2011) 1 (9) *Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu Ukrainy «Kyivskiy politekhnichnyi instytut». Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo – Bulletin of the National Technical University of Ukraine «Kyiv Polytechnic Institute». Politology. Sociology. Law* 227–231 (in Ukrainian)
28. Borysov V I, Pashchenko O O, 'Shchodo rozuminnia doktrynalnoi kontseptsii «bezpeka – stan zakhyshchenosti»' [On the understanding of the doctrinal concept of «security – a state of safety] (2020) 1(13) *Visnyk Asotsiatsii kryminalnoho prava Ukrainy – Bulletin of the Association of Criminal Law of Ukraine* 126–144 <<http://vakp.nlu.edu.ua/article/view/205984/207671>> (in Ukrainian)
29. Zhmur N V, Yeriashov Ye K, 'Administratyvno-pravove rehulivannia bezpeky tsyvilnoi aviatsii' [Administrative and legal regulation of civil aviation safety] (2016) 4 (41) *Yurydychnyi visnyk – Legal Bulletin* 11–15 (in Ukrainian)
30. Borysov V I, 'Sklad zlochynu ta mistse poterpiloho v yoho strukturii' [Corpus delicti and the place of a victim in its structure] (2020) 2 *Pravo Ukrainy – Law of Ukraine* 138–150 (in Ukrainian)

Edited books

31. Tytov V D (red), *Lohika: pidruchnyk dlia studentiv vyshchyykh navchalnykh zakladiv* [Logic: a textbook for students of higher educational institutions] (Pravo 2005) (in Ukrainian)
32. Dudorov O O, Pysmenskyi Ye O (red), *Kryminalne pravo Ukrainy (Osoblyva chastyna): pidruchnyk* [Criminal law of Ukraine: (Special part): a textbook] Vol. 2 (Elton-2 2012) (in Ukrainian)
33. Strel'czov E L (red), *Ugolovnoe pravo Ukrainy. Obshhaya i Osobennaya chasti: uchebnyk* [Criminal law of Ukraine. General and Special parts: a textbook] (Odissej 2006) (in Russian)
34. Kovalenko V V (red), *Kryminalne pravo Ukrainy: Osoblyva chastyna. Albom skhem: navchalnyi posibnyk* [Criminal law of Ukraine: Special part. Album of schemes: a manual] (Alerta 2015) (in Ukrainian)
35. Melnyk M, Khavroniuk M (red), *Naukovo-praktychnyi komentar Kryminalnoho kodeksu Ukrainy* [Scientific and practical commentary of the Criminal Code of Ukraine] (10-te vyd, Dakor 2018) (in Ukrainian)
36. Omelchuk O M (red), *Kryminalne pravo Ukrainy. Osoblyva chastyna: navchalnyi posibnyk* [Criminal law of Ukraine. Special part: a manual] (Alerta; KNT; TsUL 2010) (in Ukrainian)
37. Hryshchuk V K, Omelchuk O M (red), *Kryminalne pravo Ukrainy: Osoblyva chastyna: navchalnyi posibnyk* [Criminal law of Ukraine: Special part: a manual] (Khmelnitskyi universytet upravlinnia ta prava 2016) (in Ukrainian)
38. Busel V T (red), *Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukraïnskoi movy* [Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language] (Perun 2005) (in Ukrainian)

Journal articles

39. Borisov V I, 'Osnovnye problemy ohrany bezopasnosti proizvodstva v ugolovnom zakonodatel'stve Ukrainy' [The main problems of industrial safety protection in the criminal legislation of Ukraine] (dys d-ra yuryd nauk, Khar'kovskij yuridicheskij institut 1992) Borysov V I, *Vybrani tvory* [Selected works] (Pravo 2018) (in Russian)

Dissertations

40. Khrystova H O, 'Doktryna pozytyvnykh zoboviazan derzhavy u sferi prav liudyny' [The doctrine of positive obligations of a state in the field of human rights] (dys d-ra yuryd nauk, Natsionalnyi yurydychnyi universytet imeni Yaroslava Mudroho 2019) (in Ukrainian)

**Квітка О. О. Безпосередній об'єкт кримінального правопорушення,
передбаченого ст. 281 КК України**

Стаття присвячена встановленню безпосереднього об'єкта кримінального правопорушення, передбаченого ст. 281 Кримінального кодексу України, який визначено як суспільні відносини, що забезпечують польоти повітряних суден. Охарактеризовані структурні елементи вказаних суспільних відносин: предмет, суб'єкти та соціальний зв'язок. Предмет цих суспільних відносин – безпека польотів повітряних суден, яка є об'єктивно існуючим явищем – технічним станом, що характеризується відсутністю (в ідеалі) загроз і небезпек безпосередньо життю і здоров'ю людей, а також власності й довкіллю, та факультативно іншим соціальним благам. Суб'єктами зазначених суспільних відносин є держава (в особі відповідних уповноважених органів), підприємства та організації, які не входять до транспортної системи України й які здійснюють польоти за допомогою повітряних суден, керівники та інші відповідальні службові особи цих юридичних осіб, федерації окремих видів транспорту, пілоти й члени екіпажу повітряних суден, а також інші особи, які не є працівниками повітряного транспорту, але виконують функції щодо забезпечення польотів повітряних суден, та пасажирів. Соціальний зв'язок полягає в діяльності суб'єктів цих суспільних відносин щодо забезпечення польотів повітряних суден або у їх соціальному статусі один щодо одного.

Висвітлені додаткові обов'язкові альтернативні об'єкти кримінального правопорушення, передбаченого ст. 281 КК: за ч. 1 та ч. 3 – це суспільні відносини з охорони життя, здоров'я, власності та довкілля; за ч. 2 ст. – це суспільні відносини з охорони здоров'я, власності.

Ключові слова: кримінальні правопорушення проти безпеки руху та експлуатації транспорту, порушення правил повітряних польотів, об'єкт кримінального правопорушення, суспільні відносини.

**Квитка А. А. Непосредственный объект уголовного правонарушения,
предусмотренного ст. 281 Уголовного кодекса Украины**

Статья посвящена установлению непосредственного объекта уголовного правонарушения, предусмотренного ст. 281 Уголовного кодекса Украины, который определен как общественные отношения, обеспечивающие безопасность полетов воздушных судов. Охарактеризованы структурные элементы указанных общественных отношений: предмет, субъекты и социальная связь. Предмет данных общественных отношений – безопасность полетов воздушных судов, которая является объективно существующим явлением – техническим состоянием, характеризующимся отсутствием (в идеале) угроз и опасностей непосредственно жизни и здоровью людей, а также собственности и окружающей среде, и факультативно другим социальным благам. Субъектами указанных общественных отношений являются государство (в лице соответствующих уполномоченных органов), предприятия и организации, которые не входят в транспортную систему Украины и осуществляют полеты с помощью воздушных судов, руководители и другие ответственные должностные лица этих юридических лиц, федерации отдельных видов транспорта, пилоты и члены экипажа воздушных судов, а также другие лица, не являющиеся работниками воздушного транспорта, но выполняющие функции по обеспечению безопасности полетов воздушных судов, и пассажиры. Социальная связь заключается в деятельности субъектов этих общественных отношений по обеспечению безопасности полетов воздушных судов либо в их социальном статусе относительно друг друга.

Освещены дополнительные обязательные альтернативные объекты уголовного преступления, предусмотренного ст. 281 УК: по ч. 1 и ч. 3 ст. – это общественные отношения по охране жизни, здоровья, собственности и окружающей среды; по ч. 2 – это общественные отношения по охране здоровья, собственности.

Ключевые слова: уголовные правонарушения против безопасности движения и эксплуатации транспорта, нарушение правил воздушных полетов, объект уголовного правонарушения, общественные отношения.

**Kvitka O. O. Direct object of a criminal offence
under the Art. 281 of the Criminal Code of Ukraine**

The article is devoted to clarifying the direct object of a criminal offence under the Art. 281 of the Criminal Code of Ukraine, which is defined as public relations that ensure the safety of aircraft flights. Structural elements of the mentioned social relations are described: subject, participants and social connection. The subject of these public relations is the safety of flights of aircraft, which is an objectively existing phenomenon – a technical state characterized by the absence (ideally) of threats and dangers directly to human life and health, as well as property and the environment, and optional to other social benefits. The participants of these public relations are a state (represented by the relevant authorized bodies), enterprises and organizations that are not part of the transport system of Ukraine and operate flights using aircrafts, managers and other responsible officials of these legal entities, federations of certain types of transport, pilots

and crew members of aircrafts, as well as other persons who are not air transport workers, but perform functions to ensure the safety of aircraft flights, and passengers. The social connection lies in the activities of the participants of these public relations to ensure the safety of aircraft flights or in their social status relative to each other.

Additional mandatory alternative objects of a criminal offense under the Art. 281 of the Criminal Code are: under the part 1 and part 3 of this Article – public relations for protection of life, health, property and the environment; under the part 2 of this Article – public relations for protection of health and property.

Key words: *criminal offenses against traffic safety and operation of transport, violation of air flights rules, the object of a criminal offense, public relations.*

Стаття надійшла до редакції: 15.03.2021 р.

Прийнята до друку: 12.04.2021 р.

В. С. Новожилов, аспірант кафедри кримінального процесу та оперативно-розшукової діяльності Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID ID: 0000-0003-1759-6800

ПОПЕРЕДЖЕННЯ ВТОРИННОЇ ВІКТИМІЗАЦІЇ ЯК ЗАВДАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Постановка проблеми. Кримінальний процесуальний кодекс України¹ (далі – КПК) у 2012 році вперше нормативно закріпив такі завдання кримінального провадження, як захист особи, суспільства і держави від кримінальних правопорушень, забезпечення застосування виключно обґрунтованого процесуального примусу, забезпечення співрозмірності кримінальної відповідальності вчиненому правопорушенню, а також застосування належної правової процедури до суб'єктів кримінального провадження (ст. 2 КПК). Закономірним є те, що із плином часу наукові розробки в юриспруденції починають надавати огласу й дослідженню такі аспекти, які ще в недалекому минулому вважалися малозначимими або й узагалі перебували поза полем зору правників. Кримінально-процесуальне законодавство радянської України вимагало від правозастосовувачів боротьби зі злочинністю, передусім з антирадянськими елементами, що посягали на соціалістичний порядок і законність, а також на виконання директивних планів щодо розкриття злочинів. Зі здобуттям незалежності, прийняттям Основного Закону України у 1996 році кримінально-процесуальне законодавство піддалось значним еволюційним змінам, визначним етапом яких став новий підхід до диференціації кримінальної процесуальної форми, запроваджений КПК 2012 р.: відбулося суттєве збільшення кількості процесуальних дій сторін, які не можуть бути здійснені без отримання на них дозволу в межах судово-контрольного провадження, що, у свою чергу, установило високу планку охорони, а відтак, і гарантування прав, свобод та законних інтересів осіб, щодо яких можуть застосовуватися законні

обмеження в рамках кримінального провадження. Проте як чинний КПК, так і національна наука кримінального процесу й досі приділяє недостатньо уваги одному із загальних змістовних завдань кримінального провадження – відновленню особистої безпеки постраждалої особи. І хоча чинний КПК свого часу запровадив прогресивні новели щодо автодинамічного процесу отримання особою процесуального статусу потерпілого, передбачив нову процесуальну форму вирішення кримінально-правового спору – угоду про примирення між підозрюваним, обвинуваченим і потерпілим, яка на сьогодні є фундаментом подальшого розвитку відновного правосуддя у кримінальному процесі України, проте практика застосування норм КПК, розвиток правового регулювання кримінального провадження у державах Європейського Союзу надають емпіричну базу для продовження вдосконалення нормативних положень, що визначають модель системи кримінального провадження та місце й роль потерпілого в ній.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У національній доктрині кримінального процесу проблематиці захисту й охорони потерпілого, нормативного забезпечення його процесуального статусу приділялася значна увага, зокрема, в наукових працях С. Є. Абламського, С. А. Альперта, І. В. Гловюк, С. В. Давиденко, О. В. Капліної, Н. В. Кобець, А. В. Лапкіна, І. В. Мудрак, А. О. Намумової, В. Т. Нора, В. Г. Пожара, О. Є. Соловйової, О. О. Сольонової, О. С. Старенького, В. М. Тертишника, О. І. Тищенко, І. А. Тітка, М. І. Тлепової, Л. В. Удалової, Д. В. Філіна та багатьох інших. Водночас питання попередження вторинної віктимізації під час кримінального провадження залишається малорозробленим: нещодавно було опубліковано статтю Н. В. Глинської, О. Г. Шило та О. В. Верхогляд-Герасименко «Проблеми ім-

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Кодекс Законів № 4651-VI від 13 квітня 2012 року. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 15.11.2020).

лементативні стандарти попередження вторинної віктимізації потерпілого в кримінальне процесуальне законодавство України»¹, яка стала однією з перших спроб у національному юридичному дискурсі привернути увагу до проблеми вторинної віктимізації у кримінальному процесі; крім цього, попередження вторинної віктимізації стало предметом аналітично-довідкових видань, здійснених за сприяння Європейського Союзу та інших західних партнерів². Утім, проблемні питання вторинної віктимізації є багатогранними, а відсутність законодавчої регламентації форм і засобів попередження такої підштовхує до подальшого наукового дослідження, у тому числі в аспекті забезпечення досягнення завдань кримінального провадження.

Відтак, **метою статті** є дослідження завдань кримінального провадження крізь призму прав, свобод та законних інтересів постраждалої особи і формування на основі висновків дослідження пропозицій для законотворців і правозастосовувачів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сутнісним началом кримінального провадження є конфлікт, що виникає внаслідок об'єктивно існуючого або суб'єктивно стверджуваного кримінально протиправного (делінквентного) посягання. У ході кримінального процесу означений конфлікт оформлюється в юридичний спір, предметом якого є винуватість певної особи. Цей спір має двох суб'єктів – сторону обвинувачення та сторону захисту. Процесуальною основою конфлікту є твердження певної особи про вчинення ймовірним правопорушником кримінально протиправного діяння. Залежно від об'єкта кримінального правопорушення та передбачених законом суспільно небезпечних наслідків діяння шкода внаслідок учинення делінквентного посягання може завдатися або тільки громадським, суспільним чи державним інтересам, або й правам, свободам і законним інтересам окремої фізичної особи. В останньому випадку має місце існування постраждалої фізичної особи (потерпілого у розумінні матеріального кримінального права).

Відповідно до ст. 55 КПК кожна постраждала особа має право як отримати процесуальний статус

потерпілого (частинами 2, 3), так і відмовитися від цього (ч. 7). В останньому випадку постраждала особа в разі необхідності може бути залучена до кримінального провадження у процесуальному статусі свідка. Але незалежно від отримання постраждалою особою процесуального статусу потерпілого загальним змістовним завданням кримінального провадження є відновлення особистої безпеки такої особи.

Питанню завдань кримінального провадження в аспекті забезпечення прав постраждалої особи присвячена преамбула Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам № R (85) 11 про положення потерпілого в рамках кримінального права та процесу від 28 червня 1985 року³, в якій сформовано низку ключових положень, актуальність та необхідність впровадження яких у практику залишається дотепер, а саме: те, що завдання системи кримінальної юстиції традиційно виражалися у поняттях, що, передусім, стосуються відносин між державою і правопорушником (абз. 2), і, в результаті, діяльність такої системи подеколи призводила до збільшення, а не до вирішення, проблем потерпілого (абз. 3); що *фундаментальною функцією правосуддя у кримінальних провадженнях (кримінальної юстиції) має бути задоволення потреб і гарантування інтересів потерпілого* (абз. 4)⁴ і що також важливо підвищувати впевненість потерпілого у правосудді у кримінальному провадженні і заохочувати співробітництво з ним, особливо в його можливості бути свідком (абз. 5), а для досягнення вказаного результату необхідно у системі кримінальної юстиції приділяти більше уваги фізичній, психологічній, матеріальній і соціальній шкоді, від якої постраждав потерпілий, і зважати на те, які кроки є бажаними для вирішення його потреб у зв'язку з такою (абз. 6), що заходи, спрямовані на досягнення цього результату, не обов'язково мають протирічити іншим завданням кримінального права та процесу, зокрема таким, як відновлення дії соціальних норм і ресоціалізації правопорушни-

³ Recommendation No. R (85) 11 of the Committee of Ministers to member states on the position of the victim in the framework of criminal law and procedure (Adopted by the Committee of Ministers on 28 June 1985 at the 387th meeting of the Ministers' Deputies). Council of Europe Portal. URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016804dcca (дата звернення 16.11.2020)

⁴ Відзначимо, що з невідомої причини даний абзац преамбули відсутній у перекладі відповідної Рекомендації, розміщеному на сайтах Верховної Ради України (URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_127#Text) та Верховного Суду (URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/R_85_11_1985_06_28.pdf).

¹ Глинская Н В, Шило О Г, Верхогляд-Герасименко Е В 'Проблемы имплементации стандартов предупреждения вторичной виктимизации потерпевшего в уголовное процессуальное законодательство Украины' (2020) 14 (6) Всероссийский криминологический журнал 927–936 DOI: 10.17150/2500–4255.2020.14(6).927–936

² Див., наприклад, Човган В (ред) *Права потерпілих від насильницьких злочинів в Україні: міжнародні стандарти та національні практики* (Видавничий дім «Артек», 2020) 206

ків, а можуть фактично сприяти у їх досягненні і, в результаті, примиренню між потерпілим і правопорушником (абз. 7), а тому потреби потерпілого мають враховуватися у більшій мірі протягом усіх стадій кримінального процесу (абз. 8).

На наш погляд, існує чотири загальні змістовні завдання кримінального провадження: (1) захист особи, громади та суспільства, Українського народу від діянь, кримінальна протиправність яких встановлена в Кримінальному кодексі України, (2) відновлення особистої, громадської та суспільної, національної безпеки, (3) справедливе вирішення спорів, що виникають у межах кримінального провадження, та (4) охорона прав, свобод та законних інтересів суб'єктів кримінального провадження. У тому випадку, коли склад кримінального правопорушення передбачає заподіяння шкоди певній особі, тобто існування постраждалої особи, то вказані загальні завдання у відповідному кримінальному провадженні конкретизуються щодо такої особи у такий спосіб: (1) особа, на яку спрямоване кримінально-протиправне посягання, має бути захищена від такого шляхом його недопущення чи переривання; (2) хід і результат кримінального провадження має сприяти відновленню особистої безпеки постраждалої особи; (3) як публічно-правовий спір між постраждалою особою та державою з однієї сторони та підозрюваним, підсудним щодо відповідної сатисфакції шляхом застосування співмірного вчиненому покарання, так і приватно-правовий спір між постраждалою особою та підозрюваним, підсудним щодо відшкодування завданої фізичної, психічної, психологічної, майнової, емоційної чи соціальної шкоди у межах кримінального провадження чи спір між постраждалою особою і органом кримінальної юстиції щодо процесу здійснення досудового чи судового кримінального провадження мають бути справедливо вирішені; (4) як загальноправові, так і кримінальні процесуальні права, свободи та законні інтереси постраждалої особи мають належним чином охоронятися під час кримінального провадження.

Окреслені загальні завдання кримінального провадження досягаються шляхом вирішення більш конкретних, особливих чи спеціальних завдань. Особливими є завдання, що не стосуються усього кримінального провадження, а спеціальні – це завдання, що виникають внаслідок існування певної специфіки у деяких груп кримінальних проваджень. У випадку, якщо кримінальне про-

вадження стосується кримінального правопорушення, яким було заподіяно шкоду, то щодо постраждалої особи кримінальне провадження має вирішити певні спеціальні завдання, зокрема: (1) попередити вторинну віктимізацію постраждалої особи, що може настати у зв'язку зі здійсненням кримінального провадження, та (2) забезпечити результативне та ефективне відшкодування фізичної, психологічної, психічної, емоційної, соціальної шкоди, компенсацію майнової шкоди, і сатисфакцію постраждалій особі.

Узагалі теорія права за критерієм механізму реалізації свободи особи та характеру зобов'язань держави поділяє права людини на негативні та позитивні: негативні права людини вимагають передусім невтручання держави в їх реалізацію, а позитивні права людини – більш активної забезпечувальної діяльності з боку державних органів; у тій чи іншій мірі вказаним правам людини кореспондують позитивні зобов'язання держави, які спрямовані на сприяння їх реалізації, забезпечення ефективного механізму юридичного захисту та запобігання їх порушенню третіми особами¹. Г. О. Христова, уніфікуючи підходи до типології зобов'язань держави стосовно прав людини, наводить визнану трирівневу типологію, яка складається із зобов'язання держави поважати, захищати і забезпечувати (сприяти реалізації)², а також узагальнює практику Європейського суду з прав людини, відповідно до якої ЄСПЛ сформулював низку ключових позитивних зобов'язань держави за Конвенцією Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод, зокрема обов'язок захистити потенційних жертв, щодо яких завідомо для держави існує нагальний ризик вчинення злочинних діянь з боку приватних осіб, а також обов'язок провести розслідування,³ та ін. Якщо поглянути на кримінальний процес під наведеним кутом зору, то можна запропонувати думку, за якої кримінальне провадження є обов'язковою правовою формою реалізації позитивних зобов'язань держави, що виникають у зв'язку з існуванням твердження про готування, замах на порушення або вчинене порушення особистих чи колективних

¹ Петришин О В, Христова Г О *Каталог прав людини. Загальна теорія права: підручник*. (Право, 2020) 466

² Христова Г О 'Доктрина позитивних зобов'язань держави у сфері прав людини' (дис докт юрид наук, Нац юрид ун-т ім Ярослава Мудрого, 2019) 64–66 <http://nauka.nlu.edu.ua/download/diss/Xristova/d_Xristova.pdf> (дата звернення: 08.01.2021).

³– 154.

прав чи свобод у відповідному правопорядку, якщо таке порушення формально та фактично є кримінально караним.

За означеного розуміння імперативні двосторонні правовідносини між ієрархічно найвищою державою та підлеглим правопорушником трансформуються у тристоронні імперативні правовідносини: ієрархічно найвищі особи, правам, свободам чи законним інтересам яких було завдано шкоду (у т.ч. громада, суспільство, Український народ) – зобов'язані щодо таких осіб компетентні й уповноважені державні органи кримінальної юстиції, які водночас є ієрархічно домінуючими щодо правопорушника – та власне підлеглий правопорушник¹. За такого підходу важливим у кримінальному провадженні стає не лише встановлення особи, що вчинила кримінальне правопорушення, та притягнення її до кримінальної відповідальності, а й установавання завданої постраждалій особі шкоди, недопущення її розширення та забезпечення відновлення безпеки щодо охоронюваних прав, свобод і законних інтересів постраждалої особи, на які було спрямоване делінквентне посягання. При цьому навіть класичне розуміння кримінального процесу може розглядатися як виконання державою через органи кримінальної юстиції її позитивних зобов'язань – сприяти реалізації права потерпілого на компенсацію і сатисфакцію шляхом просування кримінального провадження.

Кримінальні процесуальні правовідносини, які виникають між постраждалою особою, потерпілим й іншими суб'єктами кримінального провадження, за критерієм їх ініціювання можна умовно поділити на такі, що виникають у силу норми права, та такі, для виникнення яких необхідне волевиявлення постраждалої особи². Із позиції постраждалої особи її кримінальні процесуальні права у першому випадку будуть *реактивними*, тобто такими, що реалізуються за допомогою реакції інших суб'єктів кримінального провадження (*наприклад, право на повагу до гідності, право на на-*

лежне інформування про кримінальні процесуальні права та хід кримінального провадження та ін.), а в другому – *проактивними*, тобто такими, які реалізуються тільки залежно від активного бажання їх здійснення потерпілим.

Забезпечення реактивних прав постраждалої особи складає зміст *процесуальних гарантій*, тобто недопущення порушень прав такої особи та створення умов і неперешкоджання реалізації проактивних прав; реактивні права забезпечуються органами кримінальної юстиції на основі відповідних кримінальних процесуальних норм. Проактивні права потерпілого, передусім, визначаються *кримінальною процесуальною формою*, а тому хоча фактичне втілення в життя таких проактивних прав потерпілого є обов'язком органів кримінальної юстиції, але забезпечення проактивних прав покладається на законодавчий орган, який при конструюванні нормативної моделі системи кримінального процесу зобов'язаний передбачити відповідні кримінальні процесуальні форми для проактивної участі потерпілого у кримінальному провадженні.

Кожна постраждала від делінквентного посягання особа має абсолютне право на припинення страждань, тобто на негайне перепинення і недопущення в майбутньому завдання такій особі фізичної, психічної, психологічної, емоційної, майнової чи соціальної шкоди. На жаль, навіть після закінчення чи перепинення, власне, кримінально-протиправного посягання жертва може продовжувати відчувати та зазнавати різного роду шкоди, яка хоч і не є прямим результатом такого посягання, дій винуватої особи, але спричинена, є явно похідною від події кримінального правопорушення. Можливість завдання постраждалій особі такої похідної шкоди називається вторинною віктимізацією.

Відповідно до п. 1.3 додатку до Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам Rec(2006)8 про надання допомоги потерпілим від злочинів від 14 червня 2006 р.³ (*далі – додаток до Рекомендації КМ РЄ Rec(2006)8*) вторинна віктимізація означає віктимізацію, яка виникає не як безпосередній результат злочинного діяння, а спричиняється реакційними діями інститутів та окремих осіб щодо такого потерпілого. Інколи,

¹ *Примітка.* При цьому така ідеальна модель на практиці ускладнюється двостороннім рівноцінним обов'язком органів кримінальної юстиції як щодо постраждалої особи, так і щодо імовірного правопорушника, оскільки внаслідок презумпції невинуватості підозрюваний, підсудний має право на забезпечення своїх негативних прав людини на загальних підставах, доки його вину не буде встановлено поза розумним сумнівом вироком суду, який набрав законної сили.

² *Примітка.* В останньому випадку така постраждала особа, як правило, перебуватиме у процесуальному статусі потерпілого.

³ Recommendation Rec(2006)8 of the Committee of Ministers to member states on assistance to crime victims (Adopted by the Committee of Ministers on 14 June 2006 at the 967th meeting of the Ministers' Deputies). Council of Europe Portal. URL: <https://rm.coe.int/16805afa5c> (дата звернення 16.11.2020)

вторинну віктимізацію називають чи перекладають як повторну¹, проте це є некоректним, оскільки повторна віктимізація, на відміну від вторинної, має місце у випадку, коли та ж сама особа страждає від більш ніж одного епізоду (випадку) кримінального діяння протягом певного періоду (п. 1.2 додатку до Рекомендації КМ РЄ Rec(2006)8).

Чинники, що сприяють вторинній віктимізації, є доволі обширними: це й психіко-психологічні особливості особистості постраждалої особи, обставини, що впливали на формування цих особливостей (походження, майновий стан, стать, вік, раса, етнічне походження та ін.), а також джерела вторинної віктимізації. Останні складаються зі сприйняття та внутрішньої реакції постраждалої особи на подальшу поведінку власне правопорушника, інших приватних осіб, а також посадових осіб органів публічної влади, у тому числі органів кримінальної юстиції. Тому варто виділяти вторинну віктимізацію, причиною якої є кримінальне провадження (залучення постраждалої особи до кримінальних процесуальних дій, відкрите судове засідання, відкриття матеріалів іншим учасникам тощо), від вторинної віктимізації, причиною якої є позапроцесуальна поведінка осіб. Недопущення, попередження саме кримінальної процесуальної вторинної віктимізації, на наш погляд, є спеціальним завданням кримінального провадження, тобто завданням усякого кримінального провадження, що стосується кримінального правопорушення, яким було завдано шкоду певній фізичній особі.

Згідно з принципами додатку до Рекомендації КМ РЄ Rec(2006)8 держави мають забезпечити ефективно визнання та дотримання прав потерпілих у зв'язку з їхніми правами людини; зокрема, вони мають поважати право потерпілих на безпеку, гідність, особисте та сімейного життя та визнавати негативні наслідки злочину для потерпілих (п. 2.1); при цьому надання потерпілому відповідних по-

слуг та вжиття відповідних заходів не має залежати від установлення особи, що вчинила кримінально каране діяння, її затримання, кримінального переслідування чи засудження (п. 2.3).

Як бачимо, опікування постраждалої особи – діяльність ширша, аніж просто кримінальна процесуальна. Так у п. 3.3 додатку до Рекомендації КМ РЄ Rec(2006)8 указано, що потерпілим необхідно забезпечити максимально можливий захист від вторинної віктимізації, і це, безперечно, стосується і завдань кримінального провадження, але сам додаток до Рекомендації КМ РЄ Rec(2006)8 зосереджується не стільки на процесуальних, скільки на адміністративних, сервісно-соціальних аспектах: функціонування служб із надання підтримки постраждалим особам (розділ 5 додатку), захисту потерпілих від повторної віктимізації, у тому числі після відбування засудженим покарання (розділ 10 додатку), інформування громадськості щодо наслідків злочинів (розділ 16 додатку) тощо. Останніми роками означені напрями здійснення державної політики актуалізуються, адже відкриваються комунальні та державні спеціалізовані центри запобігання та протидії насильству, розширюється мережа мобільних бригад соціально-психологічної допомоги. Та й у межах кримінального провадження можуть бути запроваджені нові механізми, які зможуть більш ефективно попереджувати вторинну віктимізацію.

Для попередження вторинної віктимізації, передусім, кримінальна процесуальна діяльність дізнавача, слідчого чи прокурора має розглядатися як така, що спрямована на захист, охорону і відновлення безпеки потерпілої особи, а також на вирішення публічно-приватного кримінального спору. Радянська концепція захисту інтересів держави не відповідає сучасному праворозумінню начал державності, якими є суспільний договір й інтереси бенефіціара механізму держави – Українського народу. Це ж у повній мірі стосується зміщення акцентів із державного обвинувачення на публічне – тобто на обвинувачення від імені Українського народу, громади і їх складових – окремих постраждалих осіб. Упровадження в дійсність національної системи кримінального правосуддя зазначених цінностей доцільно розпочати з актуалізації досліджень нормативних підходів до врегулювання прав і свобод постраждалих від кримінально-протиправних дій та відновного правосуддя у кримінальному провадженні, які застосовуються у державах-членах Європейського Союзу.

¹ Наприклад, в абзаці 4 п. 3 ст. 18 Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція, URL: <https://rm.coe.int/168008482e>) указано, що сторони мають забезпечити те, щоб заходи, які вживаються згідно з главою IV, мали на меті уникнення вторинної віктимізації (aim at avoiding secondary victimisation). Проте в офіційному перекладі цієї Конвенції українською мовою, який було підготовлено для здійснення ратифікації парламентом, вторинну (secondary) віктимізацію помилково перекладено як повторну (Див. текст міжнародного договору 12.11.2016 – 'Проект Закону про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами' (Верховна Рада України) <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60492>

Крім рекомендацій щодо потерпілого, напрацьованих у рамках Ради Європи, визначної уваги заслуговує обов'язкова для кожної держави-члена Європейського Союзу Директива Європейського парламенту та Ради Європейського Союзу №2012/29/EU від 25 жовтня 2012 р., яка встановлює мінімальні стандарти прав, підтримки і захисту потерпілих від злочину і замінює Рамкове рішення Ради Європейського Союзу 2001/220/JHA¹ (далі – Директива ЄС про потерпілих), оскільки в ній комплексно визначено й урегульовано, як саме демократичним європейським державам належить забезпечувати права, свободи й законні інтереси особи, постраждалої від кримінально протиправного діяння.

Директива ЄС про потерпілих складається з преамбули (у т.ч. 72-х мотивів декларативної частини) і 6 глав із 32-ма статтями. Деякі з передбачених Директивою ЄС про потерпілих права на високому рівні забезпечені чинними нормами КПК. Наприклад, право потерпілого на отримання підтвердження реєстрації заяви про кримінальне правопорушення, а також обов'язкове надання такій особі письмового витягу з ЄРДР про внесення відомостей до нього про кримінальне правопорушення (п. 1 ч. 2 ст. 55, частинами 1, 4 ст. 214 КПК) є прикладом, коли національне процесуальне законодавство деталізує процедуру забезпечення права, яке визначене в п. 1 ст. 5 Директиви ЄС про потерпілих, відповідно до якого «держави-члени ЄС мають забезпечити стан, за якого потерпілі отримують письмове повідомлення на їхню формальну заяву про кримінальне правопорушення, подану ними до уповноваженого органу, в якому зазначено базові елементи відповідного кримінального правопорушення». Вимоги до змісту такого письмового повідомлення встановлені у мотиві 24 декларативної частини преамбули Директиви ЄС про потерпілих: «вид злочину, час і місце, будь-які збитки чи шкода, завдані злочинцем, номер провадження і час та місце здійснення повідомлення про злочин для того, щоб таке письмове повідомлення могло слугувати доказом про те, що про цей злочин було заявлено, зокрема, у зв'язку з подачею заяви до страховика». Уся зга-

дана інформація надається потерпілому у формі витягу з ЄРДР².

Директива ЄС про потерпілих значну увагу приділяє забезпеченню мовної комунікації потерпілого (мотиви п. 3 ст. 5, ст. 7): наприклад, вимоги ст. 7 Директиви цілком відповідають національній нормі про те, що потерпілий має право безоплатно за рахунок держави користуватися послугами перекладача в разі, якщо він не володіє державною мовою чи мовою, якою ведеться кримінальне провадження (п. 9 ч. 1 ст. 55 КПК). Але норми КПК не передбачають права потерпілого на отримання документів (хоча б деяких) у перекладі рідною чи іншою мовою, якою володіє потерпілий, безоплатно: ч. 4 ст. 29 КПК передбачає надання таких документів у перекладі тільки сторонам кримінального провадження, до яких потерпілий, за загальним правилом, не належать, або особі, стосовно якої вирішено питання щодо застосування примусових заходів виховного або медичного характеру, а також представнику юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження; водночас п. 3 ст. 5 Директиви ЄС про потерпілих визначає обов'язок держав-членів ЄС забезпечити отримання потерпілим, який не розуміє чи не говорить мовою відповідного уповноваженого органу, на його вимогу безкоштовного перекладу письмового повідомлення щодо заяви про кримінальне правопорушення мовою, яку він розуміє. Це ж стосується і перекладу, як мінімум, будь-якого рішення, яким закінчується кримінальне провадження щодо кримінального правопорушення, від якого постраждав потерпілий (п. 3 ст. 7 Директиви ЄС про потерпілих). При цьому в п. 8 ст. 7 Директиви ЄС про потерпілих зазначається, що усний і письмовий переклад не мають нерозумно затягувати кримінальне провадження³.

Попередженню і протидії вторинній віктимізації присвячено значну частину Директиви ЄС про потерпілих (мотиви 9, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58 декларативної частини преамбули, статті 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24). Згідно зі ст. 18 Директиви ЄС про потерпілих держави-члени ЄС, не обмежуючи

² ст. 214 КПК, п. 3 підрозділу 4 розділу I Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення, затвердженого Наказом Генерального прокурора від 30.06.2020 №298

³ Відзначимо, що за мотивом 36 декларативної частини преамбули Директиви ЄС про потерпілих факт того, що потерпілий говорить мовою, яка не є широко розповсюджена, не може сам по собі бути підставою визнання того, що усний чи письмовий переклад затягнуть кримінальне провадження у поза розумний строк.

¹ Directive 2012/29/EU of the European Parliament and of the Council of 25 October 2012 establishing minimum standards on the rights, support and protection of victims of crime, and replacing Council Framework Decision 2001/220/JHA // OJ L 315, 14.11.2012, p. 57–73. EUR-Lex. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX%3A32012L0029> (дата звернення 17.11.2020)

права сторони захисту, мають забезпечити доступність заходів щодо захисту потерпілих і членів їх сім'ї від вторинної і повторної віктимізації, від погроз і від помсти, включаючи заходи протидії ризикам емоційної чи психологічної шкоди і захисту гідності потерпілих під час допитів і надання показань під присягою. За необхідності такі заходи мають також включати процедури, що встановлені національним законом для фізичного захисту потерпілих і членів їх сім'ї.

У мотиві 52 декларативної частини преамбули Директиви ЄС про потерпілих пропонуються такі засоби для захисту схоронності і гідності потерпілих від вторинної, повторної віктимізації, погроз чи помсти: (1) превентивні тимчасові заборонні судові рішення (англ. *interim injunction* – це спеціальний інститут на кшталт ухвал про забезпечення позову в інших видах судочинства; його особливістю є тимчасовий характер, оперативність прийняття рішення і можливість прийняття судом без забезпечення змагальної процедури; деякі заходи забезпечення кримінального провадження є своєрідними превентивними тимчасовими заборонними судовими рішенням, наприклад, арешт майна, однак кримінальне процесуальне право України не передбачає спеціальних інститутів, які дозволяють оперативно приймати спеціальні судові рішення, спрямовані на захист потерпілого від взаємодії чи дій конкретних осіб чи обставин); (2) захисні накази (*protection orders*) – імовірно мають на увазі рішення уповноважених осіб про здійснення щодо потерпілого заходів забезпечення безпеки; (3) обмежувальні судові накази (ухвали) (*restraining orders*) – встановлена судом чи слідчим суддею пряма заборона для визначеної особи вчиняти певні дії (наприклад, спілкуватися з потерпілим, підходити до потерпілого на близьку відстань тощо). Вважаємо, що задля попередження вторинної чи повторної віктимізації, погроз чи помсти потерпілому перелік заходів забезпечення кримінального провадження може бути доповнений спеціальним заходом забезпечення, який би за доступними механізмами був аналогічний обмежувальному припису стосовно кривдника, що передбачений ст. 26 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству»¹, оскільки на сьогодні такий обмежувальний припис

у кримінальному провадженні може застосовуватися тільки щодо підозрюваного, обвинуваченого (але не щодо особи, яку потерпілий вважає винною у завданні шкоди) і лише за процедурою обрання чи зміни запобіжного заходу, за ініціативою суду в інтересах потерпілого від злочину, пов'язаного з домашнім насильством, у спосіб застосування обмежувальних заходів, передбачених ч. 6 ст. 194 КПК. При цьому потерпілий позбавлений можливості самостійно звернутися до слідчого судді, суду з клопотанням про застосування обмежувальних заходів, так само, як і позбавлений можливості клопотати перед слідчим суддею, судом про їх продовження у випадку, якщо сторона обвинувачення не порушувала питання про продовження чи зміну запобіжного заходу. Також недоліком запровадження обмежувальних заходів до КПК варто назвати відсутність згадки про необхідність оцінки потреби застосування таких заходів слідчим чи прокурором при підготовці клопотання про застосування запобіжного заходу (ст. 184 КПК).

Більшість інших засобів попередження вторинної віктимізації, передбачених Директивою ЄС про потерпілих, стали предметом нормативної роботи, виконаної у межах Консультативної місії Європейського Союзу в Україні (далі – КМЄС). Представлені комітету Верховної Ради України з питань правоохоронної діяльності Пропозиції КМЄС щодо внесення змін до КПК містять окремий розділ 12 «Процесуальні заходи захисту від вторинної віктимізації – усі потерпілі та спеціальна категорія вразливих потерпілих»², що у певних джерелах отримав схвальний відгук³. Дійсно, згадані пропозиції заслуговують на позитивну оцінку, оскільки мають на меті наближення українського законодавства до законодавства ЄС, а більшість запропонованих норм якраз відтворюють положення Директиви ЄС про потерпілих: передбачають запровадження нового суб'єкта кримінального провадження – особу, яка надає підтримку потерпілому (імплементує п. 3 ст. 3 Директиви), пропонують конкретні механізми, спрямовані на уникнення контактів між потерпілим і правопорушником (імплементує ч. 1 ст. 19 Директиви), деталізують

² Пропозиції КМЄС щодо внесення змін до Кримінального процесуального кодексу (Комітету з питань правоохоронної діяльності) <<http://komzakopr.rada.gov.ua/uploads/documents/31985.pdf>> (дата звернення 29.01.2021).

³ Див., наприклад, Човган В (ред) *Права потерпілих від насильницьких злочинів в Україні: міжнародні стандарти та національні практики* (Видавничий дім «Артек», 2020) 6, 138, 141.

¹ Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 07 грудня 2017 року № 2229-VIII, з наступними змінами. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19> (дата звернення 29.01.2021).

процедуру допиту й освідчування потерпілого з урахуванням вимог Директиви (ст. 20), встановлюють спеціальні захисні механізми для забезпечення права на приватне життя потерпілого (імплементує ст. 21 Директиви), визначають обов'язковість здійснення допиту малолітнього чи неповнолітнього потерпілого під час досудового розслідування за процедурою ст. 225 КПК для уникнення повторного допиту під час судового провадження (імплементує пп. «а» п. 1 ст. 24 Директиви)¹, пропонують уведення поняття вразливого потерпілого та відповідні процесуальні права для такого (імплементує ст. 23 Директиви) та ін.

Відзначаючи загальний позитивний вплив Пропозицій КМЄС щодо вторинної віктимізації, необхідно вказати на їх певні вади. Директиви ЄС є загальнообов'язковими нормативно-правовими актами для всіх держав-членів ЄС, при цьому національні правопорядки держав-членів ЄС часто доволі сильно різняться. Тому кожна директива ЄС потребує професійної транспозиції (перенесення) її положень до національного права і практики. Найчастіше транспозиція передбачає деталізацію положень відповідної директиви, які враховуватимуть особливості конституційного устрою, правоохоронної системи, обсягу процесуальних прав тощо. На жаль, підхід до імплементації у кримінальне процесуальне право України положень Директиви ЄС про потерпілих, який застосовується у Пропозиціях КМЄС, має недостатньо глибокий характер та потребує вдосконалення. Наприклад, Пропозиції КМЄС передбачають виділення з-поміж осіб у процесуальному статусі потерпілих привілейованої групи – вразливих потерпілих, які наділятимуться реактивними правами і потребуватимуть більшого обсягу позитивних дій; і якщо віднесення до вразливих потерпілих малолітніх чи неповнолітніх потерпілих, потерпілих із певними вадами, потерпілих від конкретних видів кримінальних правопорушень, які є особливо вразливими для гідності особи (кримінальні правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканості особи, проти волі особи в частині торгівлі та ін.) не викликає занепокоєнь, то визначення вразливим потерпілим фізичної особи, яка «*є потерпілою від злочину, вчиненого із застосу-*

ванням насильства або погрозою його застосування, якщо існує підвищений ризик вторинної віктимізації через вік, стать, расу, національність, сексуальну орієнтацію, релігію, стан здоров'я, психічну незрілість, нездатність до самовираження або поточні життєві обставини або відносини та залежність від особи, яка підозрюється у вчиненні злочину», викликає сумнів, адже відкритим є питання процедури визначення існування підвищеного ризику та інших обставин, а такі у Пропозиціях КМЄС не передбачені. Проте основи такої процедури закладені в самій Директиві ЄС про потерпілих, а саме у ст. 22 «Індивідуальна оцінка потерпілих для встановлення спеціальних потреб у захисті», яка передбачає обов'язок держав-членів ЄС забезпечити отримання потерпілим *вчасної та індивідуальної оцінки, відповідно до національних процедур*, для встановлення спеціальних потреб у захисті і визначення, чи отримують і до якої міри потерпілі можуть отримати користь від спеціальних заходів у зв'язку зі здійсненням кримінального провадження, у зв'язку з їх особливою вразливістю до вторинної і повторної віктимізації, погроз і помсти. Диференційований підхід до кожного потерпілого, який передбачає Директива ЄС про потерпілих, із невідомих причин не став предметом проекту імплементації КМЄС. Хоча якраз сама процедура такої індивідуальної оцінки потерпілого на предмет вразливості, на нашу думку, має бути розвинута першочергово в межах української кримінальної процесуальної системи.

Іншим прикладом може слугувати норма про заборону на розголошення відомостей у кримінальному провадженні, в якій знаходимо згадку, що такі, як виняток, можуть бути оприлюднені, «*якщо громадський інтерес до них переважає захист приватного життя особи*». Таку ж норму знаходимо у мотиві 46 декларативної частини преамбули та пп. «е» п. 1 ст. 12 Директиви ЄС про потерпілих, однак у Директиві описуються права конкретного суб'єкта – потерпілого, а КПК має передбачати процедуру визначення того, чи переважає громадський інтерес захист приватного життя постраждалої особи та на які зовнішні ознаки, показники має орієнтуватися правозастосувач, який уповноважений приймати рішення про переважання громадських інтересів і т.д., однак і в цьому випадку такої процедури не передбачено у Пропозиціях КМЄС. Або ж доволі має місце односторонній підхід до встановлення обмежень розповсюдження інформації у засобах масової інформації, застосований

¹ *Примітка.* Цікавим є положення мотиву 41 декларативної частини преамбули Директиви ЄС про потерпілих, яке встановлює правову презумпцію про те, що «право потерпілого бути вислуханим має розглядатися як таке, що було забезпечено, у випадку існування заборони потерпілому надавати показання чи пояснення письмово».

у Пропозиціях КМЄС, при існуванні у Директиві ЄС про потерпілих окремого пункту, який значно м'якше визначає відповідні заходи: «для захисту права на приватне життя, недоторканність особи і персональних даних потерпілого держави-члени ЄС, поважаючи свободу слова й інформації і свободу та плюралізм засобів масової інформації, мають заохочувати засоби масової інформації до застосування заходів саморегулювання» (п. 2 ст. 21).

Найефективнішим засобом попередження вторинної віктимізації під час кримінального провадження є створення умов, за яких постраждала особа відчуває себе впевнено. Невпевність, страх виникають за умов невизначеності, незнання, відсутності обізнаності, тому знаковим є те, що першим правом потерпілого у Директиві ЄС про потерпілих зазначено право розуміти та отримати розуміння (ст. 3), та й глава 3 «Участь у кримінальному провадженні» розпочинається ст. 10 «Право бути почутим», яка встановлює обов'язок держав-членів ЄС забезпечити стан, за якого потерпілі мають можливість бути почутими у ході кримінального провадження і можуть надавати докази. Попередження вторинної віктимізації необхідно розпочинати із першої взаємодії органів кримінальної юстиції з постраждалою особою. Одним зі способів такого є здійснення інформування про права та обов'язки потерпілого у кримінальному провадженні та вичерпне роз'яснення таких. Для цього абз. 2 ч. 2 ст. 55 КПК передбачає обов'язкове вручення потерпілому пам'ятки про процесуальні права та обов'язки особою, яка прийняла заяву про вчинення кримінального правопорушення. Інформування потерпілого про його права є ключовою процесуальною дією, оскільки таке складає передумову для реалізації потерпілим проактивних прав, а також можливість за допомогою заяв чи скарг домогатися реалізації реактивних прав від уповноважених осіб.

КПК не передбачає вимог до структури чи змісту пам'ятки про процесуальні права та обов'язки потерпілого чи уповноважувальної норми про затвердження зразка такої певним органом, що, на нашу думку, є значною прогалиною, оскільки не відбувається уніфікації процедури: кожен окремих підрозділ органу досудового розслідування, органу дізнання чи прокуратури можуть мати свої власні пам'ятки. На практиці зміст пам'ятки зводиться до змісту статей 56, 57 КПК, а в академічних джерелах знаходимо згадку про необхідність інформування щодо окремих спеціальних прав потерпілого

під час усного роз'яснення¹. У п. 1 ст. 4 Директиви ЄС про потерпілих «Право отримати інформацію з першого контакту з уповноваженим органом» хоча й не визначається конкретний спосіб інформування (усний чи письмовий), обсяг і детальність, проте надається чіткий перелік обставин, щодо яких потерпілий має отримати відомості без невинуватого затримки від уповноваженого органу (як до, так і під час кримінального провадження), а саме: (а) інформацію про вид підтримки, яку може отримати потерпілий, і від кого, включаючи, коли потрібно, базову інформацію про доступ до медичної допомоги, будь-якої підтримки спеціаліста, включаючи психологічну підтримку, та доступ до альтернативного житла; (б) інформацію про процедури подання заяви про кримінальне правопорушення і роль потерпілого у зв'язку з такими процедурами; (с) інформацію про те, як і за яких умов потерпілий може отримати захист, включаючи заходи захисту; (д) інформацію про те, як і за яких умов потерпілий може отримати доступ до правничої консультації, правничої допомоги і порад будь-якого іншого виду; (е) інформацію про те, як і за яких умов потерпілий може отримати компенсацію за спричинену шкоду; (ф) інформацію про те, як і за яких умов потерпілий наділяється правом на усний і письмовий переклад; (г) у випадку, якщо потерпілий постійно проживає в іншій державі-члені ЄС, ніж де було вчинено кримінальне правопорушення, інформацію про те, які спеціальні заходи, процедури чи приготування доступні для захисту своїх інтересів у державі-члені ЄС, в якій відбувся перший контакт з уповноваженим органом; (х) інформацію про доступні процедури для подання скарг у випадку недотримання уповноваженим органом, який здійснює свої повноваження в межах кримінального провадження, прав потерпілого; (і) інформацію про контактні дані для зв'язку щодо справи потерпілого; (ї) інформацію про доступні сервіси відновного правосуддя; (к) інформацію про те, як і за яких умов потерпілий може отримати відшкодування витрат, що виникли внаслідок його участі у кримінальному провадженні.

Зазначене дозволяє стверджувати про необхідність обов'язкового зазначення у пам'ятці про процесуальні права та обов'язки потерпілого відповідних положень КПК, розміщених у главах 9 «Відшкодування (компенсація) шкоди у кримі-

¹ Практикум зі складання процесуальних документів : навч. посібник. 2-е вид., перероб. і доп. (Ліра ЛТД, 2017) 23–26.

нальному провадженні, цивільний позов, виплата винагороди викривачу», 26 «Оскарження рішень, дій чи бездіяльності під час досудового розслідування», 35 «Кримінальне провадження на підставі угод» та ін. При цьому мова йде не про механічне копіювання норм права, які через особливості юридичної мови не завжди адаптовані для легкого сприйняття пересічною особою, а про адаптацію такої інформації – графічно, спрощеним текстом тощо. Цей аспект згадується і в Директиві ЄС про потерпілих: інформація і поради мають надаватися уповноваженим органом «простою та доступною мовою» (мотив 21 декларативної частини преамбули).

Звернемо увагу на те, що більшість прав, передбачених у Директиві ЄС про потерпілих, є реактивними. Оскільки реактивні права потерпілого передбачають відповідну діяльність уповноважених осіб, то справедливим буде твердження, що за наявності широких дискреційних повноважень більшість реактивних прав потерпілих можуть забезпечуватися не стільки правовими, скільки організаційними (рідше матеріально-технічними) засобами. Наприклад, хоча жоден нормативно-правовий акт прямо не визначає змісту пам'ятки про процесуальні права та обов'язки потерпілого, однак правозастосувач є вільним у реалізації припису КПК щодо формування змісту і вручення такої пам'ятки (володіє дискрецією), а тому на сьогодні відсутні правові перепони у фактичному впровадженні у практику здійснення кримінального провадження положень п. 1 ст. 4 Директиви ЄС про потерпілих. Вважаємо, що те саме є справедливим для більшості прав, передбачених у Директиві ЄС про потерпілих, у тому числі в частині захисту потерпілих зі спеціальними потребами у захисті: здійснення опитування потерпілого у приміщеннях, створених чи пристосованих для цієї мети (пп. «а» п. 2 ст. 23), може забезпечуватися компетенцією відповідних органів у частині матеріально-технічного забезпечення своєї діяльності; здійснення опитувань потерпілого професіоналами чи за сприяння професіоналів, які підготовлені для цієї мети (пп. «b» п. 2 ст. 23) може забезпечуватися організаційними повноваженнями керівників відповідних органів; здійснення всіх опитувань потерпілого однією і тією особою, крім випадків, коли це є несумісним з якісним відправленням правосуддя (пп. «с» п. 2 ст. 23) так само може забезпечуватися організаційними засобами, як і здійснення опитувань потерпілих від сексуаль-

ного насильства, насильства на ґрунті статі чи насильства у близьких відносинах, особою тієї ж статі, що й потерпілий, крім таких, які проводяться прокурором чи суддею, якщо це є бажанням потерпілого, у випадку, якщо це не завдасть шкоди ходу кримінального провадження (пп. «d» п. 2 ст. 23). Тому значна кількість положень Директиви ЄС про потерпілих зосереджені саме на підготовку кваліфікованих, фахових і професійних кадрів (мотиви 53, 61, 63 декларативної частини преамбули, статті 1, 25), адже саме від їх діяльності, поведінки, взаємодії з постраждалою особою і розсуду залежить ефективність попередження вторинної віктимізації.

Водночас правове закріплення відповідних засобів попередження вторинної віктимізації – реактивних прав потерпілого – є бажаним, тому що не лише уточнює межі і підстави для процесуальної дискреції уповноважених осіб, а й, що незрівнянно більш важливо, встановлює нормативну підставу для постраждалої особи домагатися дотримання, поваги до її прав, а у випадку порушення таких – на оскарження відповідних рішень, дії чи бездіяльності.

На відміну від реактивних прав, проактивні права потерпілого можуть існувати та забезпечуватися тільки у випадку їх прямого передбачення у кримінальному процесуальному законі, а їх обсяг залежить від типу і розвиненості моделі національної системи кримінального процесу. Указані обставини влучно викладені в мотиві 20 декларативної частини преамбули Директиви ЄС про потерпілих: «Роль потерпілого у системі кримінальної юстиції і можливість брати активну участь у кримінальному провадженні різняться між Державами-членами, залежно від національної системи, і визначається одним чи кількома критеріями: чи національна система надає правовий статус сторони кримінального провадження; чи на потерпілого покладено правовий обов'язок або він може бути запрошений до активної участі у кримінальному провадженні, наприклад як свідок; та/чи потерпілий володіє правовим статусом за національним законом, який дозволяє брати активну участь у кримінальному провадженні, якщо особа бажає цього, у випадку, коли національна система не надає потерпілому правовий статус сторони кримінального провадження». Україна належить до третього випадку, оскільки, за загальним правилом, потерпілий не належить до сторони обвинувачення (а під час досудового розслідування

потерпілий за жодних обставин не може розглядатися як сторона), а тому виникає низка теоретико-практичних питань щодо правової природи діяльності потерпілого щодо формування доказів, у тому числі речових доказів і документів, які ним подаються на підтвердження заяви про вчинення кримінального правопорушення, підтвердження завданої шкоди, а також можливість надання потерпілим доказів (речових доказів, документів, висновків експерта) у суді і процесуальне оформлення надання потерпілим доказів під час досудового розслідування після його початку. Вирішення означених питань виходить за межі предмета цієї статті. Однак варто зазначити, що діяльність сторони обвинувачення у кримінальних провадженнях, у яких прямим результатом кримінально протиправного діяння було заподіяння шкоди певній особі, має розглядатися як діяльність, у тому числі, в інтересах такої особи. Тому на практиці та нормативному рівні проактивні дії потерпілого щодо самостійного встановлення обставин кримінального правопорушення у випадку, якщо такі не призвели до порушення прав і свобод інших осіб, мають розглядатися як правомірні в силу ч. 1 ст. 19 Конституції України¹. Найкращим методом вирішення окреслених питань є доопрацювання кримінального процесуального закону в частині прав потерпілого на формування доказів, а також запровадження інституту впливу потерпілого на хід досудового розслідування, можливо, за допомогою механізмів, доступних у судово-контрольному провадженні.

Значним фактором, який посилює ризики вторинної віктимізації постраждалої особи від участі у кримінальному провадженні, є процедура відшкодування (компенсації) шкоди потерпілому, завданої кримінально протиправним діянням. Хоча ч. 3 ст. 127 КПК передбачає, що шкода, завдана потерпілому внаслідок кримінального правопорушення, компенсується йому за рахунок Державного бюджету України у випадках та в порядку, передбачених законом, проте такі закони на сьогодні відсутні й згідно з Законом України «Про Державний бюджет України на 2021 рік»² відповідні видатки не передбачені. Інноваційна концепція за-

безпечення відшкодування (компенсації) шкоди пропонується Робочою групою з розвитку кримінального права в складі комісії з правової реформи при Президенті України (Баулін Ю. В., Гуторова Н. О., Навроцький В. О. та ін.) у проекті Кримінального кодексу України³: згідно з ч. 6 ст. 3.7.1 проекту КК передбачається запровадження Державного фонду відшкодування шкоди потерпілим, видатки якого будуть спрямовуватися на відшкодування (компенсацію) шкоди, завданої умисним насильницьким злочином, у разі неможливості здійснення компенсації іншим способом; при цьому фонд формуватиметься за рахунок сплати кримінального штрафу (ч. 1 ст. 3.1.3, ч. 1 ст. 3.11.4 проекту КК), конфіскації майна (ч. 1 ст. 3.8.1 проекту КК), вилучення (відчуження) речей (ч. 1 ст. 3.8.3 проекту КК). Однак доки вказана концепція не запроваджена, одним із найдієвіших способів відшкодування (компенсації) шкоди потерпілому залишається цивільний позов.

Пункт 1 ст. 16 Директиви ЄС про потерпілих установлює, що держави-члени ЄС мають забезпечити стан, за якого в ході кримінального провадження потерпілі наділені за статусом правом отримати рішення про компенсацію від правопорушника у межах розумного часу, крім випадків, коли національний закон передбачає винесення такого рішення у ході іншої юридичної процедури. Для отримання рішення про компенсацію від правопорушника у кримінальному провадженні потерпілий та інша особа, якій кримінально протиправним діянням завдано шкоди, наділена за ст. 128 КПК правом пред'явити цивільний позов⁴. Новелою КПК є можливість за допомогою цивільного позову отримати відшкодування не лише матеріальної шкоди, як це було передбачено КПК 1960 року, а й моральної (імовірно, третій вид шкоди, передбачений у ч. 1 ст. 55 КПК – фі-

³ Баулін Ю., Гуторова Н., Навроцький В. та ін. 'Кримінальний кодекс України (проект). Контрольний текст (станом на 17.01.2021)' (Новий Кримінальний Кодекс. EUAM Ukraine) <<https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2021/01/18/kontrolnyj-proekt-kk-17-01-2021.pdf>> (дата звернення 20.01.2021).

⁴ Знаковим є те, що таке право прямо не передбачене у ст. 56 «Права потерпілого», у якій міститься лише загальна згадка про те, що потерпілий протягом кримінального провадження має право на відшкодування завданої кримінальним правопорушенням шкоди в порядку, передбаченому законом (п. 10 ч. 1). Указане, як було зазначено вище, може призводити до неінформування потерпілого про право заявляти цивільний позов у кримінальному провадженні та невключення інформацію про відповідну процедуру у пам'ятці про процесуальні права та обов'язки потерпілого.

¹ Конституція України: Основний Закон від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР з наступними змінами URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення 20.11.2020).

² Про Державний бюджет України на 2021 рік: Закон України від 15 грудня 2020 року № 1082-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1082-20> (дата звернення: 20.01.2021).

зична – визнається законодавством такою, яка не підлягає прямій оцінці, а тому й компенсації, і має розглядатися як шкода, що призвела до моральних страждань і матеріальних витрат). Але для реалізації такого права потерпілий має здійснити складну процесуальну дію – підготувати та пред'явити позовну заяву. При цьому форма і зміст такої повинна відповідати вимогам, установленим до позовів, які пред'являються у порядку цивільного судочинства (ч. 4 ст. 128 КПК). Такі вимоги передбачені статтями 175, 177 ЦПК¹, у тому числі: зміст позовних вимог; спосіб (способи) захисту прав або інтересів, передбачений законом чи договором, або інший спосіб (способи) захисту прав та інтересів, який не суперечить закону і який позивач просить суд визначити у рішенні (п. 4 ч. 3 ст. 175); виклад обставин, якими позивач обґрунтовує свої вимоги; зазначення доказів, що підтверджують указані обставини (п. 5 ч. 3 ст. 175); відомості про вжиття заходів досудового врегулювання спору, якщо такі проводилися, в тому числі, якщо законом визначений обов'язковий досудовий порядок урегулювання спору (п. 6 ч. 3 ст. 175) та ін. Фактично чинна редакція КПК у взаємозв'язку з ЦПК передбачає, що цивільна позовна заява має змістовно дублювати відомості, які підлягають установленню під час досудового розслідування і мають бути викладені у кримінальній позовній заяві – обвинувальному акті прокурора. Але тягар на встановлення таких відомостей і їх виклад лягає цілком на потерпілого, оскільки КПК не передбачає надання безоплатної правової допомоги чи правового консультування з боку прокуратури щодо складання такого. Відтак, право потерпілого за статусом «отримати рішення про компенсацію від правопорушника» в ході кримінального провадження перетворюється з права, що спрямоване на гарантування відшкодування і спрощення процедури такого, на право-тягар, до того ж доволі заформалізований.

Із другого боку, відповідно до речення другого абз. 1 ч. 3 ст. 128 КПК цивільний позов може бути поданий прокурором у випадках, установлених законом, також в інтересах громадян, які через недосягнення повноліття, недієздатність або обмежену дієздатність неспроможні самостійно захистити свої права. Однак указана норма прямо

¹ Цивільний процесуальний кодекс України: Кодекс Законів України від 18 березня 2004 року № 1618-IV з наступними змінами. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення 01.02.2021)

суперечить Конституції України, відповідно до якої прокуратура здійснює представництво інтересів держави в суді у виключних випадках і в порядку, що визначені законом (п. 3 ч. 1 ст. 131¹), але не наділена правами представляти інтереси будь-яких інших фізичних чи юридичних осіб, крім, власне, держави². Крім цього, ч. 4 ст. 131² Основного Закону України встановлює, що виключно адвокат здійснює представництво іншої особи в суді. Тому, на нашу думку, на сьогодні прокурор позбавлений можливості подавати цивільну позовну заяву у кримінальному провадженні в інтересах потерпілого, навіть у випадках, передбачених абз. 1 ч. 3 ст. 128 КПК.

Таким чином, можна констатувати, що протягом останніх 30 років мало місце фактичне звуження процесуальних прав потерпілого на надання правничої допомоги в отриманні в межах кримінального провадження рішення про відшкодування (компенсацію) шкоди, завданої кримінально протиправним діянням. Так, якщо ч. 2 ст. 29 КПК 1960 р. у первісній редакції зазначала, що «прокурор вправі пред'явити або підтримати пред'явлений потерпілим цивільний позов, якщо цього вимагає охорона державних чи громадських інтересів, а також у випадках, коли майнові збитки завдані особі, яка внаслідок безпорадного стану, залежності від обвинуваченого або з інших причин не може захистити свої законні інтереси (*курсив наш – В. Н.*)»³, то наступна редакція 1992 року передбачала можливість прокурора пред'являти цивільний позов в інтересах потерпілого тільки у випадку, якщо цього вимагає охорона «громадян, які за станом здоров'я та з інших поважних причин не можуть захистити свої права (*курсив наш – В. Н.*)»⁴. У первісній редакції ч. 3 ст. 128 КПК 2012 р., крім передбачених у чинній редакції підстав, було передбачено також подання прокурором цивільного позову в інтересах громадян, які через фізичний чи матеріальний стан, похилий вік неспроможні самостійно захис-

² Для обґрунтування права прокуратури пред'являти чи підтримувати цивільний позов у кримінальному провадженні можуть бути застосовані спроби розширеного тлумачення «підтримання публічного обвинувачення в суді» (п. 1 ч. 1 ст. 131¹), що, однак, на нашу думку, явно виходить за формальний зміст, закріплений буквою Конституції України.

³ Про затвердження Кримінально-процесуального кодексу Української РСР: Закон Української РСР від 28 грудня 1960 року // *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1961. №2. ст. 15. С. 94.

⁴ Про внесення доповнень і змін до деяких законодавчих актів України: Закону України від 15 грудня 1992 року № 2857-ХІІ ст. 10 розділу I. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2857-12/ed20050901> (дата звернення 01.02.2021).

тити свої права¹, у 2014 році з прийняттям нового Закону України «Про прокуратуру»² було введено чинну редакцію ч. 3 ст. 128, яка *de facto* стала неконституційною 30 вересня 2016 р. з набранням чинності Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)»³. При цьому до середини 2001 р.⁴ діяла норма ч. 3 ст. 29 КПК 1960 р. у первісній редакції, відповідно до якої, якщо прокурором чи іншою особою не було пред'явлено цивільний позов в інтересах потерпілого, який належав до передбаченої у ч. 2 категорії потерпілих, щодо яких мають застосовуватися позитивні дії, то суд був зобов'язаний при ухваленні вироку *з власної ініціативи* вирішити питання про відшкодування матеріальних збитків, завданих злочином. Вважаємо, що досвід такого правового регулювання був передчасно відкинутий. Він може використовуватися при подальшому вдосконаленні кримінального процесуального закону: як видається, цілком можливим є запровадження для потерпілих – фізичних осіб спрощеного порядку отримання в ході кримінального провадження відшкодування (компенсації) шкоди, спричиненої кримінально протиправним діянням, який би полягав лише у безпосередньому письмовому висловленні під час досудового розслідування чи підготовчого провадження бажання отримати таке відшкодування за результатами розгляду обвинувального акта в суді, а юридичне обґрунтування й мотивування такого відшкодування було б субсидіарно покладено на сторону обвинувачення під час змагального провадження в суді.

Іншим, більш простим у техніко-юридичному плані способом врегулювання забезпечення отримання потерпілим в ході кримінального провадження відшкодування (компенсації) шкоди, спричиненої кримінально протиправним діянням, є передбачення надання для певної категорії потерпілих безоплатної правової допомоги адвоката, у тому числі в питаннях підготовки, подання

і підтримання цивільного позову у кримінальному провадженні. Натепер право на безоплатну вторинну правову допомогу надано лише особам, які постраждали від домашнього насильства або насильства за ознакою статі⁵. Розглядаючи проблему надання потерпілому безоплатної правової допомоги, О. Г. Шило звертає увагу на необхідність забезпечення передбаченого ст. 24 Конституції України принципу рівності конституційних прав і свобод особи і підтримує надання такої окремих категоріям осіб⁶.

На наш погляд, визначена п. 13 ч. 1 ст. 14 Закону України «Про безоплатну правову допомогу» категорія постраждалих осіб, які володіють правом на вторинну правову допомогу, є недостатньо повною і потребує розширення хоча б за рахунок осіб, які постраждали від насильницьких кримінальних правопорушень, осіб, які не досягли повноліття, обмежено дієздатних чи недієздатних осіб, а також осіб, які внаслідок похилого віку, фізичного чи майнового стану не мають можливості ефективно самостійно забезпечити захист своїх прав і законних інтересів у ході кримінального провадження.

Висновки. Підсумовуючи вищенаведене, вважаємо, що одним із загальних змістовних завдань кримінального провадження є відновлення особистої безпеки постраждалої особи. Указане завдання не лише стверджується в різних формулюваннях у низці міжнародних правових актів, а й доктринально впливає з позитивних зобов'язань держави.

Якщо кримінальне провадження стосується кримінально протиправного діяння, яким було заподіяно шкоду приватній особі, то щодо постраждалої особи таке кримінальне провадження має вирішити певні спеціальні завдання, зокрема: попередити вторинну віктимізацію цієї особи, що може настати у зв'язку зі здійсненням кримінального провадження, та забезпечити результативне й ефективне відшкодування фізичної, психологічної, психічної, емоційної, соціальної шкоди, компенсацію майнової шкоди та сатисфакцію постраждалій особі.

⁵ Про безоплатну правову допомогу: Закону України від 02 червня 2011 року № 3460-VI п. 13 ч. 1 ст. 14 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17> (дата звернення 01.02.2021).

⁶ Шило О. Г. *Теоретико-прикладні основи реалізації конституційного права людини і громадянина на судовий захист у досудовому провадженні в кримінальному процесі України: моногр.* (Право, 2011) 194

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України: Кодекс Законів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/ed20120413> (дата звернення 01.02.2021)

² Про прокуратуру: Закон України № 1697-VII від 14 жовтня 2014 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18> (дата звернення 01.02.2021)

³ Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя): Закон України № 1401-VIII від 02 червня 2016 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19> (дата звернення 01.02.2021)

⁴ Пункт 19 ст. 1 Закону України № 2533-III від 21 червня 2001 року «Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2533-14> (дата звернення 01.02.2021).

Кожна постраждала від делінквентного посягання особа має абсолютне право на припинення страждань, у тому числі на захист від вторинної віктимізації та її попередження. Поведінка посадових осіб органів кримінальної юстиції може бути як джерелом вторинної віктимізації, так і засобом для її попередження і подолання. Тому бажаним є деталізація на нормативному рівні як загальних завдань кримінального провадження щодо постраждалої особи (її захист, охорона і відновлення її особистої безпеки, вирішення публічно-приватного кримінального спору), стандартів поведінки уповноважених осіб з такими особами, так і реактивних і проактивних прав потерпілого.

Значний науковий інтерес при розгляді питання про забезпечення прав постраждалої особи у кримінальному провадженні складає Директива ЄС про потерпілих, яка є комплексним, обов'язковим для кожної держави-члена ЄС нормативно-правовим актом.

Деякі з передбачених Директивою ЄС про потерпілих права на високому рівні забезпечені чинними нормами КПК, у той час як інші потребують розширення і нормативного доповнення. Так, потребує врегулювання питання безоплатного надання потерпілому ключових процесуальних документів у перекладі рідною чи іншою мовою, якою володіє потерпілий, якщо існують складнощі в мовній комунікації.

Видається слушним детальна нормативна розробка спеціальних заходів забезпечення кримінального провадження на основі передбачених Директивою ЄС про потерпілих засобів для захисту схоронності і гідності постраждалих осіб (превентивні тимчасові заборонні судові рішення, захисні накази, обмежувальні судові накази (ухвали)), а також законодавче закріплення Пропозицій КМЄС щодо попередження вторинної віктимізації, урахування висловлені вище авторські зауваження та доповнення, зокрема, запровадження індивідуальної оцінки потерпілих для встановлення спеціальних потреб у захисті та передбачення особливостей здійснення процесуальних дій, у яких беруть участь уразливі потерпілі.

Інформування потерпілого про його права є ключовою процесуальною дією, оскільки воно не лише є одним із найдієвіших засобів попередження вторинної віктимізації, але й складає передумову для реалізації потерпілим проактивних прав, а також можливість за допомогою заяв чи скарг домогатися реалізації реактивних прав від

уповноважених осіб. На наш погляд, значною прогалиною нормативного забезпечення кримінальної процесуальної діяльності є відсутність у КПК вимог до структури чи змісту пам'ятки про процесуальні права та обов'язки потерпілого. Ураховуючи положення Директиви ЄС про потерпілих та те, що правозастосовець є вільним у реалізації припису КПК щодо формування змісту і вручення такої пам'ятки, вважаємо за необхідне обов'язково вказувати у пам'ятці потерпілого також процесуальні права, пов'язані з відшкодуванням (компенсацією) шкоди у кримінальному провадженні і пред'явленням цивільного позову, підстави і порядок оскарження рішень, дій чи бездіяльності під час досудового розслідування і судового провадження, можливості, порядок і особливості здійснення перемовин щодо укладення угоди про примирення та ін. При цьому пам'ятка має бути адаптована для сприйняття відповідної інформації пересічною особою, містити графічні елементи, спрощений текст, уникнення ускладнених правових синтаксичних конструкцій тощо.

Пропонується здійснювати впровадження положень Директиви ЄС про потерпілих у частині реактивних прав постраждалої особи шляхом використання уповноваженими особами передбаченої нормами КПК дискреції, а також застосовуючи доступні організаційні та матеріально-технічні засоби.

Нормативного вдосконалення потребує й коло процесуальних прав потерпілого, зокрема в частині здійснення формування доказів, ініціювання не лише слідчих (розшукових) дій, а й більшості заходів забезпечення кримінального провадження. Висловлено думку про те, що проактивні дії потерпілого щодо самостійного встановлення обставин кримінального правопорушення мають розглядатися як правомірні в силу ч. 1 ст. 19 Конституції України, у випадку, якщо вони не призвели до порушення прав і свобод інших осіб. Нагальне реформування є необхідним у частині законодавчої регламентації способів відшкодування (компенсації) шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, а також забезпечення потерпілого безоплатною професійною правничою допомогою.

Видається за можливе запропонувати доповнити ст. 3 КПК положенням про те, що спеціальним завданням кримінального провадження є попередження вторинної віктимізації постраждалої особи.

REFERENCES

*List of legal documents***Legislation**

1. Konstytutsiia Ukrainy: Osnovnyi Zakon vid 28 chervnia 1996 roku № 254k/96-VR z nastupnymy zminamy URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (in Ukrainian)
2. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy : Kodeks Zakoniv vid 13 kvitnia 2012 roku № 4651-VI. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (in Ukrainian)
3. Tsyvilnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy : Kodeks Zakoniv Ukrainy vid 18 bereznia 2004 roku № 1618-IV z nastupnymy zminamy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (in Ukrainian)
4. Pro zatverdzhennia Kryminalno-protsesualnoho kodeksu Ukrainiskoi RSR : Zakon Ukrainiskoi RSR vid 28 hrudnia 1960 roku. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainiskoi RSR. 1961. № 2. St. 15. 94.
5. Pro vnesennia dopovnen i zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 15 hrudnia 1992 roku № 2857-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2857-12/ed20050901> (in Ukrainian)
6. Pro Derzhavnyi biudzhet Ukrainy na 2021 rik: Zakon Ukrainy № 1082-IX. vid 15 hrudnia 2020 roku URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1082-20> (in Ukrainian)
7. Pro prokuraturu: Zakon Ukrainy vid 14 zhovtnia 2014 roku № 1697-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18> (in Ukrainian)
8. Pro zapobihannia ta protydiu domashnomu nasyilstvu : Zakon Ukrainy vid 07 hrudnia 2017 roku № 2229-VIII, z nastupnymy zminamy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19> (in Ukrainian)
9. Pro vnesennia zmin do Konstytutsii Ukrainy (shchodo pravosuddia): Zakon Ukrainy vid 02 chervnia 2016 roku № 1401-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19> (in Ukrainian)
10. Pro vnesennia zmin do Kryminalno-protsesualnoho kodeksu Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 21 chervnia 2001 roku № 2533-III URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2533-> (in Ukrainian)
11. Pro bezoplatnu pravovu dopomogu : Zakon Ukrainy vid 02 chervnia 2011 roku № 3460-VI z nastupnymy zminamy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-> (in Ukrainian)
12. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro Yedynyi reiestr dosudovykh rozsliduvan, poriadok yoho formuvannia ta vedennia : nakaz Heneralnoho prokurora vid 30 chervnia 2020 № 298. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0298905-20> (in Ukrainian)
13. Directive of the European Parliament and of the Council 2012/29/EU of 25 October 2012 establishing minimum standards on the rights, support and protection of victims of crime, and replacing Council Framework Decision 2001/220/JHA [2012] OJ L315/57. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX%3A32012L0029> (in English)
14. Recommendation No. R (85) 11 of the Committee of Ministers to member states on the position of the victim in the framework of criminal law and procedure (Adopted by the Committee of Ministers on 28 June 1985 at the 387th meeting of the Ministers' Deputies) [1985] URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016804dcca (in English)
15. Recommendation Rec(2006)8 of the Committee of Ministers to member states on assistance to crime victims (Adopted by the Committee of Ministers on 14 June 2006 at the 967th meeting of the Ministers' Deputies) [2006] URL: <https://rm.coe.int/16805afa5c> (in English)
16. Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence. Istanbul, 11 May 2011. URL: <https://rm.coe.int/168008482e> (in English)

Bibliography**Authored books**

1. Shylo O, *Teoretyko-prykladni osnovy realizatsii konstytutsiinoho prava liudyny i hromadianyna na sudovy khakhyst u dosudovomu provadzhenni v kryminalnomu protsesi Ukrainy* [Theoretical and applicable foundation for realization of the constitutional right of a person and a citizen to judicial protection in pre-trial proceedings in criminal process] (Pravo 2011) (in Ukrainian).

Edited books

2. Boiko O (ed), *Praktykum zi skladannia protsesualnykh dokumentiv* [Workshop on drafting procedural documents] (2nd edn, Lira LTD 2017) (in Ukrainian).

3. Chovhan V (ed), *Prava poterpilykh vid nasylnytskykh zlochyniv v Ukraini: mizhnarodni standarty ta natsionalni praktyky* [Rights of Victims of Violent Crimes in Ukraine: International Standards and National Practices] (Vydavnychi dim «Artek», 2020) (in Ukrainian).
4. Petryshyn O (ed) *Kataloh prav liudyny. Zahalna teoriia prava* [Catalog of human rights. General theory of law] (Pravo 2020) (in Ukrainian).

Journal articles

5. Glinskaja N, Shilo O, Verhogljad-Gerasimenko E, 'Problemy implementacii standartov preduprezhdenija vtorichnoj viktimizacii poterpevshego v ugovnoe processual'noe zakonodatel'stvo Ukrainy' [Problems of implementing standards for the prevention of secondary victimization of crime victims in Ukrainian criminal procedure legislation] (2020) 14 (6) *Vserossiiskii kriminologicheskii zhurnal. Russian Journal of Criminology*, 927 DOI: 10.17150/2500-4255.2020.14(6).927-936 (in Russian).

Disertations

6. Khrystova G, 'Doktryna pozytyvnykh zoboviazan derzhavy u sferi prav liudyny' [The doctrine of the state positive obligations in the field of human rights] (LLD thesis, Yaroslav Mudryi National Law University, 2019) <http://nauka.nlu.edu.ua/download/diss/Xristova/d_Xristova.pdf> (in Ukrainian).

Websites

7. 'Proekt Zakonu pro ratyfikatsiiu Konventsii Rady Yevropy pro zapobihannia nasyilstvu stosovno zhinok i domashnomu nasyilstvu ta borotbu iz tsymy yavyshechamy' [Draft Law on Ratification of Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence] (Verkhovna Rada of Ukraine, 2016) <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60492> (in Ukrainian).
8. 'Propozytsii Konsultatyvnoi misii Yevropeiskoho Soiuzu shchodo vnesennia zmin do Kryminalnoho protsesualnoho kodeksu' [European Union Advisory Mission in Ukraine Proposals for amendments to the Criminal Procedure Code] (Komitetu z pytan pravookhoronnoi diialnosti, 2017) <<http://komzakonpr.rada.gov.ua/uploads/documents/31985.pdf>> (in Ukrainian).
9. Baulin Yu, Hutorova N, Navrotskyi V and others 'Kryminalnyi kodeks Ukrainy (proiekt). Kontrolnyi tekst (stanom na 17.01.2021)' [Criminal Code of Ukraine (draft). Control text (as of 17.01.2021)] (Novyi Kryminalnyi Kodeks. EUAM Ukraine, 2021) <<https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2021/01/18/kontrolnyj-proekt-kk-17-01-2021.pdf>> (in Ukrainian).

Новожилов В. С. Попередження вторинної віктимізації як завдання кримінального провадження

Стаття присвячена проблемі визнання забезпечення захисту, охорони і відновлення безпеки потерпілого, попередження вторинної віктимізації як завдання кримінального провадження. Метою статті є дослідження завдань кримінального провадження крізь призму прав, свобод та законних інтересів постраждалої особи. Відновлення особистої безпеки постраждалої особи є загальним змістовним завданням кримінального провадження, яке закріплюється в міжнародних правових актах і доктринально впливає з позитивних зобов'язань держави. Спеціальним завданням кримінального провадження є попередження вторинної віктимізації постраждалої особи. Проаналізовано Директиву ЄС про потерпілих і запропоновано способи транспозиції деяких її положень в кримінальне процесуальне право України, зокрема, в частині прав вразливих потерпілих, способів відшкодування (компенсації) шкоди потерпілому, удосконалення змісту пам'ятки про процесуальні права та обов'язки потерпілого.

Ключові слова: вторинна віктимізація, вразливий потерпілий, завдання кримінального провадження, пам'ятка, захист прав потерпілого, європейські стандарти прав потерпілого, відшкодування (компенсація) шкоди потерпілому у кримінальному провадженні, цивільний позов.

Новожилов В. С. Предупреждение вторичной виктимизации как задача уголовного производства

Статья посвящена проблеме признания обеспечения защиты, охраны и восстановления безопасности потерпевшего, предупреждения вторичной виктимизации как задачи уголовного производства. Целью статьи является исследование задач уголовного производства сквозь призму прав, свобод и законных интересов пострадавшего лица. Восстановление личной безопасности пострадавшего лица является общей содержательной задачей уголовного производства, которая утверждается в международных правовых актах и доктри-

нально проистекает из позитивных обязательств государства. Специальной задачей уголовного производства является предупреждение вторичной виктимизации пострадавшего лица. Проанализирована Директива Европейского Союза о пострадавших и предложены способы транспозиции некоторых ее положений в уголовное процессуальное право Украины, в том числе, в части прав уязвимых потерпевших, способов возмещения (компенсации) вреда потерпевшему, совершенствования содержания памятки о процессуальных правах и обязанностях потерпевшего.

Ключевые слова: вторичная виктимизация, уязвимый потерпевший, задачи уголовного производства, памятка, защита прав потерпевшего, европейские стандарты прав потерпевшего, возмещение (компенсация) вреда пострадавшему в уголовном производстве, гражданский иск.

Novozhylov V.S. Prevention of secondary victimization as the objective of criminal procedure

The study is devoted to the issue of recognition of ensuring victims protection, preservation and restoration of their personal safety, as well as secondary victimization prevention as objectives of criminal procedure. The aim of the study is to analyse objectives of criminal procedure through the prism of rights, freedoms and lawful interests of the harmed person. The author's classification was derived, according to which restoration of victim's personal safety is common essential criminal procedural objective. The author examined that this objective is indicated in various international legal acts and that it is founded on the positive obligations doctrine. A logical division of victim's criminal procedural rights on reactive and proactive rights was provided. Victim's reactive rights are enforced by the criminal procedural reaction of other subjects of criminal process and victim's proactive rights may be enforced only when victim's active intent to apply them is expressed. It was proposed to attribute prevention of secondary victimization to special criminal procedural objectives. The behaviour of criminal justice agency's officials, that can be either the source of secondary victimization or the instrument of its prevention and overcome of victim's potential harm or trauma as a result of a criminal offence, was characterised. An overview of the Victims' Rights EU Directive that is fundamental binding legal act that became the statutory core of legal provisions on victims' rights in criminal procedure in a common European legal space was provided. The ways of transposition the Victims' Rights EU Directive into Ukrainian national criminal procedural law were described, in particular the legislative proposals to establish the victims' right to receive written translation, free of charge, of keys documents in criminal procedure in a language that they understand, to implement into the law interim injunctions and restraining orders for the end to protect the safety and dignity of victims, to prescribe the procedure of individual assessment of victims to identify specific protection needs and to improve procedure of enforcing victims' right to receive information, especially on the part of content that must be included in a leaflet advising on victim's procedural rights and duties.

Keywords: secondary victimization, vulnerable victim, tasks of criminal proceedings, memo, protection of victims' rights, European standards of victims' rights, transposition the Victims' Rights Directive.

Стаття надійшла до редакції: 5.04.2021 р.

Прийнята до друку: 29.04.2021 р.

О. В. Приходько, аспірантка Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України
ORCID ID: 0000-0002-5748-9009

ГРОМАДСЬКИЙ ПОРЯДОК У ВИМІРІ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ЕКОНОМІКИ

Постановка проблеми. Мабуть, не стане перебільшенням твердження, що протягом останніх років проблематика громадської безпеки та громадського порядку стала однією із популярних як для суспільного, так і наукового обговорення. В науковому сенсі громадський порядок та громадська безпека не є тотожними поняттями. В суспільній свідомості їх взаємозумовленість та спорідненість нерідко призводять до вживання цих понять як синонімів. Із настанням пандемії, що супроводжується низкою адміністративних заходів з обмеження прав і свобод фізичних та юридичних осіб у вигляді карантинів, прийняттям нормативно-правових актів локального та національного рівнів, концепт громадського порядку набув особливого значення. Адже йдеться про довготривале за часом, суттєве за змістом та обсягом обмеження природних прав на свободу пересування та діяльності, а також про втручання держави у сферу приватних прав та інтересів. Порухення встановлених обмежень карається адміністративними стягненнями, які в деяких країнах сягають значного рівня. Наприклад, у Франції стягнення складає 3760 євро за чотири порушення протягом одного місяця. Повідомляється, що тільки за перші два тижні у 2020 р. було виписано 225 тис. штрафів¹. Тобто мова йде про економічну складову покарання. А, отже, такі дії влади зачіпають економічні інтереси та права індивідів і компаній.

Проблематика втручання влади в сферу економічних прав і свобод та підприємницьку діяльність в аспекті дотримання конституційних гарантій є однією із ключових для конституційної економі-

ки. Саме цей напрям досліджень останнім часом актуалізується у зв'язку із коронакризою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливого значення сьогодні набувають порівняльно-правові дослідження юридичних та адміністративних дій влади, конституційність застосування обмежень та примусу, аналіз короткотривалих та довготривалих наслідків таких дій для національної економіки. Означені питання є предметом дослідження проблем конституційної економіки, яка є міждисциплінарним напрямом досліджень сучасного конституціоналізму.

Для нашого дослідження значення мали роботи французьких юристів, які за різних років були визнані кращими членами Конституційної ради Франції та в яких достатньо ґрунтовно проаналізовано тему обмеження основних конституційних прав громадським порядком (дисертація П. Герв'є, 2014)², поняття нематеріального громадського порядку як феномену конституційної цінності (монографія М.-О. Пейру-Сісоко, 2018)³, відповідальність держави за закони, що були визнані неконституційними (дослідження Т. Дюшарма, 2019)⁴. Водночас нами використано рішення Конституційної ради та Державної ради Франції 2020 р. із питань локдауну, матеріали експертної

² Gervier P. 'La limitation des droits fondamentaux constitutionnels par l'ordre public 2014' (conseil-constitutionnel, October 2014) <<https://www.conseil-constitutionnel.fr/nouveaux-cahiers-du-conseil-constitutionnel/la-limitation-des-droits-fondamentaux-constitutionnels-par-l-ordre-public>> (дата звернення 15.04.2021)

³ Peyroux-Sissoko Par Marie-Odile. 'L' Ordre Public Immatériel En Droit Public Français' (Le Blog Droit administratif, 23.10.2018) <<https://blogdroitadministratif.net/2018/10/23/lordre-public-immateriel-en-droit-public-francais/>> (дата звернення 15.04.2021)

⁴ Theo Ducharme 'Résumé de thèse: La responsabilité de l'État du fait des lois déclarées contraires à la Constitution' 9 <https://www.conseil-constitutionnel.fr/sites/default/files/2019-10/201910_resume_theseducharme.pdf> (дата звернення 15.04.2021)

¹ 'Coronavirus : l'amende pour non-respect du confinement reste à 135 euros mais passe à 200 euros en cas de récidive dans les quinze jours' (franceinfo, 29.03.2020) <https://www.francetvinfo.fr/sante/maladie/coronavirus/coronavirus-l-amende-pour-non-respect-du-confinement-passe-a-200-euros-et-a-450-euros-en-cas-de-majoration_3890269.html> (дата звернення 15.04.2021)

групи французьких юристів-науковців із питань конституційної економіки, яка працювала протягом 2011–2016 років¹.

Певні позиції українських науковців щодо конституційно-правового виміру застосування примусу або інших, більш м'яких засобів втручання держави в приватну економічну сферу було знайдено в публікаціях М. Савчина², В. Кампо, Р. Джабраїлова³. Думки британських та російських науковців з питань конституційної економіки, зокрема А. Хамліна⁴, Г. Гаджієва⁵, Н. Бондаря⁶ використовувалися під час порівняльного аналізу правових доктрин.

Метою статті є аналіз можливостей застосування інструментарію та методів конституційної економіки як міждисциплінарного наукового напрямку для вивчення конституційної легітимності державного примусу у питаннях обмеження приватного економічного інтересу, економічних прав і свобод, пропорційності та збалансованості приватного та публічного інтересу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сьогодні на різних наукових майданчиках ведеться дискусія про кардинальні зміни наукового дискурсу, наукову революцію та перегляд парадигми у русі беззаперечної міждисциплінарності, поєднання абсолютно неспоріднених наукових дисциплін і підходів. Наукова революція в сфері конституційного права також помітна за такими ознаками.

1. Активізація інтересу дослідників до соціального буття конституції, зокрема, процесу її написання, обговорення, прийняття, а згодом процесів, пов'язаних з подальшою фазою, а саме: визріванням змін та доповнень, причин відповідного процесу їх підготовки та прийняття (Т. Гінзбург кваліфікує це як відхід від юридичного аналізу до

інтерпретації «конституції як продукту»)⁷. Причому акцент переноситься з процесу судового тлумачення текстів на процедуру, так би мовити, формування «живої конституції» за аналогією з концепцією «живого права».

2. Використання кількісних методів та методів математичного моделювання сучасних процесів для оцінки ефективності й співмірності конституційного регулювання.

3. Зміщення інтересу дослідників із конституційної «продукції глобальної півночі на глобальний південь», тобто розворот дослідницького фокусу на конституційні системи авторитарних, авторитарних, недемократичних держав⁸. Хоча превалюють роботи із західноцентристськими позиціями, алгоритми неліберальних конституційних систем все більше привертають увагу науковців⁹.

4. «Міграція» підходів суміжних наук, передусім соціології та соціальної психології, політологічної та економічної глобалістики в конституційне правознавство для розуміння зовнішніх впливів на процес конституційних трансформацій.

Існують, як мінімум, дві причини цих досить кардинальних змін у конституцієзнавстві. По-перше, можливість осмислення процесів конституційних змін у більш широкому науковому дискурсі, у фокусі різних наук, співвідношенні різних фактів, множинних подій, підходів, точок зору. Кардинальне розширення рамок дослідження стало можливим завдяки цифровій революції ХХІ ст., яка відкрила доступ до величезної кількості інформації одночасно. По-друге, йдеться про зміну самого об'єкта дослідження. Сьогодні транснаціоналізація конституційного процесу є об'єктивним явищем. Свідомість людей вже змінилася й продовжує змінюватися внаслідок глобалізації економіки, нових ідей і знань, що мігрують миттєво через Інтернет, соціальні мережі. Ми є свідками поступової втрати суверенності джерела конституції, і це є таким самим фактом, як і глобалізація економіки, освіти, медичних послуг (телемедицина, медичний туризм).

Дифузія знання внаслідок нової міграції ХХІ ст. як онлайн, так і офлайн, новий рівень рецепції наукових ідей завдяки системі сумісних міжнарод-

¹ Rabault Par Hugues. 'La constitution économique : une perspective pour repenser le droit public économique' (2018) 34 POLITEIA 417–20

² Савчин М. 'Конституційна економіка та основні моделі втручання держави в економічні свободи' (2018) 5 Право України 13–29 14

³ Устименко В. А., Джабраїлов Р. А., Кампо В. М., Коваленко Р. О., Савчин М. В. *Конституційні засади економічної системи України : монографія* (ТОВ «Юго-Восток», 2011) 258

⁴ Hamlin A. *ConstitutionalPoliticalEconomy. 2nd Edition.* (The Elgar Companion toPublic Choice, 2013) 1–17

⁵ Галжієв Г. А. 'Экономическая Конституция. Конституционные гарантии свободы предпринимательской (экономической) деятельности' (2008) 1(19) Конституционный вестник 249–263

⁶ Бондарь Н. С. *Экономический конституционализм России: очерки теории и практики: монография* (Норма, 2018) 272

⁷ Ginsburg T., Halliday T. C. and Shaffer G. 'Constitution-Making as Transnational Legal Ordering' (2019) Cambridge University Press 3–6

⁸ Hug Aziz Z and Ginsburg Tom 'How Lose a Constitutional Democracy?' (2018) 65 University of Chicago Law Review 78

⁹ 'Symposium: The Limits of Constitutionalism – a Global Perspective' (2018) 85 University of Chicago Law Review 239–608

них дослідницьких проектів, дистанційній освіті стає очевидною реальністю. При цьому два факти мають вихідне значення для нашого дослідження. По-перше, термін «конституційна економіка» було введено до науково обігу не юристами, а економістами англосаксонської традиції наукового мислення, яка є принципово міждисциплінарною за своєю сутністю. По-друге, інтерпретація терміна не є сталою, адже вона змінюється залежно від предмета дослідження та національної належності дослідника й відповідної наукової школи. У зв'язку з тим, що йдеться про явище мега рівня, яким є економіко-правовий устрій держави, що глобалізується, наявним є активний пошук термінів – еквівалентів саме щодо певного кола правовідносин. Слід також визнати, що ставлення до термінів у західних гуманітарних науках, до яких належить й «конституційна економіка», є більш вільним аніж це прийнято серед українських та російських науковців. Це стало наочним, коли цей термін почали активно застосовувати юристи поза межами англосаксонської правової системи.

Фахівці у галузі конституційного права майже відразу відзначили важливість конституційної економіки як наукового напрямку. Видатний американський теоретик конституціоналізму Б. Акерман, якого за результатами голосування внесено до списку 50 найвпливовіших мислителів «Ковідної ери»¹, вважає, що конституційна економіка як науковий напрям стала дійсним проривом наукової думки останніх десятиліть. Разом із тим, буде перебільшенням сказати, що для правової науки та, зокрема, конституційно-правової науки цей термін є загальноприйнятим.

За думкою Б. Акермана, «постковідне» майбутнє залежить від того, наскільки нова дійсність буде «конституціолізованою»², тобто наскільки відповідатимуть новим соціально-економічним реаліям правові норми, скільки з них потребуватимуть оновлення. Зрозуміло, що це оновлення повинно відповідати духу та принципам конституції.

До кола нових реалій слід віднести законодавчі та адміністративні дії влади під час пандемії. Обмежувальні та примусові заходи, їх законність та обґрунтованість, пропорційність щодо цінностей громадського порядку та громадської безпеки, наявні порушення встановлених законодавчих та адміністративних заходів із боку фізичних та юри-

дичних осіб, судові рішення – все це створило нову правову реальність, що потребує ґрунтовного осмислення.

Досвід інтерпретації означених фактів французькими юристами заслуговує на увагу, адже надана юридична інтерпретація та конституційно-правове тлумачення подій періоду пандемії спирається на юридичну кваліфікацію подій попереднього періоду, як наприклад, обмеження стосовно носіння в публічних місцях традиційного мусульманського вбрання для жінок (хіджабу) та виміри законності примусових дій поліції із забезпечення цієї заборони.

Під час роботи над законодавчим урегулюванням цього чутливого суспільного питання було об'єднано зусилля суддів Державної ради Франції, науковців-юристів, соціологів, політологів, економістів, що є досить нетиповою ситуацією для цієї країни. Терористичні акти 2015 р. у Парижі та 2016 р. у Ніцці, внаслідок чого в країні було введено режим надзвичайного стану, який продовжували шість разів (сумарно два роки), підштовхнули до подальшої активізації зусиль навколо законодавчого врегулювання проблеми громадської безпеки та громадського порядку, визначення максимально допустимих меж втручання держави в сферу індивідуальних прав та свобод. Важливим для нашого дослідження є правове обґрунтування Державною радою доктрини громадського порядку та конституційного інструментарію його забезпечення а, також розмежування понять матеріального та нематеріального громадського порядку, які є суттєво різними з доктринальної та інструментальної точки зору. «Поруч із безпекою людей, їх майна, попередження посягань на їх фізичну недоторканість, включаючи боротьбу з тероризмом, нелегальною імміграцією, необхідним є забезпечення усіма засобами «мінімальних вимог» до проживання у суспільстві³ – зазначається в рішенні Конституційної ради. Пізніше саме цей конструкт «мінімальних вимог» став онтологічною базою нової концепції нематеріального громадського порядку, що була підтримана Конституційною радою Франції. У такий спосіб було легалізовано фактично нову правову доктрину нематеріального громадського порядку. Сутність її полягає у такому:

– заборона всіх дій, пов'язаних із покриттям обличчя (готування, вдягання, носіння вбрання)

¹ Clark T. 'The World's Top Thinkers of the Covid-19 Era.' <<https://www.prospectmagazine.co.uk/content/uploads/2020/09/PWTT20.pdf>>

² Clark T

³ Décision n° 2010–613 D. C. du 7 octobre 2010, 'Loi interdisant la dissimulation du visage dans l'espace public,' *Rec. p.* 276, cons. 4–5

в публічних місцях є абсолютною з причин їх шкоди для суспільства;

– заборона обґрунтовується найвищими «цінностями Республіки», які за змістом мають ідеологічний характер;

– такі цінності не є тотожними поняттю «суспільна мораль», у такий спосіб відхиляється можливість звинувачення стосовно «моралізуючої держави» або «моралізуючої державності»;

– установа заборона запобігає довготривалим суспільним конфліктам, встановлюючи баланс між публічними та приватними інтересами, суб'єктивними та об'єктивними правами, виконуючи базову соціальну мету закону, яка полягає, за висловом відомого французького юриста Г. Матюльського, у «досягненні соціальної гармонії, обов'язковому попередженні та санкціонуванні порушення соціальної рівноваги»¹.

Фактично запроваджена нова доктрина громадського порядку пропонує відмовлятися від класичного визначення категорії «громадський порядок» як достатньої та неподільної та, замість неї, пропонує розділяти її на два рівнозначущі та автономні види – матеріальний громадський порядок та нематеріальний громадський порядок. Можна було б поставитися до цього факту з певним скепсисом, сприйнявши пропозицію або як суто теоретичну за характером, або як достатньо дискусійну за змістом. Проте існують як мінімум чотири фактори, що не дозволяють нам пройти осторонь неї. Їх сутність полягає у такому.

По-перше, доктрина нематеріального громадського порядку була запропонована Вищим адміністративним судом Франції (Державною радою) її юридична спроможність та конституційність була затверджена рішенням конституційного суду (Конституційної ради).

По-друге, нематеріальний громадський порядок передбачає визнання особливого правового режиму, що полягає у спеціальних діях адміністративних органів, поліції та суду. Принциповою ознакою є те, що на відміну від матеріального громадського порядку, режим якого засновано на врахуванні всіх локальних особливостей, фактів і обставин, що мають бути враховані при встановленні меж та ступеню порушення закону та кваліфікації правопорушення, режим нематеріального громадського порядку не визнає будь-які обставини (індивідуальні (включаючи вікові) чи колективні, регіональні чи будь-які інші терито-

ріальні (наприклад, в межах невеличкого поселення)), такими, що мають юридичне значення та породжують юридичні наслідки. Це означає, що будь-який факт порушення встановленої законом заборони є завершеним правопорушенням та не передбачає дискреції з боку поліцейського або судового реагування. Із другого боку, відсутність матеріальної шкоди передбачає іншу, більш м'який ступінь покарання, перевірка співмірності юридичної санкції порушенням суспільним цінностям має поверховий або фіктивний характер.

По-третє, стверджується, що конституційне закріплення доктрини нематеріального громадського порядку є суверенним правом Франції та втілює її «конституційну ідентичність»; це право не може бути ані скасовано, ані обмежено наднаціональними органами Європейського союзу². Ця теза потребує уваги, зважаючи на кількість мусульманської спільноти в інших країнах Європейського союзу, міграційну кризу, та нову хвилю опору десоверенізації у країнах ЄС, яка поширюється останнім десятиліттям та підсилася від початку коронакризи.

По-четверте, доктрина нематеріального громадського порядку є підґрунтям юридичної вмотивованості дій влади щодо запровадження таких спеціальних режимів обмеження прав і свобод, як карантин (локдаун) під час пандемії 2020–2021, обґрунтування адміністративних покарань за його порушення, введення імуних паспортів.

Виникає питання стосовно зв'язку описаної вище проблематики із концептом конституційної економіки. Для глобалізованого світу з його активною рецепцією ідей і способів, у тому числі й щодо обмеження прав і свобод, критичне осмислення наведених концептів убачається важливим. Адже визначальною метою конституційної економіки як наукового напряму є оцінка найбільш ефективної моделі економічного устрою держави в сукупності всіх її компонентів: у достатності й збалансованості принципів і норм Основного Закону – конституції й всіх законодавчих норм, дій влади – стратегій, політик і практик в усій їх сукупності, дій приватних агентів та громадських об'єднань – все задля забезпечення збалансованого, гармонійного стабільного суспільства, попередження економічних криз, суспільних та громадських конфліктів. Саме масштаби політичних та економічних криз ХХ та ХХІ століть (1929–1941рр., 70-ті роки, 90-ті роки ХХ ст., 2008 та

¹ Peyroux-Sissoko Par Marie-Odile

² Peyroux-Sissoko Par Marie-Odile

2020–2021 рр.) спонукали науковців багатьох країн до пошуку відповідей на виклики, головними з яких є мінімізація свавілля влади, попередження порушень та утисків економічних та соціальних прав і свобод. Адже, конституційна економіка може надати відповідь на запитання щодо «належного співвідношення влади та свободи шляхом урегулювання засадничих принципів у відносинах власності та встановлення такого порядку взаємодій політичної та економічної влади, за якими публічна влада буде діяти в правових рамках загальних інтересів, а власність, що повинна та є відстороненою від влади політичної, буде забезпечувати ефективне зростання фінансово-економічного потенціалу держави»¹.

Проведене дослідження дозволяє дійти таких **висновків**.

1. Установлення обмежень, заборон будь-яких прав та свобод не може ґрунтуватися лише на підставах захисту суспільних цінностей, навіть якщо такі цінності є визнаними міжнародними стандартами. Ризик зловживання правом та зловживання владою є суттєвим у зв'язку з тим, що, як правило, такі цінності є достатньо загальними та абстракт-

ними. Передусім йдеться про те, що досвід окремих країн із кола демократичного конституціоналізму, таких як Франція, є важливим. Але задля його застосування є необхідним детальне вивчення особливостей його правової реалізації як в країні походження, так і відповідних юридичних умов у країні реципієнті.

2. Суттєве значення набуває оцінка ефективності впровадження таких масштабних обмежень, що відбуваються у 2020–2021 рр. із точки зору економічних та соціальних ризиків. Адже конституційність будь-яких заходів не може визначатися лише з точки зору цінностей загальногуманітарного характеру. Економічна складова повинна відігравати більш вагому роль, аніж це відбувається дотепер. У такому вимірі гарантування чи обмеження економічних прав фізичних та юридичних осіб може стати реальним правовим запобіжником або збудником короткотривалих і довготривалих соціальних конфліктів. Методи конституційної економіки як напряду нового конституціоналізму є доречними та корисними для подальшого удосконалення загальної правової доктрини та розробки дієвого правового інструментарію забезпечення громадського порядку.

¹ Бондарь Н. С., 2019

REFERENCES

List of legal documents

Cases

1. Décision n° 2010–613 D. C. du 7 octobre 2010, *Loi interdisant la dissimulation du visage dans l'espace public*, *Rec.* p. 276, cons. 4–5 (in French)

Bibliography

Authored books

1. Bondar' N. S. *Ekonomicheskij konstitucionalizm Roscii: ocherki teorii i praktiki: monografiya* [Economic constitutionalism of Russia: essays on theory and practice: monograph] (Norma, 2018) 272 (in Russian)
2. Hamlin A. *Constitutional Political Economy. 2nd Edition.* (The Elgar Companion to Public Choice, 2013)
3. Ustymenko V. A., Dzhabrailov R. A., Kampo V. M., Kovalenko R. O., Savchyn M. V. *Konstytutsiini zasady ekonomichnoi systemy Ukrainy : monohrafiia* [Constitutional principles of the economic system of Ukraine: monograph] (TOV «Iuho-Vostok», 2011) 258 (in Ukrainian)

Journal articles

4. Galzhiev G. A. 'Ekonomicheskaya Konstituciya. Konstitucionnye garantii svobody predprinimatel'skoj (ekonomicheskoy) deyatel'nosti' [Economic Constitution. Constitutional guarantees of freedom of entrepreneurial (economic) activity] (2008) 1(19) *Konstitucionnyj vesnik* 249–263 (in Russian)
5. Ginsburg T., Halliday T. C. and Shaffer G. 'Constitution-Making as Transnational Legal Ordering' (2019) Cambridge University Press 3–6
6. Hug Aziz Z and Ginsburg Tom 'How Lose a Constitutional Democracy?' (2018) 65 *University of Chicago Law Review* 78

7. Rabault Par Hugues. 'La constitution économique : une perspective pour repenser le droit public économique' (2018) 34 POLITEIA 417–20 (in French)
8. 'Symposium: The Limits of Constitutionalism – a Global Perspective' (2018) 85 University of Chicago Law Review 239–608

Websites

9. Clark T. 'The World's Top Thinkers of the Covid-19 Era.' <<https://www.prospectmagazine.co.uk/content/uploads/2020/09/PWTT20.pdf>>
10. 'Coronavirus : l'amende pour non-respect du confinement reste à 135 euros mais passe à 200 euros en cas de récidive dans les quinze jours' (franceinfo, 29.03.2020) <https://www.francetvinfo.fr/sante/maladie/coronavirus/coronavirus-l-amende-pour-non-respect-du-confinement-passe-a-200-euros-et-a-450-euros-en-cas-de-majoration_3890269.html> (in French)
11. 'Gervier P. 'La limitation des droits fondamentaux constitutionnels par l'ordre public 2014' (conseil-constitutionnel, October 2014) <<https://www.conseil-constitutionnel.fr/nouveaux-cahiers-du-conseil-constitutionnel/la-limitation-des-droits-fondamentaux-constitutionnels-par-l-ordre-public>> (in French)
12. Peyroux-Sissoko Par Marie-Odile. 'L' Ordre Public Immatériel En Droit Public Français' (Le Blog Droit administratif, 23.10.2018) <<https://blogdroitadministratif.net/2018/10/23/lordre-public-immateriel-en-droit-public-francais/>> (in French)
13. Theo Ducharme 'Résumé de thèse: La responsabilité de l'État du fait des lois déclarées contraires à la Constitution' 9 <https://www.conseil-constitutionnel.fr/sites/default/files/2019-10/201910_resume_theseducharme.pdf> (in French)

Приходько О. В. Громадський порядок у вимірі конституційної економіки

Дослідження проведено з метою встановлення можливостей застосування інструментарію та методів конституційної економіки як міждисциплінарного наукового напрямку для вивчення конституційної легітимності державного примусу у питаннях обмеження приватного економічного інтересу, економічних прав і свобод, пропорційності та збалансованості приватного та публічного інтересу.

Здійснено аналіз проблематики стосовно меж втручання держави у приватну економічну сферу та обмеження економічних прав і свобод фізичних та юридичних осіб. Встановлено доцільність вивчення доктрини нематеріального громадського порядку, яка є новою та, на відміну від класичної доктрини громадського порядку, передбачає спеціальний режим обмеження прав та покарання за правопорушення. Стверджується, що, розроблена в рамках французької національної конституційної доктрини, в сучасних умовах глобалізації підходів та принципів державно-правового регулювання, концепція (або доктрина) нематеріального громадського порядку є корисним джерелом для пошуку ефективних способів врегулювання конфліктів між владою та бізнесом, встановлення правового консенсусу між публічним та приватним інтересом.

Ключові слова: конституційна економіка, громадський порядок, матеріальний та нематеріальний громадський порядок, обмеження економічних прав та свобод

Приходько Е. В. Общественный порядок в фокусе конституционной экономики

Исследование проведено с целью установления возможностей применения инструментария и методов конституционной экономики как междисциплинарного научного направления для изучения конституционной легитимности государственного принуждения в вопросах ограничения частного экономического интереса, экономических прав и свобод, пропорциональности и сбалансированности частного и публичного интереса.

Осуществлен анализ проблематики относительно пределов вмешательства государства в частную экономическую сферу и ограничения экономических прав и свобод физических и юридических лиц. Установлена целесообразность изучения доктрины нематериального общественного порядка, является новой и, в отличие от классической доктрины общественного порядка, предусматривает специальный режим ограничения прав и наказания за правонарушения. Утверждается, что, разработанная в рамках французской национальной конституционной доктрины, в современных условиях глобализации подходов и принципов государственно-правового регулирования, концепция (или доктрина) нематериального общественного порядка является полезным источником для поиска эффективных способов урегулирования конфликтов между властью и бизнесом, установление правового консенсуса между публичным и частным интересом.

Ключевые слова: конституционная экономика, общественный порядок, материальный и нематериальный общественный порядок, ограничения экономических прав и свобод

Prykhodko O. V. Public order within the constitutional economics

The study was conducted to establish the possibilities of using tools and methods of constitutional economics as an interdisciplinary scientific field to study the constitutional legitimacy of state coercion in matters of restriction of private economic interest, economic rights and freedoms, proportionality and balance of private and public interest.

This has been performed through the analysis of problems concerning the limits of state intervention in the private economic sphere and the restriction of economic rights and freedoms of individuals and legal entities. It is purposeful to study of the doctrine of immaterial public order, which is new and, in contrast to the classical doctrine of public order, provides for a special regime of restriction of rights and punishment for offenses. It is argued that, developed within the framework of the French national constitutional doctrine, in the current globalization of approaches and principles of state and legal regulation, the concept (or doctrine) of immaterial public order is a useful source for finding effective ways in conflict resolution between government and business and establishing legal consensus between public and private interest. The new doctrine of public order offers to abandon the classical definition of the category of public order as sufficient and indivisible and instead proposes to divide it into two equal entand autonomous types – material and immaterial public order.

As a result of the study, it was concluded that the establishment of restrictions, prohibitions of any rights and freedoms can not be based solely on the protection of public values, even if such values are recognized as international standards. The risk of abuse of law and abuse of power is significant, as such values tend to appear to be fairly general and abstract. First of all, the experience of individual countries in the field of democratic constitutionalism, such as France, is important, however in order to be applicable, a detailed knowledge of its application in the country of origin, as well as relevant legal conditions in the recipient's country.

It is important to assess the effectiveness of such large-scale restrictions that occur in 2020–2021 in terms of economic and social risks. Afterall, the constitutionality of any measures can not be determined only in terms of values of a general humanitarian nature. The economic component must play a more important role than is currently plays. In this dimension, guaranteeing or restricting the economic rights of individuals and legal entities can become a real legal safeguard or the cause of short-term and long-term social conflicts. The methods of constitutional economics as a direction of the new constitutionalism are appropriate and useful for further improvement of the general legal doctrine and development of effective legal tools to ensure public order.

Keywords: *constitutional economics, public order; material and immaterial public order; restrictions of economic rights and freedoms*

Стаття надійшла до редакції: 15.04.2021 р.

Прийнята до друку: 10 .05.2021 р.

В. С. Батиргарєєва, доктор юридичних наук, професор, директор Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності ім. В. В. Сташиса НАПрН України

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертацію А. В. Андрушка «Злочини проти волі, честі та гідності особи (кримінально-правове та кримінологічне дослідження)», подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право

Суворі випробування, які випали на долю України, без сумніву, вплинули на самосвідомість цілого народу. Тому дедалі в нашій країні все більше і більше людей, для яких «*категорії свободи, честі та гідності ніколи віднині не будуть порожнім звуком*»... Справедливості зарази треба відмітити, що у сучасному каталозі прав людини ці категорії є особливо значущими, оскільки без них людина, її життя втрачають ознаку найвищої соціальної цінності. У певному розумінні наявність у людини зазначених благ є підґрунтям виокремлення всіх інших її прав і свобод. Напевно, розвиток цих категорій, будучи своєрідним камертоном «дорослішання» людства, визначив весь подальший хід історії його розвитку як морального високоорганізованого прогресивного соціального організму.

За висловлюванням відомого бразильського письменника, журналіста, громадського і політичного діяча Жоржі Амаду, «свобода – як сонце. Могутнішим і краще за неї нічого немає на світі». А на думку давньоримського драматурга Децима Лабєрія, *laus est publica*, що у перекладі означає: честь для всіх одна. Слід визнати, що ці висловлювання залишаються справедливими й дотепер. Тому не випадково сьогоденна Конституція України наголошує на незаперечному факті важливості категорій свободи, честі, гідності. Причому свобода (воля) і гідність (честь) нерідко наводяться разом, у зв'язці, адже одне без другого втрачає сенс (усі

люди є *вільні* і рівні у своїй *гідності* та правах (ст. 21); людина, її життя і здоров'я, *честь* і *гідність*, *недоторканність* і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (ст. 3)). З огляду на вищеперелічені та інші конституційні положення сучасної Української держави (статті 3, 21, 28, 29 Конституції України) кримінальним законодавством України встановлюється відповідальність за найбільш небезпечні посягання на волю, честь та гідність особи, у такий спосіб підкреслюючи їх важливість як для конкретного індивіда, так і суспільства в цілому.

При цьому відрадно зауважити, що перші згадки про відповідальність за злочини проти особистої свободи на територіях, які увійшли до складу сучасної України, датуються ще епохою Київської Русі, коли у Русько-візантійському договорі 944 р. фактично з'являється перша норма національного кримінального права, спрямована на протидію злочинам проти особистої свободи людини. І пройде ще чимало часу, поки особисту свободу людини розглядатимуть в якості самостійного об'єкта кримінально-правової охорони, однак усвідомлення важливості свободи як блага вже за тієї епохи можна розцінювати як свідчення «пробудження» образу далекого майбутнього, в якому свобода, честь, гідність посідатимуть чільне місце у каталозі загальнолюдських цінностей. А на цьому довгому шляху прийшлося пройти випробування, пере-

буваючи у складі чужинних князівств і монархій та послуговуючись законодавством про кримінальну відповідальність цих держав, подолати недостатньо чітке уявлення про сам об'єкт злочинного посягання – особисту свободу людини та розосередженість відповідальності за аналізовані діяння в різних структурних частинах тогочасних кримінальних законів, набувши, врешті-решт, того вигляду, якого вони мають у теперішній час.

Сьогодні за розділом III Особливої частини КК України кримінально-правовою статистикою фіксується незначна частка злочинних діянь, питома вага яких у загальній структурі злочинності складає 0,2 %. Але таке благополуччя швидше за все є уявним, оскільки в умовах помітної ескалації агресивності, насильства, нервозності злочини проти волі, честі та гідності особи є свого роду логічним «продовженням» подібного стану суспільства. Так, лише у 2014 р., за відомостями Генеральної прокуратури України, їх приріст сягнув 355,9 % (!). У подальшому після значного скорочення чисельності зареєстрованих правопорушень офіційна статистика знов фіксує збільшення їх кількості. Однак навіть і такі «статистичні» хвилі не відбивають об'єктивної картини із цими злочинами. Неповна реєстрація таких діянь може свідчити лише про процес їх значної латентизації, недосконалу редакцію відповідних кримінально-правових норм, що ускладнює їх застосування на практиці, та недостатність розуміння з боку українського соціуму важливості охорони цих благ. Крім того, подібна ситуація в Україні з неповною реєстрацією злочинів, передбачених розділом III КК України, йде у розріз із загальним світовим трендом якомога повного виявлення цих резонансних для будь-якого цивілізованого суспільства правопорушень. Вочевидь, наслідком недостатньої охорони цих неминущих благ в Україні є й дуже невисока позиція нашої країни у рейтингу Глобального індексу миролюбності (Global Peace Index), складової загального критерія якого є рівень насильства всередині країни. Як відомо, найпоширенішим способом вчинення багатьох аналізованих у дисертаційній роботі злочинів проти волі, честі та гідності є застосування насильства.

Незаперечним є факт, що практика завжди дає потужний поштовх для розвитку теорію. Однак й теорія, у свою чергу, здатна озброїти практику новітнім знанням щодо розв'язання складних проблем, які постійно виникають у практичній площині. За таким шляхом йде і протидія злочинам проти

волі, честі та гідністю особи. Ситуацію боротьби із зазначеними злочинами в Україні не покращує помітна диспропорція у дослідницькій площині. Адже доводиться констатувати, що проведені до цього часу в Україні, наприклад, кримінологічні дослідження здебільшого присвячені проблемі торгівлі людьми, тоді як іншим злочинним діянням проти волі, честі та гідності особи приділялося й, на жаль, приділяється, значно менше уваги. Така ситуація не дає достатнього обґрунтування для гармонізації положень, що містяться у розділі III Особливої частини КК, із положеннями інших розділів КК, а тому здійснення структурної оптимізації нормативного матеріалу шляхом внесення відповідних змін і доповнень не сприяє покращенню криміногенної обстановки в країні.

Проблематика кримінальних правопорушень проти волі, честі та гідності особи попутно торкається багатьох гострих суспільних питань, які, власне, й зумовлюють звернення до її аналізу й розв'язання, як-от: причини масового від'їзду людей із країни, каральна психіатрія, що досталася у спадщину від минулих часів, так звані пережитки минулого, які тим не менш у сучасному житті отримують нового соціального звучання, репутація України у форматі міжнародних відносин та ін.

Усе вищенаведене в комплексі свідчить про актуальність обраної дисертантом теми дослідження, своєчасність звернення до розв'язання доктринальних проблем, пов'язаних із формуванням сучасних теоретико-правових засад протидії кримінальним правопорушенням проти волі, честі та гідності особи, у світлі останніх напрацювань теорії та практики, а так само з урахуванням соціально-економічних і політичних подій, які відбуваються в українському суспільстві, що, власне, підкреслює не лише суто теоретичну спрямованість цього дослідження, а й практичну його складову.

Актуальність проведеного дослідження вбачається в тому, що у кримінальному праві радянського періоду історії нашої держави злочини проти особистої свободи не були пріоритетним напрямом досліджень, хіба що цим питанням присвячувалися кілька сторінок у підручниках, навчальних посібниках і науково-практичних коментарях. Відповідно не було й кримінологічних досліджень із відповідної теми. У той самий час питанням кримінально-правової охорони честі та гідності, доцільність установа й існування якої не оспорювалася жодним радянським ученим, було присвячено чимало робіт на рівні дисертацій,

монографій та наукових статей. При цьому категорії честі та гідності виявлялися надзвичайно заідеологізованими. До того ж подібний дисбаланс між дослідницьким інтересом до злочинів, що поєднувалися в одній главі кримінального закону, нібито розривав єдине полотно відповідних правовідносин, спрямованих на всебічний захист свободи (волі), честі та гідності будь-якої людини. Лише після проголошення незалежності України з'явилася можливість комплексно й повно досліджувати актуальні питання кримінально-правової охорони та проблеми запобігання всім цим злочинам.

Однак буде не зайвим знов підкреслити той факт, що недивлячись на ґрунтовні розробки кримінально-правової протидії окремим злочинам проти волі, честі та гідності, й дотепер аналіз особливостей кримінальної відповідальності за деякі види діянь залишається незавершеним, а отже, і недосконалим. Насамперед йдеться про такі з них, як насильницьке зникнення, незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги, примушування до шлюбу. Водночас законодавчі новели змушують теорію рефлексувати і в тих випадках, коли, здавалося б, склад злочину досконалим проаналізований, як це відбувається, наприклад, стосовно ст. 149 КК (Торгівля людьми). Така ситуація проєцирується й на теорію кримінології та практику запобігання зазначеним правопорушенням.

Щоб краще зрозуміти проблематику кримінально-правової охорони та протидії злочинам, що посягають на волю, честь та гідність, дисертант, використовуючи компаративістський метод, по-перше, розкрив основні етапи становлення та розвитку законодавства про кримінальну відповідальність за розглядувані злочини у національній площині, а, по-друге, здійснив порівняльно-правове дослідження системи злочинів проти волі, честі та гідності особи за кримінальним законодавством України і зарубіжних держав. При цьому географія аналізу кримінального законодавства є вражаючою – А. В. Андрушком проведено вивчення проблем криміналізації та пеналізації за нормативним матеріалом 63 країн світу. Це дало можливість установити, що за законодавством зарубіжних країн злочини проти свободи і злочини проти честі та гідності особи розміщуються в різних главах (розділах) кримінального закону. Що стосується держав пострадянського простору, то у підході до структурування відповідного нормативного матеріалу простежується деякий монізм – аналізовані

діяння передбачені переважно у межах однієї глави (розділу) КК. У цьому зв'язку, на наш погляд, заслуговують на увагу пояснення дисертантом факту, що класифікація злочинів проти волі, честі та гідності особи за критерієм безпосереднього об'єкта має доволі умовний та дискусійний характер, а так само експозиція альтернативних критеріїв відповідної класифікації.

Про неабияку актуальність представленого дисертаційного дослідження свідчать й цілком обґрунтовані міркування автора про необхідність внесення значної кількості змін і доповнень до кримінального законодавства. Так, наразі є актуальним перенесення кримінально-правової заборони насильницького зникнення з розділу III до розділу XX Особливої частини КК України, що дозволить якомога краще відбити специфіку юридичної природи вказаного діяння та уникнути складнощів у правозастосовній площині. Чекає на своє розв'язання й проблема надмірної криміналізації використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом, оскільки об'єкт цього злочину, по суті, є тотожним об'єкту злочину, передбаченого ст. 304 КК України.

Про актуальність запропонованого дослідження свідчить й той факт, що майже всі проаналізовані дисертантом склади злочинів потребують термінологічного вдосконалення, наприклад, через необхідність вживання слів у множині, визначення особистісних властивостей або вікових параметрів осіб, потерпілих від злочинного діяння, підвищення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, відмову від певних обтяжуючих кримінальну відповідальність обставин або, навпаки, їх введення тощо. Так само дисертант у своїй роботі застерігає від зайвих законодавчих новел, що здатні не покращити правозастосовну практику, а навпаки, ускладнити її (виокремлення викрадення людини в окрему статтю КК України, корегування санкцій у деяких статтях розділу III Особливої частини КК та ін.). Усі ці та багато інших напрацювань дисертанта уявляються вельми важливими, коли триває напружена роботи над проєктом нового Кримінального кодексу України та висловлюються думки «реанімувати» кримінальну відповідальність за наклеп і образу.

Актуальність дослідження зумовлена і тим фактом, що, з одного боку, правоохоронні органи та суди подекуди формально ставляться до оцінки ступеня тяжкості розглядуваних злочинів, особи винного, а з другого, державою витрачаються

чималі кошти для боротьби з окремими із цих злочинів. Так, наприклад, за часи існування у кримінальному законодавстві такого складу злочину, як торгівля людьми, в Україні прийнятий окремий Закон «Про протидію торгівлі людьми» 2011 р., реалізовувалися кілька спеціальних програмних документів (наприклад, Комплексна програма протидії торгівлі людьми на 2002–2005 роки, Концепція Державної програми протидії торгівлі людьми на 2006–2010 роки, Державна цільова соціальна програма протидії торгівлі людьми на період до 2015 року, Державна соціальна програма протидії торгівлі людьми на період до 2020 року). Проте існуючу практику виконання цих документів неможна вважати задовільною.

Отже, із перелічених та багатьох інших причин дисертаційне дослідження А. В. Андрушка, без усякого сумніву, є актуальним та своєчасним.

У роботі чітко простежується безпосередній зв'язок із науковими програмами, планами та темами. Зокрема, дисертаційне дослідження виконано в межах науково-дослідної роботи під назвою «Теоретико-прикладні проблеми удосконалення кримінального та кримінального процесуального законодавства України» (номер державної реєстрації 0119U101605), передбаченої планом науково-дослідної роботи кафедри кримінального права та процесу Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет». Обраний напрям дослідження відповідає положенням Концепції Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу (Закон України від 21 листопада 2002 р. № 228-IV), Національної стратегії у сфері прав людини, затвердженої Указом Президента України від 25 серпня 2015 р. № 501/2015, Державної соціальної програми протидії торгівлі людьми на період до 2020 року, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 24 лютого 2016 р. № 111, Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016–2020 рр., затверджених постановою загальних зборів НАПрН України від 3 березня 2016 р. Тему і структуру роботи затверджено рішенням Вченої ради ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (протокол № 5 від 27 квітня 2017 р.).

Ступінь обґрунтованості та достовірності наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації, зумовлена такими чинниками:

1) узагальненням і систематизацією доктринальних напрацювань кримінально-правової і кри-

мінологічної політики щодо протидії злочинам проти волі, честі та гідності особи та побудовою на цій основі цілісної системи наукових знань про стратегічні і тактичні засади з недопущення або принаймні утруднення відтворення чинників, що призводять до вчинення цих злочинів в Україні;

2) формулюванням положень, які становлять своєрідну серцевину теоретичного знання про кримінально-правову охорону волі, честі та гідності особи та є алгоритмом для здійснення всеосяжного кримінологічного аналізу відповідного феномену;

3) критичним аналізом нормативних положень статей, що містяться у розділах III та XII Особливої частини Кримінального кодексу України, а також положень багатьох інших норм Загальної й Особливої частини закону про кримінальну відповідальність;

4) застосуванням багатьох дослідницьких методів сучасної теорії пізнання, у тому числі як філософських і загальнонаукових методів (діалектичний, формально-логічний (догматичний, системно-структурний аналіз, класифікація, моделювання та ін.), так й методів, притаманних дослідженням у правових науках (історико-правовий, компаративістський та ін.), а також спеціальних методів, властивих, зокрема, для проведення кримінологічних досліджень (анкетування, інтерв'ювання, контент-аналіз, вивчення правових документів і статистичних відомостей та ін.);

5) використанням під час дослідження чисельних законодавчих і підзаконних нормативно-правових актів нашої держави, які визначають правові засади організації та здійснення протидії злочинності проти волі, честі та гідності особи, а також рішень Конституційного Суду України, постанов Пленуму Верховного Суду України, кримінального законодавства зарубіжних держав, досвід яких може бути використано в Україні, міжнародно-правових актів, рішень Європейського суду з прав людини з означеної тематики, статистичних відомостей та відповідних інформаційних матеріалів Генеральної прокуратури України (нині – Офісу Генерального прокурора), МВС України, Національної поліції України, Верховного Суду, Державної судової адміністрації України, Міжнародної організації з міграції та ін.;

6) узагальненням значного масиву зібраних під час проведення роботи над дисертацією відомостей, що складають емпіричну базу дослідження, якою вдало підкріплюється будь-який висновок дисертанта (матеріали 753 проваджень про зло-

чини, відповідальність за які передбачено розділом III Особливої частини КК України, розглянутих судами першої та другої інстанцій за період з 2010 по 2019 рр., та 570 повідомлень у ЗМІ про вчинення розглядуваних злочинів за той самий період часу; результати анкетування 42 жертв злочинів проти волі, честі та гідності особи та 200 суддів і працівників правоохоронних органів; статистична інформація Міжнародної організації з міграції, Державної служби статистики України, Генеральної прокуратури України; матеріали опублікованої судової практики; результати емпіричних досліджень, проведених іншими авторами, та ін.);

7) вивченням достатньої кількості наукових робіт із кримінального права, кримінології, історії, методології проведення досліджень у праві, загальної теорії держави і права, історії політико-правових вчень, інших галузей юридичної науки, філософії, соціології, психології, політології, соціальної статистики, міжнародного права тощо.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що у представленій дисертаційній роботі вперше в Україні проведено комплексне кримінально-правове та кримінологічне дослідження злочинів проти волі, честі та гідності особи, внаслідок чого на підставі ґрунтового аналізу еволюції кримінального законодавства, що діяло на українських землях за різних часів, та вивчення кримінологічних особливостей відповідного виду злочинності розроблена цілісна модель протидії цим злочинам. Розробка такої моделі стала можливою завдяки кропіткому збору й узагальненню значного за обсягами емпіричного матеріалу та аналізу основних тенденцій розвитку розглядуваного виду злочинності, за результатами чого дисертанту вдалося представити ґрунтовну кримінологічну характеристику злочинів проти волі, честі та гідності особи, докладно описавши її рівень, структуру і в цілому хвилеподібну динаміку, обтяжену несприятливою соціально-економічною і політико-правовою обстановкою в нашій країні, географію ураженості українських територій цими злочинними проявами та тенденцію до латентизації, зумовлену, у тому числі, тимчасовою окупацією частини території України, тощо.

Новацією виглядає пропозиція дисертанта змінити назву розділу III Особливої частини КК України на таку: «Злочини проти свободи, гідності та честі особи» з огляду на неоднакову значущість перерахованих у назві цього розділу цінностей та реальну поширеність випадків їх ураження передбаченими у ньому діяннями.

Водночас наукова новизна отриманих результатів убагацьється в тому, що дисертант на основі аналізу емпіричних даних, досягнень теорії і правозастосовної практики зміг задекларувати й довести головну тезу дослідження про те, що гідність особи як об'єкт кримінально-правової охорони генетично виводиться з категорії людської гідності, яка об'єктивно властива будь-якій людині як біосоціальної істоти. У протилежному разі вузьке розуміння гідності, що пов'язується лише з усвідомленням людиною своєї суспільної цінності як підстави для самоповаги, може призвести до хибного висновку, що, наприклад, особам, які страждають на психічні захворювання, або немовлятам гідність не притаманна.

А. В. Андрушко у своїй роботі рішуче поставив крапку у спорі про адекватність вживання відповідної термінології для позначення родового об'єкта злочинів проти волі, честі та гідності особи. Виклавши переконливу аргументацію, вчений довів, що слово «свобода» більш точно відбиває зміст охоронюваної кримінальним законом цінності вільно діяти та приймати рішення (незалежно від зовнішнього втручання), зокрема, пересуватися, вільно обирати місце проживання, виражати свої погляди, думки, спілкуватися, визначати пріоритети тощо. У зв'язку з цим автор остаточно укріпив позицію багатьох дослідників, які раніше вже висловлювалися за заміну у назві розділу III Особливої частини КК України слова «воля» на слово «свобода», що є однією з передумов вільного і всебічного розвитку особи та її соціалізації. Разом із тим в дисертації цілком справедливо наголошується, що про особисту недоторканність як доволі широке поняття (навіть якщо мати на увазі лише тілесну та психічну недоторканність) можна говорити кожного разу, коли йдеться про вчинення будь-якого злочину проти особи. І виходячи із такого її розуміння, для характеристики об'єкта розглядуваних діянь особиста недоторканність самостійного значення дійсно не має (стор. 112 дисертації).

Дисертант дає рішучу відсіч будь-яким спробам взяти реванш у криміналізації наклепу та образи, пояснюючи свою позицію тим, що повернення до криміналізації цих діянь означає заперечення реального потенціалу цивільно-правової відповідальності у сфері захисту таких особистих немайнових благ, як честь та гідність, і нехтування тенденцією сучасної західної філософії кримінального права, в якій дедалі все більше й більше

супільно небезпечних діянь отримують грошову оцінку (стор. 116 дисертації).

У дисертації робиться принциповий висновок, що категорії свободи, честі та гідності особи є тісно пов'язаними між собою. Поєднання цих злочинних діянь у межах одного розділу КК є обґрунтованим. Водночас стосовно кожного конкретного діяння, передбаченого розділом III Особливої частини КК України, необхідно встановлювати механізм заподіяння ним шкоди не лише свободі, а й честі та гідності особи (стор. 125 дисертації).

У дисертації звертається увага на логічну помилку, що міститься у назві ст. 148 КК України (Підміна дитини) та тексті її диспозиції. У ній йдеться про підміну дитини. Насправді ж при вчиненні цього злочину підмінюються дві дитини, а не одна: підмінювана дитина та дитина, що використовується для підміни. Враховуючи вже висловлені раніше в спеціальній літературі зауваження, дисертантом пропонується змінити назву відповідної статті на «Підміна дітей», а також наголошується на необхідності вказівки на множину підмінюваних дітей у її диспозиції (стор. 156 дисертації). На противагу такому підходу щодо визначення кількості потерпілих, автору водночас видається, що стосовно назви ст. 149 (Торгівля людьми) більш коректним буде використання слова «людина» в однині, адже термін «торгівля людьми» радше позначає відповідне явище, а не конкретне діяння (стор. 157 дисертації).

Вагомим елементом новизни проведеного дослідження є висновок автора про те, що об'єктом насильницького зникнення слід визнавати безпеку людства, нормальні умови його існування як біологічного виду. Тому з урахуванням законодавчого підходу Австралії, Азербайджану, Киргизстану, Литви, Перу і Сальвадору дисертант пропонує перенести кримінально-правову заборону насильницького зникнення із розділу III до розділу XX Особливої частини КК України. Таке рішення дозволить краще відобразити специфічну юридичну природу цього діяння та уникнути плутанини у правозастосовній практиці.

До новизни представленої наукової роботи можна віднести й той факт, що, на думку А. В. Андрушка, викрадення людини передбачає не заволодіння людиною чи її вилучення, а встановлення контролю над нею та переміщення її за межі місця, в якому вона перебувала за власною волею. Так само уточнюється момент початку утримування людини у разі її викрадення. Цей момент пов'я-

зується не з часом, що настає після її переміщення з того місця, в якому вона перебувала, у те, в якому не бажає перебувати, а з фактом встановлення контролю над нею, що триватиме до моменту звільнення цієї людини.

А. В. Андрушко першим серед учених наголосив на тому, що суттєвою прогалиною у ст. 151 КК України (Незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги) є відсутність вказівки на караність незаконного поміщення в такий заклад осіб, які страждають на психічний розлад, але не потребують госпіталізації до такого закладу. Той підхід, що закріплений сьогодні в кримінальному законі, з одного боку, не повною мірою відповідає положенням Закону України «Про психіатричну допомогу», а з другого, ускладнює застосування цієї норми на практиці через необґрунтоване звуження меж її застосування. У зв'язку з цим дисертант робить цілком логічний висновок: диспозицію ч. 1 ст. 151 КК України слід доповнити положенням про те, що потерпілим від цього злочину є не лише завідомо психічно здорова особа, а й психічно хвора особа, яка однак не потребує госпіталізації до закладу з надання психіатричної допомоги. Таке доповнення дозволить гармонізувати аналізовану кримінально-правову норму з положеннями Закону України «Про психіатричну допомогу», а також усуне її неоднакове розуміння представниками юридичної науки та практики. Продовжуючи процес вдосконалення норми про незаконне тримання особи у закладі з надання психіатричної допомоги, дисертант правильно робить акцент на тому, що кримінально караним має визнаватися й подальше незаконне утримання її в такому закладі, якщо остання вже не потребує стаціонарної психіатричної допомоги (стор. 215 дисертації).

Оригінальним і, по суті, правильним є також висновок про те, що основним безпосереднім об'єктом незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги є в сукупності свобода, честь та гідність особи. Отже, це єдиний злочин серед усіх діянь, передбачених у розділі III Особливої частини КК України, що посягає на всі перераховані у назві цього розділу цінності (стор. 152, 423 дисертації).

Заслугує на схвалення позиція А. В. Андрушка з приводу дуалістичності основного безпосереднього об'єкта торгівлі людьми. Таким, на думку дисертанта, слід визнавати свободу та гідність особи в об'єктивному її значенні (людську гід-

ність). При цьому якщо говорити про свободу як основний безпосередній об'єкт торгівлі людьми, то таким потрібно визнавати не фізичну свободу, як вважає чимало дослідників, а саме особисту свободу, тобто свободу людини розпоряджатися собою й приймати самостійні рішення без будь-якого впливу ззовні. Такий висновок підкріплюється зібраною дисертантом емпіричною базою, ґрунтовний аналіз якої дозволив йому стверджувати, що під час вчинення розглядуваного діяння потерпілі порівняно нечасто позбавляються можливості вільно пересуватися та вибирати місце свого перебування (стор. 142 дисертації).

Досліджуючи проблему реалізації кримінальної відповідальності за незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги та незаконне позбавлення волі (загальна норма), автор цілком слушно звернув увагу на те, що порівняння покарань за ці два злочинні діяння дає підстави для висновку: різниця у суворості санкцій ст. 151 (спеціальна норма) і ст. 146 (загальна норма) є разючою, оскільки покарання за незаконне позбавлення волі є більш суворими, ніж покарання, закріплені у санкціях частин 1 і 2 ст. 151 КК, що в цілому не відповідає фактичному ступеню суспільної небезпечності незаконного поміщення завідомо здорової особи в заклад з надання психіатричної допомоги (стор. 284 дисертації). Звісно ж, суспільна небезпечність цього злочинного діяння є вищою, аніж суспільна небезпечність «звичайного» незаконного позбавлення волі.

Досліджуючи кримінологічні особливості розглядуваних злочинів, дисертант розглядає природу їх латентності та аналізує чинники, внаслідок яких ці злочини стають латентними. Новим у кримінології, є, зокрема, твердження, що однією з причин високого рівня латентності незаконного позбавлення волі або викрадення людині є те, що такі діяння (особливо у формі незаконного позбавлення людини волі, не пов'язаного з її викраденням) помилково не сприймаються частиною населення як кримінально карані (стор. 299 дисертації).

Не приймаючи на віру відомості, що інколи подаються поважними міжнародними інституціями, дисертант шляхом проведення власного дослідження спростував інформацію МОМ про те, що порівняно з 2009 р., в якому кількість зареєстрованих в Україні випадків торгівлі людьми у формі сексуальної експлуатації становила 51 %, а трудової – 44 %, у 2018-му ситуація змінилася кардинально: 7 % становить сексуальна експлуа-

тація, а 86 % – трудова. За даними А. В. Андрушка, сексуальна експлуатація, як і раніше, виявляється найпоширенішою метою торгівлі людьми в Україні (понад 80 %, тоді як кількість фактів експлуатації у формі примусової праці не сягає й 10 %) (стор. 310–311 дисертації). Разом із тим здійснений аналіз емпіричної бази дозволяє автору виокремити цілу низку нових тенденцій у вчиненні торгівлі людьми, що чітко позначилися останніми роками (як-от: суттєва зміна методів вербування потенційних жертв, спрощення процедури перетину державного кордону внаслідок запровадження у 2017 р. безвізового режиму між Україною та Європейським Союзом; самостійне прибуття завербованих з метою експлуатації осіб до місця призначення; зміна кола країн призначення жертв торгівлі людьми; переважну більшість потерпілих від торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації у формі примусової праці, планується експлуатувати в Україні (59,7 %) та ін.) (стор. 311–313, 621 дисертації). У зв'язку з цим слід погодитися з пропозицією авторам щодо необхідності удосконалення положень Закону України «Про протидію торгівлі людьми» та інших актів законодавства в частині процедури виявлення і встановлення статусу особи, яка постраждала від торгівлі людьми, прописавши належним чином механізм повернення до України громадян України, які постраждали від торгівлі людьми (стор. 374 дисертації).

Недивлячись на те, що чимало винних, незаконно позбавляючи волі або викрадаючи людину, не сприймають саме по собі встановлення контролю над людиною та її переміщення як злочинне діяння, однак дисертанту вдалося підкреслити чималий резонанс таких діянь, адже 4 % жертв внаслідок застосованого щодо них фізичного насильства померли, ще 2,6 % – зникли безвісти.

У ракурсі викладеної вище наукової розвідки А. В. Андрушко правильно окреслив низку визначальних завдань, які необхідно було розв'язати під час проведення дослідження, а саме: 1) з'ясування сучасного стану дослідження проблем протидії злочинам проти волі, честі та гідності особи і виявлення невирішених і дискусійних аспектів; 2) розгляд основних етапів становлення та розвитку законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти волі, честі та гідності особи; 4) здійснення порівняльно-правового дослідження системи злочинів проти волі, честі та гідності особи за кримінальним законодавством України і зарубіжних держав; 5) характеристика

об'єкта та об'єктивної сторони складів злочинів, передбачених розділом III Особливої частини КК України, надання пропозицій щодо вдосконалення об'єктивних ознак указаних складів злочинів; 6) розкриття ознак суб'єкта та суб'єктивної сторони складів злочинів, передбачених розділом III Особливої частини КК України, та розробка пропозицій щодо їх удосконалення; 7) виявлення проблемних аспектів диференціації кримінальної відповідальності за злочини проти волі, честі та гідності особи, надання пропозицій щодо удосконалення кваліфікуючих і особливо кваліфікуючих ознак зазначених злочинів; 8) розгляд особливості реалізації кримінальної відповідальності за злочини, передбачені розділом III Особливої частини КК України, та визначення перспективних напрямів удосконалення цього процесу; 9) з'ясування сучасного стану та виявлення основних тенденцій вчинення злочинів проти волі, честі та гідності особи; 10) розробка кримінологічної характеристики осіб, які вчинили злочини, передбачені розділом III Особливої частини КК України; 11) формулювання системи наукових знань про загальні закономірності та особливості детермінації злочинів проти волі, честі та гідності особи; 12) визначення перспективних напрямів запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи.

На окреме схвалення заслуговує дотримання автором дисертаційної роботи системного підходу у дослідженні проблематики феномену злочинності проти волі, честі та гідності особи та засад протидії їй. Застосований підхід дозволив запропонувати доктринальну модель системи норм про відповідальність за злочини проти волі, честі та гідності особи, а після цього від поглибленого кримінально-правового аналізу стану проблеми крізь призму історичних її витоків перейти до синтезу новаційних положень стосовно кримінологічного запобігання даному виду злочинності.

Таким чином, з огляду на ці та багато інших положень дисертаційне дослідження А. В. Андрушка, повторимося, свідчить про безумовний приріст наукового знання, крім того, є актуальним і своєчасним.

Оцінка структури та змісту дисертації, її завершеності в цілому. Структура дисертації є логічною і послідовною. Спочатку дисертант (у першому розділі) зосереджує увагу на концептуальних засадах ґрунтовного вивчення проблем протидії злочинам проти волі, честі та гідності особи. Цим вивченням охоплюються, зокрема, сучасний стан

наукової розробленості питань протидії аналізованій злочинності. Разом із тим у цьому ж розділі дисертації наводиться розгорнутий аналіз становлення та розвитку законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти особистої свободи, а так само еволюції законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти честі та гідності особи та здійснюється експозиція системи злочинів проти волі, честі та гідності особи за кримінальним законодавством України та зарубіжних держав.

Після цього у другому розділі роботи наводиться кримінально-правова характеристика розглянутих злочинів, якою охоплюється, по-перше, основні елементи складів злочинів проти волі, честі та гідності; по-друге, кваліфікуючі та особливо кваліфікуючі ознаки згаданих злочинів; по-третє, питання реалізації кримінальної відповідальності за ці злочини. Крім того, у межах кримінологічної характеристики розглянуто сучасний стан та основні тенденції вчинення злочинів проти волі, честі та гідності особи, викладено результати аналізу осіб, які вчинили відповідні злочини, та проведено ґрунтовний аналіз основних груп детермінант вчинення останніми злочинів проти волі, честі та гідності особи (розділ 3 дисертації)

Нарешті, останній блок проблем, розв'язанню яких присвячено дисертацію, – це дослідження сучасного стану запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи в Україні та запропоновання шляхів відчутного підвищення ефективності цієї справи. Для цього дисертантом представлено загальносоціальні і спеціально-кримінологічні заходи запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи, і разом із тим особливий наголос зроблено на віктимологічному напрямі запобігання аналізованим злочинам (розділ 4).

Аналіз змісту автореферату та тексту дисертації дозволяє констатувати ідентичність їх основних положень. Науковий стиль викладення тексту дисертаційної роботи українською мовою та її оформлення не викликають будь-яких зауважень. Дисертація є свідченням цілком вільного й вмілого використання автором попередніх теоретичних напрацювань у галузях кримінального права, кримінології, філософії, історії, теорії держави та права, соціології, психології, соціальної статистики тощо. Крім глибокої обізнаності наукової літератури, необхідно засвідчити й про знання дисертантом сучасного законодавства, що має безпосереднє відношення до регулювання протидії злочинам

проти волі, честі та гідності особи, а так само історії України, без розуміння особливостей якої навряд чи було б можливим повно і послідовно представити канву еволюції кримінального законодавства від часів Київської Русі до наших днів.

Теоретичні висновки й практичні пропозиції дослідника базуються на достатньому науковому рівні, що дає підстави для висновку про високий ступінь наукової кваліфікації А. В. Андрушка.

Таким чином, аналіз змісту самої дисертації, а також наукових праць дисертанта, опублікованих за темою дослідження, використаних літературних джерел, методології та методики творчого осмислення отриманої інформації, ступеня обґрунтованості результатів дослідження свідчать про те, що докторська дисертація А. В. Андрушка, є завершеною монографічною науково-дослідною роботою, яка виконана автором особисто. Робота відрізняється високим рівнем викладення матеріалу, чіткістю формулювань, доступністю для сприйняття.

Значення дисертаційної роботи для науки і практики та можливі шляхи використання результатів дослідження. Дослідження А. В. Андрушка, що представлене у формі дисертації, дає певний поштовх для майбутніх досліджень проблем теоретико-прикладних засад запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи. Висновки і пропозиції, що містяться у роботі, можуть бути враховані під час подальшого удосконалення законодавчих положень кримінально-правової охорони відносин, що існують з приводу забезпечення непорушності й недоторканності таких благ людини, як її воля, честь та гідність (акт впровадження Комітету Верховної Ради України з питань правоохоронної діяльності від 21 грудня 2020 р. № 04–27/12–2020/247327).

Крім того, досягнутий рівень знання сприятиме вирішенню на практиці достатньо непростих питань кримінологічного забезпечення відповідними знаннями суб'єктів системи протидії злочинам, про які йдеться. Для остаточної перевірки правильності отриманих теоретичних висновків із цієї тематики на практиці можуть бути проведені нові комплексні дослідження на предмет виявлення ефективності дії кримінально-правових новел (у разі їх прийняття) у правозастосовній діяльності та запропонованих запобіжних заходів стосовно відповідних злочинів (акти впровадження у науково-дослідну діяльність Національної академії внутрішніх справ від 2 червня 2020 р., Державного

науково-дослідного інституту МВС України від 18 червня 2020 р. та Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України від 4 грудня 2020 р.).

В освітньому процесі здобуті результати мають неабияке значення для вдосконалення навчально-методичного забезпечення дисциплін «Кримінальне право», «Порівняльне кримінальне право», «Кримінологія» та при розробці методичних рекомендацій, підручників та навчальних посібників (акти впровадження в освітній процес ДВНЗ «Ужгородський національний університет» від 4 червня 2020 р., Львівського національного університету імені Івана Франка від 21 травня 2020 р., Національної академії внутрішніх справ від 2 червня 2020 р. та Львівського державного університету внутрішніх справ від 15 червня 2020 р. № 18/1).

Разом із тим усе перелічене має не лише наукову, а й практичну цінність, зокрема, під час удосконалення шляхів запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи, а також під час застосування кримінального законодавства при розгляді кримінальних проваджень про вказані злочини (акти впровадження в діяльність Головного слідчого управління Національної поліції України від 2 червня 2020 р., Департаменту аналітичної та правової роботи Верховного Суду від 24 березня 2021 р. № 908/0/2–21, відділу боротьби зі злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми ГУНП в Закарпатській області від 15 червня 2020 р. № 310/106/03/6/4-2020).

Про повноту викладення наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації, свідчить та обставина, що результати дисертаційного дослідження відбиті у 85 наукових працях, з яких дві одноособові монографії; підрозділ у колективній монографії; 43 статті у виданнях, включених МОН України до переліку наукових фахових видань з юридичних наук; 4 статті в іноземних періодичних виданнях, 35 тез доповідей і повідомлень, опублікованих у збірниках матеріалів міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференцій, симпозіумів, конгресів та круглих столів.

Зміст автореферату є ідентичним основним положенням дисертації. В авторефераті вичерпно і водночас стисло викладені положення кожного зі структурних блоків дисертації, а саме вступу, основної частини та загальних висновків.

Вивчення тексту дисертації та автореферату дозволяє констатувати: текстових запозичень без посилання на відповідне джерело і порушень будь-яких інших принципів академічної доброчесності не виявлено.

Проведення дослідження дало можливість розв'язати проблему створення кримінально-правових і кримінологічних засад запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи.

Оформлення дисертаційної роботи відповідає встановленим вимогам.

У цілому позитивно оцінюючи виконану дисертантом роботу, разом із тим вважаємо за необхідне звернути увагу на той факт, що певні теоретичні позиції, висновки і твердження, викладені А. В. Андрушком, на наш погляд, не є безспірними, а тому потребують додаткової аргументації. Як уявляється, все це може слугувати підґрунтям для наукової дискусії під час прилюдного захисту поданої на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук дисертації.

У відповідності до логіки процесу прирощення нового наукового знання зауваження щодо аналізованої роботи стосуються, з одного боку, організації та проведення наукової розвідки, а з другого, інтерпретації дисертантом певних теоретичних і законодавчих положень та пропозицій до практики боротьби зі злочинами проти волі, честі та гідності особи. Отже, перейдемо до конкретних зауважень.

1. У теперішній час у науках кримінально-правового циклу достатньо широкого розповсюдження отримала розробка характеристики відповідних злочинів з огляду на предмет конкретної галузі правового або соціолого-правового знання, а саме: розробка кримінально-правової, криміналістичної, кримінально-виконавчої, кримінологічної та ін. характеристик. Тобто перелічені галузі правового (соціолого-правового) знання аналізують ті чи інші види злочинів крізь призму свого предмета пізнання, але у форматі власної галузевої характеристики. І хоча до останнього часу у спеціальній літературі майже не наводилося визначень кримінально-правової характеристики (хіба що за виключенням праць академіка НАПрН України В. І. Борисова, О. О. Пашенка та А. А. Вознюка), проте ця категорія у теорії кримінального права є усталеною. Підтвердженням цьому виступає й представлена на захист дисертація, у назві другого розділу якої вживається словосполучення «кримінально-правова характеристика». Однак вживання категорії «кримінально-правова характеристика» зобов'язує

дослідника поглядати на проблему аналізу того чи іншого виду злочину значно ширше, ніж лише як на склад цього злочину, оскільки елементами характеристики, за визначенням В. І. Борисова та О. О. Пашенка, є: 1) соціальна зумовленість установа та збереження кримінальної відповідальності за певний вид злочинів; 2) суспільна небезпечність певного виду злочинів як їх матеріальний субстрат; 3) протиправність діяння та її місце в системі нормативного визначення заборони відповідного виду суспільно небезпечної поведінки; 4) склад певного виду злочинів; 5) суспільно небезпечні наслідки та інші обставини вчинення злочинів, що перебувають поза межами складу певного виду злочинів, але притаманні їх учиненню; 6) особа злочинця¹. До цього переліку додамо ще й особу можливого потерпілого від злочину та механізм заподіяння шкоди об'єкту злочину. Разом із тим проблеми встановлення покарання за ті чи інші злочинні діяння, а так само проблемні питання, що мають місце під час застосування покарання за відповідні діяння, на наш погляд, мають аналізуватися у межах усталеного в кримінальному праві окремого конструкту «реалізація кримінальної відповідальності» або у межах формул «кримінально-правова охорона», «кримінально-правове забезпечення» чи «кримінально-правове регулювання» До речі, використання всіх цих словосполучень зараз має місце у спеціальній літературі.

Натомість, дисертант, з одного боку, фактично розширив поняття кримінально-правової характеристики, «захопивши» ним і питання реалізації кримінальної відповідальності, а з другого, звужив його межі, залишивши поза увагою аналіз деяких підстав криміналізації (особливо стосовно нещодавно доданих до КК України злочинів) та не розглянувши механізм заподіяння шкоди об'єкту злочину, хоча у тексті й згадується про це.

2. Цілком слід підтримати позицію дисертанта з приводу того, що за ст. 151 КК України кримінальна відповідальність має наставати не лише за госпіталізацію до закладу з надання психіатричної допомоги особі, яка завідомо є психічно здоровою, а й тих осіб, котрі хоча і хворіють на психічні розлади, однак у даний момент не потребують стаціонарної психіатричної допомоги. До того має рацію й думка, що кримінально караною повинна бути не лише незаконна госпіталізація особи до вказаного

¹ див.: Борисов В. І., Пашенко О. О. 'До питання про сутність кримінально-правової характеристики' (2005) № 3 (42) Вісник Академії правових наук України 181–182

закладу, а й незаконне утримання її в такому закладі. Дійсно, запропонований підхід гармонізує положення Закону України «Про психіатричну допомогу» і закону про кримінальну відповідальність. Разом із тим будь-яка редакція ст. 151 КК України, наскільки б досконалою вона не була, не охоплює всіх можливих варіантів обмеження свободи людини «за допомогою» інших лікувальних закладів закритого типу. Здається, що криміналізація лише випадків госпіталізації здорової особи до закладу з надання психіатричної допомоги є своєрідною захисною реакцією соціуму на політику каральної психіатрії минулого. Проте, повторимося, здорова людина або принаймні така, що не потребує медичної допомоги, може поміщуватися проти своєї волі і до інших «закритих» профільних закладів медицини, а не лише до закладів психіатричного профілю. Так, нескладно уявити, що здорову особу проти її волі можна помістити до інфекційної лікарні, протитуберкульозного або наркологічного диспансеру, лікарні, призначеної для госпіталізованих пацієнтів, хворих на COVID-19, та ін. До того ж не виключені випадки поміщення людини проти її волі до геріатричного пансіонату, будинку-інтернату для інвалідів, в яких так само надаються певні медичні послуги. На наш погляд, знаходження людини у таких лікувальних закладах так само може спричиняти їй неабиякі моральні та фізичні страждання. У такому разі постає запитання: чи не є обмеженим підхід законодавця до охорони свободи особи у тих випадках, коли правопорушниками використовуються «можливості» інших лікувальних закладів закритого типу?

3. Злочинні діяння, відповідальність за вчинення яких передбачається розділом III Особливої частини КК України, не можуть «існувати» без потерпілої особи – людини. Тому у складі будь-якого зі злочинів проти волі, честі та гідності особи потерпілий виступає ознакою складу злочину, що характеризує об'єкт цього злочину. У цьому зв'язку є логічним, що фігура потерпілого завжди піддається кримінально-правовому аналізу. Разом із тим потерпілий за своєю природою є категорією міждисциплінарною, оскільки становить неабиякий інтерес і для інших наук кримінально-правового циклу – кримінології, кримінального процесу, криміналістики та ін. Якщо у представлений на захист роботі вододіл між кримінально-правовим і кримінологічним аналізом потерпілого цілком є очевидним, то що стосується місця блоку знань про кримінологічну (за термінологією автора –

віктимологічну) характеристику жертв злочинів проти волі, честі та гідності саме у кримінологічній частині дослідження, виникають певні сумніви. Відповідна розгорнута характеристика А. В. Андрушком наводиться у підрозділі 4.3 «Віктимологічний напрям запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи» розділу 4 «Запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи». Такий підхід не можна визнати правильним з двох причин. По-перше, традиційно у кримінологічній науці питання характеристики потерпілих, а так само їх класифікації розглядаються у блоці знань, присвяченому детермінації злочинних проявів (рідше – у блоці кримінологічної характеристики злочинців). Це пояснюється тим, що злочинна поведінка особи є наслідком дії багатьох чинників, серед яких фігура потенційного потерпілого як такого має для злочинця визначальне значення. До того ж найчастіше у злочинах проти волі, честі та гідності така фігура персоніфікована, адже недаремно злочинний «вибір» правопорушника був зроблений саме щодо конкретної особи. Тому особливості та значення зв'язку «злочинець-жертва» треба розкривати у контексті проблеми детермінації злочинної поведінки. По-друге, наведення докладної характеристики потерпілих від розглядуваних злочинів у блоці знань, що повинен розкривати проблеми заходів запобігання віктимологічної спрямованості, фактично завуальовано підміняє необхідність розв'язання одного завдання іншим. У цьому зв'язку хотілося б принаймні тезисно почути про визначальні (стратегічні) напрями запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи.

4. Під час ознайомлення з дисертацією дуже зацікавила теза про можливість відшкодування шкоди, завданої жертвам торгівлі людьми, за рахунок коштів спеціальних компенсаційних фондів, на кшталт тих, що існують у країнах Європи, а також Північної Америки, Нової Зеландії, Австралії, Японії тощо. При цьому дисертант солідаризується з раніше висловленою у літературі думкою з приводу того, що «у разі створення в Україні фонду відшкодування потерпілим від злочинів, джерелами його фінансування можуть стати, наприклад: 1) відрахування з державного бюджету частини сум, одержаних від реалізації конфіскованого майна засуджених осіб та іншого конфіскованого майна, від сплати штрафів; 2) суми від запровадженого спеціального мінімального податкового збору (наприклад, збір при укладенні певних видів страхо-

вих договорів); 3) добровільні внески юридичних і фізичних осіб»¹.

На наш погляд, стосовно тези про відшкодування шкоди потерпілим саме від торгівлі людьми можна привести антитезу (і навіть не одну), ґрунтуючись на висновках самого дисертанта. Проілюструємо це. По-перше, як зазначає А. В. Андрушко, «нерідко, отримавши певну компенсацію ще на етапі досудового розслідування, потерпілі заявляють, що не мають жодних претензій до винних, просять суд не притягати останніх до кримінальної відповідальності» (стор. 308 дисертації). Таким чином, потерпілі добровільно відмовляються від будь-яких претензій до винних як у межах кримінального судочинства, так і в порядку подання позову у цивільному процесі. По-друге, дисертант на стор. 408 погоджується з Н. А. Орловською, яка стверджує, що «жертви торгівлі людьми часто демонструють ознаки паразитизму, прагнучи швидко та без особливих зусиль отримати значні кошти»². Тому отримання коштів із відповідного фонду буде ще більше закріплювати паразитичне ставлення певних осіб до життя. По-третє, потрапляння потерпілим від торгівлі людьми вже одного разу у скрутну ситуацію не зупиняє їх від нових «турів», на що (із посиланням на інших авторів) вказує й А. В. Андрушко. Тобто ми не можемо погодитися ані з самим фактом виплати будь-яких компенсацій потерпілих від торгівлі людьми, ані з деякими джерелами, з яких пропонується наповнювати такий фонд. Принаймні уявляються вельми алогічними внески у вигляді збору при укладенні певних видів страхових договорів (особливо в умовах недостатності коштів для розв'язання багатьох інших проблем, як-от: відсіч агресії на Сході країни, боротьба з пандемією COVID-19, підтримка соціально незахищених прошарків населення та ін.). Напевно, у випадку з торгівлею людьми незайвими будуть кошти різних грантодавців, що там щедро роздаються ними громадським організаціям, які десятиліттями «вирішують» проблему протидії торгівлі людьми в Україні.

5. У дисертації значна увага приділяється вдосконаленню санкцій, передбачених у статтях роз-

ділу III Особливої частини КК України. Зокрема, автор наголошує, що чималий потенціал може мати покарання у виді громадських робіт (зокрема, у санкції ч. 1 ст. 146, а також частин 1 і 2 ст. 150¹ (чи удосконаленої ст. 304) КК України). У зв'язку із цим виникає запитання: як ці пропозиції гармонізуватимуться із концепцією проекту нового КК України у частині покарань, в якому за вчинення злочину передбачається лише такі види покарань, як: а) штраф; б) ув'язнення на певний строк та в) довічне ув'язнення. Чи не означатиме пропозиція дисертанта з приводу розширення застосування громадських робіт те, що у разі прийняття нового КК має відбутися «перехід» цих днів до розряду кримінальних проступків, за вчинення яких можуть застосовуватися як основні такі види покарань: а) грошове стягнення; б) безоплатні роботи; в) обмеження свободи пересування; г) арешт? Принаймні на теперішній час проектом КК таке діяння, як «Протиправне позбавлення волі людини» (що охоплює затримання або арешт людини без передбачених законом підстав, поміщення завідомо психічно здорової людини в заклад з надання психіатричної допомоги, викрадення людини та протиправне позбавлення її волі в будь-якій іншій формі), віднесено до злочину 3 ступеня.

6. Чимало держав у світі, на жаль, стикалися й стикаються з таким явищем, як захоплення заручників. Не був виключенням навіть СРСР (наприклад, справа Овечкіних, захоплення автобуса з дітьми в Орджонікідзе та ін.). Вимога у злочинців, як правило, була одна – залишити територію СРСР. Після набуття Україною незалежності соціально-політичні умови, як відомо, зазнали докорінних змін. Проте випадки захоплення заручників продовжуються й дотепер. У цьому зв'язку хотілося б дізнатися, чи існує якась національна «специфіка» захоплення заручників? Чи існують особливості захоплення заручників в Україні? Які запобіжні дії доцільно запропонувати для їх вжиття у форматі реального часу, коли захоплення людини (людей) уже відбулося, аби уникнути жертв або ще більших жертв?

7. Збір, узагальнення та аналіз отриманих під час зведення та групування матеріалів, що складають вражаючу за обсягами емпіричну базу дисертації, не були б можливими без використання статистичних методів на всіх перелічених етапах соціолого-кримінологічного дослідження. Так, планомірний науково організований збір даних про масове явище, яким є злочинність, що склада-

¹ Банчук О. А. (ред) Відшкодування потерпілим від сильницьких злочинів: європейські стандарти і зарубіжне законодавство (Москаленко О. М., 2015)

² Орловська Н. А. 'Перспективи розвитку кримінально-правової політики України щодо запобігання торгівлі людьми' *Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми: матеріали III Міжнародного науково-практичного симпозиуму* (м. Івано-Франківськ, 12–13 квітня 2019 року)

ється із сукупності злочинних діянь та злочинців, шляхом реєстрації істотних ознак кожної одиниці (злочину або злочинця) цієї сукупності є нічим іншим, як статистичним спостереженням. Далі, первинна обробка, систематизація та групування, тобто узагальнення отриманих відомостей у формі абсолютних, відносних чи середніх величин стають можливими так само за допомогою відповідних статистичних методів (методи зведення, групування, табличний, графічний методи, метод діаграм, сектограм та ін.). Проте у дисертації про групу статистичних методів не згадується, хоча вони пронизують все дослідження, проведене А. В. Андрушком.

Проте висловлені зауваження мають дискусійний характер та не знижують загальної позитивної оцінки проведеного дослідження. Робота виконана на вельми актуальну тему, відрізняється новизною, містить приріст наукового знання про теоретичні засади протидії злочинам проти волі, честі та гідності особи, без втілення яких у практичну

площину неможливо досягнути відчутних успіхів й у запобіжній діяльності. У цілому дослідження є корисним й для удосконалення положень кримінального закону, якими устанавлюється кримінальна відповідальність за вчинення відповідних злочинів, а також для покращення ефективності протидії злочинності як негативному явищу соціальної діяльності.

Із наведеного випливає висновок, що дисертація Андрушка Андрія Васильовича «Злочини проти волі, честі та гідності особи (кримінально-правове та кримінологічне дослідження)» є завершеним монографічним дослідженням, виконаним на належному рівні, і таким, що відповідає вимогам чинного Положення про порядок присудження наукових ступенів від 24 липня 2013 р. № 567, що пред'являються до докторських дисертацій, а її автор заслуговує на присудження наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право.

В. І. Борисов, доктор юридичних наук, професор,
радник при дирекції Науково-дослідного інституту
вивчення проблем злочинності імені академіка
В. В. Сташиса НАПрН України

ВІДГУК
офіційного опонента на дисертацію О. С. Чорної
«Кримінальна відповідальність за невиконання судового рішення»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії
за спеціальністю 081 «Право» у галузі знань 08 «Право»

Актуальність теми дослідження. Розбудова України як суверенної і незалежної держави потребує ефективної судової влади, визначальним компонентом реалізації якої є відправлення правосуддя. Належне правосуддя утворює верховенство права та є показником забезпечення прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави. Відхилення від принципів здійснення правосуддя підриває авторитет судової влади, знижує якість судочинства та рівень законності в суспільстві. Найбільш небезпечними формами таких відхилень є кримінальні правопорушення у сфері правосуддя. Серед них *особливе занепокоєння становлять невиконання судових рішень*, що набуло сталого поширення. Так, відповідно до показників Офісу Генерального прокурора було обліковано кримінальних правопорушень за ст. 382 Кримінального кодексу України (далі – КК): у 2015 р. – 3505 випадків, у 2016 р. – 3609, у 2017 р. – 2725, у 2018 р. – 3392, у 2019 р. – 3183.

Саме *проблемам кримінально-правової теорії, належного законодавчого забезпечення та практики застосування кримінальної відповідальності за невиконання судового рішення* (ст. 382 КК) присвячена дисертаційна робота Чорної Олени Сергіївни. Незважаючи на значну кількість, як зазначає сама дисертантка, попередніх досліджень з проблем кримінальної відповідальності за невиконання судового рішення, *тема дисертації і на час її затвердження, і на теперішній час була і залишається актуальною*. Актуальність питань, порушених авторкою, стосується, у першу чергу пошуків *шляхів сутнісного підвищення ефективності кримінального права* у частині такого важливого показника відправлення правосуддя в Україні як виконання судо-

вих рішень. Ці шляхи охоплюють як теоретичну парадигму цієї складової правосуддя та оцінку нормативного закріплення відповідальності за невиконання судового рішення, так і практичну складову, особливо в частині призначення покарання та застосування інших заходів кримінально-правового характеру.

Наукова новизна, оцінка обґрунтованості наукових положень дисертації та їх достовірність. Проведене О. С. Чорною дослідження та одержані висновки, пропозиції та рекомендації видаються достатньо достовірними й науково обґрунтованими. Для досягнення належного результату дисертанткою використані загальнонаукові та спеціальні методи пізнання правових явищ. Насамперед це діалектичний метод пізнання, що використовувався у всіх підрозділах дослідження. Поруч із цим застосовувалися системний метод, методи дедукції та індукції, аналізу і синтезу, що допомогло визначити структурно-логічну схему дослідження. Порівняльно-правовий метод використовувався для вивчення зарубіжного досвіду правового регулювання питань, пов'язаних із невиконанням судового рішення, а також під час розмежування невиконання судового рішення із суміжними складами кримінальних правопорушень. Юридіко-догматичний метод застосовувався під час встановлення змісту кримінально-правових понять, які характеризують склад невиконання судового рішення, а також для з'ясування закономірностей дії права за допомогою правил юридичної логіки. Також були задіяні соціологічні та статистичні методи пізнання.

Рецензована праця характеризується широтою охоплення теоретичних і практичних питань кримінального права, пов'язаних із вирішенням

наукових завдань, що були піддані розгляду, та відзначається глибиною їх вивчення.

Опис у вступі *об'єкта і предмета* дослідження відповідає змісту дисертації.

Зібраний О. С. Чорною фактичний матеріал грамотно використаний і гармонійно розміщений. *Структура дисертації* є достатньо продуманою та обґрунтованою з огляду на предмет дослідження. Кожен розділ та його підрозділи логічно взаємопов'язані, повною мірою відповідають методологічній вимозі до наукових досліджень про співвідношення частини та цілого.

Привертає увагу логічна послідовність та змістовна *обґрунтованість поставлених авторкою завдань*, а саме:

- належне осмислення стану теоретичної розробки проблем кримінальної відповідальності за невиконання судового рішення, вирішення якого було здійснено відповідно до питань кожного розділу;

- обґрунтування соціальної обумовленості (за термінологією авторки – «зумовленості») кримінальної відповідальності за невиконання судового рішення з огляду на новітні наукові дослідження у цій сфері, що вигідно відрізняє дослідження від попередніх;

- пізнання зарубіжного досвіду кримінально-правового регулювання відносин, що забезпечують виконання судового рішення, що надало дисертантці додатковий матеріал для розв'язання питань нормопроекування;

- встановлення кримінально-правового змісту складу кримінального правопорушення (за термінологією авторки – «злочину») – невиконання судового рішення, що охоплює проблеми об'єкта кримінального правопорушення, передбаченого ст. 382 КК; характеристики об'єктивної сторони невиконання судового рішення; розгляд суб'єктивних ознак аналізованого правопорушення; зміст обставин, обтяжуючих та особливо обтяжуючих кримінальну відповідальність (за термінологією авторки – «кваліфікуючі та особливо кваліфікуючі ознаки») за невиконання судового рішення; специфіку складу умисного невиконання службовою особою рішення Європейського суду з прав людини (ч. 4 ст. 382 КК);

- з'ясування стану конкуренції загальної та спеціальних норм чинного законодавства про кримінальну відповідальність, а також пошук критеріїв розмежування суміжних норм КК;

- аналіз санкцій, встановлених нормами статті 382 КК;

- вивчення та узагальнення судової практики призначення покарання та застосування інших кримінально-правових заходів за невиконання судового рішення;

- визначення оптимальних напрямів подолання наявних недоліків у сфері виконання судових рішень, у тому числі – формулювання пропозицій щодо вдосконалення нормативних положень ст. 382 КК.

З наведеного переліку завдань випливає, що всі вони були сформульовані продуктивно, їх вирішення дало можливість отримати запланований науковий результат.

У роботі містяться обґрунтовані пропозиції з удосконалення чинного КК щодо норм про невиконання судового рішення. Результат відповідних міркувань авторки відображено у запропонованих змінах до ст. 382 КК (с. 226–227), а також до деяких інших статей КК.

Зміст положень дисертації та одержані висновки є логічними й такими, що не суперечать засадам доктрини кримінального права. Водночас вони містять елементи наукової новизни, що свідчить про прирощення наукового знання.

Висновки і рекомендації дисертантки ґрунтуються на аналізі вітчизняних і деяких зарубіжних законодавчих та судових джерел кримінального права, літератури з питань теорії кримінального та кримінального процесуального права, кримінології, порівняльного права, енциклопедично-довідкової літератури. Опрацьовані наукові та інші джерела у кількості 406 найменувань дозволили авторці розв'язати поставлені завдання та сформулювати обґрунтовані висновки.

Дисертантка в цілому коректно ставиться до раніше сформульованих у теорії кримінального права думок і правових позицій. У ситуаціях, коли погляди здобувачки є такими, що не збігаються з раніше висловленими думками інших науковців, вона зважено наводить аргументи на користь власної позиції.

Сформульовані здобувачкою положення ґрунтуються на вивченні та узагальненні емпіричного матеріалу, який утворили: матеріали опублікованої судової практики, а також практики ЄСПЛ; статистичні дані Державної судової адміністрації України; результати вивчення 400 судових рішень (300 вироків і 100 ухвал) у кримінальних провадженнях про невиконання судового рішення (розглянутих судами за період 2014–2019 рр. та частково у 2020 р.), що внесені до Єдиного державного реєстру судових рішень; повідомлення

про факти невиконання судових рішень, що розміщені в ЗМІ.

Наведене дає підстави для твердження: використані О. С. Чорною загальнонаукові та спеціальні методи пізнання правових явищ дали можливість належно обґрунтувати отримані результати наукового дослідження та підтвердити їх достовірність.

Новизна наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації. Наукова новизна одержаних результатів зумовлена ступенем наукової розробки теми дослідження. У цілому потрібно підкреслити – наукова новизна цього дослідження полягає в тому, що в дисертації *сутнісно та у більшості під іншим «кутом зору»*, ніж у працях попередніх дослідників зазначеної тематики, розкрито кримінально-правову проблематику відповідальності за невиконання судового рішення, а також сформульовано нові підходи та розвинуті правові позиції, що заповнюють невіршені або недостатньо вирішені питання теорії кримінального права щодо розуміння змісту ознак кримінального правопорушення, передбаченого ст. 382 КК, та дають можливість більш ефективного застосування заходів кримінально-правового впливу до суб'єктів протиправного невиконання судових рішень.

Формуючи положення наукової новизни, здобувачка обґрунтовано здійснила виокремлення тих, що отримані вперше, тих, що удосконалені та тих, що дістали подальшого розвитку. *Найбільш вагомими* з теоретичної та практичної точок зору слід визнати такі напрацювання наукової новизни:

1) шляхом поглибленої ревізії нормативних положень ст. 382 КК встановлена неповнота кримінально-правової заборони, що дало можливість уточнити ознаки об'єктивної сторони невиконання судового рішення;

2) О. С. Чорною сформульована наукова позиція, згідно з якою ключові поняття об'єктивної сторони невиконання судового рішення *поділено на родові* («невиконання») і «неналежне виконання») *та видові*. Родове поняття «невиконання» об'єднує такі видові поняття, як: 1) *відмова виконати судові рішення*; 2) *ухилення від виконання, не пов'язане з прямою відмовою*. Інше родове поняття – «неналежне виконання» охоплює також два видові поняття:

– *часткове виконання судового рішення*; 2) *надмірно тривале виконання судового рішення*. Останні пропонуються в аспекті *de lege ferenda*, оскільки диспозиція ч. 1 ст. 382 КК не передбачає

ознак неналежного та надмірно тривалого виконання судового рішення;

– авторкою доведена необхідність доповнення ст. 382 КК такою формою суспільно небезпечної поведінки, як *«неналежне виконання судового рішення»*, що включає *«часткове виконання судового рішення»* і *«надмірно тривале виконання»* судового рішення;

– розкрито зміст поняття «невиконання рішення ЄСПЛ», що здійснено на підставі застосування субсидіарного тлумачення кримінально-правових норм та з використанням методу логічної інверсії;

– заслуговує на увагу пропозиція про використання в науковому обігу поняття *«надмірна пеналізація»*, під якою дисертанткою розуміється наявність у санкції кримінально-правової норми такого виду або міри основного чи додаткового покарання, в обов'язковому характері якого немає потреби;

– має нормопроектну перспективу наведена авторкою теоретична модель виду покарання, яке вона пропонує іменувати *«штрафна компенсація»*.

Рецензована праця містить низку й інших теоретично обґрунтованих і важливих для науки й практики нових положень, що стосуються кримінальної відповідальності за невиконання судового рішення і здатні як удосконалити законодавство про кримінальну відповідальність, так і сприяти оптимізації практики його застосування. У концентрованому вигляді ці положення диференційовані за ступенем новизни, вони викладені у вступі до дисертації та у висновках і додатках.

Отже, є підстави для твердження про *теоретичну й практичну значущість отриманих результатів*, а також для засвідчення, що в переважній більшості вони є новими або спрямованими на поліпшення раніше висловлених наукових позицій та рекомендацій щодо удосконалення законодавства і правозастосовної діяльності.

Повнота викладу наукових положень, висновків і рекомендацій в опублікованих авторкою працях, а також апробація наукового дослідження. Основні положення дисертаційної праці, її теоретичні й практичні висновки, пропозиції й рекомендації викладені в *десяти наукових публікаціях*, з яких: 4 статті – опубліковані у наукових виданнях України, визнаних фаховими з юридичних наук; 1 стаття – опублікована у науковому виданні іноземної держави; 1 стаття – у періодичному науковому виданні держави, яка входить до Європейського Союзу; 4 – тези доповідей і повідомлень на науково-практичних конференціях.

Анотація відповідає змісту дисертації й відображає основні її положення. Дисертація й анотація *оформлені відповідно до вимог*, встановлених чинними нормативно-правовими актами України. Наукові статті, апробаційні праці, анотація і дисертація написані доступною державною мовою з дотриманням наукового стилю викладення. Текст роботи сприймається добре.

Отже, результати наукового дослідження О. С. Чорної з необхідною повнотою викладені в опублікованих авторкою працях. Вони були доведені до відома наукової громадськості не тільки в опублікованих здобувачкою наукових статтях, а й у доповідях і повідомленнях на чотирьох науково-практичних конференціях, тези яких опубліковані.

Значення отриманих авторкою дисертації результатів для юридичної науки, правотворчої й правозастосовної практики. Викладені у дисертації О. С. Чорної положення, висновки і пропозиції можуть бути використані у таких сферах. По-перше, у *науково-дослідній сфері* – як підґрунтя для подальших наукових досліджень проблем відповідальності за кримінальні правопорушення проти правосуддя, розмежування складів кримінальних правопорушень, взаємозв'язку кримінального права та кримінального процесу, а також під час підготовки відповідних розділів науково-практичних коментарів кримінального та кримінального процесуального законодавства, підручників, навчальних і методичних посібників. По-друге, у *правотворчості* – під час підготовки змін і доповнень до КК України, а також удосконалення відповідних положень інших нормативно-правових актів, спрямованих на протидію кримінальним правопорушенням. По-третє, у *правозастосовній діяльності* – під час вирішення питань кваліфікації кримінальних правопорушень проти правосуддя, а також у процесі вивчення та узагальнення судової практики Верховним Судом. Насамкінець, результати праці можуть бути успішно використані в *навчальному процесі* – для підготовки та читання лекцій, проведення семінарських і практичних занять з навчальних дисциплін «Кримінальне право», «Кримінальний процес», «Криміналістика», «Кримінологія», «Кримінально-виконавче право», інших дисциплін кримінально-правового циклу у вищих навчальних закладах юридичного спрямування та на юридичних факультетах.

Все вищевикладене підтверджує значущість одержаних дисертанткою наукових результатів

для юридичної науки, правотворчої сфери, правозастосовної та викладацької діяльності.

Дискусійні положення та зауваження щодо змісту дисертації. Позитивно оцінюючи актуальність дослідження, наукову новизну, обґрунтованість висновків та пропозицій, належний теоретичний рівень і практичну значущість результатів, необхідно зазначити, що робота містить окремі висновки, судження та пропозиції, що відображають спірні теоретичні погляди або видаються недостатньою мірою обґрунтованими:

1. Наведене О. С. Чорною поняття соціальної обумовленості кримінально-правових норм (стор. 31) дає змогу відповісти лише на один блок питань: чи наявна у соціумі *потреба у відповідній нормі* чи ні? Тоді як другий блок питань, що пов'язані із тим *якою саме* така норма повинна бути? – наведеним визначенням не охоплюється. У зв'язку з цим *вважаю децю некоректною критику дисертанткою визначення соціальної обумовленості кримінально-правових норм*, запропонованого О. О. Пащенко, яке на її думку є «доволі скромним» (стор. 31). Варто зазначити, що визначення, яке надає О. О. Пащенко, дозволяє віддзеркалити не лише обставини, що обумовлюють необхідність законодавчого регулювання певних суспільних відносин, а ще й правил законодавчої техніки. Тобто дають змогу показати, яким чином, у який спосіб це має бути зроблено. Натомість питання про те, яким чином має бути сконструйовано відповідну кримінально-правову норму залишилося поза межами поняття соціальної обумовленості кримінально-правових норм, запропонованого О. С. Чорною. Окрім того, якщо бути точним, і О. О. Пащенко, і О. С. Чорна у наведених ними визначеннях мають на увазі *законодавчу норму*, тобто формалізоване відображення права, що знаходить закріплення у тексті статті чи частини статті КК. На відміну від законодавчої норми кримінально-правова являє собою *логічно завершену модель певної поведінки суб'єктів суспільних відносин*.

2. Досліджуючи проблему безпосереднього об'єкта кримінального правопорушення – невиконання судового рішення, авторка акцентує увагу на тій ролі, яку відіграє безпосередній об'єкт в системі ознак складу кримінального правопорушення (стор. 67). Дійсно, безпосередній об'єкт є важливою складовою обов'язкових ознак певного виду кримінального правопорушення. Разом з тим, О. С. Чорна, поруч із основним безпосеред-

нім об'єктом, виділяє також *додатковий факультативний об'єкт*, яким, на її погляд, можуть бути «конституційні права і свободи людини і громадянина, власність, економічні інтереси суб'єктів господарювання тощо» (стор. 179). При цьому дисертантка не зазначає, чи розглядає вона факультативний об'єкт у межах ознак складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 382 КК, або за його межами. Якщо за межами, то бажано пояснити необхідність та значення такого виділення в теоретичному та практичному сенсі.

3. Майже подібне зауваження стосується й питання щодо *потерпілого* від невиконання судового рішення. Стосовно цієї ознаки авторка в роботі вже чітко зазначила: «Порівняно з попередніми дослідженнями більш виразно обґрунтовано концепт щодо потерпілого як факультативної ознаки складу злочину» (стор. 179). З таким висновком важко погодитися, оскільки склад певного виду кримінального правопорушення *містить лише обов'язкові ознаки*. На підтвердження зазначеного можна звернутися до проекту нової редакції Кримінального кодексу України, який наразі готується Робочою групою з питань розвитку кримінального права під керівництвом академіка НАПрН України Ю. В. Бауліна. У ч. 1 ст. 2.1.2. цього нормопроекту, зокрема, зазначено: «Складом злочину є сукупність обов'язкових ознак...». Взагалі-то ідею наявності факультативних ознак кримінального правопорушення слід підтримати, однак, якщо її розглядати в *межах кримінально-правової характеристики конкретно вчиненого кримінального правопорушення*. Така характеристика охоплює не лише ознаки складу кримінального правопорушення, а й інші, що мали місце при його вчиненні. Вона необхідна для врахування ступеня тяжкості вчиненого правопорушення, особи винного тощо (див. ч. 1 п. 3 ст. 65 КК). Серед додаткових ознак є й такі, що доволі часто зустрічаються при вчиненні певного виду кримінального правопорушення, але не притаманні всім випадкам вчинення. Не випадково авторка стосовно потерпілого пише: «Потерпілий від злочину, передбаченого частинами 1–3 аналізованої статті, фігурує в абсолютній більшості кримінальних проваджень». Вочевидь, що такі ознаки повинні бути предметом наукового аналізу та входити до теоретичних моделей кримінально-правової характеристики певних видів кримінальних правопорушень, у нашому випадку – до ознак кримінального правопорушення, передбаченого ст. 382 КК.

4. Слід надати належне розв'язанню дисертанткою доволі складних питань, пов'язаних з аналізом суб'єктивної сторони кримінального правопорушення, передбаченого ст. 382 КК. Однак, певні авторські вирішення суб'єктивної сторони цього діяння потребують доопрацювань. Так, розглядаючи питання щодо *вини при невиконанні судового рішення, передбаченого ч. 3 ст. 382 КК, що заподіяло істотну шкоду*, авторка не надала вагомих суджень стосовно остаточного визнання такого діяння умисним або необережним кримінальним правопорушенням. Не звертається до цього питання О. С. Чорна і при розмежуванні невиконання судового рішення з кримінальним правопорушенням, передбаченим ст. 367 КК «Службова недбалість». Можна змоделювати ситуацію майже повного співпадіння ч. 3 ст. 382 КК (за ознакою заподіяння істотної шкоди) з ч. 1 ст. 367 КК (за такого ж наслідку). Наприклад, з приводу характеристики ст. 367 КК шановна Т. І. Слуцька у Великій українській юридичній енциклопедії (Т. 17, стор. 882) пише, що суб'єктивна сторона службової недбалості може мати й змішану форму вини – «умисел до діяння і необереж. вина до наслідків». Але саме майже таким чином дисертантка допускає (як варіант) психічне ставлення особи до невиконання судового рішення (умисел), що заподіяло істотну шкоду (необережність) (стор. 138–139). Отже, знову постає питання щодо обґрунтованого визнання зазначених діянь умисним або необережним кримінальним правопорушенням, що має не тільки теоретичну, а й практичну потребу.

5. Значну увагу О. С. Чорна приділила розгляду обставини, пов'язаної з невиконанням службовою особою рішення Європейського суду з прав людини (ч. 4 ст. 382 КК). Надаючи належне викладеному матеріалу та запропонованим вирішенням, слід зауважити, що *питання виконання рішень міжнародних судів*, відповідно до забор'язань, прийнятих Україною, не може обмежуватися лише рішеннями Європейського суду з прав людини. Воно потребує більш комплексної уваги. По-перше, це *рішення Міжнародного кримінального суду за Римським статутом*. І хоча Україна не ратифікувала останній, однак дві заяви Верховної Ради України про визнання юрисдикції цього суду покладають на державу обов'язки щодо виконання його приписів відносно того чи іншого кримінального правопорушення. По-друге, це *акти міжнародних юрисдикційних (у т. ч. судових) органів*, виконання яких відповідно до міжнародних договорів гарантується

нашою державою. Актуальність цього напряму проблеми підтверджується, зокрема, постановою Кабінету Міністрів України від 21 грудня 2020 р. № 1284 «Про виділення коштів на часткове відновлення видатків за бюджетною програмою 3601170 «Платежі на виконання рішень закордонних юрисдикційних органів, прийнятих за наслідками розгляду справ проти України» з фонду боротьби з гострою респіраторною хворобою COVID-19, спричиненою коронавірусом SARS-CoV-2, та її наслідками». Цією постановою передбачені заходи з погашення заборгованості за рішенням Міжнародного центру по врегулюванню інвестиційних спорів від 26 липня 2018 р.

6. Характеризуючи ознаки, що зазначені у частинах 2–4 ст. 382 КК, авторка *використовує терміни «кваліфікуючі» та «особливо кваліфікуючі» ознаки*. Варто зазначити, що така термінологія широко застосовується у науковій літературі. Разом з тим, у КК використовується інший термін для позначення ознак, що визначають ступінь тяжкості вчиненого діяння. У ч. 3 ст. 29 КК вони означені як «обставини, що обтяжують відповідальність». Вочевидь, що перевагу треба надавати *нормативно визначеній термінології*.

Разом з тим, вищенаведені зауваження мають у своїй більшості уточнюючий або дискусійний характер та не впливають на загальний позитивний висновок про теоретичну складову та наукову новизну дисертації. Здобувачка наукового ступеня О. С. Чорна володіє достатніми теоретичними знаннями, що демонструє належне використання законодавчих положень та матеріалів судової практики, вдало розв'язує дискусійні питання. Вона проявила безсумнівну здібність до самостійного ведення науково-дослідних робіт на належному методологічному та науково-теоретичному рівні.

Висновок: дисертація Чорної Олени Сергіївни «Кримінальна відповідальність за невиконання

судового рішення» є самостійно виконаною, завершеною працею, що містить нові науково обґрунтовані результати проведених досліджень, які розв'язують конкретне наукове завдання – вироблення пропозицій щодо вдосконалення боротьби з невиконанням судових рішень. Представлена робота характеризується необхідними для такого дослідження компонентами: критичний аналіз попередніх дослідників проблеми кримінальних правопорушень у сфері правосуддя, у першу чергу пов'язаних з невиконанням судового рішення, органічне поєднання різних методів пізнання, звернення до досягнень суміжних галузей права та матеріалів судової практики. Дисертація містить наукові положення, висновки, які вперше пропонуються в юридичній науці, сформульовано ряд важливих наукових пропозицій та рекомендацій для правозастосовної діяльності та нормопроекування, які в сукупності вирішують важливу теоретичну та практичну проблему кримінальної відповідальності за невиконання судового рішення.

Дисертація відповідає спеціальності 081 «Право» та вимогам Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у вищих навчальних закладах (наукових установах), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 року № 261 (зі змінами і доповненнями, внесеними постановою Кабінету Міністрів України від 03 квітня 2019 року № 283); Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 6 березня 2019 року № 167; вимогам до оформлення дисертацій, затверджених наказом МОН України від 12 січня 2017 року № 40, а її авторка – Чорна Олена Сергіївна заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право»

О. М. Дроздов, доктор юридичних наук, доцент кафедри кримінального процесу Національного юридичного університету ім. Ярослава Мудрого

Рецензія на монографію В. А. Завтура «Особливості доказування при застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження слідчим суддею та судом: теорія і практика»¹

Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 р. (далі – КПК України) містить чимало норм та інститутів, що зумовили докорінне оновлення нормативної регламентації сучасного кримінального провадження та актуалізували у доктрині ті питання, на які раніше практично не зверталася увага у вітчизняній юридичній науці. Їх ґрунтовне наукове осмислення стає особливо цінним саме сьогодні, коли після восьми років чинності оновленого кримінального процесуального законодавства сформувався певний досвід практичного застосування відповідних норм, який може стати потужним імпульсом для їх подальшого вдосконалення. До них належать, зокрема і норма ч. 5 ст. 132 КПК України, відповідно до якої під час розгляду питання про застосування заходів забезпечення кримінального провадження сторони кримінального провадження повинні подати слідчому судді або суду докази обставин, на які вони посилаються.

Така нормативна регламентація зумовила істотне розширення дії засади змагальності при розгляді слідчим суддею та судом відповідних клопотань та свідчить про усвідомлення вітчизняним законодавцем рівня інтрузивності заходів забезпечення кримінального провадження. Тому не дивно, що останнім часом в Україні з'являється все більше робіт, присвячених різним аспектам застосування заходів забезпечення кримінального провадження. Проблематика доказування при розгляді слідчим суддею та судом таких клопотань у цьому ключі не є абсолютно новою, вона підіймалася на рівні окремих наукових праць таких вчених, як В. В. Вапнярчук, І. В. Гловко, І. П. Зінковський, Г. Р. Крет, М. А. Макаров, Х. Р. Слюсарчук, М. М. Стоянов,

С. Л. Шаренко, О. Г. Шило та ін. Водночас комплексні дослідження особливостей кримінального процесуального доказування при застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження дотепер не проводилися. Саме тому, можна впевнено стверджувати, що монографія В. А. Завтура «Особливості доказування при застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження слідчим суддею та судом: теорія і практика» відзначається актуальністю та своєчасністю.

Передусім слід відзначити вдале та логічне структурування рецензованої роботи: від загальних питань щодо місця кримінальних процесуальних рішень про застосування заходів забезпечення кримінального провадження в системі кримінальних процесуальних актів, механізму прийняття слідчим суддею та судом таких рішень та гарантій їх законності й обґрунтованості, автор логічно та послідовно переходить до розгляду окремих аспектів кримінального процесуального доказування при розгляді клопотань про застосування заходів забезпечення кримінального провадження, а потім звертається до проблематики, пов'язаної з особливостями кримінального процесуального доказування при застосуванні заходів забезпечення у судовому провадженні. Структура монографії зумовлена поставленою метою та завданнями.

Монографія складається зі вступу, трьох розділів, що включають одинадцять підрозділів та висновків. Така архітектоніка наукової роботи дозволила автору досягнути поставленої мети та вирішити конкретну наукову проблему – розробити науково обґрунтовану концепцію кримінального процесуального доказування під час розгляду та вирішення слідчим суддею та судом клопотань про

¹ Завтур В. А. Особливості доказування при застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження слідчим суддею та судом: теорія і практика : монографія / В. А. Завтур. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 248 с.

застосування заходів забезпечення кримінального провадження, а також сформулювати пропозиції щодо удосконалення кримінального процесуального законодавства в цій сфері.

В. А. Завтур здійснив комплексне наукове дослідження теоретичних і практичних проблем кримінального процесуального доказування при застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження, результати якого характеризуються науковою новизною, а окремі висновки та пропозиції були сформульовані у науці кримінального процесу вперше.

У розділі 1 під назвою «Рішення про застосування заходів забезпечення кримінального провадження в системі кримінально-процесуальних актів» розглядаються питання, пов'язані із загальною характеристикою правової природи заходів забезпечення кримінального провадження та порядку їх застосування за КПК України 2012 р., механізмом прийняття слідчим суддею та судом рішень про застосування заходів забезпечення кримінального провадження, гарантій законності та обґрунтованості рішень про застосування заходів забезпечення кримінального провадження. Автор слушно зазначає, що заходи, що складають систему заходів забезпечення кримінального провадження, є різними за своєю правовою природою, механізмом забезпечення дієвості кримінального провадження, рівнем та ступенем обмеження прав і свобод осіб, процесуальним порядком їх застосування тощо. Втім, виключний характер заходів забезпечення, нормативні вимоги щодо пропорційності обмеження прав та свобод осіб при їх застосуванні, необхідності доведення підстав та умов обрання, зміни, продовження та скасування заходів забезпечення за правилами кримінально-процесуального доказування є тими ключовими рисами, що забезпечують системність цього правового інституту та визначають його нормативну модель (с. 27).

Розділ 2, що має назву «Кримінальне процесуальне доказування при розгляді слідчим суддею клопотань про застосування заходів забезпечення кримінального провадження», присвячено дослідженню таких питань, як: предмет доказування при застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження у досудовому провадженні; презумпція в доказуванні необхідності застосування заходів забезпечення кримінального провадження; межі доказування при вирішенні слідчим суддею клопотань про застосування заходів забезпечення кримінального провадження;

докази та їх властивості при застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження під час досудового розслідування; суб'єкти доказування при розгляді клопотань про застосування заходів забезпечення кримінального провадження у досудовому провадженні. Заслужують на увагу міркування автора щодо кола презумпцій у доказуванні необхідності застосування заходів забезпечення кримінального провадження (с. 87–106). Науковою новизною характеризуються висновки В. А. Завтура щодо співвідношення понять «стандарт» та «межі» доказування в контексті застосування заходів забезпечення кримінального провадження (с. 108–109), а також позиції дослідника щодо змісту таких стандартів доказування, як «обґрунтована підозра», «розумна підозра» та «достатні підстави», якими оперує законодавець у положеннях Розділу 2 КПК України (с. 109–121). Переконаливими є висновки В. А. Завтура щодо необхідності розширення повноважень слідчого судді з перевірки допустимості доказів при розгляді питань про застосування заходів забезпечення кримінального провадження (с. 140–141).

У розділі 3 під назвою «Особливості доказування при застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження у судовому провадженні» автор досліджує проблеми, які пов'язані з особливостями доказування при розгляді та вирішенні судом клопотань про застосування заходів забезпечення кримінального провадження у підготовчому судовому провадженні, під час судового розгляду кримінального провадження, а також у кримінальних провадженнях із перегляду судових рішень. На підставі аналізу доктринальних джерел та актуальної судової практики В. А. Завтур робить висновки щодо необхідності внесення змін та доповнень до низки статей КПК України, які регламентують процесуальний порядок застосування заходів забезпечення кримінального провадження у судовому провадженні та формулює їх авторську редакцію (с. 182–183, 187, 193, 207).

Більшість наукових положень, висновків та рекомендацій, сформульованих В. А. Завтуром за результатами проведеного наукового дослідження, викладені чітко та переконливо, стиль викладення дозволяє повно та несуперечливо усвідомити їх зміст.

Проте, як і будь-яке комплексне наукове дослідження, рецензована монографія містить низку положень, які за своїм змістом є дискусійними, а щодо деяких із них слід висловити зауваження та пропозиції. Так, наприклад, у підрозділі 2.3 роботи

«Межі доказування при вирішенні слідчим суддею клопотань про застосування заходів забезпечення кримінального провадження» автор досліджує такі питання, як співвідношення понять «стандарт» та «межі» доказування в контексті нормативної моделі порядку застосування заходів забезпечення кримінального провадження, виокремлює низку стандартів доказування при вирішенні питання про застосування заходів забезпечення, робить висновки щодо обсягу доказів, що є необхідними для досягнення відповідних стандартів. З огляду на це, можливо, більш логічним найменуванням зазначеного підрозділу було б «Стандарти та межі доказування при вирішенні слідчим суддею клопотань про застосування заходів забезпечення кримінального провадження», що більш точно відбиває змістовне наповнення.

Крім того, автор пропонує наділити слідчого суддю правом відкласти розгляд клопотання про застосування запобіжного заходу, а також відсторонення від посади не пізніше ніж на три дні з метою перевірки допустимості доказів, що створюють обґрунтовану підозру у вчиненні особою кримінального правопорушення, а також здійснення дій, передбачених ч. 6 ст. 206 КПК України

(с. 141). Водночас слід зауважити, що три дні – це загальний строк розгляду клопотання про застосування відсторонення від посади відповідно до положень КПК України (ч. 1 ст. 156 КПК України), натомість, клопотання про застосування запобіжного заходу розглядається слідчим суддею, судом невідкладно, але не пізніше сімдесяти двох годин з моменту фактичного затримання підозрюваного, обвинуваченого або з моменту надходження до суду клопотання (ч. 1 ст. 186 КПК України). Тому реалізація відповідної пропозиції автора вимагає внесення до КПК України системних змін.

Утім, висловлені зауваження відбивають власні погляди рецензента, жодним чином не впливають на загальну позитивну оцінку роботи та можуть стати підґрунтям для подальших наукових розвідок у цій царині.

Підсумовуючи, зазначимо, що монографія В. А. Завтура на тему «Особливості доказування при застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження слідчим суддею та судом: теорія і практика» є фундаментальним, комплексним та завершеним науковим дослідженням, що розв'язує важливу наукову проблему та має високу наукову й практичну цінність.

С. О. Іваницький, доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри економічної безпеки та фінансових розслідувань Національної академії внутрішніх справ

НОВА КОНЦЕПЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОКУРОРА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ¹.

Рецензія на монографію А. В. Лапкіна
«Прокурор у кримінальному провадженні:
теоретичні, правові та організаційно-методичні проблеми»

Проблеми участі прокурора у кримінальному провадженні традиційно привертають значну увагу науковців, а також практикуючих юристів: як самих прокурорів, так і суддів, адвокатів, слідчих та інших представників юридичних професій. Ці питання актуалізувалися на сучасному етапі судово-правової реформи в Україні, який характеризується як докорінною перебудовою вітчизняного інституту прокуратури, так і оновленням моделі кримінального процесу. В цих умовах в середовищі науковців та практиків сформовано потужний запит на осмислення ролі та правового становища прокурора у новітньому кримінальному провадженні, оскільки попередні наукові напрацювання з цих питань недостатньо відповідають сучасним потребам. З цієї точки зору монографію А. В. Лапкіна «Прокурор у кримінальному провадженні: теоретичні, правові та організаційно-методичні проблеми» можна вважати гідною, повною та своєчасною відповіддю на цей запит юридичної спільноти України.

Дана праця являє собою одну із перших у вітчизняній юридичній науці спроб комплексного і системного дослідження діяльності прокурора у кримінальному провадженні. Від інших монографічних праць, присвячених цій проблематиці, цю роботу вигідно відрізняє глибока і всебічна розробка нормативного матеріалу, юридичної доктрини та правозастосовної практики, оптимальне поєднання ґрунтовних теоретичних концепцій із суто практичними висновками і пропозиціями. Значний обсяг монографії (1304 сторінок, з них 1010 сторінок основного тексту) дозволяє знайти

у ній відповіді на більшість питань, які виникають у науковців і практиків щодо питань діяльності прокурора у кримінальному провадженні.

Переважає більшість положень та висновків монографії є достатньо науково обґрунтованими та достовірними, мають новизну та заслуговують на підтримку.

Зокрема, автор розв'язує концептуальну проблему щодо правової природи участі прокурора у кримінальному провадженні, розглядаючи його як публічного позивача, чия діяльність зі здійснення кримінального переслідування визначає предмет і межі кримінального провадження, зумовлюючи його продовження, зупинення, трансформацію або припинення. Такий підхід є кроком до уніфікації всіх видів судочинства, що є тенденцією останнього часу.

Автор надає розгорнуту і докладну характеристику основним напрямкам діяльності прокуратури, визначаючи правові засоби, методи і форми практичної реалізації наданих прокуророві повноважень. Пропонується суттєво змінити систему функцій прокуратури, віднісши до їх числа такі: 1) формування державної політики у сфері протидії кримінальній протиправності; 2) кримінальне переслідування, що включає: менеджмент досудовим розслідуванням; порушення та підтримання в суді публічного обвинувачення; участь у виконанні кримінальних покарань та інших примусових заходів кримінально-правового та процесуального характеру; 3) представництво інтересів громадян та держави по відшкодуванню заподіяної кримінальними правопорушеннями шкоди; 4) коорди-

¹ Лапкін А. В. *Прокурор у кримінальному провадженні: теоретичні, правові та організаційно-методичні проблеми* : монографія (Право, 2020) 1304

нація діяльності органів правопорядку та інших органів у сфері протидії кримінальній протиправності.

Заслужують на увагу сформульовані у підрозділі 4.2 монографії пропозиції щодо удосконалення початкового етапу досудового розслідування, зокрема шляхом синхронізації у часі початку проведення процесуальних дій і моменту внесення відповідних відомостей до ЄРДР та узгодження початку досудового розслідування, призначення слідчого та процесуального прокурора.

Викликають науковий інтерес погляди автора на організаційну структуру досудового розслідування, яку він уявляє у вигляді ієрархічної піраміди, основу якої складають оперативні підрозділи, вище перебувають слідчі органи, над ними стоїть прокуратура. Сенс піраміди полягає у тому, що представники кожної вищої ланки мають керівні повноваження щодо нижчих її елементів; їх компетенція є ширшою, вбирає в себе компетенцію нижчих та набуває виключного характеру в певній частині повноважень. Подібна модель дозволяє пояснити засади взаємодії прокурора з органами досудового розслідування та оперативними підрозділами у сфері кримінального провадження.

Беззаперечну наукову новизну має сформульоване у монографії авторське визначення досудового розслідування як спрямованої на забезпечення доступу особи до кримінального правосуддя стадії кримінального провадження, у якій здійснюється підготовка і звернення до суду кримінального позову за допомогою встановлення та доведення кримінально-правових відносин шляхом фіксації кримінального правопорушення або іншого суспільно-небезпечного діяння, передбаченого законом про кримінальну відповідальність, його розкриття і викриття особи, яка його вчинила, а також збирання й оформлення необхідних для цього доказів.

Належна увага приділяється автором характеристиці діяльності прокурора на стадіях оскарження судових рішень. Варто погодитися з тим, що завдання прокурора на цих стадіях полягає у сприянні суду у забезпеченні правосудності судових рішень при здійсненні їх перегляду. Мають наукову новизну виокремлені автором варіанти оскарження судового рішення прокурором, а саме: 1) коли воно не відповідає займаній ним у суді першої інстанції позиції; 2) коли воно фактично відповідає цій позиції, але прийняте з такими порушеннями закону, які не дозволяють вважати

його правосудним; 3) коли воно хоча й відповідає цій позиції, проте сама позиція прокурора була незаконною чи необґрунтованою. Окремо слід підтримати пропозицію щодо розширення практики застосування письмового провадження на стадіях перегляду судових рішень, що сприятиме спрощенню й прискоренню кримінального провадження на цих стадіях.

За результатами проведеного дослідження автором вироблено численні пропозиції щодо підвищення ефективності прокурорської діяльності за такими напрямками, як: 1) удосконалення правового регулювання; 2) покращення кадрового забезпечення; 3) оптимізація організаційної структури прокуратури; 4) раціональне використання матеріальних та інших ресурсів; 5) упровадження сучасних технологій, процедур і практик реалізації повноважень. В їх числі можна виділити, наприклад: 1) забезпечити оптимальне навантаження на прокурорів за допомогою: а) зосередження діяльності прокурорів у сфері кримінального провадження; б) звільнення їх від сторонніх обов'язків; в) пропорційного розподілу навантаження між прокурорами; 2) ураховувати при визначенні штатної чисельності прокуратур такі критерії, як: а) середні по країні показники навантаження; б) кількість населення відповідного округу, на який поширюється територіальна юрисдикція прокуратури; в) рівень кримінальної протиправності в межах округу; г) інші особливі умови діяльності прокуратури; 3) запровадити посади помічників прокурорів з числа громадян з вищою юридичною освітою, які б були закріплені за конкретними прокурорами і виконували щодо них обслуговуючу допоміжну діяльність; 4) передбачити участь Генерального прокурора у визначенні розмірів видатків державного бюджету на утримання системи кримінальної юстиції та здійснення ним координації діяльності інших заінтересованих суб'єктів у цій сфері тощо.

Монографія має потужну емпіричну базу, яку становлять: (1) статистичні дані: «Звіт про роботу прокурора», «Єдиний звіт про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування» за 2013–2019 рр.; «Збірник статистичної інформації про стан злочинності» за 2009–2012 р.; (2) аналітичні дані: «Аналіз стану здійснення правосуддя місцевими загальними судами, апеляційними судами областей, апеляційними судами міст Києва та Севастополя, Апеляційним судом Автономної Республіки Крим» за 2009–2016 рр.; «Аналітична довідка

про стан протидії злочинності, корупції та прокурорсько-слідчу роботу на території України» за 2014–2019 рр. (3) проведені автором анкетування: прокурорів з питань участі у кримінальному провадженні (1072 особи) (Додаток В); слідчих із питань взаємодії із прокурорами в кримінальному провадженні (384 особи) (Додаток Г); (4) проведені автором узагальнення судової практики з питань розгляду слідчими суддями скарг на повідомлення про підозру (50 ухвал) (Додаток Д), повернення прокурорам обвинувальних актів у підготовчому провадженні (30 ухвал) (Додаток Є).

Структура монографії уявляється логічною і послідовною. Вона складається зі вступу, 6-х розділів, що містять 28 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і додатків.

Розділ 1 «Теоретичні, історичні та правові основи діяльності прокурора у кримінальному провадженні» має здебільшого оглядовий характер, оскільки його присвячено аналізу розробок попередників щодо предмету дослідження, розгляду історії діяльності прокурора у кримінальному провадженні, характеристик правових основ відповідної діяльності прокурора, а також вивченню міжнародних стандартів та іноземного досвіду участі прокурора у кримінальному процесі.

Розділ 2 «Правова природа діяльності прокурора у кримінальному провадженні» має основне концептуальне значення в контексті цієї роботи, адже у ньому формулюється авторське бачення мети, завдань, функцій та предметної сфери функціонування прокуратури.

Автор обґрунтовує, що завдання, функції та правовий статус прокурора у кримінальному провадженні безпосередньо залежать від правових моделей прокуратури та кримінального процесу відповідної держави. На його думку, взаємозв'язок правових моделей прокуратури та кримінального процесу відображає функціональна модель прокуратури, яка може бути наглядною, обвинувальною або змішаною. На основі таких факторів, як: 1) національні історичні традиції; 2) зарубіжний вплив; 3) поточна соціальна, політична та економічна ситуація в державі, у монографії послідовно обґрунтовується необхідність формування й розвитку в Україні обвинувальної моделі прокуратури, основним призначенням якої є захист особи, суспільства і держави від кримінально-протиправних посягань.

Розділ 3 «Загальна характеристика діяльності прокурора у кримінальному провадженні» присвячено визначенню прокурора як суб'єкта криміналь-

ного провадження, сформульовано принципи його діяльності та її періодизація, а також аналізується взаємодія прокурора зі слідчим, судом, учасниками кримінального провадження.

При цьому автор послідовно дотримується підходу «прокуророцентризму» кримінального провадження, з позицій якого обґрунтовано системоутворюючу (тобто провідну, спрямовуючу й узгоджуючу) роль прокурора, обумовлену тим, що його діяльність реалізується на всіх етапах функціонування цієї системи та стосується всіх її елементів, забезпечуючи їх єдність і взаємозв'язок, а тому має щодо неї «стрижневий» характер.

У Розділі 4 «Прокурор у досудовому кримінальному провадженні» послідовно розглянуто проблеми прокурорської діяльності на різних етапах досудового розслідування: початковому етапі досудового розслідування, центральному його етапі, пов'язаному з повідомленням особі про підозру, та етапі закінчення досудового розслідування.

При цьому щодо кожного з цих етапів автор формулює конкретні пропозиції інноваційного характеру. Так, наприклад, повідомлення особі про підозру він розглядає як порушення публічного обвинувачення, яке здійснюється за рішенням прокурора на підставі достатніх даних про вчинення особою кримінального правопорушення, оформлюється вмотивованою постановою та означає персоніфікацію кримінального переслідування. Також він пропонує встановити необхідність погодження з прокурором рішення слідчого про закриття кримінального провадження. Діяльність прокурора щодо забезпечення прокурором розумних строків досудового розслідування у монографії визначається як прояв тайм-менеджменту.

Розділ 5 «Прокурор у судовому кримінальному провадженні» присвячено проблемам участі прокурора у судовому провадженні, зокрема на стадіях підготовчого провадження, судового розгляду та перегляду судових рішень.

Автор обґрунтовує, що загальна роль прокурора в судовому провадженні полягає в ініціюванні його здійснення, визначенні предмета і меж судового розгляду та сприянні суду у всебічному, повному та об'єктивному вирішенні кримінально-правового конфлікту. У судовому розгляді завданням прокурора є забезпечення розгляду й вирішення судом кримінально-правового конфлікту за допомогою пред'явлення й доведення перед судом кримінального позову. Деяку іншу спрямованість має діяльність прокурора на стадіях перегляду

судових рішень, яка є продовженням кримінального переслідування і полягає у сприянні суду в забезпеченні правосудності судових рішень при здійсненні їх перегляду.

У Розділі 6 «Діяльність прокурора в особливих порядках кримінального провадження» аналізується діяльність прокурора в особливих порядках кримінального провадження: на підставі угод; зі звільненням особи від кримінальної відповідальності; щодо застосування ПЗВХ та ПЗМХ тощо.

Щодо кожного з них автором сформульовано пропозиції, спрямовані на удосконалення відповідної діяльності прокурора, наприклад: 1) передбачити зміну загального порядку на особливий і навпаки за рішенням прокурора; 2) впровадити у кримінальне провадження України сумарні процедури та позасудове врегулювання; 3) об'єднати кримінальне провадження на підставі угод та зі звільненням особи від кримінальної відповідальності в єдиний особливий порядок кримінального провадження, заснований на компромісному вирішенні кримінально-правового конфлікту; 4) уніфікувати особливі порядки кримінального провадження щодо застосування примусових заходів медичного та виховного характеру як специфічні процедури реалізації кримінального переслідування, в яких діяльність прокурора має квазіобвинувальний характер.

Поряд з цим, монографічне дослідження Лапкіна А. В. не позбавлене недоліків або принаймні дискусійних моментів, на які необхідно звернути увагу.

Так, викликає сумніви пропозиція передбачити призначення та звільнення перших керівників всіх органів досудового розслідування за консультацією або погодженням з Генеральним прокурором, а на місцевому рівні – з керівником відповідної обласної прокуратури. З практичної точки зору такий порядок уявляється неможливим, оскільки відповідні органи досудового розслідування не знаходяться в організаційному підпорядкуванні прокуратури. Оскільки вони відносяться до виконавчої гілки влади, подібні пропозиції порушуватимуть принцип поділу державної влади.

Дискусійний характер має пропозиція виокремити у структурі підготовчого провадження два етапи: відкриття судового провадження та

підготовку до судового розгляду. Видається, що такий підхід призведе до ускладнення порядку підготовчого провадження та порушення засади розумних строків кримінального провадження при його здійсненні.

Не зважаючи на ці та інші недоліки, що при цьому будь-якому монографічному дослідженню, необхідно констатувати, що в цілому рецензована робота має високий науковий рівень

Перевагою монографії є й те, що сформульовані в ній висновки та пропозиції мають безпосереднє практичне значення, зокрема можуть бути використані: 1) у науково-дослідницьких цілях – при проведенні подальших теоретичних розробок організації та діяльності прокуратури, а також участі прокурора у кримінальному провадженні; 2) у правотворчій сфері – при удосконаленні Конституції України, кримінального процесуального законодавства та законодавства про прокуратуру; 3) у навчально-методичному процесі – при підготовці підручників, навчальних посібників із теорії прокуратури та кримінального процесу, а також при викладанні відповідних курсів та інших навчальних дисциплін; 4) у правозастосовній діяльності – для надання методичної допомоги прокурорам, слідчим, дізнавачам, суддям, адвокатам; 5) у правовиховній сфері – для підвищення рівня правової обізнаності працівників прокуратури, суду та органів правопорядку, а також пересічних громадян.

Підготовлена А. В. Лапкіним монографія на тему «Прокурор у кримінальному провадженні: теоретичні та організаційно-правові проблеми» є самостійною, теоретично й практично значущою науковою працею, яка має фундаментальний характер і містить цілісну й завершену концепцію діяльності прокурора у кримінальному провадженні, яка має бути покладена в основу подальших наукових досліджень у царині прокурорської діяльності, а також взята до уваги в процесі реформування прокуратури та системи кримінальної юстиції.

З урахуванням викладеного необхідно констатувати, що рецензована робота заслуговує на увагу практичних працівників органів прокуратури України, суду та інших правоохоронних органів, адвокатів, викладачів, аспірантів та студентів, юридичних закладів вищої освіти, а також всіх, хто цікавиться прокурорською діяльністю.

ПЕРЕЛІК
ПЛАТНИХ ПОСЛУГ, ЩО МОЖУТЬ НАДАВАТИСЯ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИМ ІНСТИТУТОМ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ
ЗЛОЧИННОСТІ ІМЕНІ АКАДЕМІКА В. В. СТАШИСА
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ

1. Проведення науково-дослідних робіт у сфері законодавства і права.

2. Наукові та науково-правові висновки (експертизи) відповідно до договорів, укладених з фізичними та юридичними особами в установленому законодавством порядку.

3. Розроблення програмного продукту, впровадження, реалізація та супровід програмних засобів і продуктів у сфері діяльності Інституту.

4. Надання консультацій з питань наукових досліджень, їх організації та наукового обслуговування, послуг з розроблення науково-технічної документації на науково-технічну продукцію.

5. Підготовка на основі результатів аналізу, оцінки та узагальнення бібліографічних, реферативних і аналітичних оглядів, аналітичних і фактографічних матеріалів, добірок, каталогів, буклетів, інформаційної та рекламної продукції для провадження наукової діяльності у сфері законодавства і права.

6. Підготовка понад державне замовлення відповідно до договорів, укладених з фізичними та юридичними особами, аспірантів і докторантів, у тому числі іноземців в обсягах ліцензійних умов.

7. Прийом кандидатських іспитів, видання та розповсюдження авторефератів, дисертацій, стенографування під час захисту дисертацій, організація підготовки до захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук / доктора філософії та його проведення для осіб, які навчалися відповідно до договорів, укладених з фізичними або юридичними особами.

8. Організація та проведення наукових семінарів, конференцій, симпозіумів, лекторіїв, виставок, тренінгів тощо.

9. Упровадження результатів наукових досліджень.

10. Забезпечення доступу до мережі Інтернет, автоматизованих баз даних та пошукових систем (повністю у постанові пункт звучить так: забезпечення доступу до локальних і корпоративних комп'ютерних мереж, до мережі Інтернет, автоматизованих баз даних та пошукових систем через сегменти локальних і корпоративних мереж наукових установ).

11. Перекладацькі послуги.

12. Видання, розповсюдження та реалізація наукових, науково-технічних, науково-інформаційних,

науково-практичних, науково-популярних видань, тиражування матеріалів бібліотек на носіях інформації, надання поліграфічних послуг.

13. Створення, впровадження і реалізація наукової, науково-технічної, інноваційної продукції, техніки, обладнання, приладів та устаткування, що виготовлені за власними технологіями.

14. Надання юридичних послуг фізичним та юридичним особам, у тому числі надання наукових консультацій щодо законодавства України та зарубіжних країн, яке регулює окремі сфери правовідносин.

15. Розроблення за кошти замовників проєктів програм, стратегій боротьби зі злочинністю в окремих регіонах, містах, громадах.

16. Організація стажування спеціалістів, консультування та підвищення кваліфікації на замовлення юридичних та фізичних осіб.

17. Надання поліграфічних та рекламних послуг, реалізація власної друкованої продукції, у тому числі інформаційної, рекламної та бланкової (крім видання та реалізації друкованих засобів масової інформації), видання та розміщення на веб-сайтах банерів, рекламної продукції в електронній формі; розроблення поліграфічного дизайну.

18. Надання послуг з виготовлення рекламної та поліграфічної продукції іншим суб'єктам господарювання шляхом використання фондів бібліотек із дотриманням вимог законодавства про авторське право.

19. Надання дистанційних інформаційних послуг відповідно до законодавства.

20. Виготовлення повнотекстових електронних копій видань (документів) на замовлення установ та фізичних осіб із дотриманням вимог законодавства про авторське право.

21. Друкування, копіювання, сканування, ламінування, запис інформації на носії, виконання палітурних, брошурувальних робіт.

22. Здійснення заходів, пов'язаних із провадженням виставково-ярмаркової діяльності, згідно із законодавством.

23. Надання послуг з проведення експертизи засобів навчання, зокрема навчальних та навчально-методичних видань.

Заявки щодо отримання послуг надсилати за адресою:

вул. Пушкінська, 49. м. Харків, 61002

E-mail: ivpz@apynu.rol.net.ua; officemanager@apynu.rol.net.ua

Контактний телефон: (057) 706-02-91; (057) 700-65-81

Науковий редактор *В. С. Батургарєєва*
Відповідальна за випуск *Д. І. Кленка*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ №23672-13512 ПР від 21.11.2018

Підписано до друку 25.06.2021.
Формат 60×84/8. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 25,1. Обл.-вид. арк. 20,4. Тираж 200 прим.
Вид. № 2817.

Адреса редакції:
НДІ вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса
Національної академії правових наук України,
вул. Пушкінська, 49, Харків, 61002
Тел.: +38 (057) 706-02-91, +38 (057) 700-65-81
E-mail: officemanager@apnu.rol.net.ua
Сайт: <https://ivpz.kh.ua>

Видавець – видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
вул. Чернишевська, 80а, Харків, 61002, Україна
Тел./факс +38 (057) 716-45-53
Сайт: <https://pravo-izdat.com.ua>
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції – серія ДК № 4219 від 01.12.2011

Виготовлювач – ТОВ «ПРОМАРТ»,
вул. Весніна, 12, Харків, 61023, Україна
Тел. (057) 717-28-80
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції – серія ДК № 5748 від 06.11.2017